

MODERN MİSİR'DA NÜBÜVVET TARTIŞMALARI
-ŞEYHULİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ ve
MUHAMMED FERİD VECDİ ÖRNEĞİ-
Sadık TANRIKULU
DOKTORA TEZİ
ESKİŞEHİR 2021

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

MODERN MİSİR'DA NÜBÜVVET TARTIŞMALARI
-ŞEYHULİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ ve MUHAMMED FERİD VECĐİ
ÖRNEĞİ-

Sadık TANRIKULU

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Hüseyin AYDIN

ESKİŞEHİR 2021

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sadık TANRIKULU tarafından hazırlanan MODERN MİSİR'DA NÜBÜVVET TARTIŞMALARI -ŐEHULİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ ve MUHAMMED FERİD VECDİ ÖRNEĞİ- başlıklı bu çalışma 04.02.2021 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Kalam dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Hüseyin AYDIN (Danışman)

Üye: Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT

Üye: Prof. Dr. Ramazan YILDIRIM

Üye: Prof. Dr. Hasan Tefik MARULCU

Üye: Doç. Dr. Kamil SARITAŞ

ONAY

Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

04/02/2021

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Sadık TANRIKULU

**MODERN MİSİR'DA NÜBÜVET TARTIŞMALARI -ŞEYHULİSLAM
MUSTAFA SABRİ EFENDİ ve MUHAMMED FERİD VECDİ ÖRNEĞİ-**

TANRIKULU, Sadık

Doktora-2021

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hüseyin AYDIN

ÖZET

On dokuzuncu ve yirminci yüz yıllar özellikle Batı düşüncesinin meydan okumaları karşısında yeni ilmi kelam arayışlarının yoğun bir şekilde icra edildiği zaman dilimidir. Mısır, bölge olarak tarih boyunca İslami ilimlerde üretken yazarlara ev sahipliği yapmış önemli bir ilim havzasıdır. Modern Mısır'da Nübüvvet Tartışmaları -Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi ve Muhammed Ferid Vecdi Örneği- isimli bu çalışma Mısır merkezli bir araştırmadır. Araştırma konusu yazarlardan Muhammed Ferdi Vecdi yeni ilmi kelam alanında açılım yapma amacı taşıyan bir yazar iken Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi ise klasik Ehli Sünnet düşüncesini savunma amacı taşıyan muhafazakar bir âlim olarak gözükmektedir. Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç halinde yapılmıştır. Birinci bölümde Nübüvvet, ikinci bölümde Vahiy, üçüncü bölümde ise Mucize meseleleri incelenmiştir. Mustafa Sabri Efendi ile Muhammed Ferdi Vecdi'nin Nübüvvet meselesi etrafında ileri sürdükleri görüşler önce tanımlayıcı (descriptive) bir yöntemle ele alınmıştır. Her bölümün sonunda iki müellifin görüşleri özetlenmiş, gereken yerlerde karşılaştırma yapılmış, gereken yerlerde de fikirler yorumlanmıştır. Sonuç kısmında da çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Çalışma, müelliflerin Nübüvvet meseleleri etrafında serdettikleri görüşlerin günümüz kelam araştırmaları açısından önemli veriler içerdiği sonucunu da ortaya çıkarmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER: Şeyhulislam Mustafa Sabri, Muhammed Ferid Vecdi, Nübüvvet, Vahiy, Mucize, Deha.

**DISCUSSIONS ON PROPHETHOOD (NUBUWWAH) IN MODERN EGYPT –THE
CASES OF SHAYKH AL-ISLAM MUSTAFA SABRI EFENDI AND MUHAMMED
FERID VECDI–**

TANRIKULU, Sadık

Doctorate of Theology-2021

Eskişehir Osman Gazi University Institute of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences, Discipline of Kalam

Supervisor: Prof. Dr. Hüseyin AYDIN

ABSTRACT

Especially in the face of the challenges of Western thought, 19th and 20th centuries were the timeframe in which searches for knowledge of Kalam were conducted densely. Throughout the history, Egypt has been a home for productive authors as a knowledge catchment basin. This study called Discussions on Prophethood (Nubuwwah) in Modern Egypt –The Cases of Shaykh Al-Islam Mustafa Sabri Efendi and Muhammed Ferid Vecdi-, is Egypt based one. While one of the research cases Muhammed Ferid Vecdi was an author who had the aim of making expansion in knowledge of Kalam, the other one Mustafa Sabri Efendi was a conservative scholar who had the aim of defending classical thought of the followers of Sunnah. This work consists of introduction, three chapters and conclusion. In the first chapter, Prophethood, in the second chapter Revelation, and in the third chapter Miracle issues are studied. Firstly, views of Mustafa Sabri Efendi and Muhammed Ferid Vecdi on Prophethood are discussed in a descriptive way. In the end of each chapter, views of the both authors are summed, compared and interpreted in necessary parts. In conclusion section, an overall evaluation of the study was made. This thesis reveals that the propounded views of the authors about Prophethood issues implicates important information in terms of current Kalam studies.

Keywords: Shaykh Al-Islam Mustafa Sabri, Muhammed Ferid Vecdi, Prophethood (Nubuwwah), Revelation, Miracle, Genius

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	Vii
KISALTMALAR	X
ÖNSÖZ	Xii
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU, KAPSAMI VE SINIRLARI	1
2. ÇALIŞMANIN ZORLUKLARI	5
3. ÇALIŞMANIN METODU	7
4. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI	8
4.1. NÜBÜVVET KAYNAKLARI	9
4.2. VAHİY KAYNAKLARI	12
4.3. MUCİZE KAYNAKLARI	14
4.4. MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN HAYATI VE FİKİRLERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR	15
4.5. MUHAMMED FERİD VECDİ’NİN HAYATI VE FİKİRLERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR	17
5. ŞEYHULİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ	19
5.1. HAYATI	19
5.2. MUSTAFA SABRİ EFENDİNİN ESERLERİ	33
5.2.1. Türkçe Eserleri	33
5.2.2. Arapça Eserleri	33
6. MUHAMMED FERİD VECDİ	34
6.1. HAYATI	34
6.2. İLMÎ ŞAHSİYYETİ	37
6.3. TESİRİ ALTINDA KALDIĞI ŞAHISLAR	41
6.4. ETKİLEDİĞİ ŞAHISLAR	41
6.5. ESERLERİ	42
6.6. DERLEME ESERLERİ	43
6.7. BASKISI BULUNMAYAN ESERLERİ	43

1. BÖLÜM

NÜBÜVVET

1. MUHAMMED FERİD VECDİ’NİN NÜBÜVVET VE VAHİY GÖRÜŞÜ	44
1.1. RİSALET KAVRAMI	45
1.2. MUHAMMED FERİD VECDİ’NİN İTİKADİ KONULARA VE NÜBÜVVET MESELESİNE BAKIŞI	46
1.3. MUHAMMED FERİD VECDİ’NİN NÜBÜVVET GÖRÜŞÜ	52
1.4. HZ. MUHAMMED’İN DEHASI	65
1.5. HZ. MUHAMMED’İN İCRAATLARI	68
1.6. HATM-İ NÜBÜVVET VE İSLAMIN EVRENSELLİĞİ	71

1.7. HZ. MUHAMMED HAKKINDAKİ MESNETSİZ İDDİALAR	75
1.7.1. Asabi Olduğu İddiası	76
1.7.2. Davranışları Hakkındaki İddialar	78
1.7.3. Amaçları Hakkındaki İddialar	79
1.7.4. Hayat serüveni Hakkındaki İddialar	81
2. SABRİ EFENDİ'NİN NÜBÜVVET GÖRÜŞÜ	81
2.1. ÇAĞDAŞ YAKLAŞIMLARA BAKIŞI	82
2.2. DEHA TARTIŞMALARI	85
2.3. DEHA VE KAVMİYET İLİŞKİSİ	88
2.4. NÜBÜVVETİN İSPATI	103
2.4.1. Delillerin İncelenmesi	103
2.4.2. Varoluş Açısından Nübüvvet	105
2.4.3. Uluhiyet Nübüvvet İlişkisi	109
2.4.4. Aklın Mahiyeti ve Nübüvvet:	111
2.4.5. Peygamberin Beşeriliği	112
2.4.6. Nübüvvet-Mucize İlişkisi	114
2.4.7. Nübüvvetin Vehbiliği-Kesbiliği	119
2.4.8. Hatm-i Nübüvvet	123
3. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME	126
3.1. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN NÜBÜVVET VE VAHİY GÖRÜŞÜ	126
3.2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN NÜBÜVVET GÖRÜŞÜ	137

2. BÖLÜM

VAHİY

1. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN VAHİY GÖRÜŞÜ	148
1.1. VAHYİN TANIMI VE DOĞASI	149
1.2. VAHYİN İMKÂNI	151
1.3. VARLIĞIN RUHU	152
1.4. HAYVANLAR ÂLEMİNDEKİ İLHAM	155
1.5. RUH ÇAĞIRMA, HİPNOTİZMA, İSPIRTİZMA VE GİZLİ AKIL	159
2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN VAHİY GÖRÜŞÜ	166
2.1. VAHYİN TARİFİ, TABİATI VE MAHİYETİ	167
2.2. METLÜVV VE GAYRI METLÜVV VAHİY (KUR'AN - SÜNNET İLİŞKİSİ):	169
2.3. VAHİY (KUR'AN-I KERİM) VE MUCİZE ARASINDAKİ İLİŞKİ:	170
2.4. KUR'AN-I KERİM'İN HEM LAFİZ HEM MÂNÂ YÖNÜNDEN VAHİY OLUŞU VE ALLAH'A AİDİYETİ	173
2.5. KUR'AN KISSALARI BAĞLAMINDA VAHİY VE KUR'AN	181
2.6. VAHİY VE KUR'AN ETRAFINDA YAPILAN MODERNİST YORUMLARIN SEBEBİ	188
3. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME	190
3.1. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN VAHİY GÖRÜŞÜ	190
3.2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN VAHİY GÖRÜŞÜ	197

3.BÖLÜM

MUCİZE

1. FERİD VECDİ’NİN MUCİZE GÖRÜŞÜ	203
1.1. PEYGAMBERLERİN HİSSİ MUCİZELERİ	204
1.2. HİSSİ MUCİZE TARTIŞMASI	206
1.3. YENİLİK VE UYGULAMALARININ MUCİZEVLİĞİ	210
1.4. MUCİZELERİN İMKÂNI	214
2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN MUCİZE GÖRÜŞÜ.....	216
2.1. DELİLLERİN MAHİYET VE TABİATI	222
2.2. MUCİZENİN İSPATI	226
2.3. AKLIN MAHİYETİ ve MUCİZE:.....	227
2.4. NÜBÜVVET-MUCİZE İLİŞKİSİ.....	229
2.5. NÜBÜVVETİN VEHBİLİĞİ VE MUCİZE	235
2.6. MUCİZE VE SÜNNETULLAH	237
2.7. MUCİZENİN KUR’ANLA SINIRLANMASI	243
2.8. SÜNNETULLAHIN SABİTLİĞİ BAĞLAMINDA MUCİZE.....	247
2.9. MUCİZEYE İLİŞKİN TARTIŞMALAR.....	252
3. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME.....	257
3.1. FERİD VECDİ’NİN MUCİZE ANLAYIŞI.....	257
3.2. MUSTAFA SABRİ’NİN MUCİZE ANLAYIŞI.....	263
SONUÇ	280
KAYNAKLAR	286

KISALTMALAR

- Age:** Adı geçen eser.
Agm: Adı geçen makale.
Amlf: Aynı müellif.
Ans: Ansiklopedisi.
As: Aleyhi's-Selam.
A.y: Aynı yayın.
A.Ü: Ankara Üniversitesi.
A.Ü.İ.F: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
B. Arap. Cumh: Birleşik Arap Cumhuriyeti.
Bkz: Bakınız.
DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi.
DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı.
C: Cilt.
C.c: Celle Celâluh.
Çev: Çeviren.
Fak: Fakültesi.
Haz: Hazırlayan
İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi.
Mad: Maddesi.
Md: Maddesi.
MÜ: Marmara Üniversitesi.
MÜİF: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Nşr: Neşreden.
S: Sayfa.
Sad: Sdeleştiren.
S.a.v: Sallallahu Aleyhi ve Sellem.
SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı.
Thk: Tahkik.
Trc: Tercüme.
T. yok: Tarih yok.
Ö: Ölüm.

V.d: Ve devamı.

Y: Yayını, yayınları.

ÖNSÖZ

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi Osmanlı bakiyesi ulemadandır. Devletin sondan bir önceki halifesi ve aynı zamanda muhtelif görevler almış önemli bir kişiliktir. Çok genç denebilecek bir yaşta Fatih dersiamları zümresine dahil olmuştur. Eserlerinin pek çoğunu doğrudan Arapça olarak telif etmiştir. En temel fikirlerini ihtiva eden dört ciltlik *Mevkıfu'l-Akl* isimli eseri vefatının üzerinden yetmiş yıla yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen henüz Türkçe'ye tam olarak tercüme edilememiştir. *Mevkıfu'l-Akl* eseri dolayısıyla kendisinin temel fikirleri ve düşünceleri itibariyle Arap ülkelerinde Türkiye'den daha fazla tanındığını müşahDerraede ettiğimizi söyleyebiliriz. Kendisinin eserlerinde, özellikle de *Mevkıfu'l-Akl*'da güçlü ve yoğun bir muhakeme ve istidlal sahibi olduğu görülmektedir. Diğer bir kısım kitapları ile birlikte özellikle anılan eserinde genelde imani meseleler, özel olarak da nübüvvet meseleleri etrafında yoğunluklu olarak Mısır özelinde fikir üretmiş, modern İslam düşüncesi sahibi pek çok yazar ve mütefekkirin görüşlerini değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Muhammed Ferid Vecdi de Mustafa Sabri Efendi ile aynı zaman diliminde yaşamış Mısır'lı mütefekkirlerden birisidir. Bir tanesi, her biri büyük hacimli on ciltlik ansiklopedi olmak üzere, irili ufaklı yaklaşık yirmi beş tane eserin müellifidir. Eserleri gerek çağdaşları ve gerekse selefleri ve haleflerinden farklı olarak Arap yazarlarda yaygın olan bol nakillerde bulunmak genel karakteristiğinin dışında kalıp, çokça imali fikir ihtiva etme özelliği ile ön plana çıkmaktadır. Kendisinin en temel hareket noktası içinde yaşadığı çağın inananlar ve inkar edenler açısından geçmiş asırlara göre çok farklılaştığı hususna yapılan yoğunlaşmadır. Ona göre yaşadığı asrın inkarcı felsefeleri yeni ve yoğun iddialarla iman esaslarına saldırırken geçmiş ulemanın imanı temellendirme ve müdafaa adına ileri sürdükleri deliller yetersiz kalmaktadır. O yüzden bu gün iman adına yeni ve çağdaş argümanlar geliştirmek gerekmektedir.

Muhammed Ferid Vecdi, kelim ilminde yenilik arayışı içerisinde bir alim ve düşünür olarak kendini göstermektedir. Buna karşılık olarak Mustafa Sabri Efendi ise imani meseleleri toplamda yirmi dokuz yıla yakın ömür geçirdiği Mısır merkezli ulemanın görüşleri ile harmanlayarak kaleme almıştır. Kendisinin defaatle ifade ettiği üzere Mustafa Sabri Efendi Mısır'lı modernist yazarların Nübüvvet, vahiy ve mucize meseleleri ve bunların ayrıntıları etrafında yeni olarak ileri sürdükleri pek çok konuyu

eleştirel olarak değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu meyanda tartıştığı pek çok alim ve yazar arasında Muhammed Ferid Vecdi hatırı sayılır bir pay sahibi olmuştur.

Araştırmamız kelim ilmi açısından önemli bir kırılma dönemi olarak kabul edilen, yeni arayışların yoğun yaşandığı on dokuzuncu yüzyılda biri muhafazakar olup imani meseleleri geleneksel Ehl-i Sünnet çizgide müdafaa misyonunu benimsemiş, diğeri ise çağın inanç problemlerini delillendirme ve temellendirmeyi temel problem olarak benimsemiş iki alimin nübüvvet, vahiy ve mucize konularına ilişkin serdettikleri görüşleri tebellür ettirmeyi hedeflemiştir. Araştırma bir yandan arayışlar dönemi olarak nitelenedilebilecek mezkur zamanın iki önemli aliminin nübüvvete dair fikirlerini temayüz ettirirken diğeryandan günümüzde aynı konularda canlılık ve tazeliğini koruyan aynı mihver etrafında yapılmakta olan tartışmalara da ışık tutup katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Çalışma en genel hatlarıyla nübüvvet, vahiy ve mucize ana başlıklarını içeren üç bölüm ve bir sonuç kısmını ihtiva etmektedir. Çalışmada takip edilen yol ve yöntemeye dair Giriş bölümünde ayrıntılı bilgi verildiği göz önünde bulundurularak burada zaid addedilebilecek tekrara gerek görülmemiştir.

Çalışma sürecinde bizi ciddi ilgi, alâka ve dualarıyla destekleyen yurt içinden ve dışından binlerce dostum oldu. Hayatımın ağır ruhî çalkantılar içerisinde en önemli kırılma noktasını teşkil eden dönemine denk düşen bu çalışmanın sonunda tüm dostlarıma ‘keşke her birinin ismini anmak mümkün olsaydı’ diye hayıflanarak minnet ve dualarımı arz ediyorum. Yaşamın varlığını hissedip hayatı idrâk ettiğim günlerden itibaren bizi en temel gaye-i hayat olarak Allah yolunda ilim tahsiline ve hizmet etmeye yönelik telkin ve gayretleriyle yetiştirip büyüten merhum babam Hacı Hâfız Osman Tanrıkkulu’nu rahmet, dua ve minnetle anıyor, aynı çabaların ortağı muhtereme anneme sağlıklı ömürler diliyorum. Yaşam birlikteliğimizin başından itibaren ilim yolculuğunda dört yıl Sudan’da dört yıl da Mısır’da olmak üzere benimle birlikte Afrika’nın tüm zorluklarına tahammül eden, ilmi alanda çalışmanın getirdiği tüm külfetlere halen gönül rızası ile katlanmaya devam eden, dört çocuğumuzun annesi, refika-i hayatıma ve yanı sıra çocuklarıma en kalbî teşekkürlerimi sunuyorum.

Tezin teknik kontrol ve tashihinde desteğini esirgemeyen Erşahin Ahmet Ayhün hocamıza; çalışmanın ilk gününden sonuna kadar hiçbir müracaatımızı cevapsız bırakmayıp, tecrübelerinin getirdiği tüm birikim ve desteği istisnasız her

zaman alicenaplıkla sunan Sosyal Bilimler Enstitüsü sâbık sekreteri Hatice Serttaş Hanımefendi'ye ve aynı hizmeti devam ettirmekte olan Mehmet Güney Beyefendiye minnettarım. Tezin tamamlanmasına “tersinden” katkı sağlayan bir kısım zevatı da - ibret kabîlinden- belki buruk bir şekilde anmadan geçemeyeceğim. Makul muhtelif gerekçelerle defalarca bırakmaya karar verdiğim bu çalışma çok büyük oranda mezkûr zevatın ürünüdür diyebilirim. Onlar olmasaydı bu tez var olmayacaktı demek mübalağa değildir. Bu vesile ile Allah'tan hem bu dünyada hem sonsuz hayatta herkesin kalbine ve niyetine göre muamele etmesini bütün ruhumla temenni ederim. Allah (c.c.) insanların kalplerinin en gizli hatıratını bilendir.

Konunun planlama aşamasında başlığı, çerçevesi ve kapsamını belirlemede yol gösterici tavsiyeleriyle önemli anlamda çalışmaya katkı sağlayan Bedri Gencer, Ebubekir Sifil, Fethi Ahmet Polat, İsmail Kara, M. Said Özerverli ve Ömer Türker hocalarımıza; tezin ilerleyen merhalelerindeki teşvik ve destekleriyle Abdullah Acar, Ersan Özten ve isimlerini sayamayacağım pek çok hocamıza müteşekkirim. Hem savunma jürisinde hem de tez izleme komitesinde bulunan Fatma Asiye Şenat ve Kamil Sarıtaş hocalarımıza araştırma boyunca ufuk açıcı rehberlikleri ile sergiledikleri sabır ve nezaketleri dolayısıyla hassaten teşekkür ediyorum. Savunma jürisine iştirak edip tezin tekâmülüne yönelik değerlendirme ve tavsiyeleri ile yardımcı olan Ramazan Yıldırım ve Hasan Tevfik Marulcu hocalarımıza da müteşekkirim ve duacıyım. Çalışmanın başından sonuna kadar rehberliği/yönlendiriciliği ve tezin nihayetinde de birlikte okuyup müzakere etme imkanı vermesiyle beraber yaklaşık on yıllık tanışıklığımız/muaşeretimiz boyunca yüksek ahlakına, âlicenaplığına, kadirşinaslığına, sabrına, tevazuuna ve iyi niyetine yakînen şahit olduğum muhterem danışman hocam Hüseyin Aydın Bey'e özellikle kalpten şükranlarımı, minnettarlığımı ve dualarımı arz ediyorum. Kullara teşekkür etmeyen Allah'a karşı da şükrünü ifa edemez. Nihayet hamd, şükür, medih, minnet ve muhabbetlerin en büyüğü Rabbimiz, Hâlıkımız, Evvel ve Âhir, Cemil-i mutlak Allah'ımıza aittir, celle celâluhû ve amme nevâluhû. Ve minellahi't-tevfik.

ESKİŞEHİR - 2021

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU, KAPSAMI VE SINIRLARI

Ülkemizdeki ilahiyat fakültelerinin “Temel İslam Bilimleri” alanında icra edilmiş akademik çalışmalar arasında üzerinde en fazla çalışılan konuların başında “nübüvvet” meselesi gelmektedir. Zira Türkiye’deki mevcut kelam tezleri üzerine yapılmış bir değerlendirmeyi içeren -2017 yılında yayınlanmış- bir makalenin verdiği bilgiye göre nübüvvet meselesi etrafında ülkemizde kırk civarında tez yapıldığı kaydedilmiştir.¹ Nübüvvetin İslam inanç sisteminin en temel meselesi olan uluhiyet bahsinden bile fazla çalışmaya konu edilmiş olması dikkat çekici bir durum olarak görünmektedir. Anılan makalenin yayın tarihi düşünüldüğünde, o tarihten bugüne kadar geçen beş yıllık süre içerisinde, nübüvvet meselesi etrafında yeni tezlerin de yapılmış olduğu uzak bir ihtimal değildir. İSAM’ın online makaleler sayfası incelendiğinde çalışmamızın son günlerine tekabül eden 25.01.2021 tarihi itibarıyla “nübüvvet” başlığı altında 142, “vahiy” başlığı altında 189, “mucize” başlığı altında ise 135 adet olmak üzere toplamda 466 adet makalenin yayımlandığı görülmektedir. Verilen rakama, İSAM’ın envanterine girmemiş olan makaleler de dâhil edildiğinde bu sayı daha da ziyadeleşecektir. Mezkûr duruma çok sayıdaki Arap ülkesinde yapılmış olan nübüvvet çalışmaları da eklendiğinde meselenin boyutları daha çarpıcı şekilde kendini gösterecektir.

Yukarıda bahsedilen durum tez konumuzun önemine, metoduna ve kapsamının sınırlarına dair söylenebilecek hususlara ışık tutmaktadır. Zira gerek kelâmî açıdan gerekse diğer ilim dalları zaviyesinden nübüvvet meselesinin önemi, onlarca tezde tekrarlanarak bir nevi akademik müsellemtan sayılabilecek bir konuma gelmiştir denilebilir ki; inceleme imkânı bulduğumuz pek çok tezin mezkûr hükmü doğruladığını görmüş bulunmaktayız. Zikredilen durumun bizi, nübüvvet meselesinin önemini ve pek çok ayrıntısını yeniden tekrarlamaktan vareste kıldığını düşünmekteyiz. Burada -konunun önemi sadedinde- sadece teşekkül devrinden itibaren kelam ilminin “uluhiyet, nübüvvet ve meâd” ilmi olarak tanımlanmış olması ile birlikte nübüvvetin İslam inanç sisteminin üç ana umdesi içerisinde yer aldığını ifade etmek maksada işaret açısından yeterli olacaktır.

---

¹ Biçer, Ramazan, *Türkiye’de Yapılan Kelâm Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 14, Sayı: 27, İstanbul, 2017, s. 338.

İkinci bir husus olarak çalışma konumuzun kapsam ve sınırlarını belirlemek önem arz etmektedir. Bu noktada itibariyle, gerek Türkçe gerek Arapça olarak, bugüne kadar yapılmış ve bundan sonra da yapılması muhtemel nübüvvete dair tezlerin sınırlarını ana hatlarıyla şöyle çizmek mümkündür:

- a) Kelamda nübüvvet
- b) İslam felsefesinde nübüvvet
- c) Genel anlamda kelam ve felsefede nübüvvet
- d) Belirli bir kelam mezhebi çerçevesinde nübüvvet
- e) Kelam mezhepleri arasında karşılaştırmalı olarak nübüvvet
- f) İslam filozofları arasında karşılaştırmalı olarak nübüvvet
- g) Kelam, tefsir, tasavvuf, felsefe gibi İslami ilimlerden biri içerisinde ön plana çıkıp eser yazmış bir âlimin görüşü etrafında nübüvvet
- h) Kelam, İslam felsefesi, tasavvuf ve tefsir gibi bir ilim dalında temayüz edip eser yazmış birden fazla şahsın karşılaştırmalı nübüvvet görüşleri
- i) Farklı ilim dallarında temayüz etmiş iki veya daha fazla âlimin nübüvvet görüşünün karşılaştırmalı olarak incelenmesi
- j) Farklı iki kelami mezhepten belirlenecek iki âlimin nübüvvet görüşlerinin karşılaştırılması
- k) İslam modernizmi etkisindeki yazarların nübüvvet anlayışları
- l) Klasik ve modern eğilim sahibi iki âlimin nübüvvet görüşlerinin karşılaştırılması
- m) Kelam ilminde yenilik (tecdit) arayışı içinde olan âlimlerin nübüvvet anlayışları
- n) Osmanlı, Mağrip bölgesi, Mısır, Orta Asya, Uzakdoğu ve Hint alt kıtası gibi belirli ilim havzalarında şekillenen nübüvvet anlayışı
- o) Tarihi zaman dilimleri içerisinde dönemsel olarak sınırlandırılmış nübüvvet çalışmaları
- p) Oryantalistlerin nübüvvete yaklaşımları
- q) Laik düşünce sahiplerinin nübüvvet yorumları
- r) Tarihselci yaklaşıma sahip bir veya daha fazla şahsın nübüvvet görüşü
- s) İnkâr edenlerin iddiaları bağlamında nübüvvet
- t) Belirli İslam âlimlerinin nübüvvet savunuları/reddiyeleri
- u) Batı felsefesinde nübüvvet anlayışları

- v) Yahudilik ve Hıristiyanlıkta nübüvvet
- w) Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin nübüvvet anlayışlarına karşı eleştirel yaklaşımla yapılan nübüvvet çalışmaları

Yukarıda tasnif edilmeye çalışılan başlıkların pek çoğu ile ilgili Arapça-Türkçe yüksek lisans veya doktora düzeyinde yapılmış çalışmalar mevcuttur. Nübüvvete dair yapılmış veya yapılması muhtemel çalışmaların hepsine örnekler vermek mümkün olmakla birlikte burada sadece konumuza bakan yönüne işaret etme gayesiyle mezkur başlıklar kaydedilmiştir. Bu başlıklar çalışmamızın kapsamını belirlemede fikir verdiği gibi kapsam dışı tutulacak hususlara da sınır çizmemize yardımcı olacaktır.

Konunun kapsamı ve sınırlarını belirleme açısından şu husus ifade edilmelidir ki; çalışma Mustafa Sabri Efendi'nin ve Muhammed Ferid Vecdi'nin nübüvvete ilişkin görüşlerini belirginleştirmeyi hedeflemektedir. Muhteva, yoğunluk, hacim ve emek açısından tek bir isim üzerinde çalışmakla iki farklı ismi değerlendirmeye almanın farkı aşikardır. Anılan duruma, yukarıda kaydedilmiş nübüvvete dair yapılan çalışmalarda bulunabilecek perspektifler de eklendiğinde ortaya çok geniş bir alan ile devasa bir literatürün de çıkacağı zahirdir. Çalışmaya konu teşkil eden iki ismin nübüvvet anlayışlarını tespit ettikten sonra ortaya çıkan görüşlerin İslam düşüncesi içerisindeki mevkiini ortaya koymanın, hangi ekol ve şahısların düşüncesi ile benzeşip ayrıştığını tespit etmenin; çalışmanın kapsamını ziyadesiyle aşacağı ve müstakil olarak farklı bir çalışmaya konu olabileceği düşünülmüştür. Ele alınan cihetler -spesifik olarak- iki müellifin görüşlerine yoğunlaşmayı zorunlu kılmıştır.

Çalışmaya konu teşkil eden iki müelliften Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin en belirgin özelliği geleneksel Ehli Sünnet çizgide yer almakla birlikte anılan mezhep adına muhâfazakar bir tutum ve savunmacı yaklaşım benimsemesidir. Bu tavrı tüm eserlerinde açık bir şekilde görünmektedir. Muhammed Ferid Vecdi ise; geleneksel yönelimi büyük ölçüde muhafaza etmekle birlikte daha ziyade içinde yaşadığı çağın fikri ve felsefi problemlerinden hareketle günümüz dünyasında İslam itikadına inanan ve inanmayan insanların zihin problemlerini hesaba katarak yeni bir sunum ve metotla din anlatımını gerekli gören bir anlayışa sahiptir. Mezkûr özelliği itibariyle Muhammed Ferid Vecdi'yi kelim ilminde “yenilik arayışı içerisinde” olan

bir düşünür olarak görmek vakıya uygun düşmektedir. Her iki müellifin metodik yaklaşımları ise çalışmamızın alt başlıkları içerisinde kendisini gösterecektir.

Gerek İslam inanç sistemi içerisindeki önemi ve çağlar boyu araştırma-tartışmalara konu olması gerekse içinde yaşadığımız yirmi birinci yüzyılın itikâdî-fikri-felsefi problemleri hesaba katıldığında nübüvvet ve ona müteallik vahiy-mucize gibi konuların daima güncelliğini koruması tezin yalnızca teorik zeminde kalmadığını açıkça göstermektedir. İlâveten biri “muhafazakar”, diğeri “yenilikçi modern düşünce” sahibi iki müdakkik âlimin konuya ilişkin açıklama ve tartışmalarının, bugün de aynı konular etrafında yapılmakta olan çalışmalara olumlu yönde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın ana çerçevesinin “Modern Mısır” olarak belirlenmesinde ise iki hususun etkisi olmuştur. Birincisi Mısır’ın en genel çerçevede İslami ilimlerde fikir beyan etme ve eser telifinde önemli bir ilim merkezi oluşudur. Ayrıca Mısır, yeni ve modern olarak nitelenebilecek İslami perspektifler geliştirme açısından da pek çok velûd yazara ev sahipliği yapmasıyla maruftur. Diğeri husus ise her iki müellifin düşünsel anlamda Mısır merkezli olarak imal-i fikirde bulunmalarıdır. Mustafa Sabri Efendi, vatandaşlık itibarıyla Mısırlı değildir. Fakat en temel görüşlerini serdettiği ana eseri *Mevkıfu'l-Akl*'ı Mısır’da ikameti sırasında yazmakla birlikte anılan eserde geçen izah ve tartışmaların kahir ekseriyeti, belki tamamına yakını, Mısır menşeli yazarların görüşleri etrafında dönmektedir. Ayrıca kendisi ömrünün -ilmi çalışma anlamında en verimli sayılabilecek- son yıllarını Mısır’da geçirmiştir. İlk olarak 1922 ilâ 1927 yılları arasını, sonra da 1932 yılından vefat ettiği 12 Mart 1954 yılına kadar olan yaşamını Mısır’da geçirmiştir. Müellifin Mısır’da ikamet müddeti toplamda yirmi dokuz yıla ulaşmıştır ki anılan zaman dilimi normal bir insan ömrü hesaba katıldığında gayet uzun bir süre sayılabilir. Bahsedilen hususlara ilâveten Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu'l-Akl* isimli eserinde Mısır’ı vatanı olarak kabul ettiğini şöyle ifade etmektedir: “*Mısır’ı kendi vatanım olarak kabul etmekten hiç kimse beni engelleyemez. Eski ve köklü bir İslam ülkesi olması itibarıyla Mısır’ın hayrı da şerri de beni ilgilendirir.*”²

Mısır, en genel anlamıyla ilim camiasında maruf bir konumda olmasına ilâveten İslam düşüncesi bağlamında gerek düşünsel yönelimler gerekse fikir adamları

---

² Sabri, Mustafa, *Mevkıfu'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihî'l-Mürselîn*, Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1413/1992, c. 4, s. 273.

açısından geniş bir yelpazeyi içinde barındırmaktadır. Ayrıca çalışmanın araştırma aşamasında Mısır fikir havzası üzerine yazılmış pek çok kitap ve makaleyi incelediğimizde; konu ile ilgili devasa bir literatürün oluştuğunu ve konuya ilişkin olarak yazılanların göz ardı edilemeyecek bir kısmının da taraflı çalışmalar olduğu sonucuna ulaştık. Çalışmanın ana çerçevesini belirledikten sonra başta danışman hocam olmak üzere kelim alanı içinden ve dışından bir kısım tecrübeli hocalarımızla yaptığımız istişare ve değerlendirmeler sonucunda genelde İslami ilimler, özelde kelim ilmi, daha hususi olarak da nübüvvet mevzuu etrafında ilim havzası olarak Mısır'a dair özel bir başlık açmayı uygun bulmadık. Azımsanmayacak bir kısmı taraflı olarak kaleme alınmış devasa literatür içerisinde özel olarak Mısır düşünce dünyasını çalışıp belirgin bir sonuca ulaşmanın en azından birkaç tez konusu olacağı kanaati ifade edilmelidir.

2. ÇALIŞMANIN ZORLUKLARI

Çalışmamıza konu teşkil eden yazarların kitap telif usulü itibari ile klasik ulemanın yöntemini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Zira her ne kadar eserlerinin isimleri çoğunlukla belirli bir konuya yönelik gibi görünse de muhtevalarının sistematik bir şekilde ilerlemeyerek aynı yerde, aynı başlık altında ve hatta çoğu zaman tek bir paragrafta birkaç farklı konuyu iç içe işledikleri görülmektedir. Konumuzun ana başlığını teşkil eden nübüvvet meselesi işlenirken bu başlığa vahiy meselesinin ve mucize mevzuunun eşlik ettiği ve çoğunlukla da her üç mevzuun beraberce işlendiğine şahit olunmaktadır. Anılan durumun her iki yazarın tüm eserlerine bütüncül bir nazarla bakıp; nübüvvet, vahiy ve mucize başlıklarının her birini müstakil olarak ayırıp; tüm yönleriyle belirgin hale getirmeyi ciddi anlamda zorlaştırdığı ifade edilmelidir.

Mustafa Sabri Efendi'nin sadece dört ciltlik bir eseri olan *Mevkifu'l-Akl'e* yazdığı ilk mukaddime yüz iki sayfadır. Anılan uzun mukaddimedeki kitabın telif sebebi ile içerisinde geçen tartışma konuları ziyadesiyle ayrıntılı olarak -zaman zaman müellifin de itiraf etmek zorunda kaldığı gibi- karmaşık bir şekilde ve tekrara çokça yer verilerek kaleme alınmıştır. Mezkur duruma ilaveten Mustafa Sabri Efendi, anılan mukaddimenin sonunda "*buraya kadar kitabın yazılış hikayesini özet olarak anlatıp bitirdik fakat bununla yetinmeyeceğiz. Geçen özet kısma uzun, ayrıntılı bir açıklama*

ekleyeceğiz. Bu açıklama bir önceki mukaddimeden daha uzun olabilecektir”³ diyerek kitap boyunca Mısırlı modernist yazarlarla yaptığı münazara ve reddiyelere dair açıklamalar yapmıştır. Özet kabul ettiği yüz iki sayfa süren ilk mukaddimenin hemen ardına eklediği tafsili açıklama ise kitabın üç yüz kırk dördüncü sayfasına kadar devam etmiş, bu ikinci mukaddimenin sonunda da müellifimiz şöyle demiştir: “*Kitap hakkında verdiğim bilgilere dair sözü uzatmamdan dolayı tarafıma eleştiri ve ayıplama (muâheze) yöneltilmemeli*”.⁴ Müellifimiz bahsi geçen, kitabının birinci cildinin dörtte üç hacmini bulan, uzun mukaddimesi boyunca kitabın telif sebebi, muhtevastaki meseleler ve tartıştığı isimlere dair defalarca açıklamalar yapmış olmasına rağmen birinci cildin sonuna eklediği notlar (hevâmiş) sayfasına (s.462) kadar konuyu açmayı ve bilgilendirmeyi devam ettirmiştir. Daha sonra dört ana başlığa ayırdığı kitabın dördüncü bölümünde nübüvvete müstakil başlık açmış fakat anılan başlık içerisinde de nübüvvet, vahiy ve mucize başlıklarını birbirinden ayırarak müstakilen ve sistematik bir biçimde işlememiştir. Müellifimizin telif tarz ve üslubunu arz etmekten maksadımız anılan hususların çalışmamızda tayin ettiğimiz üç farklı başlığa dair her bir meseleyi müstakil olarak belirginleştirme noktasında büyük zorlukları barındırdığını ifade etmektir. Son olarak anılan bu durumun çalışmada - nadiren de olsa- tekrara sebep olabileceğini fakat bu durumun ele alınan meselenin bağlamı gereği bir zorunluluk olup çalışmanın muhtevastını ihlal etmeyecek boyutta olduğu da kaydedilmelidir.

Çalışmada ele aldığımız ikinci isim olan Muhammed Ferid Vecdi hakkında ise -Mustafa Sabri Efendi için bahsedilen klasik usulde eser telif tarzına ilaveten- kitap ve makalelerinin çokluğu ile eserlerinin içeriğindeki çeşitliliği ilave edilmelidir. Klasik ulemanın tarzı ile eser telif etmiş olması ile müellifimiz umulmadık bir başlık altında da nübüvvet ve ona ilişkin herhangi bir meseleden bahsedebilmektedir. Bu nedenle çalışmanın başlangıç aşamasında müellifin nübüvvete dair beyanatını tespit ederken sadece kitap ve makalelerinin başlıklarına bakma yönteminin eksik bir sonuca götüreceği kannati ile hareket ettik. Müellifimizin, *Kavlî fi'l-Mer'e, el-Vecdiyyât, el-Ravdatu'l-Behiyye, Nakdu Kitâbi's-Şi'ri'l-Câhilî* ve her biri büyük hacimli on ciltlik ansiklopedisi gibi itikadi konuların dışında olduğu açıkça belli olan birkaç kitabı hariç tutulmak kaydıyla yirmiye yakın telif ve derleme eserinin tamamını sayfa sayfa

---

³ Mevkıfu'l-Akl, s.102.

⁴ Mevkıfu'l-Akl, s. 344.

taramak suretiyle nübüvvet, vahiy ve mucize konularına dair yazdıklarını tespit etmeye çalıştık. Ansiklopedinin ise çalışma konumuzu alakadar eden tüm başlıklarına incelemeye aldık.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin ilmi derinliği müsellemlerle birlikte doğuştan Arap olmaması dolayısıyla bu durumun Arapça telif ettiği eserlerine yansıdığını ifade etmeliyiz. Zira ibare ve cümlelerinin fitri Arap selikasını taşımayıp sonradan kazanılmış olmasının tesiriyle kompozisyonunda Türk mantığı kokusu alınmakta zaman zaman bazı cümlelerinde ise muğlaklık hissedilebilmektedir. Anılan muğlaklık Mustafa Sabri Efendi'nin bazı cümle ve paragraflarında ifade etmeye çalıştığı meramını anlamak için birkaç defa okumayı zorunlu kılmaktadır. Bahsi geçen nokta itibarıyla Muhammed Ferid Vecdi ele alındığında 19. yüzyıl Mısır mütefekkirlerinin kahir ekseriyetinde hâkim unsur olarak tebellür eden üst düzey edebi dil kullanma hususiyetinin kendisinde de bulunduğu görülmektedir.

Anılan hususlar çalışmamızın zorlukları hanesine kaydedilmelidir.

3. ÇALIŞMANIN METODU

Ülkemizde İslami ilimler alanında nübüvvet meselesinin pek çok açıdan muhtelif çalışmalara konu edildiği noktasının bizi daha önce yapılmış çalışmaların tekrarını yapmaktan azade kıldığına ve yanı sıra çalışmanın muhtelif zorluklarına yukarıda işaret edilmişti. Zikredilen hususlar bizi, çalışmamızın özünü teşkil eden her iki müellifin eser ve görüşlerine münhasıran yoğunlaşmaya ve daha önce yapılmış pek çok çalışmada tekrarlana hususlardan kaçınmaya yönlendirmiştir.

Müelliflerimizin nübüvvetle ilişkin görüşleri değerlendirilmeye alınırken göz önünde bulundurulacak en önemli metodolojik yaklaşımın başında şahıslara/görüşlere tarafsız ve nesnel yaklaşma meselesi olduğu açıkça ifade edilmelidir. Ne Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ne Muhammed Ferid Vecdi bizim için hususi tarafgirlik yahut karşıtlık yapılacak bir konumda değildir ve olmamalıdır. Niyet ve nazarın mahiyet-i eşyayı tağyir edeceği düsturu bir hakikattir. Müelliflerin söylemediklerini söyletme, söylediklerini maksat ve bağlamlarının dışına taşıma ve niyet okuma gibi yaklaşımların ilmîlik yerine ideolojik olacağı açıktır. Peşin tarafgirlik yahut yandaşlığın ilim mecrası adına verimli bir sonuç doğurmayacağı ise izahtan varestedir.

Zira her iki âlim de görüşlerini ortaya koyarken ilme ve dine hizmet amacı gütmeye gayesine matuf olarak samimiyetle hareket etmişlerdir. Netice itibariyle çalışmada şahıslara/fikirilere yaklaşım tarzı itibariyle mutlak manada tarafsızca, nesnellik ekseninde ve fikrî zeminde bir yaklaşım tarzının uygulandığını ifade etmeliyiz.

Çalışmaya konu olan her iki yazar hakkında daha önce yapılmış belirli sayıdaki çalışmada da her ne kadar kendilerinin düşünce dünyalarının çerçevesini belirleme anlamında bir çaba ortaya konulmuşsa da anılan hususun müstakil olarak birer çalışmayı hak ettiği ifade edilmelidir. Zira hem Mustafa Sabri Efendi hem Muhammed Ferid Vecdi'nin bakış açıları ile fikirlerinin “yeni ilmi kelam” çerçevesinde müstakil olarak araştırma/çalışmaya konu teşkil edecek kapsam ve derinliğe sahip oldukları eserlerinde görünmektedir. Biz de, daha önce yapılmış çalışmalarda tekrarlanması dolayısıyla anılan hususa çalışmamız içerisinde maksada işaret edecek kadar ana hatlarıyla değindiğimizi belirtmeliyiz.

Sonuç itibariyle, yukarıda sayılan muhtelif gerekçeler de göz önünde bulundurularak tezde, ‘efradını cami, ağyarını mani’ olması mucibince, Muhammed Ferid Vecdi ve Mustafa Sabri Efendi üzerine yoğunlaşılacağı ifade edilmelidir. Anılan hususa ilaveten şu noktalar da kaydedilmelidir ki çalışmada ağırlıklı olarak tanımlayıcı ve tasvir edici (descriptive) yöntem kullanılmış ancak nübüvvet, vahiy ve mucize bölümlerinin her birinin sonunda ‘karşılaştırma ve değerlendirme’ başlıklarında altında bölüm özeti yapılmış, gerekli görülen yerlerde de görüş ve yorumlar ortaya konulmuş, karşılaştırma yapılmıştır. Bölüm özetleri yapılırken işlenen konuların hiçbir noktası geri bırakılmamasına ilaveten ayrıntılı olarak sunum sağlanacak şekilde hareket edilmiştir. Her iki müellifin araştırmamıza konu olan meseleler etrafında ileri sürdükleri tüm görüşlerin en genel anlamıyla İslam düşüncesi içerisinde aynı konularda serdedilen görüşlerle karşılaştırılıp ayrıntılı değerlendirmelere konu edilmesinin bu çalışmanın sınırlarını çok aşacağı ve haddizatında ayrı müstakil çalışmalar gerektireceği konusu da burada bir kez daha vurgulanmalıdır.

4. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI

Türkiye’deki ilahiyat fakültelerinin özellikle kelam bölümlerinde yapılan akademik çalışmalar arasında üzerine en çok çalışma yapılmış konuların başında nübüvvet meselesinin geldiği yukarıda kaydedilmişti. Burada ise konumuza ilişkin

yapılmış çalışmalara dair genel hatlarıyla bilgi verilecektir. Zira konumuzla ilgili olarak ortaya konan telifat, bizim çalışmamızın diğer çalışmalar arasındaki yerine ve muhtevasına işaret etmekle birlikte kapsamı dışında kalan konuları da belirginleştirecektir.

4.1. NÜBÜVVET KAYNAKLARI

Nübüvvet konusunda Arapça olarak yazılmış yapılmış çalışmalara münhasıran örnek olmak üzere: Seyyid Süleyman en-Nedvî'nin er-Risâletü'l-Muhammediyye⁵, Muhammed Ali es-Sâbûn'i'nin en-Nübüvve ve'l-Enbiya⁶, Abdülhaim Mahmud'un el-Kurân ve'n-Nebi⁷, Afif Abdülfettah Tabbâra'nın Me'a'l-Enbiya⁸, Abdülmuhsin b. Zeben el-Mutayrî'nin el-Edilletü'l-Celiyye alâ Sıdkî Hayrî'l-Beriyye⁹, Ali Mebruk'un en-Nübüvve min 'İlmi'l-Akaid ilâ Felsefeti't-Târîh –Muhâvele fî İâdeti Binâi'i-Akaid-¹⁰, Mâcid b. Muhammed el-Esmerî'nin el-Âlmâniyyûn ve'n-Nübüvve –eb'âdu't-Tahrîfi'i-'Âlmânî li Makâmi'n-Nübüvve-¹¹, Muhammed Said Ramazan el-Bûtî'nin Fıkhü's-Sîreti'n-Nebeviyye¹², Fâdıl salih el-Sâmerrâî'nin Nübüvvetü Muhammed mine'ş-Şekki ile'l-Yakîn¹³, Muhammed Nebil Tahir el-Umerî'nin en-Nübüvve beyne'l-Mütakellimin ve'l-Felasife ve's-Sûfiyye¹⁴, Esmâ Abdülmün'im Ahmed Herîdî'nin Mefhûmu'n-Nübüvve fî'l-Kurâni'l-Kerim¹⁵, Ebu'l-Hasen Ali el-Hasenî en-Nedvî'nin en-Nübüvve ve'l-Enbiya fî Dav'i'l-Kurân¹⁶, yine Ebu'l-Hasen Ali el-Hasenî en-Nedvî'nin en-Nebiiyyü'l-Hâtem'i¹⁷, Fazlurrahman'ın İslâm'da Nübüvvet – Felsefe ve Ehl-i Sünnet-¹⁸, Ali Abdülfettah el-Mağribî'nin en-Nübüvve ve'l-Enbiya fî'l-Fikri'l-İslami¹⁹, Muhammed Veleddî'd-Dâh Veleddî Ahmed Veleddî't-Tâlib İsa'nın

⁵ Dâru İbn Kesir, Dimeşk, 2002.

⁶ Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1999.

⁷ Dâru'l-Meârif, Kahire, 2002.

⁸ Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, Beyrut, 2010.

⁹ Guraba yayıncılık tarafından Tükçe'ye çevrilip basılmıştır, 2011, İstanbul.

¹⁰ Dâru't-Tenvîr, Beyrut, 2007.

¹¹ Takween li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, Londra, 2015.

¹² Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1996.

¹³ Dâru İbn Kesir, Dimeşk, 2015.

¹⁴ Dâru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Amman, 2015.

¹⁵ Kahire, 2001. (Basılmamış yüksek lisans tezi).

¹⁶ ed-Dâru's-Suûdiyye li'n-Neşr, Cidde, Tarihsiz.

¹⁷ Metbûâtü'l-Mec'ma'i'l-İslami el-İlmî, Lekne/Hindistan, 1978.

¹⁸ Adres yayınları, Ankara, 2017.

¹⁹ Mektebetu Vehbe, Kahire, 1994.

en-Nübüvve ve'r-Risale beyne'l-İmâmeyni'l-Gazzali ve İbn Teymiye²⁰, Said İbrahim Mer'î Halife'nin en-Nübüvve İnde İbn Teymiyye ve Redduhû 'ale'l-Muhâlifîn²¹, Sâmiye Bintu Yasin el-Bedrî'nin e fi'n-Nübüvveti Şekkun? –el-Edilletü'l-Akliyyeti'n-Nakliyye alâ Nübüvveti Muhammed²², Hasan Ziyaeddin Itr'ın Nübüvvetü Muhammed fi'l-Kurân²³, Ali Mebrûk'un en-Nübüvve min İlmi'l-Akaid ilâ Felsefeti't-Tarih – Muhâvele fi İâdeti Binâi'l-Akaid-²⁴, Mahmud İbn Muhammed Mezrûa'nın en-Nübüvve ve'l-Enbiya beyne Hakâiki'd-Dîn ve Şubuhâti'l-'Almâniyyîn²⁵, Ferecallah Abdülbârî'nin en-Nübüvvât beyne'l-İmân ve'l-İnkâr²⁶, Muhammed Seyyid Ahmed el-Müseyyir'in en-Nübüvvâtü'l-Muhammediyye Delâiluhâ ve Hasâisuhâ²⁷, Abdurrauf Şelebi'nin Beşâiru'n-Nübüvveti'l-Hâtîme²⁸, Mâcid ibn Muhammed el-Esmerî'nin el-Almâniyyûn ve'n-Nübüvve –Eb'âdu't-Tahrîfi'l-Almâniyyi li Makâmâti'n-Nübüvve-²⁹, Muhammed Muhammed Ebû Leyle'nin Muhammedun beyne'l-Hakikati ve'l-İftira³⁰, Muhammed Muğayrif'in en-Nübüvve 'İnde'l-Ğazzali³¹, Müeyyed Mahmud Hasan'ın Mebâhisu'n-Nübüvvât ve's-Sem'iyât fi Fethi'l-Bârî³², Lahdar Şâyib'in Nübüvvetü Muhammed fi'l-Fikri'l-İstişrâkiyyi'l-Muâsır³³, Salah Abdülfettah el-Hâlidî'nin 'Îtâbu'r-Rasûl fi'l-Kuran –Tahlil ve Tevcih-³⁴ isimli çalışmaları gösterilebilir.

Nübüvvet meselesi ile ilgili olarak Türkçe'de yapılmış çalışmalara örnek olarak: İbnülemin Mahmud Esat Seydişehirî (1856-1918) tarafından yazılmış İki Cihan Devleti Arasında Hz. Muhammed³⁵, Muhittin Akgül'ün Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber³⁶, Ahmet Lütfî Kazancı'nın Çeşitli Yönleriyle Nübüvvet Kavramı³⁷, Salih

²⁰ Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut, 2005.

²¹ Mekke, 1990.

²² Merkezi Delâil, Riyad, 2016.

²³ Dâru'n-Nasr, Halep, 1973.

²⁴ Dâru't-Tenvîr, Beyrut, 2007.

²⁵ Mekke, 2001. (Basılmamış doktora tezi).

²⁶ el-âfâku'l-Arabiyye, Kahire, 2006.

²⁷ Dâru'l-İ'tisâm, Kahire, 2002.

²⁸ El-Hey'etü'l-Âmme li Şuûni'l-Metâbiî'l-Emîriyye, Kahire, 1973.

²⁹ Tekvin li'd-Dirâseti ve'l-Ebhâs, Londra, 2015.

³⁰ Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, Kahire, 1999.

³¹ Kahire, 2004. (Basılmamış yüksek lisans tezi).

³² Bağdat, 2010. (Basılmamış doktora tezi).

³³ Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 2002.

³⁴ Dâru'l-Kalem, Dimeşk; 2013.

³⁵ Seyfeddin Erşahin tarafından Osmanlıca aslından sadeleştirilerek basılmıştır. Otto, y., Ankara, 2017.

³⁶ Işık y., İstanbul, 1999.

³⁷ Ensar y., 2009.

Sabri Yavuz'un İslam Düşüncesinde Nübüvvet³⁸, Muzaffer Barlak'ın Kelam'da Nübüvvet Tartışmaları³⁹, Abdülgaffar Aslan'ın İslam'da peygamberlik ve Yalancı Peygamberlik Olgusu⁴⁰, Muammer Esen'in Kur'an'da Peygamberlik⁴¹, Bülent Sönmez'in Peygamber ve Filozof⁴², Recep Ardoğan'ın Kelam ve Felsefe Açısından Nübüvvet⁴³, Abdullah Aydemir'in İslami Kaynaklara Göre Peygamberler⁴⁴, Yavuz Köktaş'ın Hz. Muhammed –Hayatı ve Risaleti, İddialar ve Tartışmaları⁴⁵, Kemal Işık'ın Matüridi'nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı⁴⁶, Erdiñç Ahatlı'nın Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği⁴⁷, H. Musa Bağcı'nın Beşer Olarak Peygamber⁴⁸, Ahmet Akbulut'un Nübüvvet Meselesi Üzerine⁴⁹, Vezir Harman'ın Hz. Peygamber'in Dindeki Yeri –Resûl ve Nebî Kavramları-⁵⁰, Ali Bakkal'ın Hz. Peygamber'in Nübüvvetini İnkâr Konusunda Müşriklerin Tutarsızlığı⁵¹, Özcan Hıdır'ın Batı'da Hz. Muhammed İmajı⁵² ve Melikşah Sezen'in İsmet Sıfatı⁵³, Fatih Bayram'ın Modern Dönem Nübüvvet Tartışmaları Reşid Rıza Örneği⁵⁴ isimli çalışmaları sıralanabilir. Ayrıca konu ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı⁵⁵ başlıklı bir çalıştay ile iki adet sempozyum metni bulunmaktadır. Bunlar: İslam'da Peygamber İnancı⁵⁶ ve Nübüvvet ve Medeniyet⁵⁷ isimli çalışmalardır.

Bazı alimlerin veya mezheplerin nübüvvet konusuna dair görüşleri üzerine yapılmış çalışmaların giriş kısımlarında veya ilk bölümlerinde de çalışma konumuz olan nübüvvet meselesine dair kapsamlı bilgiler verilmiştir. Bunlara örnek olarak şu

---

³⁸ İnsan y., tarih yok.

³⁹ Ankara Okulu y., Ankara, 2015.

⁴⁰ Araştırma y., Ankara, 2009.

⁴¹ Araştırma y., Ankara, 2012.

⁴² Araştırma y., Ankara, 2002.

⁴³ Klm y., Kahramanmaraş, 2020.

⁴⁴ TDV y., Ankara, 1992.

⁴⁵ İz y., İstanbul, 2016.

⁴⁶ Fütüvvet y., Ankara, 1980.

⁴⁷ DİB y., 2007, Ankara.

⁴⁸ Ankara Okulu y., Ankara, 2014.

⁴⁹ Birleşik Dağıtım-Kitabevi, Ankara, 1992.

⁵⁰ Hikav y., İstanbul, 2018.

⁵¹ Rağbet y., İstanbul, 2016.

⁵² İnsan y., İstanbul, 2019.

⁵³ Siyer y., 20019.

⁵⁴ Türkiye Diyanet Vakfı y., İstanbul, 2021.

⁵⁵ Gaziantep Üniversitesi basımevi, Gaziantep, 2015.

⁵⁶ Editör: İbrahim Coşkun, Ensar y., İstanbul, 2009.

⁵⁷ Editörler: Abdülhamit Sinanoğlu ve Recep Ardoğan, Kitap Dünyası y., İstanbul, 2017.

çalışmalar kaydedilebilir: Cevher Şulul'un Nübüvvet Felsefesi –İbnu'n-Nefis'in Felsefî Romanı Fâzıl bin Nâtık-⁵⁸, Mahmut Çınar'ın Nübüvvet İnanç –İmam Şa'rânî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye Göre-⁵⁹, Durmuş Özbek'in Saduddin Teftazani ve Nübüvvet Görüşü⁶⁰, Vecihi Sönmez'in Nübüvvet Tartışmaları –Ebu'l-Muin en-Nesefî ile Seyfuddin el-Âmidî'nin Nübüvveti İspat Metodları-⁶¹, Ali Galip Gezgin'in Kur'an'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar⁶², Faruk Sancar'ın Nübüvvet ve Velayet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları –Fahredden er-Râzî ve İbnu'l-Arabî Örneği-⁶³, Mustafa Özgen'in İmam-ı Rabbânî -Uluhiyet ve Nübüvvet Anlayışı-⁶⁴, Bünyamin Okumuş'un İbn Teymiyye'ye Göre Vahiy ve Peygamberlik –Selefi Öğretinin Olgusal Bir Yorumu⁶⁵- ile Fatih Çıfci'nin Manastırlı İsmail Hakkı'nın Nübüvvet Görüşü⁶⁶ isimli çalışmaları.

4.2. VAHİY KAYNAKLARI

Vahiy mevzuu etrafında Arapça olarak yapılmış çalışmalara ise şu eserler örnek verilebilir: Muhammed Reşid Rıza'nın el-Vahyu'l-Muhammedî⁶⁷, Malik bin Nebi'nin ez-Zâhiratu'l-Kur'âniyye⁶⁸ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî'nin el-Vahyü ve'l-Kurâni'l-Kerim⁶⁹, Hasan Ziyaeddin İtr'ın Vahyullah⁷⁰, Rıza Muhammed ed-Dakîkî'nin üç cilt halinde yayımlanmış olan el-Vahyu ilâ Muhammed beyne'l-İnkâr ve't-Tefsiri'n-Nefsî⁷¹, Abdullah Abdulhay Ebu bekr'in el-Vahyu fi'l-İslâm ve İbtâlû's-Şubuhâti Havlehû⁷², Settâr Cebr Hammûd el-A'recî'nin Mesâdiru'l-Vahyi ve Envâuhû fi'l-Kurâni'l-Kerim⁷³, Abdülvedûd ibn Makbul Hanîf'in Masdaru'l-

---

⁵⁸ İnsan y., İstanbul, 2010.

⁵⁹ Rağbet y., İstanbul, 2013.

⁶⁰ Sebat Ofset, Konya, 2002.

⁶¹ Gündönümü y., İstanbul, 2005.

⁶² Rağbet y., İstanbul, 2010.

⁶³ Sarkaç y., Ankara, 2011.

⁶⁴ Tablet y, Konya, 2007.

⁶⁵ Ankara Okulu y., Ankara, 2012.

⁶⁶ 2020 yılında İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Kelam Bilim Dalında yapılmış basılmamış yüksek lisans tezi.

⁶⁷ el-Mektebu'l-İslami, Beyrut-Dimaşk, 1985.

⁶⁸ el-A'mâlu'l-Kâmile içinde, C. I, s. 71-310, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 20016.

⁶⁹ Mektebetu Vehbe, Kahire, 1986.

⁷⁰ Dâru'l-Ğavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kurâniyye, Dimeşk, 2009.

⁷¹ Vezâratu'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, Katar, 2009.

⁷² Mekke, 1986. (Ummu'l Kurâ Üniversitesi Akide Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi).

⁷³ Merkezi'r-Risâle, baskı yeri ve tarihi yok.

Kur'âni'l-Kerim⁷⁴, Muhammed Abdullah Derrâz'ın en-Nebeü'l-Azîm –Nazarât Cedîde fi'l-Kur'ân-⁷⁵ ile Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm⁷⁶, Muhammed es-Seyyid Râdî Cibrîl'in Masdaru'l-Kurâni'l-Kerim fi Ra'yi'l-Müsteşrikîn –Arz ve Dirâse ve Nakd-⁷⁷, İkbâl ibn Abdurrahman İbdâh'ın el-Vahyu'l-Kur'ânî beyne'l-Müfessirîn ve'l-Müsteşrikîn –Dirâse Tahlîliyye ve Mukârane-⁷⁸, İbrahim Avad'ın Masdaru'l-Kurân –Dirâse li Şubuhâti'l-Müsteşrikîn ve'l-Mübeşşirîn Havle'l-Vahyi'l-Muhammedî-⁷⁹, Mahmud Mâdî'nin el-Vahyu'l-Kur'ânî fi'l-Manzûri'l-İstişrâkiyyi ve Nakdihi⁸⁰ ve Muhammed Muhammed ebû Leyle'nin el-Kurânu'l-Kerîmu mine'l-Manzûri'l-İstişrâkiyyi –Dirâse Nakdiyye Tahlîliyye⁸¹ isimli çalışmaları.

Vahiy meselesi etrafında Türkçe'de yapılmış çalışmalara şu eserler örnek verilebilir: Recep Kılıç'ın Modern Batı Düşüncesinde Vahiy⁸², Aydın Işık'ın Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy ve Mucize⁸³, Abdülgaffar Aslan'ın Kur'an'da Vahiy⁸⁴, Muhsin Demirci'nin Vahiy Gerçeği⁸⁵, Sadık Kılıç'ın Kur'ân Vahiyi ve Hz. Peygamber –Kur'ân Ontolojisi, Nebevî Ufuk ve Tarihte Tecellî-⁸⁶, Mustafa Genç'in Sünnet-Vahiy İlişkisi⁸⁷ ile birlikte İran'lı araştırmacı Muhsin Cevâdî'nin Farsça'dan Türkçeye tercüme edilmiş Akıl Terazisinde Vahiy ve Nübüvvet⁸⁸ isimli çalışması. Vahiy konusu ile ilgili olarak İSAV (İslami Araştırmalar Vakfı) tarafından 2012 yılında düzenlenmiş olan Akaid ve Kelam İlminde Vahyin ve Aklın Yeri⁸⁹ ana başlıklı Tartışmalı İhtisas Toplantısı adlı çalışma ile KURAMER (Kuran Araştırmaları Merkezi) tarafından organize edilerek yapılmış olan Vahiy ve Peygamberlik⁹⁰ ana başlıklı büyük boy, 733 sayfalık hacimli çalışma.

---

⁷⁴ Baskı yeri ve yılı yok.

⁷⁵ Dâru İbni'l-Cevzî, Kahire, 2013.

⁷⁶ Dâru'l-Kalem li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, 2003.

⁷⁷ Baskı yeri ve yılı yok.

⁷⁸ Dâru Dicle, Amman, 2011.

⁷⁹ Baskı yeri ve yılı yok.

⁸⁰ Dâru'd-Da've li't-Tab'i ve'n-Neşri ve't-Tevzî', İskenderiyye, 1996.

⁸¹ Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, Kahire, 2002.

⁸² Ötüken y., Ankara, 2002.

⁸³ Elis y., Ankara, 2006.

⁸⁴ Ankara Okulu y., Ankara, 2000.

⁸⁵ İFAV y., İstanbul, 2011.

⁸⁶ İnsan y., İstanbul, 205.

⁸⁷ Kitâbî y., İstanbul, 2009.

⁸⁸ Önsöz y., İstanbul, 2012.

⁸⁹ Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

⁹⁰ Kuramer y., İstanbul, 2018.

4.3. MUCİZE KAYNAKLARI

Mucize mevzuu ile alakalı olarak Arap dilinde yapılmış çalışmalara örnek olmak üzere şu eserler kaydedilebilir: Adnan Muhammed Zerzur'un Beyne Mefhûmi'l-Mu'cize ve İ'câzi'l-Kurân –Nazarât Nakdiyye-⁹¹, İbn Teymiye'nin Kâide fi'l-Mucizâti ve'l-Kerâmât⁹², Zemzem Abdurrahman Adem Rical'in el-Mu'cize⁹³, Cemal el-Hüseynî Ebû Ferha'nın Mîzânü'n-Nübüvve el-Mu'cize⁹⁴, Abdullah ibn Muhammed el-Karnî'nin Delâletü'l-Mu'cize 'alâ Sıdkı'n-Nübüvveti inde'l-Eşâira – Dirâse Nakdiyye-⁹⁵.

Tükçe'de Mucize mevzuu ile ilgili olarak yapılmış çalışmalara örnek olarak ise; Halil İbrahim Bulut'un Nübüvvetin İspatında Mucize⁹⁶, Osman Karadeniz'in İlim ve Din Açısından Mucize⁹⁷, Fatih Topaloğlu'nun Felsefi ve Teolojik Açından Mucize⁹⁸, Tuncay İmamoğlu'nun Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı –David Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi⁹⁹, İsrail Balcı'nın Hz. Peygamber ve Mucize¹⁰⁰, Hikmet Zeyveli'nin İlâhî Dinlerde Mucize ve Gayb –Geleneği Yeniden Okumak-¹⁰¹ ile Mehmet Kurt'un Elmalılı Tefsirinde Mucize-Bilim İlişkisi¹⁰² isimli eserler zikredilebilir. Adı geçen çalışmalara ilaveten bir adet Çalıştay - Sempozyum tarzında yapılmış ve sonradan kitaplaştırılmış Din Dilinde Mucize¹⁰³ isimli eser ile bir adet de Fecr yayınları tarafından “Nedir Ne Değildir” ana başlığı altında yürütülen proje eserler içerisinde çıkmış dört yazarlı¹⁰⁴ Mucize -Nedir, Ne Değildir-¹⁰⁵ isimli eser bulunmaktadır.

---

⁹¹ Baskı yeri ve yılı yok.

⁹² Mektebetü'l-Menâr, Ürdün-Zerkâ', 1989.

⁹³ Mekke, 1983. (Basılmamış doktora tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Akide bölümü).

⁹⁴ el-Âfâku'l-Arabiyye, Kahire, 1998.

⁹⁵ Merkezu't-Tekvîn li'd-Dirâsâti ve'l-Ebhâs, Londra, 2014.

⁹⁶ Araştırma y., Ankara, 2016.

⁹⁷ Marifet y., İstanbul, 1999.

⁹⁸ Rağbet y., 2011.

⁹⁹ İz y., İstanbul, 2007.

¹⁰⁰ Ankara Okulu y., Ankara 2013.

¹⁰¹ Kuramer y., İstanbul, 2018.

¹⁰² Hikmetevi y., İstanbul, 2016.

¹⁰³ KURAMER, İstanbul, 2015.

¹⁰⁴ Fatih Topaloğlu, Mustafa Öztürk, Hüseyin Hansu ve Mahmut Çınar.

¹⁰⁵ Fecr y., Ankara, 2019.

4.4. MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN HAYATI VE FİKİRLERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

- 1- Muhammed Abdülhâfiz Abduh’un “Difâ’u’s-Şeyh Mustafa Sabri ani’l-Fikri’l-Eş’arî fi’l-Asri’l-Hadîs” başlıklı doktora tezi¹⁰⁶.
- 2- Minşâvî Abdurrahman İsmail tarafından Kahire Üniversitesinde yapılmış “Mevkıfu Şeyhulislam Mustafa Sabri mine’l-Kadâya’l-Kelâmiyye ve’l-Felsefiyye fi’l-Asri’l-Hadis” isimli doktora tezi¹⁰⁷.
- 3- Müferrih b. Süleyman el-Kavsî tarafından 1995 yılında çalışılmış “eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkıfuhû mine’l-Fikri’l-Vâfid” isimli yüksek lisans tezi¹⁰⁸.
- 4- Yine Müferrih b. Süleyman el-Kavsî tarafından yazılmış “Mustafa Sabri el-Müfekkiru’l-İslâmî ve’l-Âlimu’l-Âlemî ve Şeyhulislam fi’d-Devleti’l-Usmâniyye Sâbıkan” isimli kitap¹⁰⁹.
- 5- Tevfik İslam Yahya’nın “Şeyhulislam Mustafa Sabri” isimli monografik eser¹¹⁰. Bu eser 2017 yılında Zakir Aras tarafından Türkçeye çevrilip basılmıştır¹¹¹.
- 6- Muhammed Beşir Beşir tarafından yazılmış olan “Farklı Yönleriyle Mustafa Sabri Efendi” isimli kitap¹¹².
- 7- Mehmet Aksoy’un “Beyânül-Hak ve Mustafa Sabri” isimli yüksek lisans çalışması¹¹³.
- 8- Kemal Kaya tarafından yapılmış “Mustafa Sabri Efendi, Hayatı ve Siyasi Görüşleri” başlıklı yüksek lisans tezi¹¹⁴.
- 9- Suud Abdurrahman Muhammed el-Yemînî’nin “Menhecu ve Ârâu’s-Şeyh Mustafa Sabri fi’t-Tevhîd ve’n-Nübüvve fi Dav’i Akîdeti Ehli’s-Sünneti ve’l-Cemâ’a isimli yüksek lisans çalışması¹¹⁵.

---

¹⁰⁶ Ezher Üniversitesi Usûliddin Fakültesi, 1989.

¹⁰⁷ Dâru’l-Ulûm Fakültesi İslam Felsefesi ve Kelam Bölümü, 1990.

¹⁰⁸ Merkezi Melik Faysal li’l-Buhûsi ve’d-Dirâsâti’l-İslamiyye, Riyad, 1997.

¹⁰⁹ Dâru’l-Kalem, Dimeşk, 2006.

¹¹⁰ Mektebetü Alba press, 1996.

¹¹¹ Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2017.

¹¹² Tahlil y., İstanbul, 2013.

¹¹³ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1989.

¹¹⁴ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

¹¹⁵ Melik Suud Üniversitesi Eğitim Fakültesi İslami İlimler Bölümü, 2000.

- 10- Adem Hatipoğlu tarafından çalışılmış “Mustafa Sabri Efendi’nin İlâhî Sıfatlar, İrade, Kaza-Kader Konusundaki Görüşleri” isimli Yüksek lisans alıřması¹¹⁶.
- 11- Melih Yılmaz tarafından yapılmış “Mustafa Sabri’nin Kadına Bakışının Kur’ân Bağlamında değerlendirilmesi” isimli yüksek lisans tezi¹¹⁷.
- 12- Hüseyin Arslan’ın hazırladığı “Seyyid Bey ve Mustafa Sabri’ye Göre Hilafet Meselesi” konulu yüksek lisans alıřması¹¹⁸.
- 13- Murat Özdemir’in “Mustafa Sabri’nin Kelâmî Görüşleri” isimli yüksek lisans tezi¹¹⁹.
- 14- Süleyman Yavuzer tarafından yapılmış “Şeyhü’l-İslam Mustafa Sabri ve Kelam İlmindeki Yeri” başlıklı yüksek lisans alıřması¹²⁰.
- 15- Nuri Derdiyok’un çalıştığı “Şeyhü’l-İslam Mustafa Sabri’nin Yeni Fıkıh Konularına Yaklaşımı” isimli yüksek lisans tezi¹²¹.
- 16- Mehmet Kadri Karabela tarafından 2003 yılında McGill Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsünde yapılmış “One of the Last Ottoman Şeyhülislams, Mustafa Sabri Efendi (1864-1954): His Life, Works an İntellecutall Contributions” başlıklı yüksek lisans alışması.
- 17- Nuri Öz Tarafından yapılmış “İslam Düşüncesinin Yenileştirilmesi Bağlamında Mustafa Sabri ile Mûsâ Cârullah Bigi’nin Karşılaştırılması” isimli tez¹²².
- 18- Abdülhalim Kaffâf’ın 2013 yılında Cezayir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi “Usuliddin Bölümü’nde tamamladığı “Vahdetü’l-Vücûd inde Şeyhulislam Mustafa Sabri” başlıklı yüksek lisans alışması.
- 19- Ahmet Özvarinli’nin *Mustafa Sabri Efendi’nin Nübüvvet Anlayışı* isimli basılmamış doktora Tezi.

---

¹¹⁶ Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

¹¹⁷ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

¹¹⁸ Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

¹¹⁹ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

¹²⁰ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

¹²¹ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹²² Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

20- İbrahim Bayram tarafından yazılan “Son Devir Osmanlı Şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi’nin Dinî Düşüncesi” isimli doktora tezi¹²³.

4.5. MUHAMMED FERİD VECDİ’NİN HAYATI VE FİKİRLERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Muhammed Ferid Vecdi ile ilgili olarak internet üzerinden yoğun bir araştırma yapmış bulunmaktayız. Gerek İSAM’ın internet ortamında Arap ülkelerinde araştırma yapmayı sağlayan büyük tarayıcısı gerekse Fas, Mısır ve Suudi Arabistan gibi büyük kütüphane ve araştırma merkezleri bulunan ülkelerin kaynaklarına baktığımızda Muhammed Ferid Vecdi’nin hayatı ve fikirleri ile ilgili olarak yapılan ilmi çalışmaların son derece az olduğunu görmek bizim için şaşırtıcı olmuştur.

Muhammed Ferid Vecdi’nin hayatı ve fikirleri ile ilgili olarak ulaşabildiğimiz çalışmalar şunlardır:

- 1- Sema Geyin Tarafından yapılmış “Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi’nin Tefsir Görüşleri” isimli doktora tezi.¹²⁴
- 2- H. Mehmet Soysaldı’nın “Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu’l-Müfesser İsimli EserininTahlili” başlıklı Yüksek Lisans tezi.¹²⁵
- 3- Sabbâh İbrahim Beyyûmî Süleyman’ın “Muhammed Ferid Vecdi Müfekkiran İslâmiyyen” isimli Yüksek Lisans tezi.¹²⁶
- 4- Muhammed Ahmed Ebu’l-Asl’ın “Menhecu Muhammed Ferdi Vecdi fi’t-Tefsir” isimli çalışması.¹²⁷
- 5- Muhammed Tâhâ el-Hâcirî’nin “Muhammed Ferdi Vecdi Hayâtuhu ve Âsâruhu” isimli bilgilendirici kitabı.¹²⁸
- 6- Enver el-Cündî’nin “Râidu’t-Tvfik beyne’l-İlmi ve’d-Dîn” isimli monografik kitabı.¹²⁹

---

¹²³ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kelâm Bilim Dalı, 2014. Aynı tez 2020 yılında Klasik Yayınları tarafından İstanbul’da kitap olarak basılmıştır.

¹²⁴ Emin Yayınları, Bursa, 3013.

¹²⁵ Erciyes Üniversitesi S.B.E., Kayseri, 1990.

¹²⁶ İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Arap Dili ve edebiyatı bölümü, 2000.

¹²⁷ El-Ehlul Beyt Üniversitesi, Ürdün, 2003.

¹²⁸ Kahire, 1970.

¹²⁹ el-Hey’e’l-Mısriyye’l-Âmme li’l-Kitab, Kahire, 1974.

- 7- Muhammed Receb el-Beyyûmî tarafından yazılmış “Muhammed Ferid Vecdi el-Kâtibu’l-İslâmî ve’l-Müfekkiru’l-Mevsûî” isimli tanıtıcı kitabı.¹³⁰

Çalışmamızın ana kaynaklarının her iki müellifin tüm eserleri olduğu malumu ilam kabilinden olacaktır. Her iki âlimin düşünce dünyalarına dair yapılmış olan mevcut çalışmaların “hiç birisi” bizim çalışmamızın niteliğinde değildir. Zira çalışmamıza konu anlamında en yakın olan tez İbrahim Bayram tarafından yazılmış “*Son Devir Osmanlı Şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi’nin Dinî Düşüncesi*” isimli doktora tezidir. Adından da anlaşılacağı üzere bu çalışma, Mustafa Sabri Efendi’nin tüm görüşlerine yalnızca ışık tutması dolayısıyla bir konu bağlamında derinleşmeden geneli vermeyi hedefleyen bir mahiyet arz etmektedir. Biz ise doğrudan nübüvvet meselesine odaklanmakla birlikte muhafazakar yönelim sahibi müellifimizi modern eğilimli Muhammed Ferid Vecdi ile kıyaslama yolunu tercih ettik. Bu noktadan Ahmet Özvarinli tarafından yapılmış olan “*Mustafa Sabri Efendi’nin Nübüvvet Anlayışı*” isimli basılmamış doktora tezinin de müellifin -doğal olarak- kendine has üslupla çaişmiş olmasının yanında yalnızca Mustafa Sabri Efendi’yi ele alması açısından tek taraflı olduğu ifade edilmelidir. Bu anlamda, Mustafa Sabri Efendi’de geçerli olduğu üzere, Muhammed Ferid Vecdi ile ilgili olarak yapılmış çalışmaların da bizim çalışmamızın gördüğü işlevi yerine getirmesi mümkün görünmemektedir.

Son olarak çalışmanın neredeyse tamamında “birincil nitelikteki” eserlere müracaat edildiğinin ve böylelikle hem Muhammed Ferid Vecdi’nin hem de Mustafa Sabri Efendi’nin görüşleri hususunda daha sağlıklı neticelere ulaşma gayesi güdüldüğünün altı çizilmelidir. Zira hakkında çalışma yapılan zevâtın görüşlerini tayin ve tesbit etme noktasında referansların ikincil niteliğe sahip olmaları, arzu edilen sonucu verme açısından yetersiz kalacak ve ortaya konulacak olan kanaatlerin sıhhati bağlamında bazı soru işaretlerini de beraberinde getirebilecektir. Nitekim tabiatı itibariyle bu türden çalışmalar birtakım indi mülâhazaları da içermeleri dolayısıyla yanıltıcı olabilmektedirler. Aynı menfi durum birincil kaynakların Türkçe tercümelerinde de kendisini gösterebilmektedir. Yanı sıra bu doğrultuda mezkur olumsuzluklarla karşılaşmamak adına -her iki müellifin eserlerini Arapça kaleme

---

¹³⁰ Dâru’l-Kalem, Dimeşk, 2003.

almaları münasebetiyle- pek az istisna dışında yalnızca Arapça orijinal metinlerden istifade edilmiştir. Alanında uzman kimseler tarafından meydana getirilmiş ve ilmi mecrada kabul görmüş bazı az sayıdaki ikincil kaynağa da “istisnai olarak” temas edilmiştir. Elbette çalışma metodolojisi itibariyle ilk elden kaynaklar esas alındığından tez içerisinde kullanılan ikincil kaynakların ne denli birincil referanslar ile örtüşüp örtüşmediği teyid edilmiş ve muvafık olduğu ölçüde tez içerisinde yer verilmiştir. Binâenaleyh çalışmanın güvenilirliği mevzubahis olduğunda son derece hassasiyet gösterilmiş ve yazılan her bir cümlenin hesabı verilebilir bir mahiyete bürünmesi temin edilmeye çalışılmıştır.

5. ŞEYHULİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

5.1. HAYATI¹³¹

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi 12 Rebî’ul-Evvel 1286 / 21 Haziran 1869 tarihinde, o dönemde Sivas’a bağlı olan Tokat’ta (Kazâbâd’da) doğmuştur. Babası âlim bir zat olan Kadı Ahmet Efendi’dır.¹³²

---

¹³¹ Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili olarak çalışmada istifade edilen ana kaynaklar (kronolojik olarak): Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, İstanbul, 1969; Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972; Kılıç, Yusuf, *Tokatlı Şeyhü'l-İslam Mustafa Sabri Efendi*, (Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu içinde), Tokat, 1986; Serin, Rahmi, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi Yayınları); 1987, Aksoy, Mehmet, *Beyânu'l-Hak ve Mustafa Sabri* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1989; Sabri, Şeyhülislam Mustafa, *Mevkîfu'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdîhi'l-Mürselîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, C. IV, Beyrut, 1992; Akbulut, Ahmet, *Şeyhü'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri*, İslami Araştırmalar Dergisi, C. VI, 1992; Yahya, Tevfik İslâm, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Kahire, 1996; Kahraman, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi –Hayatı ve Siyasi Görüşleri-* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996; el-Kavsî, Müfrih bin Süleyman, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkîfuhû mine'l-Fikri'l-Vafid*, Riyad, 1418/1997; Yavuz, Yusuf Şevki, *Mustafa Sabri Efendi*, DİA, C.XXXI, s. 350-53, İstanbul, 2009; Nam, Mehmet, *Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 23 (2010/Ocak-Haziran); Beşir, Muhammed Beşir, *Farklı Yönleriyle Mustafa Sabri Efendi*, Tahlil y., İstanbul, 2013; Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslâm Akademisi –Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye-*, İstanbul, 2014; Karaman, Hayreddin, *İslami Hareket Öncüleri-4*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014; Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi-2*, İstanbul, 2014; Büyükbaş, Nazım, *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Usulü İle İlgili Görüşleri*, EKEV Akademi Dergisi, Sayı 66 (Bahar 2016); Türker, Murat, *20. Yüzyılda İctihad: Reşid Rızâ, Mustafa Sabri Efendi ve Said Nursî Örneği*, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2016.

¹³² Kahraman, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi –Hayatı ve Siyasi Görüşleri-* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1996, s. 34; Mardin, Ebu’l Ulâ, *Huzur*

Mustafa Sabri Efendi'nin ilme yönelmesinde içinde bulunduğu ortamın etkisi büyük olmuştur. Buldukları yerde babasının hatırı sayılır bir âlim oluşu, oğlunu da büyük bir âlim olarak yetiştirmek istemesi ve evlerinde peyderpey ilmî sohbetler yapılıyor olmasının Sabri Efendi'de ilim yolunda ilerleme iştiağı doğurduğu şeklinde yorumlanmıştır.¹³³

Mustafa Sabri Efendi tahsil hayatına doğduğu Tokat'ta başlamış, ilkokulu burada bitirmiş, henüz 10 yaşına gelmeden hafızlığını tamamlamıştır.¹³⁴ İlkokulu memleketi Tokat'ta bitirdikten sonra, İslâmî ilimler tedrisini başlangıçta Tokat'ın meşhur hocalarından fıkıh âlimi Zülbiyezâde Ahmed Efendi'den almıştır.¹³⁵ İlmî tedrisata olan yatkınlığını fark eden hocası Zülbiyezâde Ahmed Efendi, talebesinin ilimden kopmasını istememiş ve daha iyi bir eğitim alması için onu bir başka hocaya yönlendirmiştir. Böylece Sabri Efendi dönemin ilim merkezlerinden biri sayılan Kayseri'ye giderek, orada Hacı Torun Efendi'nin damadı olarak tanınan Divrikli Mehmed Emin Efendi'den ders almaya başlamıştır. Babası Ahmet Efendi'nin bu işe sıcak bakmamasına rağmen, annesi ve hocasının araya girmesiyle Mustafa Sabri Efendi gereken izni alabilmiş ve yeni hocasının ders halkasına katılabilmıştır. Burada Sarf, Nahiv, Mantık, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Tefsir ve Kelam gibi birçok dini ilim dallarında eğitim alma imkânına kavuşmuştur.¹³⁶

Kayseri'deki eğitimini tamamladıktan sonra Mustafa Sabri Efendi adı geçen dönemde ilmin merkezi olarak kabul edilen payitaht İstanbul'a intikal edip Fatih Camii Medresesi'nde eğitim almaya başlamıştır.¹³⁷ Fatih medresesinde Mehmet Âtîf Efendi ile Meşihat-ı İslâmiyye ders vekillerinden ve aynı zamanda Huzur Dersleri

---

Dersleri, II-III, İstanbul, 1966, s. 350; Sabri, Mustafa, *Mevkîfu'l-Akl*, C. IV, s. 338'deki dipnot; Karaman, Hayreddin, *İslami Hareket Öncüleri-4*, s. 9.

¹³³ Büyükbaş, Nazım, *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Usulü İle İlgili Görüşleri*, s. 484; Derdiyok, Nuri, *Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri'nin Yeni Fikhî Konulara Yaklaşımları*, s. 10; Nam, Mehmet, *Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi*, s. 98.

¹³⁴ Nam, a.g.m., s. 98; Türker, Murat, *20. Yüzyılda İctihad: Reşid Rızâ, Mustafa Sabri Efendi ve Said Nursî Örneği*, s.45; Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi-2*, s. 915.

¹³⁵ Nam, a.g.m., s. 99; Özvarinli, Ahmet, *Mustafa Sabri Efendi'nin Nübüvvet Anlayışı*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2016, s. 1; Sabri Mustafa, a.g.e., C. 1, s. 1; Büyükbaş, a.g.m., s. 484.

¹³⁶ Büyükbaş, a.g.m., s. 484; Nam, a.g.m., s. 99; Kahraman, a.g.e., s. 34.

¹³⁷ Nam, a.g.m., s. 99.

mukarrirlerinden biri olan, âlim zât Gümülcineli Ahmed Âsım Efendi'den ders okuyup icâzet almıştır.¹³⁸

Hocası Ahmed Âsım Efendi, Mustafa Sabri Efendi'nin ilmî kabiliyetinin yanında ahlâken de seçkin bir delikanlı olduğunu müşahede etmiş olacak ki, kızı Ulviye hanımla kendisini evlendirmiştir. Bu evlilik neticesinde Mustafa Sabri Efendi ve ailesi İstanbul'a yerleşmişlerdir. Bu izdivaçtan İbrahim Sabri adında bir erkek ve Sabîha ve Nezâhet adlarında iki kız olmak üzere üç çocukları dünyaya gelmiştir.¹³⁹

Mustafa Sabri Efendi, 1890 yılında, henüz 22 yaşındayken girdiği ruûs imtihanını 'üstün dereceyle' kazanarak¹⁴⁰ Fatih dersiâmı –müdrissi- unvanını alıp, Fatih Camii Medresesi'ne tayin edilmiş ve orada ders vermeye başlamıştır.¹⁴¹

Fatih Camii Medresesi müdrisliği görevinden sonra, 1896 senesinde girdiği başka bir imtihanda başarılı olmuş, bu başarıya binaen de Beşiktaş Âsâriye Camiinde imamlık yapmaya hak kazanmıştır.¹⁴²

Yaklaşık iki yıl süre Âsâriye Camii'nde imamlık yaptıktan sonra, 1898 senesinde, dönemin büyük âlimlerinin katıldığı Sultan II. Abdülhamîd Han'ın da iştirak ettiği Huzur Derslerine muhatap olarak¹⁴³ katılmaya başlamıştır. Bu dönemde Huzur Derslerine katılan en genç iştirakçi kendisi olmuştur. Bu derslere katılması 1914 senesine kadar sürmüştür. Huzur Dersleri Muhataplığı sebebiyle dördüncü dereceden Osmânî ve Mecîdî nişanları ile mükâfatlandırılmıştır. Bu görevinin yanında 1900-1904 yılları arasında Ketebe-i Şehriyârî (Padişahın özel kalemi) sistemine dahil olarak Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde II. Abdülhamîd'in hâfız-ı kütüplüğü vazifesini de yürütmüştür.¹⁴⁴

1904 senesinde ise Fatih Camii Medresesi'ndeki müdrislik vazifesine tekrar geri dönen Mustafa Sabri Efendi; evvela Medresetü'l-Vâizînde, daha sonra da

---

¹³⁸ Derdiyok, a.g.e., s. 11; Büyükbaş, a.g.m., s. 484; Özvarinli, a.g.e., s. 1; Yavuz, Yusuf Şevki, *Mustafa Sabri*, DiA, C. 31, s. 350; Sabri, Mustafa, a.g.e., C. 1, s. 1.

¹³⁹ Derdiyok, a.g.e., s. 11; el-Kavsî, Müfrih bin Süleyman, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkıfuhû min Fikri'l-Vafid* s. 65-66; Akbulut, Ahmet, *Şeyhü'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri*, İslami Araştırmalar Dergisi, C. VI, s. 1; Özvarinli, a.g.e., s. 1; Büyükbaş, a.g.m., s. 484.

¹⁴⁰ Büyükbaş, a.g.m., s. 484.

¹⁴¹ Derdiyok, a.g.e., s. 11; Büyükbaş, a.g.m., s. 484; Özvarinli, a.g.e., s. 2; Nam, a.g.m., s. 99.

¹⁴² Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 254.

¹⁴³ *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar ansiklopedisi*, c. 2, yky yayınları, İstanbul, 2008, s. 322-323.

¹⁴⁴ Derdiyok, a.g.e., s. 11-12; Büyükbaş, a.g.m., s. 484; Özvarinli, a.g.e., s. 2; Türker, a.g.e., s. 45; Nam, a.g.m., s. 99-100; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 350; Kara, a.g.e., s. 915; Kahraman, a.g.e., s. 35; Karaman, a.g.e., s. 10.

Meclisü'l-Müderrişîn tarafından seçilerek Dâru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesinde tefsir dersleri vermiş fakat bir müddet sonra bu vazifeden azlolunarak Medresetü'l-Mütehassisinde Hadis dersleri vermekle görevlendirilmiştir. Yapmış olduğu bu müderrişlik vazifelerinin yanında, 1906 senesinde Tedkîk-i Müellefât Heyeti üyeliğine seçilmiştir.¹⁴⁵

İlmî ve Siyasî Hayatı

İlim ve özellikle siyaset Mustafa Sabri Efendi'nin hayatının ayrılmaz parçalarıdır. Bir ilim adamı olması hasebiyle siyasetle niçin çok fazla içli dışlı olduğu konusunda kendisini tenkit eleştirenler olmuştur. Bu eleştirilere karşılık olarak, tarihin hiç bir döneminde din ile siyasetin birbirinden ayrılmadığını, siyasetle meşgul olmaktan gayesinin dinin siyasete alet edilmesi değil, siyaseti dine hizmet ettirmek olduğunu, ulemanın bir vazifesinin de topluma yön vermek olması gerektiğini, bunun yolunun da siyasetten geçtiğini söyleyerek cevap vermiştir.¹⁴⁶

Mustafa Sabri Efendi, yaşadığı zamanın padişahı Sultan II. Abdülhamîd'in saltanatının; 'zalimlere [ve] mütegaliblere istinatgâh',¹⁴⁷ 'devr-i istibdad, münker',¹⁴⁸ bir yönetim olduğunu savunmakta ve buna bağlı olarak da, böylesine merdud bir yönetim ve müstebid bir hükümdardan kurtulmanın tek yolu olarak meşrutiyetin çözüm olduğunu düşünmekteydi. Mevcut yönetim şeklini mutlakiyet olarak nitelemekte ve bu kavramı '[...] millet üzerinde kayıtsız ve şartsız istediği gibi hüküm icra etmekte muhtar olma[...]'¹⁴⁹ şeklinde tanımlayarak kötülemekte; buna mukabil halkın daha çok hürriyete sahip olacağı ve devlet yönetiminde daha faal olabilecekleri gibi birtakım gerekçelerle de meşrutiyeti müdafaa etmekteydi.¹⁵⁰

Mustafa Sabri Efendi'nin yazıp söylediği bu türden ifadeler yalnız lafta kalmayacak, kendisi aktif siyasete de atılacaktır.

¹⁴⁵ Derdiyok, a.g.e., s. 12; el-Kavsî, a.g.e., s. 68; Altınsu, a.g.e., s. 254; Özvarinli, a.g.e., s. 3; Nam, a.g.m., s. 100; Serin, Rahmi, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 505.

¹⁴⁶ Büyükbâş, a.g.m., s. 485; Sabri, Mustafa, *en-Nekîru alâ Münkiri'n-Ni'meti mine'd-Dîn ve'l-Hilâfeti ve'l-Ümmeti*, Beyrut, 1924, s. 130; el-Kavsî, a.g.e., s. 95.

¹⁴⁷ "Sermuharririmiz (...) Mustafa Sabri Efendi'nin (...) nutkudur", *Beyânu'l-Hakk*, II-43, 5 Ramazan 327-7 Eylül 325, s. 950-951,

¹⁴⁸ Sabri Mustafa, *Beyânu'l-Hakk'ın Mesleği*, *Beyânu'l-Hakk*, I/I, 9 Ramazan 326/22 Eylül 1908, s. 2-3.

¹⁴⁹ Sabri, Mustafa, *Dini Müceddidler*, İstanbul, 1969, s. 89.

¹⁵⁰ Sabri, Mustafa, a.g.e., 89-90; Kahraman, a.g.e., s. 73-74.

Mustafa Sabri Efendi'nin siyasi arenada faaliyete; 1908 senesinde İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden Tokat mebusu olarak başlamıştır.¹⁵¹ Aynı yıl Mustafa Sabri Efendi'nin başını çektiği ulema sınıfından bir grup, Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye adıyla bir cemiyet kurmuşlardır.¹⁵² Bu cemiyetin yayın organı olan Beyânü'l-Hak¹⁵³ isimli gazetede uzun müddet başyazarlık yapan Mustafa Sabri Efendi, burada ilmî, siyasî vb. görüşlerini dile getirme imkânı bulmuştur.¹⁵⁴ Söz konusu dergi, kuruluşundan itibaren bir süre (14. sayıya dek) devamlı surette İttihad ve Terakki Cemiyeti lehine, bu cemiyetin faaliyetlerini destekleyici; Sultan II. Abdülhamid'in ve saltanatının aleyhine ve devlet yönetimini zemmedici mahiyette yayınlar yapmıştır.¹⁵⁵ Bunun sebebi olarak ise; yazar kadrosunun çoğunluğunun meşruti idareyi destekleyen kimselerden meydana gelmiş olması muhtemeldir. Mesela derginin ilk sayısında çıkan 'Beyânü'l-Hakk'ın Mesleği' isimli makalede İttihad ve Terakki Cemiyeti hakkında methedici mahiyette şu sözlere yer verilmiştir:

“11 Temmuz'da geçmişlerin mezarlığına gömdüğümüz istibdat devri, münker devri idi. Bu münkeri nehyetmek ve kaldırmak için gereken ilk ve başlangıç çalışmasını yapmak yani icrâ kuvvetine rehberlik etmek vazifesi de arz ettiğim vechile ulemâya ait iken biz vaktiyle vazifemizi ne yazık ki yapamadığımızdan, bu meşrû vazifeyi askerlerimizle İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin erkân-ı kirâmı îfâ etti. Binaenaleyh bizim bu hamiyet erbabına karşı olan teşekkürlerimiz mahcubiyetle karışıktır. Ancak eski dönemde ilmiye sınıfı ve medrese öğrencisi jurnalciler için en geniş bir lokma olduğundan, bu hainlerin bizim kadar hiç bir sınıf ve meslek hakkında ilerleme yolunun engeli olmadıkları hususu da durumumuzu yakından bilenler tarafından teslim edilen bir gerçektir.”¹⁵⁶

¹⁵¹ Altınsu, a.g.e., s. 254; Derdiyok, a.g.e., s. 13; Özvarinli, a.g.e., s. 3; Nam, a.g.m., s. 101; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 350; Kara, a.g.e., s. 915; Kahraman, a.g.e., s. 35.

¹⁵² Bkz. Ayhan, Halis, *Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye*, DİA, C. VII, s. 332-333; Kahraman, a.g.e., s. 36; Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, s. 292; Aksoy, Mehmet, *Beyanu'l-Hak ve Mustafa Sabri* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1989, s.44; Türker, a.g.e., s. 45; Büyükbaş, a.g.m., s. 485; el-Kavsî, a.g.e., s. 87.

¹⁵³ Bektaş, Ekrem, *Beyânülhak*, DİA, C. VI, s. 34-35.

¹⁵⁴ Büyükbaş, a.g.m., s. 485.

¹⁵⁵ Bektaş, a.g.m., s. 34; Nam, a.g.m., s. 101; Kara, a.g.e., s. 915.

¹⁵⁶ *Beyânü'l-Hakk'ın Mesleği*, s. 2-3.

Buna mukabil aynı gazetede bir başka yazıda da, II. Abdülhamîd ve saltanatı hakkında zehir zemberek açıklamalar yapılmakta ve böyle merdud bir devir geride kaldığı için Allah'a hamd edilmektedir.¹⁵⁷

Kuruluşundan itibaren İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin karşısında dişe dokunur bir muhalefet partisi bulunmamaktadır ve mevcut olan bu muhalefet boşluğunu zamanla Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye'nin doldurduğu görülmektedir. İktidar partisine bu muhalefetinden dolayı Cem'iyet-i İlmîyye'nin üyelerinin camilerde yapmış oldukları vaazlar, Şeyhülislâm tarafından yasaklanmıştır.¹⁵⁸ Durum böyle devam etmekteyken, İlmîyye-i İslâmiyye Cemiyeti'nin İstanbul için düzenlenmekte olan mebus seçimi sırasında aktif olmaları ve İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi Şehremîni Hüseyin Kâzım Bey'i tenkit etmeleri dolayısıyla İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin sair üyeleri tarafından çok ağır eleştirilere maruz kalmışlardır.¹⁵⁹ Kurulmasının üzerinden üç ay gibi bir süre geçmişken, gazetenin 14. sayısında Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin arasında herhangi bir bağ bulunmadığının ilan edilmesiyle aradaki ipler tamamen kopmuştur.¹⁶⁰

Bu kopuşun ardından Mustafa Sabri Efendi ile birlikte başta Elmalılı Hamdi Efendi ve Konyalı Şeyh Zeynelabidin olmak üzere Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye mensubu bir grup âlim İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılarak 21 Şubat 1910 tarihinde Ahâli Fırkası'nı kurmuşlardır.¹⁶¹ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin karşısında güçlü bir muhalefet olma gayesiyle kurulmuş olan Ahâli Fırkası, bu muhalefetin daha güçlü bir şekilde gerçekleştirilmesi ve seslerinin daha gür çıkması adına, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmayı tercih etmiştir.¹⁶² Mustafa Sabri Efendi burada, Damad Ferid'ten sonra partinin ikinci başkanlığını yürütmüştür.¹⁶³ Mustafa Sabri Efendi'nin azim ve gayreti parti içinde isminin duyulmasına sebep olmuştur. Mecliste 35.

---

¹⁵⁷ Sabri Mustafa, "Taşrada İrâd Edilmiş Bir Nutuk", *Beyânu'l-Hak*, II/56, 1328/1910, s. 1150-1151; Nam, a.g.m., s. 101.

¹⁵⁸ Nam, a.g.m., s. 102.

¹⁵⁹ Derdiyok, a.g.e., s. 14-15.

¹⁶⁰ Derdiyok, a.g.e., s. 15; Büyükbâş, a.g.m., s. 485; el-Kavsî, a.g.e., s. 99; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 350.

¹⁶¹ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 350; Nam, a.g.m., s. 102; Özvarinli, a.g.e., s. 3; Derdiyok, a.g.e., s. 16; Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler I*, İstanbul, 1988, s. 234-41; Kahraman, a.g.e., s. 39; Türker, a.g.e., s. 45.

¹⁶² Derdiyok, a.g.e., s. 16.

¹⁶³ Derdiyok, a.g.e., s. 16; Nam, a.g.m., s. 102; Özvarinli, a.g.e., s. 3; Kahraman, a.g.e., s. 39.

maddenin müzakere edilmesi sırasında söz alarak tam yedi saat boyunca yaptığı konuşma, ününün duyulmasında başlıca etken olmuştur.¹⁶⁴

23 Ocak 1913 senesinde İttihatçılar tarafından gerçekleştirilen Bâbiâli Baskını¹⁶⁵ neticesinde İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarınca iktidarın ele geçirilmesiyle muhaliflere yönelik hücumlar da başlamış oldu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının bazıları tutuklanmış, bazıları sürülmüş bir kısmı da idam edilmiştir.¹⁶⁶ Binaenaleyh Hürriyet ve İtilaf Fırkası dağılmış ve bir süreliğine partinin kapısına kilit vurulmuştur.¹⁶⁷ Mustafa Sabri Efendi de bu tevkifattan nasibini alarak bir gece geç vakitte evinin basılacağı haberini almış ve evi muhasara altındayken pencereden atlayarak kendisini kurtarmış ve bir Romanya vapuruna binerek Mısır'a gitmiştir. Burada bir süre kaldıktan sonra Bosna Hersek'e, oradan da Paris'e geçmiş¹⁶⁸ ve bu yolculuğu en nihayetinde Köstence'de son bulmuştur.¹⁶⁹ Bir süre sonra ailesini de yanına aldırılmıştır. Burada maddi açıdan bazı sıkıntılara göğüs germek zorunda kalan Mustafa Sabri Efendi, ailesinin geçimini Dobruca'da Türkçe muallimliği yaparak temin etmiştir.¹⁷⁰

1. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordularının Romanya'ya girmesi neticesinde 18 Kasım 1918 senesinde¹⁷¹ yakalanarak tekrar memlekete gönderilmiş ve Bilecik'te mecburi ikamete tabi tutulmuştur.¹⁷² Söz konusu mecburi ikameti beş sene sürmüştür ve savaşın Osmanlı Devleti açısından mağlubiyetle neticelenmesinden dolayı Mondros Ateşken Antlaşması'nın imzalanmaya mecbur kalınması ve devlet yönetimindeki İttihatçı kadronun yurtdışına kaçmasıyla Mustafa Sabri Efendi'nin mecburi ikameti de sona ermiş oldu.¹⁷³

---

¹⁶⁴ Derdiyok, a.g.e., s. 16.

¹⁶⁵ Küçük, Cevdet, *Bâbiâli Baskını*, DİA, C. IV, s. 389-390.

¹⁶⁶ Nam, a.g.m., s. 103; Tunaya, a.g.e., s. 283.

¹⁶⁷ Nam, a.g.m., s. 103; Derdiyok, a.g.e., s. 17.

¹⁶⁸ Derdiyok, a.g.e., s. 21; el-Kavsî, a.g.e., s. 112.

¹⁶⁹ Derdiyok, a.g.e., s. 17; Nam, a.g.m., s. 103; Kahraman, a.g.e., s. 36; Özvarinli, a.g.e., s. 3; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 350; Kara, a.g.e., s. 915; Türker, a.g.e., s. 45.

¹⁷⁰ Nam, a.g.m., s. 103; Kara, a.g.e., s. 915; Kahraman, a.g.e., s. 36.

¹⁷¹ Nam, a.g.m., s. 103.

¹⁷² Kara, a.g.e., s. 915; Nam, a.g.m., s. 103; Derdiyok, a.g.e., s. 18; Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1994, s. 76; Rifat, Mevlânzade, *İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İcyüzü*, İstanbul, 1993, s. 332; Türker, a.g.e., s. 45.

¹⁷³ Nam, a.g.m., s. 103.

Mustafa Sabri Efendi, siyasî arenaya dönüş imkânının ortaya çıkmasıyla birlikte İstanbul'a yerleşmiş, ilmî ve siyasî faaliyetlerine kaldığı yerden tekrar devam etmiştir.¹⁷⁴ Faaliyetlerine, 25 Ağustos 1918 yılında kurulan ve bünyesinde Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi, Bediüzzaman Said Nursî, Mehmet Akif Ersoy, Arabgirli Hüseyin Avni Efendi, İzmirli İsmail Hakkı Bey ve Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi gibi âlimlerin bulunduğu Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye¹⁷⁵ -aynı yıl- üye olmakla başlayan Mustafa Sabri Efendi,¹⁷⁶ daha evvel Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin kuruluşunda birlikte rol aldığı arkadaşı Konyalı Şeyh Zeynelabidin Efendi ile birlikte de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı yeniden faaliyete geçirmiştir.¹⁷⁷

Kurmuş olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 1919'un Ocak ayında hükümete gelmesiyle birlikte Mustafa Sabri Efendi önceden olduğu gibi tekrardan Tokat mebusu seçilerek Meclis-i Mebusan'a girer.¹⁷⁸ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndaki aktif vazifesinden dolayı aynı yılın Haziran ayında Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'deki görevinde ayrılmak durumunda kalır.¹⁷⁹

Dönemin sultanı VI. Mehmed Vahdeddin tarafından, seçimin galibi olan parti Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın reisi olan Damad Ferid Paşa'ya hükümet kurma vazifesi tevdi edilmiş, Mustafa Sabri Efendi de 4 Mart 1919'da kurulan hükümet kabinesinde Şeyhülislâm olarak vazifelendirilmiştir.¹⁸⁰ Osmanlı Devleti'nin temellerinden sarsıldığı bu dönemde kısa süre içerisinde birçok hükümet değişikliği gerçekleşmiştir. Mustafa Sabri Efendi de bu kaygan zeminden nasibini almış, şeyhülislamlık görevini -kısa sürelerle- tam dört kez üstlenmiştir.¹⁸¹ Şeyhülislamlık makamında bulunma

---

¹⁷⁴ Sabri, Mustafa, *Hilafetin İlgasının Arka Planı* (Çev. Oktay Yılmaz), İstanbul, 1998, s. 19.

¹⁷⁵ İlgili olarak Bkz. Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslâm Akademisi –Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye-*, İstanbul, 2014.

¹⁷⁶ Albayrak, a.g.e., s. 173; Kahraman, a.g.e., s. 36; Mardin, a.g.e., C. II, s. 351; Nam, a.g.m., s. 103; Özvarinli, a.g.e., s. 3; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 350; Kara, a.g.e., s. 915; Büyükbaş, a.g.m., s. 484; el-Kavsî, a.g.e., s. 68; Altınsu, a.g.e., s. 254.

¹⁷⁷ Derdiyok, a.g.e., s. 18; Nam, a.g.m., s. 104.

¹⁷⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Özvarinli, a.g.e., s. 3; Derdiyok, a.g.e., s. 18; Nam, a.g.m., s. 104; Altınsu, a.g.e., s. 255.

¹⁷⁹ Nam, a.g.m., s. 104; Derdiyok, a.g.e., s. 19.

¹⁸⁰ Nam, a.g.m., s. 104; Kahraman, a.g.e., s. 36; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Derdiyok, a.g.e., s. 19; Özvarinli, a.g.e., s. 3; Kara, a.g.e., s. 915; Türker, a.g.e., s. 45.

¹⁸¹ Büyükbaş, a.g.m., s. 484; Nam, a.g.m., s. 104; Derdiyok, a.g.e., s. 19.

süresi toplam olarak¹⁸² sekiz ay yirmi bir gündür.¹⁸³ Ayrıca bu dönemde sabri Efendi, Şeyhülislâmlık vazifesi yanında Süleymaniye Medresesi Hadis-i Şerif Müderrisliği de yapmıştır.¹⁸⁴ Bunun yanında 19 Şubat 1919'da Cem'iyet-i Müderrisîn adıyla kurulan fakat sonra ismi Teâli-i İslâm Cemiyeti olan kuruluşun birinci reisliği görevini de ifa etmiştir.¹⁸⁵

Mustafa Sabri Efendi'nin ilk Şeyhülislâmlığı, Damat Ferit Paşa'nın 15-16 Mayıs 1919'daki hükümetten istifa etmesiyle, iki ay on üç gün sürmüştür.¹⁸⁶ Yine Damat Ferit Paşa'nın, istifasının ardından üç gün sonra 19 Mayıs 1919'da tekrar hükümeti kurmasıyla vazifelendirilmesiyle, ikinci defa Şeyhülislâmlık makamına getirilir.¹⁸⁷ Sabri Efendi, ikinci kez tayin edildiği Şeyhülislâmlık görevini sürdürürken, 5 Haziran 1919'da, İstanbul Hükümeti'ni temsilen Paris Konferansı'na giden Damat Ferit Paşa'nın yerine sadrazam vekilliği yapmıştır.¹⁸⁸ İkinci defa getirildiği Şeyhülislâmlık görevi, hükümetin 20 Temmuz 1919'da bir kez daha istifa etmesiyle son bulmuştur. Bu vazifesini de iki ay iki gün sürdürebilmiştir.¹⁸⁹ Aynı kabinenin, istifasından bir gün sonra tekrar kurulmasıyla Mustafa Sabri Efendi yeniden, üçüncü kez Şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir. Bu vazifesi de diğerleri gibi çok uzun sürmemiş ve 30 Eylül 1919'da, göreve gelmesinin ardından iki ay on bir gün geçtikten sonra, yine aynı sebeple; hükümetin istifasından dolayı görevinden ayrılmak durumunda kalmıştır.¹⁹⁰ Üçüncü Şeyhülislâmlık görevinin sona ermesinin ardından,

---

¹⁸² Yılmaz Öztuna bu süreyi sekiz ay yirmi beş gün olarak kaydetmektedir. Bkz. Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1983, C. X, s. 253; Nam, a.g.m., s. 104

¹⁸³ Derdiyok, a.g.e., s. 20; Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1971, C. V, s. 163-64; İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, C. IV, s. 2065; Büyükbaş, a.g.m., s. 484; el-Kavsî, a.g.e., s. 92.

¹⁸⁴ Kahraman, a.g.e., s. 36; Altınsu, a.g.e., s. 255; Danişmend, a.g.e., s. 163; Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, İstanbul, 1969, s. 26.

¹⁸⁵ Kara, a.g.e., s. 915; Özvarinli, a.g.e., s. 4; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Derdiyok, a.g.e., s. 18; *İlmiye Salnâmesi* (Haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmet Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş), İstanbul, 1998, s. 526.

¹⁸⁶ Derdiyok, a.g.e., s. 19; Altınsu, a.g.e., s. 255-56; Danişmend, a.g.e., C. V, s.163-164.

¹⁸⁷ Derdiyok, a.g.e., s. 19.

¹⁸⁸ Derdiyok, a.g.e., s. 19; Özvarinli, a.g.e., s. 3-4; Türker, a.g.e., s. 45; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Kara, a.g.e., s. 915; Büyükbaş, a.g.m., s. 484; Kahraman, a.g.e., s. 36; Nam, a.g.m., s. 105; İnal, a.g.e., s. 2060; Altınsu, a.g.e., s. 256; Mardin, a.g.e., C. II, s. 351.

¹⁸⁹ Derdiyok, a.g.e., s. 19; Özvarinli, a.g.e., s. 4.

¹⁹⁰ Derdiyok, a.g.e., s. 19.

padişah Vahdeddin tarafından ömür boyu sürecek olan Meclis-i A'yân¹⁹¹ üyeliğine getirilmiştir.¹⁹²

30 Mayıs 1920'de Hürriyet ve İtilaf Fırkasından bir grubun ayrılması neticesinde fırka ikiye bölünmüş, Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası ismini alan bu yeni fırkanın başına oybirliğiyle Mustafa Sabri Efendi getirilmiştir.¹⁹³

22 Temmuz 1920 tarihinde, Sultan Vahdeddin Sevr Antlaşması'nın şartlarının görüşülmesi ve kabul edilip edilmemesinin kararlaştırılması hususunda, Saltanat Şûrâsı'nı Yıldız Sarayı'nda toplantıya çağırır. Mustafa Sabri Efendi de bu toplantıya katılanlar arasındadır. Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu çok zor ve ağır şartlardan dolayı Dürrizâde Abdullah Efendi ile birlikte antlaşmanın imzalanması lehinde görüş belirtmiştir.¹⁹⁴

Damat Ferit Paşa'nın 31 Temmuz 1920 tarihinde, dördüncü defa hükümeti kurma görevini üstlenmesiyle, Mustafa Sabri Efendi de kabineyle birlikte dördüncü kez Şeyhülislâmlık görevini üstlenmiştir¹⁹⁵ ki bu vazife onun son şeyhülislâmlığı olacaktır. Şeyhülislâmlık vazifesini son kez yürütürken Sabri Efendi aynı zamanda Şûrâ-yı Devlet¹⁹⁶ reisiği, yani Danıştay Başkanlığı görevine de getirilmiştir.¹⁹⁷

Mustafa Sabri Efendi'nin son Şeyhülislâmlığı, Anadolu'da teşekkül eden harekete karşı sergilediği muhalif tutum ve bu hareketle ilgili alınması gerektiğini söylediği sert tedbirlerin kabinede karşılık bulmaması, aksine mezkur hareketi destekler mahiyette icraatlarda bulunulması sebebiyle bu defa kendi isteğiyle son bulmuş, bu konuda kendisi ile aynı görüşte olan Ticaret ve Ziraat Nazırı Cevad Bey ile birlikte istifa etmiştir.¹⁹⁸

---

¹⁹¹ Bkz. Akyıldız, Ali, "Meclis-i A'yân", DİA, C. XXVIII, s. 243-244.

¹⁹² Derdiyok, a.g.e., s. 20; Mardin, C. II, s. 351; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Büyükbaş, a.g.m., s. 485; el-Kavsî, a.g.e., s. 108.

¹⁹³ İlmiye Salnâmesi, s. 527.

¹⁹⁴ Kara, a.g.e., s. 916; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Türker, a.g.e., s. 45; Kahraman, a.g.e., s. 36; Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1987, s. 229; Altınsu, a.g.e., s. 256; Özvarinli, a.g.e., s. 4; Nam, a.g.m., s. 104.

¹⁹⁵ Derdiyok, a.g.e., s. 20; Kara, a.g.e., s. 915; Özvarinli, a.g.e., s. 4.

¹⁹⁶ Bkz. Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983, C. II, s. 598; a.y., C. III, s. 71-72; Akyıldız, Ali, *Şûrâ-yı Devlet*, DİA, C. XXXIX, s. 236-239.

¹⁹⁷ Derdiyok, a.g.e., s. 20; Özvarinli, a.g.e., s. 4; Nam, a.g.m., s. 104; İnal, a.g.e., s. 2047.

¹⁹⁸ Kara, a.g.e., s. 916; Nam, a.g.m., s. 106; Kahraman, a.g.e., s. 36; İnal, a.g.e., s. 2065; Altınsu, a.g.e., s. 256; Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul, 1991, s. 184; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Türker, a.g.e., s. 45; el-Kavsî, a.g.e., s. 119-124.

Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasıyla birlikte ülkede yeni yönetimin işbaşına gelmesi Mustafa Sabri Efendi'nin artık memlekette barınamayacağını da habercisidir. 1922'nin Aralık ayında, yanına oğlunu, iki kızını ve damatlarını da alıp ömrünün sonuna dek bir daha dönmek üzere İstanbul'dan ayrılmış ve Mısır'ın yolunu tutmuştur.¹⁹⁹

Mustafa Sabri Efendi'nin bu ikinci hicreti, kendisi adına pek meşakkatli geçmiştir. Tevkif edilme endişesiyle alelacele yola koyulduğundan dolayı, kendisini İskenderiye'ye götürecek olan vapura binebilmek için gerekli olan bilet parasını temin etmek için değerli kitaplarını satmak durumunda kalmıştır.²⁰⁰ İskenderiye'ye vardığındaysa, oradaki insanlar, İngilizlerle birlik olduğu iddiasıyla kendisini vatan haini ilan etmiş, hem sözlü olarak hem de geçtiği yollara domates, çöp vs. atmak suretiyle kendisine hakaretlerde bulunmuşlardır.²⁰¹ Bu tacizler yalnız fiiliyatta kalmamış, Ankara'daki Milli Mücadeleyi destekleyen bazı gazete ve dergi muharrirleri tarafından yazıya da dökülmüştür. Mustafa Sabri Efendi ise, imkânı dâhilinde bunlara cevap vermeye çalışmıştır. Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır'a gelmeden önceki hayatı daha çok aksiyoner; Mısır'dan sonraki hayatı ise ilmî bir yaşam olarak nitelenebilir. Çünkü Mısır'a hicret sonrası artık hem yaşlanmış hem de olayların cereyan ettiği ortamdan uzaklaşmıştır. Bu durumu kendisi, “*Artık kılıçla mücadele edemiyorum. Onun yerine bugün kalemi kılıç olarak kullanıyorum*” sözleriyle ifade edecektir.²⁰² Bunun yanında muhalefet ettiği taifenin kendisine ve savunduğu değerlere karşı kazandığı galibiyet de kendisini böyle bir hayat yaşamaya mecbur kılıyordu.

Mısır'da muhatap olduğu kötü muameleden ve baskılardan dolayı hayli canı sıkılan Mustafa Sabri Efendi'nin imdadına Şerif Hüseyin yetişmişti. Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti'nden sürülen ve o dönem İtalya'da bulunan son padişah Sultan Vahdeddin'i, ömrünün sonuna kadar misafir olarak ağırlama amacıyla Hicaz'a davet etmiş ve Vahdeddin de bu davete icabet etmişti. Aynı daveti Mustafa Sabri Efendi'ye

---

¹⁹⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Büyükbaş, a.g.m., s. 485; Kahraman, a.g.e., s. 36; Sabri, Mustafa, *Kadınla İlgili Görüşüm* (Çev. Mustafa Yılmaz), Konya, 1994, s. 7; Mazıcı, Nurşen, *Atatürk Döneminde Muhalefet*, İstanbul, 1984, s. 140; Nam, a.g.m., s. 107; Özvarinli, a.g.e., s. 4; Kılıç, Yusuf, *Tokatlı Şeyhü'l-İslam Mustafa Sabri Efendi*, s. 617.

²⁰⁰ Sabri, Mustafa, *Hilafetin İlgası*, s. 197; Derdiyok, a.g.e., s. 22; Nam, a.g.m., s. 107; Sabri, Mustafa, *en-Nekir*, s. 183.

²⁰¹ Derdiyok, a.g.e., s. 22; el-Kavsî, a.g.e., s. 114; Nam, a.g.m., s. 107; Türker, a.g.e., s. 46; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351.

²⁰² Nam, a.g.m., s. 107.

de yapan Şerif Hüseyin'e sâbık Şeyhülislâm da müspet cevap vermiş ve ailesiyle birlikte Hicaz'a taşınmıştır.²⁰³ Mustafa Sabri Efendi ile Sultan Vahdeddin burada buluşmuş, hasret gidermiş ve eski günleri yâd etmişlerdir.²⁰⁴

Şerif Hüseyin'in bu daveti, görünüşte iyi niyetle ve iltifatkârâne bir davetti. Fakat çok geçmeden davetin altında yatan gerçek sebep ortaya çıkmıştı: Şerif Hüseyin'in hilafeti kendi uhdesine alma arzusu. Şerif Hüseyin bu isteğini, sık sık ziyaretinde bulunduğu Sultan Vahdeddin'e bir yatsı namazı sonrası dile getirmişti.²⁰⁵ Evvelemirde Şerif'in böyle bir şeyi kendinden istemesi karşısında şaşkınlığa uğrayan ve bu isteği bir süre düşünmesi için Şerif'ten mühlet isteyen Sultan Vahdeddin, ertesi gün alelacele Mustafa Sabri Efendi'yi yanına çağırılmış ve bu olayı kendisine anlatmıştır. Sultan Vahdeddin, Mustafa Sabri Efendi'den kendisinin halife olduğuna dair bir beyanname hazırlamasını ve bu beyannameyi hac farızası esnasında Müslümanlara gizlice dağıtmasını istemiştir.²⁰⁶ Sultan Vahdeddin, Şerif Hüseyin'in bir oldubittiyle hilafeti ele geçirmesine engel olmak için apar topar hazırlanarak gerisin geri İtalya'nın Sanremo şehrine dönmüştür.²⁰⁷

Sultan Vahdeddin'in Hicaz'dan ayrılmasından sonra, Mustafa Sabri Efendi de burada çok duramamış, farklı iklim şartlarından dolayı bazı aile efradı hastalanmıştı. Bu sebeple²⁰⁸ Mustafa Sabri Efendi'nin Hicaz yolculuğu çok uzun sürmemiş, burada toplam beş buçuk ay kadar kaldıktan sonra tekrar Mısır'a dönüş yapmıştır.²⁰⁹

Mısır'a geri dönmesiyle birlikte, aleyhindeki yayınlar ve şahsına yöneltilen tepkiler kaldığı yerden devam etmiştir. Uzun ve zorluklarla dolu bir hayat yaşamasından dolayı, içinde bulunduğu bu duruma daha fazla dayanamayan Mustafa Sabri Efendi, 1924'ün Ocak ayında Mısır'ı yeniden terk eder ve Beyrut'a yerleşir.²¹⁰ Burada dokuz ay ikamet eder.

---

²⁰³ Nam, a.g.m., s. 108; Türker, a.g.e., s. 46; Kahraman, a.g.e., s. 37; Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351.

²⁰⁴ Derdiyok, a.g.e., s. 22.

²⁰⁵ Nam, a.g.m., s. 108.

²⁰⁶ Derdiyok, a.g.e., s. 22.

²⁰⁷ Nam, a.g.m., s. 108; Yahya, Tevfik İslâm, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, s.41-42.

²⁰⁸ Bazı kaynaklarda Mısır'dan ayrılış sebebi şu şekilde anlatılmıştır: Sultan Vahdeddin tarafından Mustafa Sabri Efendi'nin hazırlamış olduğu beyannameler baskı esnasında askerler tarafından ele geçirilmiş ve Mustafa Sabri Efendi ve ailesi bu sebepten dolayı sınır dışı edilmiştir. Bu bilgi için bkz. Derdiyok, a.g.e., s. 23; Sırrı, Selim, *Yıldız'dan Sanremo'ya*, s. 230.

²⁰⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Nam, a.g.m., s. 108; Türker, a.g.e., s. 47; Kahraman, a.g.e., s. 37.

²¹⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s. 351; Nam, a.g.m., s. 108; Türker, a.g.e., s. 47; Derdiyok, a.g.e., s. 22; Kahraman, a.g.e., s. 37; Büyükbaş, a.g.m., s. 485.

Mustafa Sabri Efendi'nin 1 Ocak 1924 tarihinde o güne kadar almakta olduğu müderrislik (dersiâmlık) maaşı kesilir.²¹¹ 7 Haziran 1924'te ise Sabri Efendi, halk arasında daha çok "150'likler" olarak bilinen, Ankara Hükümeti muhalifi bir takım kimselerin vatandaşlıktan atılmalarına dair bir kanunla, Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlıktan çıkarılmıştır.²¹² 1938 senesinde, vatandaşlıktan çıkarılanlarla ilgili kanun iptal edilerek, 150'liklerin affedilmesi bile Mustafa Sabri Efendi'nin yurda dönmesini sağlayamamış, kendisi Türkiye'ye bir daha geri dönmemiştir.²¹³

Beyrut'ta geçirdiği dokuz ay süreli ikametten sonra Romanya'ya geçen Mustafa Sabri Efendi, burada takriben bir buçuk sene ikamet ettikten sonra 1927 senesinin Nisan ayında kayınpederi Ahmed Âsım Efendi'nin memleketi olan Gümülcine'ye geçmiştir.²¹⁴

Gümülcine'de de boş durmayan Mustafa Sabri Efendi, buraya geliş yılı olan 1927'de, oğlu İbrahim Sabri ile birlikte bir gazete çıkarmaya başlar. Gazetenin ismi ilk çıkmaya başladığında "Yarın" iken sonraları Sabri Efendi tarafından "Peyâm-ı İslâm" olarak değiştirilecektir.²¹⁵ Bu gazetede haklarında yazılan ağır tenkit içerikli yazılardan rahatsız olan Ankara Hükümeti, Yunanistan başbakanı Venizelos'a baskı yaparak Peyâm-ı İslâm isimli gazetenin yayınının durdurulması ve Mustafa Sabri Efendi'nin sınır dışı edilmesini talep etmiştir. İki ülke arasındaki ilişkilere zarar gelmemesi adına bu talebi gerçekleştiren Venizelos, 1930 senesinde gazetenin yayını durdurur ve Mustafa Sabri Efendi'yi de bir Yunan adası olan Patras'a yerleştirir. Kendisi birkaç ay da burada ikamet eder. Bulunduğu ortam içine sinmediğinden, Mustafa Sabri Efendi'nin herhangi bir İslâm memleketine gitmek için yeniden arayışlara başlar. Evvelden tanışık olduğu bütün Arap asıllı arkadaşlarına ve İslâm ülkelerinin devlet başkanlarına meramını arz edici yazılar yazar fakat hiçbirinden herhangi bir geri dönüş alamaz. En sonunda Yunanistan'daki Müslüman

---

²¹¹ Derdiyok, a.g.e., s.23; Kara, a.g.e., s.916; Türker, a.g.e., s.46; Nam, a.g.m., s.107; Albayrak, Sadık, *Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul, 1991, s.29; Kahraman, a.g.e., s.37. Yusuf Şevki Yavuz ise bu tarihin 6 Şubat olduğunu kaydeder. Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s.351.

²¹² Derdiyok, a.g.e., s.23; Nam, a.g.m., s.107; Türker, a.g.e., s.46; Yusuf Şevki Yavuz bu tarihin 7 Haziran olduğunu kaydeder. Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, a.g.m., s.351.

²¹³ Derdiyok, a.g.e., s.24; Nam, a.g.m., s.109; Özvarinli, a.g.e., s.5; el-Kavsî, a.g.e., s.407; Kara, a.g.e., s.916.

²¹⁴ Türker, a.g.e., s.47; Nam, a.g.m., s.108; Derdiyok, a.g.e., s.24; Kahraman, a.g.e., s.37; Özvarinli, a.g.e., s.4.

²¹⁵ Nam, a.g.m., s.109; Kara, a.g.e., s.916; Kahraman, a.g.e., s.37; Derdiyok, a.g.e., s.24; Büyükbaş, a.g.m., s.486.

Ülkelerin konsolosluklarını bizzat ziyaret ederek iltica talebinde bulunur. Bunlardan sadece Mısır konsolosluğu kendisine cevap verir ve Sabri Efendi'nin kendi ülkelerine intikal etmesine müsaade eder. Böylece Mustafa Sabri Efendi için Mısır hayatı yeniden başlayacaktır.²¹⁶

Mustafa Sabri Efendi'nin bu ikinci Mısır hayatı, birincisine oranla çok daha rahat geçmiştir. Oğlu İbrahim Sabri de Kahire niversitesi'nde Fransızca muallimliği yapmaya başlamıştır.²¹⁷ Mustafa Sabri Efendi artık Mısır yönetimi ve uleması tarafından saygıdeğer bir mevkidedir. Bu ne kavuşmasında, gayb, nübüvvet ve mucize gibi temel İslâmî bahisleri modernist-materyalist bir bakış açısıyla ele alan muhtelif kişi ve kesimlere karşı yazmış olduğu *el-Kavlü'l-Fasl* isimli eserinin büyük etkisi olmuştur.²¹⁸ Hatta Mısır veliahdı ve Evkaf Bakanlığı tarafından kendisine maaş bile bağlanmıştır.²¹⁹ Maddeten ve manevi itibar açısından rahatlığa erdiği bu dönemde Mustafa Sabri Efendi, artık ilmî meselelere daha fazla vakit ayırabilmektedir. Bu dönemde birçok dergi ve gazetede yazılar yazmakta, ayrıca dönemin problemleri gördüğü meselelerini ele alan kitaplar telif etmektedir.²²⁰

Mustafa Sabri Efendi hayatının son dönemlerinde prostat hastalığına yakalanmıştır.²²¹ İki defa ameliyat olur fakat iyileşemez. Yakalandığı bu hastalıktan kurtulamayarak, 12 Mart 1954 tarihinde, bir Cuma sabahı 86 yaşında hayata gözlerini yumar.²²² Cenazesi ertesi gün, Mısır'dan ve Mısır'ın dışından gelen birçok alim, devlet adamı, talebeler ve halktan oluşan büyük bir kalabalıkla birlikte hastaneden alınarak Ubra (opera) meydanındaki Kahy Mescidi'ne getirilmiş ve Ezher şeyhi tarafından kıldırılan cenaze namazının ardından Abbsiye semtinde bulunan Derrse isimli mevkideki kabristana defnedilmiştir.²²³

---

²¹⁶ Derdiyok, a.g.e., s.24-5; Nam, a.g.m., s.109; Kara, a.g.e., s.916; el-Kavsî, a.g.e., s.120-3; Kahraman, a.g.e., s.37; Büyükbaş, a.g.m., s.486.

²¹⁷ Kahraman, a.g.e., s.37; Nam, a.g.m., s.109.

²¹⁸ Nam, a.g.m., s.109; Kahraman, a.g.e., s.37; Büyükbaş, a.g.m., s.486.

²¹⁹ Derdiyok, a.g.e., s.26; Nam, a.g.m., s.109.

²²⁰ Derdiyok, a.g.e., s.26-8; el-Kavsî, a.g.e., s.124.

²²¹ Derdiyok, a.g.e., s.28.

²²² Derdiyok, a.g.e., s.28; Kahraman, a.g.e., s.37; Albayrak, Sadık, *şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, s.31; Nam, a.g.m., s.109; Altınsu, a.g.e., s.258; Büyükbaş, a.g.m., s.486.

²²³ Nam, a.g.m., s.109-10; el-Kavsî, a.g.e., s.130; Kara, a.g.e., s.916; Derdiyok, a.g.e., s.29.

5.2. MUSTAFA SABRİ EFENDİNİN ESERLERİ

5.2.1. Türkçe Eserleri

- 1- Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi
- 2- Dinî Müceddidler Yahut Türkiye İçin Necât ve İ'tilâ Yollarında Bir Rehber
- 3- İslâm'da İmâmet-i Kübrâ
- 4- Dîn-i İslâm'da Hedef-i Münâkaşa Olan Bazı Mesâil
- 5- Savm-ı Ramazan
- 6- İman, Namaz ve Oruç Risâlesi
- 7- Sayd-ı Hâtır

5.2.2. Arapça Eserleri

- 1- Mevkıfû'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Âlemi min Rabbi'l-Âlemîn ve 'İbâdihi'l-Mürselîn
- 2- en-Nekîr 'alâ Münkiri'n-Ni'me mine'd-Dîn ve'l-Hilâfe ve'l-Ümme
- 3- Mes'eletü Tercemeti'l-Kur'an
- 4- Mevkıfu'l-Beşer tahte Sultâni'l-Kader
- 5- el-Kavlü'l-Fasl beyne'llezîne Yü'minûne bi'l-Gaybi ve'llezîne lâ Yü'minûn
- 6- Kavli fi'l-Mer'e ve Mukârenetuhû bi Akvâli Mukallideti'l-Garbi
- 7- Kitâbu'r-Redd 'alâ mâ fi'l-Kavli'l-Ceyyid mine'r-Rediyy

6. MUHAMMED FERİD VECDİ

6.1. HAYATI²²⁴

Ferdi Vecdi'nin 19. yüzyılın sonunda doğduğundan emin olunmakla birlikte doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hayatıyla ilgili bilgiler veren eserlerden bazılarında –ve ekseriyetle daha makbul görüş olarak- 1878²²⁵, bazılarında ise 1875²²⁶ yılı doğum tarihi olarak kaydedilmiş bulunmaktadır. Bunların yanında 1869 senesinde doğduğu da iddia edilmektedir.²²⁷ Kendisi Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğmuştur ve Türk kökenli bir aileye mensuptur. Ailesi hakkında ilgili kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi sahibi bulunmasa da; babasının isminin Mustafa, dedesinin adının Ali Reşad olduğu bilinmektedir. Böylece tam adı; Muhammed Ferid b. Mustafa b. Ali Reşad Vecdî olmaktadır.²²⁸ Ahmed isminde bir kardeşi olduğu da bilinmektedir.²²⁹

İlk gençlik yıllarına kadar doğduğu şehir olan İskenderiye'de ikamet etmiş, 14-15 yaşlarındayken vali vekili olan babasının işi sebebiyle ilk önce Kahire'ye, oradan Dimyat'a intikal etmiş, burada birkaç sene geçirdikten sonra ise Süveyş'e taşınmış ve

---

²²⁴ Muhammed Ferîd Vecdî'nin hayat ve eserleri ile ilgili olarak yararlanılan ana kaynaklardan bazıları: el-Akkâd, Abbas Mahmud, *Ricâlu Araftuhum*, Nahdatu Mısır, Kahire, t. yok; Üveys, Abdülhalim, *Muhammed Ferid Vecdi*, Edvâü'ş-Şeria, Külliyyetü'ş-Şeria bi'r-Riyad, C:VIII, Riyad, h.1397; el-Râvî, Abdüssettar, *Muhammed Ferid Vecdi, Mevsû'atü Beyti'l-Hikmeti li E'lâmî'l-Arabî fi'l-Karnî't-Tâsi' 'Aşera ve'l-İşrîn*, Bağdat, 2000; Garib, Cum'a, Muhammed Ferid Vecdi, Mecelletü'l-Edebi'l-İslamiyye, 1956; el-Cüнди, Enver, *el-a'lâmu'l-Elf*, Kahire, 1957; el-Cüнди, Enver, *Terâcimu'l-A'lâm el-Muasirîn fi'l-Âlemi'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Anclo el-Mısriyye, Kahire, 1970; el-Cüнди, Enver, *Muhammed Ferid Vecdi –Râidu't-Tevfik Beyne'd-Dîn ve'l-İlm*, el-Hey'etu'l-Âmme'l-Mısriyye li'l-Kitâb, Kahire, 1974; Abbas, Fadl Hasan, *el-Müfessirûn -Medârisuhum ve Menâhicuhum-*, Ürdün, 2007; el-Rûmî, Fehd ibn Abdurrahman ibn Süleyman, *Menhecû'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadîse fi't-Tefsîr*, Riyad, 1983; Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Kahire, 1954, Heyet, *Mevsûatu a'lâmî'l-Fikri'l-İslâmî*, Vezâratu'l-Evkâf, Kahire, 2007; Soysaldı, H. Mehmet, *Muhammed Ferid Vecdi, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:1, Elazığ, 1999; el-Kâûd, Hilmi Muhammed, *Muhammed Ferid Vecdî – Feridu Asrihî Ğayru Müdâfi'*, t. yok; el-Beyyumi, Muhammed Receb, *en-Nehdatü'l-İslamiyye fi Siyeri A'lamiha'l-Muasirin*, Dimaşk, Darü'l-Kalem; Beyrut, Darü'ş-Şamiyye, 1995; el-Beyyumi, Muhammed Receb, *Muhammed Ferid Vecdî –el-Kâtibu'l-islâmî ve'l-Müfekkîr el-Mevsûî-*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 2003; el-Haciri, Muhammed Taha, *Muhammed Ferid Vecdi – Hayâtuhû ve Âsâruhû*, Kahire, 1970; Ebû Dîb, el-Sayd, *el-Kâtibu'l-İslâmiyyi'l-Kebîr Muhammed Ferîd Vecdî ve Âsâruhu'l-Fikriyye -el-Medeniyye ve'l-İslam Nemûzecen-*, Mecelletu Külliyyeti'd-Dâveti'l-İslâmiyye, Tripoli, 2004; Geşin, Sema, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin Tefsir Görüşleri*, Emin Yayınları, Bursa, 2013; Güven, Şahin, *Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri*, *Bilimname*, C.XIX, 2010/2; Yavuz, Yusuf Şevki, *Ferid Vecdi, DİA*, C.XII, İstanbul, 2009.

²²⁵ Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, C: VI, s.329.

²²⁶ el-Haciri Muhammed Taha, *Muhammed Ferid Vecdi – Hayâtuhû ve Âsâruh*, s.16-19.

²²⁷ el-Cüнди, Enver, *Muhammed Ferid Vecdi*, s.24.

²²⁸ el-Sayd, *el-Kâtibu'l-İslâmiyyi'l-Kebîr*, s.765.

²²⁹ el-Haciri, a.g.e, s.24.

ailesiyle birlikte oraya yerleşmiştir.²³⁰ Burada da yaklaşık 6 yıl ikamet ettikten sonra, 1905 senesinde tekrar Kahire'ye taşınmış ve burası son ikametgâhı olmuştur.²³¹

Muhammed Ferid Vecdi, ilim ve fen ile olan irtibatını babasına borçludur. Orta düzey gelir sahibi biri olmasına rağmen ilme düşkünlüğüyle tanınan babası Mustafa Vecdi, evinde ilmi toplantılar ve sohbetler düzenler, küçük olmasına rağmen oğlunun da bu toplantılara iştirak etmesini ister, onun bu faaliyetlerden istifade etmesini sağlamaya çalışırdı. Babasının birçok farklı dildeki kitaplardan oluşan kütüphanesinin de, Ferid Vecdi'nin kendisini geliştirmesi açısından büyük tesiri olmuştur.²³²

Bazı araştırmalarda herhangi bir örgün eğitim almadığı yönünde bilgiler bulunuyorsa da;²³³ Ferid Vecdi'nin; İsmail Hakkı Efendi Okulu, Hamza Kaptan Okulu ve Monsieur Valon Okulu isimindeki okullarda eğitim gördüğünden bahsedilmektedir.²³⁴ Bunlardan eğitim aldığı ilk mektep olan İsmail Hakkı Efendi Okulu'na dört yaşında başlamıştır. Burada dört sene kalmış ve akabinde ikinci okuluna geçmiştir. Burada da bir süre kaldıktan sonra, üçüncü okuluna gitmiş, babasının işi icabı Kahire'ye taşınmalarına dek burada öğrenimini devam ettirmiştir.²³⁵ Kendisi bu dönem ana dili olan Arapçayı iyice geliştirmiş, bunun yanında iyi düzeyde Fransızca da öğrenmiştir.

Sık sık okul değiştirdiği ilköğretim eğitimi süreci sonrasında, bir hukuk fakültesine kaydolduğu, iki yıl boyunca buraya devam ettiği bilinmektedir. İki yılın sonunda tasavvur ettiği ilim tahsili şablonuna uymadığı gerekçesiyle bu okulu bırakmış ve eğitimine şahsi olarak devam etmiştir.²³⁶ Resmi eğitim görmüş olsun veya olmasın; isterse kendi kendine isterse herhangi bir okul vasıtasıyla yetişmiş olsun, bu durum Muhammed Ferid Vecdi'nin âlim bir vasfa sahip olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Ferid Vecdi, hayatı boyunca lükse kaçmadan yaşamış, yaptığı herhangi bir iş için hiç kimseden, herhangi bir maddi menfaat beklemezsiniz yalnız Allah rızasını

---

²³⁰ El-Haciri, a.g.e, s.24-26.

²³¹ El-Haciri, a.g.e, s.49.

²³² El-Haciri, a.g.e, s.22-23.

²³³ Soysaldı, H. Mehmet, *Muhammed Ferid Vecdi, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:1, S.1, Elazığ, 1999, s.1.

²³⁴ el-Haciri, a.g.e, s.19.

²³⁵ el-Haciri, a.g.e, s.20.

²³⁶ Cum'a, Garib, *Muhammed Ferid Vecdi*, Mecelletü'l-Edebi'l-İslamiyye, s.51.

düşünerek çalışmıştır. Hayatını aşırıya kaçmadan, kanaatkâr ve mütevazı bir şekilde yaşamıştır. Etrafındaki insanlara karşı gayet saygılı davranmıştır. Kendi çalışmaları dahi olsa biri yanına geldiğinde o kişiyi her zaman ayakta karşılamıştır.²³⁷

Genç yaşta olmasına rağmen, akranlarına nazaran daha kuvvetli bir ilmi birikime sahip olan Ferid Vecdi, henüz on yedi yaşındayken ilk eserini Fransızca olarak telif etmiş, daha sonra bu eserini bizzat kendisi Arapçaya tercüme etmiştir. O dönem Dimyat'ta bulunan Reşid Rıza ile tanışmış ve ona önce kendisinden sonra yazmış olduğu kitaptan bahsetmiş ve kitabı ona takdim etmiş, Reşid Rıza da kendisini takdirle karşılamıştır. Hatta Reşid Rıza kendisine takdim edilen eserden etkilenmiş olacak ki, Suriye'deki bir arkadaşına yazmış olduğu mektupta Ferid Vecdi'den övgüyle bahsetmiştir.²³⁸

Muhammed Ferid Vecdi ilmi sahaya asıl, Süveyş'teyken çıkarmaya başladığı el-Hayat dergisiyle atıldı. 1899'un Ağustos ayında neşretmeye başladığı dergisinin yayım işini daha önceden kendisiyle tanıştığı Muhammed Reşid Rıza üstlenmiş ve el-Hayat, Menar dergisinin basıldığı matbaada tab edilmiştir.²³⁹ Dergide genel olarak; dönemin ruhunu yansıtan içtimai gelişmeler, Doğu-Batı etkileşimi, bu etkileşim neticesinde doğan Batı taklitçiliği ile bu taklitçiliğin Müslümanların itikadında yol açtığı zafiyet ve mazarratlar işlenmiş ve bir okuyucu köşesi hazırlanarak derginin okuyucularından gelen suallere cevaplar verilmeye çalışılmıştır.²⁴⁰ Ferid Vecdi, çıkarmakta olduğu bu derginin yanında ayrıca el-Liva ve el-Müeyyed gazetelerinde de yazılar yazmaktaydı.

el-Hayat dergisini üç yıl boyunca neşretmeye devam eden Ferid Vecdi, süreli yayım olarak da bir gazete çıkarmaya karar verdi. 16 Kasım 1907 tarihinde, Abbas Mahmud Akkad (1889-1964) ile birlikte ed-Düstur gazetesini çıkarmaya başladı.²⁴¹ Fikirlerini uzun bir müddet gazete ile ifade etmeye ve yaymaya devam eden Ferid Vecdi, bir takım siyasi problemlerden dolayı artık gazetesi satmamaya başlayınca

---

²³⁷ el-Cüнди, a.g.e, s.85-87.

²³⁸ el-Haciri, a.g.e, s.31-35.

²³⁹ el-Haciri, a.g.e, s.50-51.

²⁴⁰ el-Haciri, a.g.e, s.54-56.

²⁴¹ Üveys, Abdülhalim, Muhammed Ferid Vecdi, Edvau'ş-Şeria, Külliyyetü'ş-Şeria bi'r-Riyad, Riyad, h.1397, C:VIII, s.486.

maddi sorunlar baş göstermiş ve gazeteyi kapatmak zorunda kalmıştır. Gazetesini kapattıktan sonra el-Hayat isimli dergisini basmaya yeniden başlamıştır.²⁴²

İçinde yaşadığı Süveys'in içtimai havasından dolayı olsa gerek, Muhammed Ferid Vecdi'nin Kahire'ye intikal etmeden önceki döneminde yazdığı yazılar daha çok dinî ve felsefî konuları ihtiva etmekteydi. Fakat Süveys'e göre daha canlı bir ilmi ortamın bulunduğu Kahire gibi bir merkeze taşındıktan sonra, daha çok içtimâî problemlere eğilmeye başlamıştır.²⁴³

Muhammed Ferid Vecdi Kahire'ye intikal ettikten sonra 1933 senesinde Mecelletü'l-Ezher isimli derginin yöneticiliğine getirilmiş ve bu görevi uzun süre başarılı bir şekilde 1952 yılına dek sürdürmüştür.²⁴⁴

Başarıyla sürdürdüğü bu dergi yöneticiliği Muhammed Ferid Vecdi'nin ömrünün son dönemeci idi. Uzun ve mümbit bir ömrün sonunda, 1954 senesinde Kahire'de vefat etmiştir. Bütün ömrü boyunca nasıl mütevazı bir hayat yaşadıysa, yine aynı mütevazı bir şekilde hayata veda etmiştir. Cenazesine aile fertleri de dâhil olmak üzere on dört kişiden fazla insan katılmamıştı.²⁴⁵ Uzun müddet idareciliğini yaptığı Mecelletü'l-Ezher'de bile vefatıyla ilgili yalnızca yarım sayfayı kaplayacak şekilde bir yazı çıkmış olması da eleştirilere neden olmuştur.²⁴⁶ Bu durum bile Ferid Vecdi'nin ne kadar büyük bir ihmal ile karşılaştığını göstermesi açısından yeterlidir.

6.2. İLMÎ ŞAHSİYYETİ

Muhammed Ferid Vecdi küçüklüğünden itibaren ilmî sahada heveskâr biri olagelmiştir. Bunun temel sâiki, içerisinde doğup büyüdüğü ortamın kendisidir. Babasının tertip ettiği ilmî hane sohbetleri, doğal olarak Ferid Vecdi'ye de tesir edecekti. O bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: *'Beni dini ilimlerde araştırmaya yönelten en önemli husus, inançta sonradan ortaya çıkan şüphelerdir. Hatta din ve ilimler konusunda bile şüphelerim vardı. On altı yaşında hazırlık okulundaydım.*

---

²⁴² el-Haciri, a.g.e, s.106-111; s.166-173.

²⁴³ el-Haciri, a.g.e, s.114.

²⁴⁴ el-Cüdi, a.g.e, s.7 vd; Yavuz, Yusuf Şevki, *Ferid Vecdi*, DİA, C:XII, s.393; el-Beyyumi, Muhammed Receb, *en-Nehdatü'l-İslamiyye fi Siyeri A'lamihâ'l-Muasirin*, Dimaşk, Darü'l-Kalem; Beyrut, Darü'ş-Şamiyye, 1995, s.97.

²⁴⁵ Üveys, a.g.e, s.446.

²⁴⁶ Üveys, a.g.e, s.446-447.

Babam Dimyat'a atanınca, ailemle birlikte halkı yumuşak ahlakıyla, dine bağlılığı ve edebiyata eğilimiyle meşhur olan bu şehre taşınmak zorunda kaldım. Şehrin ileri gelen âlimleri evimize geliyor ve çeşitli dini konuları tartışıyorlardı. Orada düşünmeye ve araştırmaya fırsat buldum. Ne zaman âlimlerden biriyle varoluş ve yaratılış ile ilgili tartışmaya başlasam, babam hemen konuyu kapatıyor ve bana dini konularda görüş bildirmememi söylüyordu. Buna canım sıkılıyor ve orada aklı kısıtlama hali olduğunu görüyordum. Onları bu katılığa götüren sebepleri araştırmaya başladım. Ve sebebin kitaplardan öğrendikleri şeyler olduğunu düşünmeye başladım. Böylece inancım sarsıldı ve şüpheler başladı. Artık kitaplarda yazan şeylere inanmıyor, bazı âlimlerin ispat etmeye çalıştığı fikirlerle yetinmiyordum. Din, kâinat, sosyoloji ve psikoloji ilimleri ile ilgili kitaplar okumaya başladım. Bunu birkaç yıl boyunca yaptım ve birçok bilgi edindim. Hayatın sınırları önümde açıldı ve kâinatı tahkik etmeye başladım. Bu şüpheler benim kendime güvenerek hür düşünmemi sağladı. Çeşitli kitaplar ve araştırmalarım şüphelerimi giderdi ve bana sağlam bir iman kazandırdı.²⁴⁷

Ayrıca evlerinde yapılagelen bu ilmî toplantıların kendisi üzerinde bıraktığı tesirden *Tatbîku'd-Diyâneti'l-İslâmiyye 'alâ Nevâmîsi'l-Medeniyye* isimli eserinde de bahsetmektedir. Burada ifade ettiğine göre kendisi; evlerine gelen zatların İslâm ile ilgili konuştuklarını sanmalarına rağmen, daha çok İslâm ile doğrudan bir bağı olmayan ve tarih içerisinde sonradan türetilmiş hurafe ve bidatler hakkında konuştuklarını düşünmektedir. Yalnız evlerinde dönen muhavereler değil, İslâm ulemasının düşüncelerinin de genel olarak bu minvalde olduğu kanaatindedir. Âlimlerin bu şekildeki konuşmalarını duyan Avrupalılar ise İslâm'ı yanlış öğrenmekteydiler. İlim öğrenmeyi emreden bir dinin, ilimle çatışması nasıl mümkün olabilirdi? İlim ve sanat bakımından insanoğlu ne kadar ilerlemiş olursa olsun, ilim insanı ruhen huzura kavuşturmada dinin yerini alabilecek bir hususiyete sahip değildir. Din her zaman matlub olacaktır.²⁴⁸ O halde Muhmmmed Ferid Vecdi'ye göre asıl yapılması gereken şey, İslâm'ın etrafını saran bu türedi fikirlerden ve ihdas edilen bidatlerden İslâm'ı kurtarmak ve Avrupa'ya sahih, gerçek İslâm'ı anlatmaktır.

Muasır olduğu İslâm ulemasının ekseriyetinin sahip olduğu İslamı Avrupa'ya doğru bir şekilde ifade etme ve ona yöneltilen ithamlara cevap verme mecburiyetinde

---

²⁴⁷ el-Haciri, a.g.e, s.27-28.

²⁴⁸ Yavuz, a.g.m, s.393; Vecdi, Ferid, *el-İslâm fî'l-Asri'l-İlm*, Kahire, 1350/1932, I, s.29-32; II, s.320-321, 331-332.

hissetme düşüncesinin Ferid Vecdi’de de mevcut olduğu görülmektedir. Bu gayeyi kendisine hedef olarak belirlemek suretiyle yola çıkan Vecdi, bu hedefini Fransızca bir kitap telif ederek somutlaştırmıştır. Kitabı Fransızca olarak telif etmekten maksadının da Batılılara gerçek İslâm’ı anlatmak olduğunu söyler. Yazmış olduğu bu eserinde İslâm’a yöneltilen ithamları delilli bir şekilde cevaplandırmaya çalışır. Bu eserinde, ‘*Gerçek İslâm, gerçek medeniyet ruhu, insan nefsinin güven ve kaynağı ve aklın ulaşabileceği son noktadır.*’ der.²⁴⁹

Bunun yanında, Batı’yı tamamen taklit etmemek gerektiğini söyleyen de kendisidir.²⁵⁰ İllâ bir taklit olacaksa bu; hayati konularda kendilerine benzeyen milletlerin birbirlerini taklit etmeleri şeklinde cereyan etmelidir. Ne yazık ki muasır Müslümanlar, kendileriyle herhangi bir benzerliği bulunmayan milletlere benzeme gayreti içindedirler. Bu ise; ‘[...] *ümmete taklit ile nasihat etmek, çöküşe boyun eğmesini tavsiye eylemekten başka bir şey değildir.*’²⁵¹ Müslümanlarla Batılılar arasındaki bu temel farkların sebebi, dinleridir. Müslümanlar kendi dinlerini terk etmedikçe, ne Avrupalıları taklit etmeye ne de onlarla aynı seviyede olmaya güç yetiremeyecektir.²⁵² Muhammed Ferid Vecdi, Batının hem hastalıklı hem de sağlıklı fikirleri olduğunu, onların hastalıklı fikirlerinin değil, sağlıklı olanlarının alınması gerektiğini, bununsa titizlikle yapılacak tetkikatlar nihayetinde anlaşılabilirliğini söylemektedir.²⁵³ O, dönemin Mısır Hükümeti tarafından tahsil görmeleri için Avrupa’ya gönderilen gençlerin, Avrupa’nın ortamından etkilenerek, artık ne tam olarak bir doğulu ne de tamamen bir batılı gibi düşünemediklerini, kendilerini ne oraya ne de buraya ait hissedemediklerini belirtmektedir.²⁵⁴ Fakat iş sanayiye geldiğinde, sanayinin –yani fennin- taklit edilmesinde bir sakınca olmadığını, ilmin tüm insanların ortak malı olduğundan dolayı bu ilmî taklidin milletlerin mevcudiyetine herhangi bir hanel getirmeyeceğini iddia etmektedir.²⁵⁵

İslâmiyet’in aklî ilkelere göre anlaşılması gerektiğini savunan Muhammed Ferid Vecdi, gerçek İslâm ile medeniyetin birbiri ile zıt ve çelişik olmasının

---

²⁴⁹ el-Haciri, a.g.e, s.30-33.

²⁵⁰ Vecdi, Ferid, *Müslüman Kadını*, trc. Mehmet Akif Ersoy, sad. Mahmut Çamdibi, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1972, s.10.

²⁵¹ Vecdi, *Müslüman Kadını*, s.9.

²⁵² Vecdi, a.g.e, s.72.

²⁵³ Vecdi, a.g.e, s.73; Sema Geyin, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi’nin Tefsir Görüşleri*, s.99.

²⁵⁴ Vecdi, a.g.e, s.98; Geyin, a.g.e, s.99.

²⁵⁵ Vecdi, a.g.e, s.10.

düşünülemeyeceğini; modern Avrupa'nın keşfettiği ve içtimaî ilerlemesine vesile olan sosyolojik kanunların varlığını kabul ederek bunların aynıyla İslâm'da da mevcut olduğu düşüncesindedir.²⁵⁶

İslâm âleminin geri kalmasının ve içtimai ve siyasi açıdan zayıflamasının sebebinin Müslümanların ilimden uzaklaşıp atalarından aldıkları ilmî mirası geliştirmeksizin aynen iktibas edip taklit yoluna gitmeleri ve nassları mezhepçi bir yaklaşımla teville tabi tutmalarının olduğunu söyler. Selef âlimlerinin yaptıkları yorumlar vasıtasıyla dine katılan ilavelerin ayıklanmasını da hararetle savunan Ferid Vecdi,²⁵⁷ bir taraftan Müslümanların kendilerini yenilemeleri için ilmî-fikrî çalışmalar yapmış, diğer taraftan da İslâm'a yönelik içten ve dıştan gelen saldırılara karşı İslâm'ı müdafaa etmeye uğraşmıştır.²⁵⁸ Çağdaş Müslüman kadının Batılı statüye göre değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen Kasım Emîn'i *el-Mer'etü'l-Müslime* ile *fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî* isimli eserlerinde Kur'ân'ın icazıyla ilgili menfi görüşler serdeden Taha Hüseyin'i ise, *Nakdu'ş-Şi'ri'l-Câhilî* isminde reddiye mahiyetinde bir eser telif ederek eleştirmiş ve bu eserlerde savunulan görüşlere karşı İslâm'ın üstünlüğünü savunmuştur.²⁵⁹

Dine sonradan katılmış bid'atlerin temizlenmesi mevzusunda bazen aşırıya kaçmış;²⁶⁰ nasslarda bulunmayıp sonradan İslâm'a katılmış olan tasavvufî istilahtaki velilik, tevessül gibi anlayışları reddetmiş, Kur'ân ve sünnette zikredilen veli mefhumunun, elinden geldiğince ilahi emirlere uymaya gayret eden mümin demek olduğunu iddia etmiştir.²⁶¹

Ferid Vecdi, başta o dönemde Mısır'da bulunan sâbık şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi olmak üzere bazı ulema tarafından tenkide maruz kalmıştır. Türkiye'de cumhuriyetin ilanı ile birlikte uygulama alanına sokulmuş olan devrim ve icraatları, haklarında pek bir malumatı olmaksızın tasvip edip desteklemesi, Batı'da icra edilen ispiirtizma (ruh çağırma) faaliyetlerine çok fazla ehemmiyet vermesi, dinî metinleri şaz

---

²⁵⁶ Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, (Terc.: Hüseyin Yılmaz, Latif Boyacı) İstanbul, 1994, s.184-185.

²⁵⁷ Vecdi, Ferid, *es-Sîretü'l-Muhammediyye, Tahte Davi'l-İlmi ve'l-Felsefe*, ed-Daru'l-Mısriyyetü'l-Lübniyye, Kahire, 1993, s.6-7; Yavuz, a.g.m, s.393.

²⁵⁸ Güven, Şahin, *Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri*, Bilimname, XIX, 2010/2, s.140.

²⁵⁹ Yavuz, a.g.m, s.393; Güven, a.g.m, s.140; Soysaldı, a.g.m, s.5 ve 7.

²⁶⁰ Yavuz, a.g.m, s.393.

²⁶¹ Yavuz, a.g.m, s.393; Vecdi, *el-İslâm*, II, s.339-346.

görüşler ışığında değerlendirmesi, hissî mucizeler hakkında yaptığı çelişkili değerlendirmeleri, materyalizmi reddederken pozitivist metottan yararlanması, bilime aşırı derecede itimat etmekle birlikte Din'in haber verdiği bazı hususları imkânsız kabul etmesi ve ilmin sınırlarını neredeyse dini de içine alacak şekilde genişletmesi gibi görüşleri tenkit edilmesine yol açmıştır.²⁶²

6.3. TESİRİ ALTINDA KALDIĞI ŞAHISLAR

Muhammed Ferid Vecdi, büyük ölçüde, hemen herkes tarafından İslâm dünyasının ilk modernistlerinden kabul edilen Cemaleddin Afgânî ve onun has temsilcisi ve talebesi olan Muhammed Abduh'tan etkilenmiştir.²⁶³ Bu etkileşimi eserlerinde kendisi de zaman zaman açıkça ifade etmiştir. Örnek olarak vahiy ile ilgili görüşleri kaydedilebilir ki ilgili bölümde ayrıntılı olarak verilecektir. Abduh'tan etkilendiği en önemli eserlerinden biri de *Tatbîku'd-Diyâneti'l-İslâmiyye alâ Nevâmîsi'l-Medeniyye* isimli kitabıdır. Çalışmanın ilgili yerlerinde, özellikle Vahiy başlığı altında anılan hususla ilgili bilgi verilecektir.

Ferid Vecdi, Abduh'un önde gelen talebelerinden olan Muhammed Reşid Rıza ile Dimyat'ta tanışma imkânı bulmuş, *Tatbîku'd-Diyâneti'l-İslâmiyye alâ Nevâmîsi'l-Medeniyye* isimli kitabını kendisine takdim etmiştir.²⁶⁴ Bunların dışında dönemin bir diğer modernist-yenilikçi ismi olan Abdülaziz Caviş'ten etkilendiği de dile getirilmektedir.²⁶⁵

6.4. ETKİLEDİĞİ ŞAHISLAR

Ferid Vecdi'nin gözle görülür şekilde etkilediği kimseler arasında Muhammed Hüseyin Heykel, Muhibbuddin el-Hatib, Muhammed Ahmed el-Ğamrâvî, Muhammed Tevfik Ahmed ve Abbas Mahmud Akkad sayılmaktadır.²⁶⁶

---

²⁶² Yavuz, a.g.m, s.395; Güven, a.g.m, s.141; el-Cüнди, a.g.e, s.161 vd.

²⁶³ Yavuz, a.g.m, s.393; Geyin, a.g.e, s.78; Güven, a.g.m, s.140; Cüнди, a.g.e, s.7 vd.; Karaman, Hayrettin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, s.538-540.

²⁶⁴ Bkz. s.2; el-Haciri, a.g.e, s.31-35.

²⁶⁵ Geyin, a.g.e, s.79; Üveys, a.g.m, s.460.

²⁶⁶ Yavuz, a.g.m, s.394; el-Cüнди, a.g.e, s.12; Soysaldı, a.g.m, s.3; Geyin, a.g.e, s.80.

6.5. ESERLERİ

Muhammed Ferid Vecdi'nin hayatı, eser telifi açısından oldukça münbittir. Kendisi velûd bir yazar olarak kabul edilebilir. Eserlerinin muhtevasını genel olarak yaşadığı döneme ait hususlar ve bu hususlarda toplumu öğretici bir şekilde serdettiği görüşler oluşturmaktadır.²⁶⁷ Telif ettiği birçok eserin yanında, dergi ve gazetelerde yazdığı fakat sağlığında kitaplaştırmadığı ancak –aşağıda da kaydedileceği üzere- vefatından sonra bir başka maruf ve meşhur Mısır'lı yazar²⁶⁸ tarafından kitap haline getirilmiş bir çok makalesi de mevcuttur.²⁶⁹ Muhammed Ferid Vecdi'nin eserleri telif tarihlerine göre (kronolojik olarak) şunlardır:

- 1- el-Felsefetü'l-Hakka fi Bedâii'l-Ekvân
- 2- Tatbîku'd-Diyâneti'l-İslâmiyye alâ Nevâmîsi'l-Medeniyye
- 3- el-Hadîkatü'l-Fikriyye fi İsbâti Vücûdillah bi'l-Berâhîni't-Tabî'iyye
- 4- el-Mer'etü'l-Müslime
- 5- el-İslâm fi Asri'l-'İlm
- 6- Kenzu'l-'Ulûm ve'l-Luğa
- 7- Safvetü'l-'İrfân fi Tefsîri'l-Kur'ân (el-Mushafu'l-Müfesser)
- 8- el-Vecdiyyât
- 9- Mecmû'atü'r-Resâili'l-Felsefiyye
- 10- Dâ'iratü Meârifî'l-Karnî'r-Râbi' Aşer el-Hicrî ve'l-'İşrîn el-Mîlâdî
- 11- Kitâbu'l-Mu'allimîn
- 12- 'alâ Atlâli'l-Mezhebi'l-Maddî
- 13- Düstûru't-Teğazzî
- 14- Nakdu Kitâbi's-Şi'ri'l-Câhilî
- 15- el-İslâmu Dînun 'Âmmun Hâlidun / el-İslâmu Dînü'l-Hidâye ve'l-Islâh
- 16- el-Edilletü'l-'İlmiyye 'alâ Cevâzi Tercemeti'l-Kur'ân

²⁶⁷ İlgili olarak: Güven, a.g.m, s.142; el-Haciri, a.g.e, s.1.

²⁶⁸ el-Beyyûmî, Muhammed Receb.

²⁶⁹ Üveys, a.g.m, s.476-77; Geyin, a.g.e, s.80.

6.6. DERLEME ESERLERİ

Yukarıda ayrıntılı olarak kaydedildiği üzere Muhammed Ferid Vecdi, eserlerini kendisi hayatta iken yayınlama imkanı bulmuştur fakat müstakil kitap olarak bastırıldığı eserleri dışında başta 18 yıl gibi uzun sayılabilecek bir zaman boyunca genel yayın yönetmenliği ve yazarlığını yaptığı Mecelletü'l-Ezher olmak üzere pek çok dergide değişik başlıklar altında yazdığı ilmi makaleler de büyük bir yekün teşkil etmektedir ki anılan dergide bazen tek bir sayı içerisinde aynı anda farklı konularda dört makale birden yayınladığı bilinmektedir. Bu makaleler Vecdi'nin vefatından sonra belli başlı konu başlıkları gözetilerek bir araya getirilip müstakil kitaplar şeklinde basılmıştır. Bu işlemi büyük ölçüde Mısırlı akademisyen ve edebiyatçı yazar Muhammed Receb el-Beyyûmî yapmıştır. Bu eserler şunlardır:

- 1- fi'r-Reddi Alel-Mâddiyyîn
- 2- min Meâlimi'l-İslam
- 3- es-Sîretü'l-Muhammediyye tahte Davi'l-İlmi ve'l-Felsefe
- 4- Fusûl min Sîreti'r-Rasûl
- 5- Mühimmetü'l-İslam fi'l-Âlem
- 6- Münâkaşât ve Rudûd
- 7- el-İslâm ve Tahrîru'l-Fikri'l-İnsânî -Buhûs ve Dirâsât fi'd-Dîni ve'l-Hayât-

6.7. BASKISI BULUNMAYAN ESERLERİ

- 1- Leyse min Hunâ Nebde'
- 2- Sefîru'l-İslam ilâ Sâiri'l-Akvâm. 1907 de neşredilmiş kayıp eser.
- 3- el-Lord Kromer ve'l-İslam. 1907 yılında basılmış kayıp kitap.

Yukarıda her biri hakkında genel bilgi verilmiş olan tüm bu eserlerin dışında, Ferid Vecdi ile ilgili bir ansiklopedi maddesinde, kendisine ait “*Hukûku'l-İrfân fî Tefsîri'l-Kur'ân*” isimli bir eserden de bahsedilmektedir. Fakat bu bilgi, Ferid Vecdi ile ilgili bilgi veren diğer kaynaklarda mevcut değildir.²⁷⁰

---

²⁷⁰ er-Râvî, a.g.m, s.509; Geyin, a.g.e, s.82.

1. BÖLÜM

NÜBÜVVET

1. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN NÜBÜVVET VE VAHİY GÖRÜŞÜ

“Muhammed Ferid Vecdi'nin nübüvvet görüşü” genel başlığı altında Vahiy ile Nübüvvet konularını -Mustafa Sabri Efendi'de yapmaya çalıştığımız gibi- müstakil olarak belirginleştirmek amacıyla her birini ayrı başlık altında incelemeyi uygun bulmuştuk. Lakin başta Vahiy başlığını yazarken, sonrasında da özellikle Nübüvvet konusunu yazıya dökerken her iki konudan birinin müellifimiz tarafından zaman zaman müstakil olarak ele alındığını görmekle birlikte çoğu zaman birlikte ve iç içe işlenmiş olduğunu görmüş bulunmaktayız. Zira müellifimiz eserlerini son dönemde yaygın olduğu gibi sistematik bir üslupla kaleme almış değildir. İlgili konular, *es-Sîre* ve *Dâiratu'l-Meârif* hariç tutulursa, pek çok kitabının muhtelif başlıkları altında¹ serpiştirilmiş halde yazılmıştır. Bununla birlikte Muhammed Ferdi Vecdi, ilgili yazıların muhtevası içerisinde zaman zaman vahyi nübüvvetin hak olduğunun delil ve ispatı olarak görüp gösterirken zaman zaman da nübüvvet üzerinde gerçekleşen olağanüstülüklerin ancak vahiy eseri olarak gerçekleşebileceği fikrini savunmaktadır. Düşünürümüzde çoğu zaman vahyin nübüvvete, nübüvvetin de vahye delil olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu yüzden düşünürümüz her iki konuyu çoğu zaman yan yana, iç içe, birlikte işlemiş bulunmaktadır. Anılan durum bizi ilk başta her birini müstakil olarak yazmaya başladığımız Vahiy ve Nübüvvet başlıklarının her birini müstakil tutmakla birlikte Nübüvvet başlığı altında Vahiy konularını da işlemeye mecbur bırakmıştır. Bahsi geçen zorunluluğa rağmen vahyin müstakillen veya yoğunluklu olarak işlendiği konular imkân dâhilinde -aşağıda İkinci Bölümde- vahiy başlığı altında işlenmeye çalışılacak, aynı işlem Nübüvvet başlığı için de uygulanacaktır. Dolayısıyla bu bölümün sonuç kısmı nübüvvet ile birlikte vahye dair açıklamaları da izhar etmiş olacaktır.

---

¹ Bunlar şu eserlerdir: *fi'r-Reddi Alel-Mâddiyyîn*, *Fusûl min Sîreti'r-Rasûl*, *el-İslâmu Dînü'l-Hidâye ve'l-İslâh*, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, *el-İslâm fî'l-Asrî'l-İlm I-II*, *el-Medeniyyetü ve'l-İslam*, *el-Mushafu'l-Müfesser*, *Kahire*, *min Meâlimi'l-İslam*, *Mukaddimetü Safvetü'l-İrfan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, *Safvetü'l-İrfân fi Tefsîri'l-Kur'ân*.

1.1. RİSALET KAVRAMI

Müellifimiz *min Meâlimi'l-İslam* isimli eserinde derç edilen bir makalesinin başlığını *Risâletu Muhammed* koymuştur. Anılan makaleye “Risalet” kelimesine çağdaş dönemde verilen yeni anlamlar üzerine yorum ve açıklamalar yaparak giriş yapmıştır. Müellifimize göre, Muasır yazarlar Risalet kelimesine verilen anlamların dairesini genişletmiş, ona yeni anlamlar yüklemişlerdir. Onlar, içinde yaşadıkları toplumun menfaatine olmak üzere edebi yahut ictimai çalışmalar için Risalet kelimesini kullanmaya başlamışlardır. Behsedilen anlamlar üzerine meselâ “*filanca ilmi mesajını (Risaletihul ilmiyye) en güzel bir şekilde eda etmiş, vatandaşlarının takdir ve teşekkürlerine mazhar olmuştur*” demektedirler. Muasır yazarların Risalet kelimesinin anlamına dair yaptıkları yeni açılımlardan maksatları her insanın içinde taşıdığı doğal meylin sevki ile toplumun menfaatine olan herhangi bir iş ve icraatı gerçekleştirmelerini ifade etmektir. Aslında mesaj (risalet) kelimesi bazı yabancı dillerden Arapçaya intikal etmiş, psikolojik değerlendirmeler üzerine kurulu mecâzî bir tabirdir.²

Muhammed Ferid Vecdi Risalet kelimesine yeniçağda muasır yazarların verdiği geniş anlamı açıkladıktan sonra vahyin imkânına inanmayan, nübüvveti kabul etmeyen bir mütefekkirin Hz. Muhammed’in (s.a.v) içinde yaşadığı topluma ve tüm dünyaya sunduklarına bakıp incelemesini tavsiye eder. Zira ona inanmayan mütefekkir zât hazreti Muhammed’in icraatlarını, normal bir insanın kapasite ve kabiliyetleri çerçevesinde değerlendirmeye kalkışsa; kendisini çok uzun yıllar neticesinde ancak ulaşılabilir/elde edilebilecek derecede her biri devasa olan icraatlar karşısında bulacaktır.³ Muhammed Ferid Vecdi, Hz. Peygamber’in icraatlarını özetledikten sonra onun peygamberliğine inanmayan kimsenin, insanlığa yüksek mesajlar vermiş insani/mecâzî risalete sahip seçkin kişilerle Hz. Peygamber’i kıyaslamaya yeltendiğinde; Hz. Muhammed’in icraatlarını tartabilecek bir mizanı bulamayacağını ve dolayısıyla böyle bir kıyaslanmanın dahi kıyâs-ı fâsid zümresinden addolunacağını ifade etmektedir. Bu durum bizi, Hz. Muhammed (s.a.v) hakkında kendisinin yaptığı gibi ‘kendisine vahiy gelen bir beşer’⁴ ve ‘kendisinden önce peygamberler geçmiş bir

² Mecelletu'l-Ezher, el Mücelledü's-Sâlis 'Aşer, el Cüz'ü'r-Râbi', s. 150, Rebûlâhir, sene 1361 H; min Meâlimi'l-İslam, Derleyen: Muhammed Receb el-Beyyûmî, ed-Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, Kahire, 1994.

³ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 69.

⁴ Kehf: 110.

rasul'⁵ nitelemesi yapmaya götürecektir. Adaletli davranmanın gereği bu hükmü vermektir. Onun dehası hiçbir deha ile kıyaslanmayacak yüksekliktedir.⁶ Müellifimizin hazreti Muhammed'in (s.a.v) icraatlarının onun hak peygamber oluşuna delil olma keyfiyeti ile ilgili görüşleri ilgili başlık altında ayrıntılı olarak verilmiştir.

1.2. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN İTİKADİ KONULARA VE NÜBÜVVET MESELESİNE BAKIŞI

Muhammed Ferid Vecdi, fikri açıdan ilgilenip değerlendirmeye aldığı meseleler ve telif ettiği eserlerin muhtevaları itibariyle çağdaş olarak nitelenebilecek bir düşündürüdür. İslama ait meselelere bakarken içinde yaşadığı çağın düşünsel özellikleri ve çağdaş insanın düşünce tarzı ve fikir problemleri onun hareket noktasının merkezindedir. İslam itikat ve inanç sisteminin, temel kaynaklarında “uluhiyyet, nübüvvet ve mead” şeklinde ifadesini bulan, en temel üç meselesinden biri olan Nübüvvet ve ona ait fer'î meselelere bakışı da bu genel çerçevenin dışında değildir. Konuya ilişkin değerlendirmelerini ele aldığı *Dâ'iratü-Meârifî'l-Karnî'r-Râbî' Aşer el-Hicrî ve'l-Karnî'l-İşrîn el-Milâdî* isimli on ciltlik büyük ansiklopedisinin nübüvvet tahsis edilmiş *Nebe'* maddesinde⁷ ve hususan hazreti Peygamber'in (s.a.v.) hayatına ilişkin değerlendirmelerini kaydettiği *es-Sîretü'l-Muhammediyye tahte Dav'i'l-İlmi ve'l-Felsefe* isimli eserinde konuya bakış açısını ortaya koyan açıklamalar yazmıştır.

Muhammed Ferid Vecdi'nin müstakil olarak Hazreti Peygamber'in (s.a.v.) hayat ve icraatlarına, dolayısıyla nübüvvet ve vahyin hakkaniyetine ayırdığı kitabına verdiği isim de onun meseleye bakışına da ışık tutmaktadır: *İlim ve Felsefe Işığında Hazreti Muhammed'in Hayatı*. Kitabın ismi yazarın meseleye ilim ve felsefe ışığında baktığını ilan etmektedir ki –aşağıda ayrıca kaydedileceği üzere- bu hususa eserlerinde vurgu yapmakta ve dikkat çekmektedir.

Muhammed Ferit Vecdi nübüvvet ve enbiya konularının din felsefesi ve kelim ilminin en zor meselelerinden birisi olduğunu ifade eder. Telif etmiş olduğu

⁵ Âl-i İmran: 144.

⁶ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 72.

⁷ Muhammed Ferid Vecdi, adı geçen ansiklopedinin Rasul maddesinde konu ile ilgili açıklama yapmayı meseleyi *Vahiy* ve *Nübüvvet* maddelerine havale etmiştir. (*Dâiratu'l-Meârif*, c. 4, s. 216).

ansiklopedinin *Nebe'* maddesinin girişinde, Nübüvvet meselesi ile ilgili olarak, geçmiş ulemanın sözlerini ayrıntılı olarak arz edip, çağdaş materyalistlerin ortaya attıkları şüpheleri kaydedip, iddiaları birer birer ele alıp, neticesinde de kesin bir sonuca varmanın çok uzun olacağını baştan ifade eder. Peşinden konuyu açıklama sadedinde üç adım izleyeceğini söyler. Birinci olarak eski ulemanın sözlerinden özetle bahseder. İkinci adımda çağdaş materyalistlerin şüphelerini kaydeder. Üçüncü adım olarak da nübüvvet meselesine dair kendi görüşünü ortaya koyar.⁸ Müellifimiz ansiklopedisinin toplamda 56 sayfa tutan *Nebe'* maddesi içerisinde ilk on iki sayfada İbn Hazm'ın nübüvvetine dair görüşlerini, peşinden gelen yirmi iki sayfada da Muhammed Abduh'un konu ile ilgili fikirlerini kaydettikten sonra geriye kalan yirmi üç sayfada da kendi görüşlerini anlatır. Biz çalışmamızda müellifimizin nübüvvet meselesi etrafında serdettiği görüşleri yalnızca anılan ansiklopedisi üzerinden değil, onunla birlikte telif etmiş olduğu tüm eserleri mütalaa ederek değerlendirmeye alacağız.

Muhammed Ferit Vecdi nübüvvet ve enbiya konusunun din felsefesinin en zor meselelerinden birisi olduğunu söyler. Zira ona göre semavi dinlerin sübutu nübüvvet meselesinin izah, ispat ve çözümlenmesi üzerine bina edilir. İçinde yaşadığımız şu çağda insanların kainata bakarak yaratıcının varlığına delil getirmeleri kolay olabilir. Ruhun varlığına ise Avrupa'daki meşhur ilim adamları ve araştırma merkezlerinin yaptıkları araştırma ve incelemeleri değerlendirmekle delil getirilebilir. Fakat nübüvvet konusuna yeterli delil bulmak kolay değildir. İlk insandan günümüze çağlar içerisinde yaşam sürmüş insanoğlunun, inanmış olduğu herhangi bir dini aklî boyutta sahil bir temele oturtması ve yanı sıra bu bilincin kendisini mutmain kılacak şekilde zihninde yer edinmesini temin etmesi hiç kolay olmamıştır. Bu yüzden Nübüvvet meselesi üzerine bizim yapacağımız açıklama ve konuşmalar çağdaş inkarcıların şüphelerini çözümlenecek şekilde olmalı, aynı zamanda iman sahiplerinden tereddüt geçirenlerin şüphelerini de ortada kaldıracak özellikte olmalıdır.⁹

Bahsi geçen açıklamaları Muhammed Ferid Vecdi'nin yeni ilm-i kelim araştırması hedef ve misyonuna uygun hareket edip bir yandan müminlerin itikatlarını güçlendirip pekiştirmeyi hedeflerken öte yandan inançsızların ileri sürdükleri şüphelere ilmi, müdellel cevaplar aradığı görülmektedir.

---

⁸ Vecdi, *Dâ'iratü-Meârifî'l-Karnî'r-Râbi' Aşer el-Hicrî ve'l-Karnî'l-İsrîn el-Mîlâdî, Nebe'* maddesi, c. 10, s. 725, 758.

⁹ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif, Nebe'* mad., c. 10, s. 758.

Muhammed Ferit Vecdi, nübüvvet meselesine ilişkin yöntemsel açıdan ileri sürdüğü düşüncelerini ifade ettikten sonra ilave olarak; nübüvvet hakkında alışlagelmiş fikirleri/geleneksel kabulleri tekrarlayan din bilginlerinin görüşlerine aykırı olabilecek nitelikte düşünceler ileri sürebileceğini de belirtmektedir. Bu nedenle ortaya koyacağı yeni görüş ve delillerden dolayı İslam âlimlerinin kendisini eleştirmemelerini ve sorgulamamalarını istemektedir. Çünkü nübüvvet meselesi ile ilgili olarak mühlidlerin şüpheleri müminlerin iman ettikleri hiçbir noktayı geri bırakmaksızın hepsine saldırmıştır. Bu yüzden müminlerin imanları çözülme tehdidi altındadır. Dolayısıyla düşünürümüze göre nübüvvet meselesinin büyük bir tehdit altında olmasında çok büyük bir zarar olacağı ifade edilmelidir. Konu ile ilgili oluşan büyük tehdit ve zarar durumu yalnızca müminlere değil aynı zamanda ilme de dokunmaktadır.¹⁰

Muhammed Ferid Vecdi, nübüvvet meselesine ilişkin olarak klasik yöntemleri kullanıp geçmiş ulemanın delillerini tekrar eden din alimlerine de metodik eleştiriler yöneltmektedir. Onun şahsi kanaatine göre inanç sahipleri her ne kadar klasik kitaplarında nakledilen, seleflerine ait, vahyin sarih naslarının desteklemediği sözleri muhafaza etme konusunda güçlü bir istek ve arzu taşıyor olsalar da onların inkarcılara karşı duruşlarının inkarın getirdiği sorgulama, şüphe ve itirazlara mukavemet edebilecek bir durumda olmadığını söylemektedir. Bu yüzden nübüvvet mevzuunda alışlagelmiş klasik delilleri, bilinen klasik kitaplarından nakleden inanç sahiplerinin durumu bu çağda kendi varlıklarını tehdit edecek derecede zayıf bir konuma varmış bulunmakta, hatta onların varlıklarını da tehdit edebilecek bir durumdadır. Bu yüzden müellifimiz, yazdıklarının, içinde yaşadığı çağda yaygın olup revaç bulan şüphelere bir çözüm getirebilmesi amacıyla nübüvvet ve ona müteallik meseleler üzerine yazar ve konuşurken imi bir metot benimseyeceğini söylemektedir.¹¹

Muhammed Ferid Vecdi çağdaş materyalist ve inkarcı şüphecilerin nübüvvet meselesine ilişkin ileri sürebilecekleri bir kısım itirazları ayrıntılı olarak verdikten sonra¹² onların yalnızca ilim erbabından değil aynı zamanda yeni yetişmekte olan genç nesillerin zihinlerinde de bulunduğunu söylemektedir. Ona göre, gençler her ne kadar inançlarına karşı selim akidelerini bozmaya, kendilerini dinsizlik vadilerine

---

¹⁰ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 758.

¹¹ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 758.

¹² Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 760-764.

düşürmeye yönelik şüpheleri açıktan açığa söylemeye cesaret edemeseler de bu şüphelerin zihin dünyalarında hayat bulmasına fırsat vermektedirler. Muhammed Ferid Vecdi hem inançlı hem de inançsız kimselerin zihinlerinde mevcut bulunan mezkur şüphelerin dini alanda ihtisas sahibi bilginlerce gün yüzüne çıkartılması vasıtasıyla bu problemlere karşı şüphe sahiplerinin en uygun metotlarla mücadele edebilmelerinin yolunun açıldığını ifade etmektedir. Müellifimiz, Muhammed Abduh'un nübüvvet ile ilgili olarak yazdıklarını içinde yaşadığı çağın sorularına karşı ciddi cevap vermede yeterli görmediğini, bu çağda materyalistlerin ortaya attıkları şüphelerin zihinlerde bıraktığı izleri silemediğini söylemektedir. Eğer Abduh'un konu ile ilgili olarak yazdıklarını yeterli görmüş olsa normalde âdeti olduğu üzere kendisinin Abduh'un görüşlerini olduğu gibi aktarmakla yetineceğini belirtmektedir.¹³

Muhammed Ferid Vecdi ilk olarak geçmiş ulemadan İbn Hazm'ın nübüvvete dair görüşlerini onun *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal* kitabından (on iki sayfa uzunluğunda) "iktibas" eder. Ardından kendi tabiri ile "modern dönem yazarlarından" Muhammed Abduh'un nübüvvet konusunu ayrıntılı bir şekilde (yirmi iki sayfa olarak) "iktibas" ettikten sonra onun konu ile ilgili yazdıklarını özetler. Sonrasında ise eleştirel bir nazarla meseleleri ele alan çağdaş bilginlerin, İbn Hazm'ın ve Muhammed Abduh'un nübüvvete dair yaptığı açıklamalara mukabil yöneltebileceği eleştirilere dikkat çeker. Gerek İbn Hazm ve Muhammed Abduh'un nübüvvete ilişkin söyledikleri gerekse kendilerine yöneltilen eleştiriler çalışmamızda müstakil olarak ele alınmayacak, Muhammed Ferid Vecdi'nin nübüvvete müteallik görüşleri meyanında gerektiğinde kendilerinden bahsedilecektir. Zira maksadımız münhasıran anılan yazarların nübüvvet görüşünü nakletmek ve eleştirmek olmamakla birlikte Ferid Vecdi kendisi nübüvvet meselesini konuya ilişkin metodik olarak bahsettiği üslup ve gerekçelere uygun olarak açıklayacaktır.

Düşünürmüze göre, eleştirel bir nazarla meseleleri ele alan çağdaş bir kimse İbn Hazm'ın dünyanın peygamberlere olan ihtiyacı ile ilgili kaleme aldıklarını ilaveten de inanç sahiplerinin söyleyebilecekleri en güzel bahisleri yazmış olan Şeyh Muhammed Abduh'un yazdıklarını okursa; taşıdığı şüpheler konusunda bir çözüm bulamayacak ve mezkur yazarların açıklamaları kendisini ikna etmeyecektir. İbn Hazm'ın görüşlerine karşı modern insanın zihninde taşıyabileceği şüpheler çok

---

¹³ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 764.

fazladır. Çünkü İbnu Hazm, insanoğlunun en küçük üretim ve sanatı elde edemeyeceğini ifade etmekte yanı sıra sıradan bir dili dahi ortaya koymaktan aciz kaldığını belirtmekte ve tüm bunların ancak ilahi vahiy vasıtası ile elde edebildiğine temas etmektedir. İbnu Hazm bu suretle insanı ziyadesiyle aşağı bir pozisyona düşürmektedir. Mezkur açıklamaları ile insanoğlunun kendisini hidayete ve irşada götüren aklını ve istidatlarını tahkir etmektedir. İbnu Hazm'ın ileri sürdüğü tarz düşünceler ise kritik edilip değerlendirilmeye de üzerinde tartışılmaya da uygun değildir.¹⁴

Vecdi'ye göre, Muhammed Abduh bu çağda inançlı insanların kendisi ile delil getirebileceği en güçlü ve etkili (eblağ) şeyleri yazmıştır. Fakat buna rağmen onun yazdıkları da çözüm sunabilmiş değildir. Eleştiriler nazara sahip ve zihninde şüpheler taşıyan modern insan nokta-i nazarından, Muhammed Abduh'un yazdıklarına karşı ileri sürülen argümanlar hala güçlüdür ve çözümlenememiştir. Dolayısıyla akaid meselelerine kafa yorup nübüvvet ve vahiy mevzularında akıl ve bilimsel veriler ile uyumlu, güçlü bir açıklama bulamayan insanlar dini terk edip dinsizlerin peşinden sürüklenmişlerdir.¹⁵

Muhammed Ferid Vecdi, çağdaş insanın nübüvnete bakışı, sorgulamaları ve eleştirel yaklaşımlarına dikkat çeker. Klasik din ulemasının tarzını dikatlere sunar. Örnek olarak İbnu Hazm ve Muhammed Abduh'un konuya ilişkin yazdıklarına dair genel değerlendirmeler yapar. Sonra da içinde yaşadığımız modern çağda nübüvvet anlatılırken takip edilmesi gereken yönteme dair ipuçları verir. Muhammed Ferid Vecdi'ye göre çağdaş ilmi ve insafli eleştiri sahiplerine bütün şüphelerini açık bir şekilde ortaya koymaları için imkan ve fırsat verilmesi gerekir. Şüphecilerin söyleyeceklerine sabırla ve çok önem vererek kulak verip en ince ayrıntılarına kadar dinlemeli, onların vicdanlarının derinliklerinde iz bırakıp etki yapan hiçbir şüphelerini gizlemelerine sebep olunmamalıdır. Çünkü müellifimize göre inanç meselelerine dair şüpheler eğer insanların iç dünyalarında bastırılmış halde kalırsa şüpheler kendi içlerinde taşıdıkları güç sebebiyle onları dinsizliğe (ilhad) sevk edecek, içlerinde ateşin odunu yemesi gibi kıvılcıdanacak, vaizlerin vaazları, uyarıcıların ikazları boşa gidecek, tesirsiz kalacaktır. Şüpheler açık bir şekilde dışa vurulmayıp zihinlerde gizli kalmaya

---

¹⁴ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 759.

¹⁵ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 759.

devam ettiği müddetçe bir süre sonra insanların iç dünyalarında inancın şüpheler karşısında eriyip küçülmesine sebep olacaktır.¹⁶

Düşünürümüz nübüvvet meselesinin İslam dini ve İslam'dan önceki bütün semavi dinlerin felsefesinin en temel esaslarından biri olduğu görüşündedir. Bu yüzden konu ile ilgili olarak hakikati ayan beyan, net bir şekilde ortaya koymak maksadıyla nübüvvet mevzuunda çağdaş eleştiriciler tarafından ortaya atılan şüpheleri bizzat onların kullandıkları yöntemlerle ve onların durdukları ilmi noktadan bakmak suretiyle reddetme konusunda elden gelen tüm çabayı sarf etme ihtiyacı hissettiğini söyler. İlgili konuda kendisinden önce yazmış olanlardan kendisini eleştirmemelerini talep eder. Zira ona göre, “*mesele çok ciddidir, hakikat de geçmiştekilerin herhangi bir mezhebinin görüşlerine yahut ileri sürdükleri görüşlerinden herhangi birine taassupla bağlanma sebebiyle heder edilemeyecek kadar değerlidir*”.¹⁷

Muhammed Ferid Vecdi, nübüvvet ve mesailine dair düşünceler ortaya koyarken sabık ulemanın mezhep ve görüşlerine taassup gösterilmemesi gerektiği düşüncesine gerekçe olarak içinde yaşadığı çağ ile geçmiş ulemanın yaşadığı asırlar arasında gördüğü düşünsel farklılıklara işaret eder. Zira ecdadımızın yaşadıkları çağlarda mevcut bulunan itikadi şüphelerin bizim yaşadığımız çağdaki şüphelerin derecesine ulaşmadığı, sosyoloji ve sosyal bilimlerin de bugün bulunan seviyeye varmadığı görüşündedir. Dolayısıyla “*geçmiş asırlarda şüphelerin eleştiri ve itirazlarına cevap verebilmek için az bir ilim yeterli gelmekteydi. Günümüzde ise durum farklıdır. Zira bizler ilmi olarak sabit gözlemlere sahibiz ve karşımızda cedel/polemik konusunda büyük maharet kesb etmiş, duygusal aletle oynama üzerine büyük kabiliyet kazanmış dinsizlerle (mülhitlerle) karşı karşıyayız. Anılan gerekçelere bağlı olarak bizler akideye sahip bir şekilde güç vermek istediğimizde mezkur özelliklere sahip saptırcılara kendi sahip oldukları ilimler ve yöntemlerle karşılık vermeliyiz.*”¹⁸

Muhammed Ferid Vecdi genel olarak itikadi konuları, özel olarak da nübüvvet meselesini çağın insanına çağdaş ilmi yöntemlerle anlatma hususunda insanda samimi olarak doğruyu (hakk) arama, sadece doğruyu ifade etme gayreti bulunması gerektiğine dikkat çeker. Anılan hedefe ulaşma noktasında bizlerin önünde eski

¹⁶ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 759.

¹⁷ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 764.

¹⁸ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 764.

taassup ile gelenek üzerine sabit bir şekilde odaklanmanın engel olmaması gerektiğini de vurgular.¹⁹

1.3. MUHAMMED FERİD VECĐİ’NİN NÜBÜVVET GÖRÜŞÜ

Muhammed Ferid Vecdi’nin nübüvvet meselesine büyük önem verdiği, onu İslam inanç sisteminin temeli olarak gördüğü, itikadi meselelerin nübüvvet temeli üzerine bina edildiğini ifade ettiği, gerek çağdaş, materyalist, dinsiz şüpheciler tarafından ileri sürülen gerekse inançlı insanların, daha özelden genç nesillerin zihinlerinde gizli olarak bulunan dine ait pek çok problemin çözümünün nübüvvetin çağdaş ilmi ve felsefi yöntemlerle izah edilmesine bağlı olduğu, geçmiş mezhep ve ulemanın yazdıklarının modern çağda yetersiz kaldığı, eserlerinin bir çoğunda mezkur meseleyi muhtelif açılardan ele alıp değerlendirmelerde bulunduğu, özellikle de *es-Sîretü’l-Muhammediyye tahte Dav’i’l-İlmi ve’l-Felsefe* isimli eserini spesifik olarak bu konuya tahsis ettiği yukarıda kaydedilmişti. Bu başlık altında onun nübüvvete dair yazdığı görüşler ana hatlarıyla netleştirilmeye çalışılacaktır.

Muhammed Ferid Vecdi, kendi tabiri ile “modern dönem yazarlarından” Muhammed Abduh’un nübüvvet konusunu ayrıntılı bir şekilde iktibas ettikten sonra onun konu ile ilgili yazdıklarını özetler. Muhammed Abduh’a göre insanoğlu kendisinde bulunan iki etken sebebi ile nübüvvete ihtiyaç duyar; birincisi: İnsanoğlu, ölümden sonra bu dünya hayatının ardında bulunan ahiret aleminde ruhun baki olduğuna inanmaktadır. Bu inancın gereği olarak da ahiret alemini ve kendisi için orada hazırlanmış olan şeyleri bilmek arzusu taşımaktadır. Bu nedenle yaratıcı (c.c.) insanoğluna merhamet etmiş ve ahiret aleminde bulunan, kendisini bekleyen ahvâli, onun gönlünü tatmin edecek şekilde açıklayacak peygamberler göndermiştir. Zira insan geleceğine ilişkin belirsizliklerle daima tereddütler içerisinde. Taşındığı bu zihni problemler ise huzurunu zedelemekte ve maneviyatına etki etmektedir. İşte insanı hakiki anlamda endişe-i istikbalin ruhunda açtığı gediklerin tesirinden kurtaracak ve manevi yaralarına tedavi sunacak olan kimseler, Allah’ın insanoğluna bir lütuf olarak bahşettiği kutlu peygamberlerdir.

---

¹⁹ Vecdi, *Dâ’iratü’l-Meârif*, Nebe’ mad., c. 10, s. 764.

İkinci olarak insanoğlunun hayatının devamlılığı sosyolojik açıdan diğer insanlarla olan dayanışması üzerine kuruludur. Fakat beşerin hayatını idame edebilmesi için gerekli olan birliktelik mekanizması; doğrudan doğruya koloni halinde yaşamaya programlanmış arı yahut karınca türündeki mevcut birliktelik gibi hazır surette kendisine verilmemiştir. İnsanoğlu aklının, düşüncesinin, istidlal ve tefekkürünün etki ve yönlendirmesine açık bir şekilde yaratılmıştır. Bu nedenle beşerin sağlıklı bir toplum inşa edebilmesi ve bu suretle layıkıyla hayatını sürdürmesi için Allah (c.c.) tarafından emirler, yanlışlara karşı caydırıcı nasihatler, göz kamaştırıcı mucizeler ile birlikte gönderilen peygamberler vardır. Peygamberler, insanları nebevi prensipler ve Allah'tan getirdikleri emirler üzerinde toplanmaya sevk etmek için gönderilirler. İnsanlar, peygamberler vasıtasıyla birbirlerini Allah için severler, O'nun (c.c.) yolu ve hidayeti üzerinde toplanırlar.²⁰

Muhammed Abduh'un, nübüvvetin gerekliliğine dair söylediği maslahatların birincisi ahiret hayatının bilgisi ile bu dünyada ona yönelik yapılması gereken hazırlık ve çalışmaları içermekte iken ikincisi de insanoğlunun dünya hayatının toplumsal boyutunun peygamber tarafından getirilen ilahi düsturlara göre tanzim edilmesini kapsamaktadır.

Muhammed Ferid Vecdi'nin, geçmiş ulemadan İbn Hazm ve nübüvvet konusunda en etkili görüşleri ileri sürdüğünü söylediği, modern yazarlardan Muhammed Abduh'un konu ile ilgili görüşlerine karşı çağdaş münekkitlerden itirazlar geldiğini ifade ettiği yukarıda kaydedilmişti. Müellifimiz, nübüvvet meselesine giriş yaparken başlangıçta bahsi geçen itiraz ve şüpheleri kaydederek başlar. Peşinden bu itiraz ve şüphelere cevaplar verir. İlgili soru ve cevapları incelemek düşünürümüzün nübüvvet görüşünü netleştirme noktasında yeterli bilgi verebilir.

Muhammed Ferid Vecdi tarafından kaydedilen, Muhammed Abduh'un beyanlarına karşılık olarak nübüvvetle ilişkin çağdaş muteriz eleştiricilerin ileri sürdüğü sorgulamalar şunlardır:

- A) Nübüvvet hak mıdır? Nübüvvetin ilmi olarak ispatı mümkün müdür?
- B) Nübüvvet insanın toplumsal ve ruhsal ihtiyaçlarından biri midir? Nübüvvet olgusu insanoğlunun toplumsal kanunlarına uygun mudur?

---

²⁰ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 760.

- C) İnsanoğlunun geçirdiği sosyal hayat merhalelerine bakıldığında, onların hayat sistemlerinin doğada geçerli olup değişmeyen kanunlara benzediği göz önünde bulundurulduğunda, nübüvvet prensiplerine uygun olarak ilerleyecek toplumsal bir kanun manzumesi bulmak mümkün müdür?
- D) Eğer sabit bir hakikat olarak varlığı ve gerçekliği kabul edilirse günümüzde nübüvvet hala insanoğlu için bir ihtiyaç mıdır? Yoksa rolünü tamamlayıp hükmü ortadan kalkmış mıdır?
- E) Nübüvvet, kendisi ile itikadın sahih olacağı, ona inanmayan insanların ahirette hesaba çekileceği zorunlu bir iman esası mıdır?²¹

Müellifimiz nübüvveti karşı ileri sürülen itirazlar meyanında kaydettiği sorulara ayrıntılı olarak cevaplar vermenin kaçınılmaz olduğu görüşündedir. Çünkü ona göre çağın ruhu mezkur sorulara cevap vermeyi gerektirmektedir.

A) NÜBÜVVETİN GERÇEKLİĞİ VE İSPATI MESELESİ

Muhammed Ferid Vecdi'nin, genel olarak İslam inançları özel olarak da nübüvvet ve vahyin hak ve hakikat oluşunu ispat sadedinde üzerinde durduğu temel mesele metafizik alemin varlığının çağdaş bilimsel ve deneysel metodlarla ispatıdır. Müellifimiz metafizik meselesinin ispatlanmasının Dinin gayb boyutunu ispatlamak anlamına geleceğini iddia eder. Anılan problemi çözme noktasında kendisinin pek çok kitap ve makalesinde çok büyük önem vererek, çok iddialı bir şekilde ileri sürdüğü argüman “hipnotizma, ispiirtizma, manyetizma, ruh çağırma, varlığın ruhu ve gizli akıl (el-aklu'l-bâtın)” kavramlarıyla anlattığı meseledir. Bu anlayışı, müellifimizin bütün düşünce sistemi içerisinde çok merkezi bir yer tutmaktadır. Kendisi gaybiyyatın, uluhiyyet, nübüvvet ve ahiret meselelerinin ispatına çağdaş ilmi delil olarak batıda yapılmış ruh çağırma deneylerini ileri sürmektedir.

Bahsi geçen tüm kavram ve konular ayrıntılı bir şekilde çalışmamız içerisinde müstakil başlık altında incelenmiştir. Konunun detaylarını ilgili başlığa havale ederek burada müellifimizin “nübüvvetin hak oluşu”, “ilmi olarak ispatının mümkün ve vaki olduğu”na delil olarak “hipnotizma, ispiirtizma, manyetizma, ruh çağırma, varlığın

---

²¹ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 765.

ruhu ve gizli akıl (el aklu'l-bâtin)" kavramlarıyla anlattığı meseleleri çağdaş, bilimsel ve deneysel deliller olarak takdim ettiğine işaret etmekle yetinilebilir.

B) SOSYOLOJİK VE PSİKOLOJİK AÇIDAN NÜBÜVVET OLGUSU

Muhammed Abduh'un nübüvvet meselesine dair yazdıklarına mukabil nübüvvetin, insanın toplumsal ve ruhsal ihtiyaçlarından biri olup olmadığı ile toplum yaşamına elverişliliği problemi çağdaş münekkitlerin ileri sürdüğü eleştirilerin ikincisidir.

Muhammed Ferdi Vecdi, nübüvvetin insanoğlunun toplumsal ihtiyaçlarından biri olduğunu göz ardı ederek onun ruhsal bir ihtiyaç olduğu görüşündedir. Mezkur görüşünün dayanağının da insanoğlunun bireysel ve toplumsal yaşamını inceleyen araştırmalar olduğunu ifade eder. Ona göre, insan topluluğu doğrudan nübüvvet müessesesine dayanmamakta fakat insanların manevi amaçları doğrultusunda doğru yolda istikametli bir şekilde bulunmaları nübüvvet hakikatine dayanmaktadır. Toplumsal hayatı maddi zorunluluklar bir araya getirir. Zorunluluklar insanların dayanışmaları için yeterli sebeptir. Allah (c.c.) toplumsal yönden çok güçlü ve medeniyet açısından çok ileri milletlere peygamberler gönderdiğini Kur'an-ı Kerim'de bildirir. Fakat onlar peygamberleri yalanlıyor, aşağılıyor ve işkence edebiliyorlardı. Bugün de peygamberlerin mesajlarını inkar eden milletler bulunmaktadır. Ferid Vecdi bu noktadan hareketle nübüvvetin tam anlamıyla ruhsal bir ihtiyaç olduğu sonucunu çıkarır.²²

Müellifimiz, nübüvvetin toplumsal bir ihtiyaç olmayıp aksine ruhsal bir zorunluluk olduğuna delil olarak insanlık tarihinin şahitliğini örnek gösterir. Ona göre, ormanlarda yaşayan çok nadir ilkel kabileler hariç tutulmak kaydıyla yaşamış akıl bakımından en basit ve sıradan topluluklar dahil olmak üzere hiçbir medeniyetin dinsel mitolojilerden uzak kalmadığını tarih bize göstermektedir. Bu durum bize din olgusunun insan toplumlarının tamamında mevcut olduğu bilgisini vermektedir. Dinin insan doğasında yerleşik bir fitrat olarak mevcut olduğu gerçeği ile birlikte dindar grupların her birinin belirli inanç ve ibadet esaslarında müttefik olmaları ancak iki ihtimalle mümkün olabilecektir. Birinci ihtimale göre bir peygamber tarafından, ikinci

---

²² Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 770.

ihtimale göre ise içlerinden nübüvvet yoluyla olmasa bile nazar, istidlal ve dinsel bir arzuya hareket edip ruh alemi ile irtibata geçen bir birey vasıtasıyla gerçekleşmiş olabilecektir. Ferid Vecdi, anılan her iki durumun toplumların “ruhsal” ihtiyaçlarından olduğunu kaçınılmaz bulmaktadır.²³

Düşünürümüze göre insan topluluklarının oluşturduğu tüm millet ve medeniyetlerde ya bir nebi ya da bir kahin etrafında toplanılıp mutlaka bir dinsel inanişaya sahip olunması, nübüvvetin insanoğunda ruhsal bir ihtiyaç olduğunun delilidir.²⁴

Muhammed Ferid Vecdi nübüvvet müessesesine itiraz edenlerin ileri sürdüğü; bazı toplumlara çok sayıda peygamber gönderildiği halde bazısına hiç gönderilmemesi; gönderilen iki peygamber arasında çok uzun zaman dilimlerinin geçmesi ile bazı kavimlere peşi sıra peygamberlerin gelmesi hususundaki eleştirilere mukabil de düşüncelerini serdedir. Ona göre aşırı düzeyde ilkel kabilelere tevhid ehli bir peygamber gönderilmesi durumunda, böylesi toplumların putperestliğe olan yatkınlığı, peygamberlere karşı şiddetli kin ve nefretle muarazaya sebebiyet verecektir. Bu nedenle Allah (c.c.) onların medeni olgunluğa erimelerine imkan tanımakta ve ancak halis tevhidi kabul edebilecek seviyeye gelmeleri durumunda kendilerini bir nebiye/risalete muhatap kılmaktadır.²⁵

C) SOSYAL YASALAR AÇISINDAN NÜBÜVVET

Muhammed Ferid Vecdi, çağdaş muteriz din eleştiricisi şüphecilerin nübüvvetine itiraz ederken sorabilecekleri sorulardan birinin de günümüz bilgi teorilerinin verilerine göre nübüvvetin yerleşik toplumsal durumların tamamına uygun bir kanunun olup olmadığı meselesidir. Ona göre yeryüzünde bulunan bütün insan topluluklarının bir dini lidere itaat etmelerini onların psikolojik eğilimleri ile ruhsal malumatları arasında irtibat bulunduğunu gösterir. Bu irtibat yalnızca bedensel ihtiyaçlarını karşılamamanın insanoğlunu tatmin etmeyeceğini, onun maddi perdeleri

---

²³ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 770-772.

²⁴ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 772.

²⁵ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 772.

yırtıp tabiat ötesinde bulunan gaybi âlemlere ulaşma çabası içerisine gireceğine delildir.²⁶

Düşünürümüze göre, insanoğlunun fizik ötesi âlemlere merak duyma ve arayışa geçme sebebi tabiatın sırlarını bilmeme ve yaratılış kanunlarını anlayamamadır. Adı geçen merak ve arayış, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin çığ gibi büyümesinin etkisiyle içinde yaşadığımız çağda geçmiş çağların hiçbirinde olmadığı şekilde ileri boyutlara varmıştır. İnsanoğlunun psikolojik eğilimleri ile ruhsal malumatları arasında bulunan irtibat bu ikisi arasını birleştirecek, ikisi arasına engel olarak girmiş olan manileri yırtacak bir aracının bulunmasını gerektirir. Bu işlemi yapacak olan kişi peygamber yahut benzeri bir vasıta olmalıdır. Geçmiş zamanların hiçbirinde tabiat ötesi, gaybi ve ruhi alem ile irtibat noktasında ilahi yardımın insanları terk etmediği duyusal olarak müşahede edilmiştir. Zira bir kavimde peygamber bulunmadığı durumlarda peygambere tabi olan biri yahut bir kahin veya benzeri şahıslar bulunmuş ve ruh alemine ulaşma yolunda gayret sarf etmiştir. Müellifimiz mezkur çabanın, içinde yaşadığı ilim çağında en zirve noktaya ulaştığını ifade ettikten sonra anılan işlemi doğa bilimcilerin üstlendiğini ileri sürmüştür.²⁷ Müellifimizin madde alemi ile mana alemi arasında ilişki kurulması konusunda, yaşadığı çağın keşf ettiğini iddia ettiği bağlantı ameliyesinden kastı “hipnotizma, ispirotizma, manyetizma, ruh çağırma, varlığın ruhu ve gizli akıl (el-aklu'l-bâtın)” kavramları ile ifade ettiği deneysel tecrübelerdir ki çalışmamızda “Vahiy” başlığı altında müstakil olarak tüm ayrıntıları ile özetlenmiştir.

Muhammed Ferdi Vecdi, bizlerin peygamberleri gönderilme yasasını gerektiği gibi idrak edemeyeceğimizi söylemektedir. Örnek olarak da tarihte gelip geçmiş liderler, fatihler ve filozofları doğuran yasaların sırlarını bilmeyişimizi ileri sürmektedir. Halbuki beşeriyet, peygamberlerin ortaya koydukları icraatlardan daha fazla bir şekilde etkilenmişlerdir. Fatihlerin fütuhatları beşeriyet dünyasında olumsuz ve olumlu etkiler bırakmış olmasına karşılık peygamberlerin icraatlarının insan topluluklarında maddi anlamda fatihlerin benzeri etkiler yapmakla birlikte ruhsal inkılaplar oluşturmuş, insan topluluklarının kabalık, sertlik ve şiddetlerini

---

²⁶ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 772.

²⁷ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 773.

yumuşatmış, ahlaklarını terbiye edip onları daha güzel ruhsal ufuklara taşımış oldukları inkar edilemez bir gerçekliktir.²⁸

Muhammed Ferid Vecdi, çağdaş bir eleştiricinin nübüvvete itiraz olarak şöyle bir sorgulama yönelttiğini kaydeder: “Peygamberler geldikten sonra insanlar sayılı yıllar boyu kendilerine tabi olup, onların getirdikleri talimatlara bir süre uyduktan sonra çok geçmeden daha fena bir vaziyete dönüp kendi aralarında paramparça gruplara bölünmüşlerdir. Örnek İsrailoğulları, Hıristiyanlar ve Müslümanların halleridir. Onlar peygamberlerinin metotlarını terk etmiş, ellerinde onlara bağlılık adına yalnızca bir isim kalmıştır”.²⁹

Müellifimiz, evvela mezkur itirazın çok aşırı ve abartılı olduğunu, öncelikle normal bir sınıra çekilmesi gerektiğini söyleyerek konuyu ele almaya başlar. Ona göre, Peygamberlerden sonra kavimlerinin değişiklik ve tahriflere geçiş yaptıkları doğru olmakla birlikte onların peygamberlerinden sonraki hallerinin önceki hallerinden çok daha iyi durumda oldukları da bilinen bir husustur. Yeni durumları kendilerini çok daha iyi inkılaplara ulaştıracak durumdadır. Anılan duruma örnek olarak Ferid Vecdi, Hz. Musa ve İsa peygamberlerin kavimlerini anar. Düşünürümüz, her iki kavmin, peygamberlerinden önce zillet ve sapkınlık içerisinde iken peygamberlerinin gelmesinden sonra izzet ve medeniyet sahibi olduklarını, nihayetinde uzun mücadelelerin sonunda Avrupa ruhsal ve maddesel planda çok ileri boyutlara ulaştığını ileri sürmektedir. İsa (a.s.) tabilerinin onun yolundan saptıkları isabetli olmakla birlikte ondan aldıkları temeller kendilerini peygamberleri gelmeden önceki eski hallerinden daha seçkin bir hale getirmiştir. Ayrıca Hıristiyanlığın doğasında dinin maslahatı için bile olsa zorlamacılık yoktur. Kişinin kendisini koruması için bile şiddet kullanılmasına müsaade edilmemektedir.³⁰

D) İHTİYAÇ VE SÜREKLİLİK AÇISINDAN NÜBÜVVET

Muhammed Ferid Vecdi'nin modern çağda nübüvvet hakikatinin, çağdaş insanın zihin dünyasında her türlü şüpheden uzak bir şekilde yer etmesini sağlamak için ilmi, hissedilen, deneysel metot ve delillerle izahının yapılmasına inandığı

²⁸ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 773.

²⁹ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 773.

³⁰ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 774, 775.

sorulardan biri de nübüvvetin insanoğlu için hala geçerli bir ihtiyaç olduğu meselesidir. Müellifimiz insanda din duygusunun doğuştan geldiğini ifade eder. Hakiki dindarlık; yüce bir güçle madde ötesi ulvî bir âleme inanmakla beraber idrakinden aciz kalınan o yüce gücün etkisi altında bulunulduğunun farkındalığını taşımaktır.³¹

İnsanoğlunun içinde bulunan fitri inanma duygusu kendisini anılan kudsi alemde bulunan yüce kuvveti aramaya ve iletişime geçmeye itmiştir. Maddi alem üstünde bulunan yüce, mukaddes alemleri ve hakim olan aşkın kuvveti arama duygusunun sevki ile insanoğlu anılan yüce güçten bahsedip onun rızasına uygun olan ve olmayan amelleri kendisine anlatıp açıklayacak birisine ihtiyaç duyar hale gelmiştir. İnsanoğlu bahsi geçen yüce gücü tanıma hususunda bilgisiz olduğu için kendisine o yüce güç hakkında verilen bilgileri kabul etmeye hazır durumdadır. Muhammed Ferid Vecdi, insanoğlunun doğasında bulunan yüce gücü arama ve onunla iletişime kurma dürtüsünü din yerine insanın doğaüstü gücün icraatlarını görmesi ile açıklamaktadır ki bu husus dikkat çekicidir.³²

Muhammed Ferid Vecdi, insanoğlunun kutsal gücü arama serüvenine ilişkin orijinal bir yaklaşımda bulunmaktadır. Zira o, “*insanoğlu ilkel çağlarında kutsal güç arayışı içerisinde iken kendisine zorunlu akaid taşıyan peygamberler gönderilmiş midir? Yoksa anılan çabayı nübüvvet makamı yerine kahinler mi gerçekleştirmektedir? şeklinde bir sorgulama yapıp kendi hak ve doğru gördükleri hayalleri ve vehimleri onlara hak olarak sunmakta ve dayatmakta mıdır?*” değerlendirmesini yapmaktadır. Netice olarak bu meselede kendisinin kesin bir hüküm veremeyeceğini söylemektedir. Çünkü ona göre, insanlığın ilk çağlarının tarihi tam ve ayrıntılı bir şekilde bilinmemektedir. Ayrıca semavi kitaplar da yalnızca sınırlı sayıda millete gelmiş ve sınırlı sayıda peygamberden bahsetmiştir.³³

Müellifimiz, nübüvveti olan ihtiyacı gerekçelendirirken insanoğlunun ilk ve ilkel çağlarından itibaren gelişim ve medeniyet dönemlerine doğru yükselişe geçen akıl, ilim, idrak ve anlayış seviyesine dikkat çeker. İlk çağlardan itibaren binlerce yıl geçtikten sonra insanoğlunun bilinç ve idrak gelişimine paralel olarak akaidi yükselme kaydetmiş, ilmi seviyesi ilerlemiş ve gelişmiş, netice olarak da ölüm, yokluk gibi

³¹ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 776.

³² Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 776, 778.

³³ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 778.

meseleler üzerine hayati sorgulamalara başlamış, dünya hayatının ardında bir ebedi alem arayışına girişmiştir. İlerleyen dönemlerde bir grup insan kendilerini dünyevi maddi alem ile diğer manevi alem arasında bulunan perdeleri aşma ve ayırmaya vakfetmiş, psikoloji felsefesi ile ilgilenmişler, sonunda -eski Mısırlılar ve Hintlilerde de görüldüğü gibi- hipnotizma ve ruh çağırma ameliyelerine yol bulmuşlardır. Fakat insanoğlu itikadi bir arayışla gaybi meseleler peşinde koşarken genellikle hak ile batıl birbirine karışmakta, insan toplulukları arasında dalaletler ve evhamlar yayılmakta, milletlerin yaşam tarzları fenalaşmakta, ruhları ve ahlakları fesada uğramaktadır. Anılan bozulma durumu üzerine yaratıcı, fesada uğramış toplulukları doğru yola iletmek, insanlara madde ötesi alem hakkında yeterli ve doğru bilgileri sunmak için peygamberler göndermiştir. İnsan türü Musa, İsa ve Muhammed (a.s.) gibi büyük risaletleri kabul etmeye hazır hale geldiğinde onlar madde ötesi (metafizik) alemden büyük bir ilim taşıyarak gelmişlerdir.³⁴

Muhammed Ferid Vecdi, Musa, İsa ve Muhammed (a.s.) peygamberlerin madde alemi ile mana alemi arasında dururlarken, şehadet alemi ile ruh alemi ortasında aracılık yaparlarken, kendilerine nazar edenler için bizzat kendilerinin şahıs olarak birer delil (âyet) oldukları görüşünü ileri sürer. Bu görüşüne delil olarak da anılan peygamberlerin birtakım mucizelerini kaydeder.³⁵ Müellifimizin mucize meselesine ilişkin görüşleri “Mucize” başlığı altında ayrıntılı olarak kaydedilecektir.

Düşünürümüz üç büyük din ve diğer dinlerin belirgin bir şekilde dünyanın belli yerlerinde istikrar kazanıp yerleştiğine dikkat çektikten sonra beşeriyetin on altıncı miladi asra gelişine ve devamında gelişen bilimsel ilerlemelere dikkat çeker. İlk çağlardan günümüze değin geçen süreçte, insanoğlunun tabiatı çözme gayreti içerisinde elde ettiği bilimsel birikimin -kuruntuların bu birikime karışması neticesinde- nübüvvetle ilgili birtakım şüphelere zemin hazırladığı ortaya atılmıştır. Bir kısım düşünürler nübüvvet çağlarının geride kaldığını, artık insanın kendi kendine yeterli olacağını iddia ederlerken diğer bazıları da peygamberlerin hilekâr şahıslar olduklarını, insan aklının çocukluğu denebilecek dönemlerde toplumları kontrol altında tutmaya çalışan kişiler olduklarını iddia etmişlerdir. Anılan iddia sahiplerine geçmiş peygamberlerin, akılları hayretler içerisinde bırakan mucizeler gösterdikleri söylendiğinde ise buna omuz silkip ‘geçmişlerin hikâyeleri’ (asâtîrul evvelîn)

---

³⁴ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 778.

³⁵ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 779.

diyeceklerdir. Ferid Vecdi, anılan iddia sahipleri ile birlikte materyalistler devri başlamış olduğunu ifade etmektedir. Zira materyalistler, kendilerine ruhlar âlemini ihmal ettikleri hatırlatıldığında o âleme ayak basılmadığını, gözle görülemediğini, elle tutulup dokunulmadığını, görmedikleri şeylere inanmayacaklarını haykırmaktadırlar. Muhammed Ferid Vecdi madde mana ilişkisi ile ilgili bahisleri açtığı her yerde yaptığı gibi materyalistler karşısında ruh ve mana âlemini, metafizik meseleleri ispat sadedinde hissedilebilir, deneysel ve ilmi metot olarak gördüğü manyetizma, hipnotizma ve ruh çağırma seanslarını çok kuvvetli ve önemli deliller oldukları iddiasıyla ileri sürmektedir.³⁶ Ona göre manyetizma, hipnotizma ve ruh çağırma seansları peygamberlerin irtibat halinde oldukları ruh ve mana âlemi ile birlikte onları gönderen madde üstü yüce kuvvetten haber vermektedir. Müellifimizin en temel fikri felsefesi sayılabilecek bu konu çalışmanın ilgili başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Muhammed Ferid Vecdi, materyalistlerin mana ve ona ilişkin her şeyi inkar etmelerini ele alıp değerlendirdikten sonra “*nübüvvetler dönemi kapanmış mıdır? İnsanların artık nübüvvet ihtiyacı kalmamış mıdır?*” şeklinde beliren bir sorguya cevap vermeye çalışır. Müellifimiz bu soruya cevap olarak ‘hayır’ der. Peygamberler kendi yaşadıkları zamanlarda ruh âleminin öncüleri ve insanların inanç ve ahlak rehberleri idiler. Sonraki dönemlerde insanlar arayış içerisinde iken peygamberlere rastladılar ve delillere istinat ederek onlara iman ettiler. Bu suretle “*Allah: Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz, diye yazmıştır. Şüphesiz Allah güçlüdür, gâliptir*” ayetinin³⁷ manası gerçekleşmiş oldu. Vecdi, on dokuzuncu yüzyılın ruh, ebedilik ve nübüvveti inkar eden bir mülhitlikle başlamasına rağmen anılan çağın tüm bu hususlara bütün ilmi vesileleri kullanarak iman etmek suretiyle kapandığını iddia eder. Bu sonuncu düşüncesi ile Avrupa’nın önde gelen büyük ilim adamlarının iman edip kiliseleri doldurduğunu, mukaddes kitapları tilavet etmekle meşgul olduklarını kastetmediğini ilave eder. Asıl kastının on dokuzuncu yüzyılın önde gelen ilim adamlarının peygamberlerin hilekar ve sahtekar kimseler olmadıklarını, aksine ruhani âlem ile maddi âlem arasında aracı olduklarını anlamış olduklarını ifade etmek olduğunu belirtir.³⁸

³⁶ Vecdi, *Dâ’iratü’l-Meârif*, Nebe’ mad., c. 10, s. 780.

³⁷ 58-Mücadele: 21.

³⁸ Vecdi, *Dâ’iratü’l-Meârif*, Nebe’ mad., c. 10, s. 781.

Düşünürümüz, Avrupa'nın önde gelen bilim adamlarının materyalizme mübtela olduktan sonra ruh ile ilgili araştırmalarının sonucunda nübüvvetin hak olduğu neticesine ulaşmalarını ileri sürdükten sonra peygamberler hakkında ilginç bir tespit ileri sürmektedir. Ona göre, peygamberler ruhani manzaraları görmüşler, kendilerini toplumların sahih hayat yoluna iletmek üzere temsilci olarak seçen yüce ruhlarla toplanmışlar ve nihayet insanları akaidleri etrafında toplanmaya çağırmışlardır. Peygamberler insanlar arasında tebliğ, ıslah ve davet görevlerini yerine getirirlerken davalarını akılları hayrette bırakacak harikuladeliyle desteklemişlerdir.³⁹ Müellifimizin, harikuladeliyle kastının mucizeler olduğu açıktır.

Muhammed Ferid Vecdi, nübüvvet konusunda –yukarıda ayrıntılı olarak kaydedildiği üzere- insanoğlunun ilk çağlarından başlayıp günümüze kadar gelen serüvenine ana hatlarıyla işaret ettikten sonra günümüzde bilim adamlarının vardığı son noktanın peygamberlere inanmak olduğunu belirtir. Akabinde meselenin araştırmalara açık olduğunu, insanoğlunun araştırdıkça daha yeni şeyler bulabilmesinin imkan dahilinde bulunduğunu, meselenin ucunun nerelere kadar gidebileceğini ancak Allah'ın bileceğini ifade eder. İlim adamlarının araştırmalarına devam etmeleri koşuluyla, ilerleyen zamanlarda hiç birimizin hayalinin dahi alamayacağı pek çok ulvi bilgilere Allah'ın yardımıyla ulaşabileceklerini ileri sürer.⁴⁰

Düşünürümüzün kitaplarını sistematik olarak telif etmemiş olması işlediği meselelerin pek çok konu başlığı altında iç içe ve dağınık bir şekilde ele almasını beraberinde getirmiştir. Anılan durum, kendisinin değerlendirmeye aldığı hemen her konuda kendisini hissettirmekle birlikte konuları sabit ve belirgin başlıklar altında işlemeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum bir yandan çalışmanın zorluğu olarak kendini gösterse de bir başka açıdan aynı konunun farklı bakış açısı ile başka başlıklar altında farklı bakış açılarıyla ele alındığı şeklinde de değerlendirilebilir. Bu bağlamda “nübüvvetin insanoğlu için hâlâ geçerli bir ihtiyaç mı olduğu, yoksa rolünü tamamlayıp hükmü ortadan kalkmış mı olduğu” meselesine Ferid Vecdi'nin İslam dininin şâmil bir din oluşu ve hazreti Muhammed'in (s.a.v) son peygamber olması meselesi bağlamında yazdıklarının da açıklama getirdiğini ifade edebiliriz. Anılan konu aşağıda “İslam dininin şâmil bir din oluşu ve hazreti Muhammed'in (s.a.v) son

³⁹ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 781.

⁴⁰ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, Nebe' mad., c. 10, s. 781.

peygamber olması” başlığı altında “insanların dine ihtiyaçlarının devam edip etmediği” noktasından ayrıca ele alınıp belirginleştirilmeye çalışılacaktır.

E) NÜBÜVVET-İMAN İLİŞKİSİ

Ferid Vecdi, başta materyalizm olmak üzere inkarcı akımların yaygınlaştığı, inançlı insanların dahi itikadi sorgulamalara girdiği modern çağda nübüvvet meselesinin en ince detaylarına kadar hiçbir noktayı ihmal etmeksizin ayrıntılı olarak açıklanması gerekir dediği sorulardan bir tanesi de nübüvvetin zorunlu bir iman şartı olup insanların ahirette kendisinden hesaba çekilip çekilmeyecekleri meselesidir.⁴¹ Müellifimiz, *Dâirat’l-Meârif*’inde, Nebe’ maddesi içerisinde bu soruyu vurgulayarak kaydettiği halde aynı madde içerisinde soruya her ne hikmetse cevap vermemiş fakat başka eserlerinde ele almış, değerlendirmiştir. *el-İslamu Dînu’l-Hidâyeti ve’l-İslah* isimli eserinde “İslam’ın Toplular Karşısında Durumu” başlıklı bir makale kaleme almış, burada fitrat dini olan İslam’ın Hz. Âdem’den günümüze kadar gelen dinlerin adı olduğuna vurgu yapmıştır. Bu noktadan son peygamber olan Hz. Muhammed’in yeni bir din getirmeyip yüce Allah’ın tüm peygamberlerine vahyettiği ilk dini getirdiğini ifade ettikten sonra tüm dinlerin bir olduğunu vurgulamıştır. Ardından, dinlerin birliğini en güçlü temel üzerine oturtmak maksadıyla Allah’ın (c.c.) tüm peygamberlere iman edilmesinin zorunlu olduğuna çok güçlü vurgu yaptığını söylemiş, delil olarak şu ayeti kaydetmiştir: “*Allah’ı ve peygamberlerini inkâr edenler ve inanma hususunda Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyip ‘Bir kısmına iman ederiz ama bir kısmına inanmayız’ diyenler ve bunlar (iman ile küfür) arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu! İşte gerçekten kâfirler bunlardır. Ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır*”.⁴²

Ferid Vecdi, aralarında herhangi bir ayırma gitmeksizin tüm peygamberlere iman etmenin Kur’an-ı Kerim’in herhangi bir farklı tevîl kabul etmeyecek derecede açık emri olduğunu ifade eder. Din, bozulmamış tüm selim fitratlarda baki bir ihtiyaç olduğu için onun gerekleri konusunda da insanlar tefrikaya düşmemelidir. Fakat bir kısım insanların başkalarını kendi iradelerine itaat ettirmek arzusu, muhtelif grupların insanların cehaletlerini kullanarak kendi arzuları doğrultusunda sevk etmeleri gibi

⁴¹ Vecdi, *Dâ’iratü’l-Meârif*, Nebe’ mad., c. 10, s. 765.

⁴² 4-Nisa: 151.

sebeplerle dinler konusunda ihtilaflar ve bölünmeler meydana gelmiş, topluluklar bölük pörçük olmuşlardır. Lakin Allah (c.c.), Rasulüne din konusunda paramparça olmuş insanlardan teberri etmesini istemiş, bu durumu dünyanın dört bir yanındaki insanlara ilan etmesini emretmiştir: “*Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur.*”⁴³ Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de Allah (c.c.), Peygamberine tüm kitaplara icmalen iman etmesini, onlara hasmane davranıp reddetmemesini, aksine onlarla birleşmeyi umup haklarında adaletli davranmayı emretmiştir.⁴⁴

Müellifimiz, özü itibariyle tek bir semâvî dinin var olması ve farklı peygamberler vasıtasıyla gelen inanç sistemlerinin birbirinin devamı niteliğinde bulunmasının İslam’ın en belirgin özelliklerinden olduğu kanaatindedir. O kadar ki Allah’ın müminlere mümkün olan en sarih bir şekilde ilan etmelerini emrettiği iman formülü ilahi dinlerin hiç birisini ayırt etmeden hepsine iman etmeyi zorunlu kılmaktadır. Ferid Vecdi’nin konu ile ilgili istişhadda bulunduğu âyetler şunlardır: Bakara suresinden “*Biz, Allah’a ve bize indirilene; İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakub oğullarına indirilene, Musa ve İsa’ya verilenlerle Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah’a teslim olduk deyin. Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa doğru yolu bulmuş olurlar; dönerlerse mutlaka anlaşmazlık içine düşmüş olurlar.*”⁴⁵ ayeti ile yine aynı sureden bir başka ayette “*Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de iman ettiler. Her biri Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. ‘Allah’ın peygamberlerinden hiçbiri arasında ayırım yapmayız. İşittik, itaat ettik.*”⁴⁶ Âl-i İmran suresinden “*Göklerde ve yerdekiler, ister istemez O’na teslim olduğu halde onlar (ehl-i kitap), Allah’ın dininden başkasını mı arıyorlar? Halbuki O’na döndürüleceklerdir. De ki: Biz, Allah’a, bize indirilene, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakub oğullarına indirilenlere, Musa, İsa ve (diğer) peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onları birbirinden ayırt etmeyiz. Biz ancak O’na teslim oluruz*”⁴⁷ ve yine Âl-i İmran suresinden “*Allah nezdinde hak din İslâm’dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonradır ki,*

---

⁴³ 6-Enam: 159.

⁴⁴ Vecdi, *el-İslamu Dînu’l-Hidâyeti ve’l-İslah*, s. 43-46; amlf., *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 30, 31.

⁴⁵ 2-Bakara: 136-188.

⁴⁶ 2-Bakara: 285.

⁴⁷ 3-Âl-i İmran: 83, 84.

aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur. Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: 'Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim' Ehl-i kitaba ve ümmîlere de: 'Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?' de. Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok, eğer yüz çevirdilerse sana düşen, yalnızca duyurmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir." ayetleri.⁴⁸⁻⁴⁹

Muhammed Ferid Vecdi, ayırt etmeksizin ilahi dinlerin birbirinin devamı olduğunu ve hepsine iman edilmesi gerektiğini belirten mezkur ayetleri kaydettikten sonra dinlerin tek olduğu prensibini yerleştirmek ve yaşatmak maksadıyla aralarında hiçbir ayırım yapmaksızın tüm peygamberlere iman etmenin zorunlu olduğuna Allah'ın (c.c.) güçlü bir şekilde vurgu yaptığını ifade eder ve ilgili ayet-i kerimeyi kaydeder: "Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler ve (inanma hususunda) Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyip 'Bir kısmına iman ederiz ama bir kısmına inanmayız' diyenler ve bunlar (iman ile küfür) arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu; İşte gerçekten kâfirler bunlardır. Ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır".⁵⁰ Muhammed Ferid Vecdi, bahsi geçen ayet-i kerimelerin anlam itibarıyla tüm peygamberlere iman etme zorunluluğuna açık bir şekilde delalet ettiğini vurgular.⁵¹

1.4. HZ. MUHAMMED'İN DEHASI

Ferid Vecdi'ye göre Hz. Muhammed'in nübüvvet ve risalet delillerinden biri de onun dehasıdır. O, es-Sîre eserinde vahyin imkânını ispatlamaya yönelik serdettiği deliller arasında Hz. Peygamber'in dehasını da zikreder ve "biz vahyin varlığını batılların metafizik alandaki keşifleri, hayvanlar âlemindeki fitri ilham ve deha eseri olan icraatlar vasıtasıyla ispatladık" der.⁵² Ona göre, ilim, dâhilerin kendilerinden önce hiç kimsenin yapamadığı, hatta hayal bile edemediği şeyleri yapabilmelerinin gerekçelerini araştırırken 'gizli akıl' denilen hakikati keşfetmiş, bu akli taşıyan kişinin normal halinde iken kendisinin bile bilemediği gizli iletişim bulduğunu ortaya

⁴⁸ 3-Âl-i İmran: 19, 20.

⁴⁹ Vecdi, *el-İslamu Dînu'l-Hidâyeti ve'l-İslah*, s. 45, 46; amlf., *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 32.

⁵⁰ 4-Nisa: 150, 151.

⁵¹ Vecdi, *el-İslamu Dînu'l-Hidâyeti ve'l-İslah*, s. 46; amlf., *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 32, 33.

⁵² Vecdi, *es-Sîretu'l-Muhammediyye*, s. 65.

çıkarmıştır. Dolayısıyla müellifimize göre “nübüvvetin de bu türden, fakat normal dâhilerde olandan daha yüce, ondan daha ileri boyutta eserlere sahip ve daha önemli bir iletişime geçmesi niçin mümkün olmasın?”.⁵³

Müellifimizin, Hz. Peygamber’in dehası ve icraatlarını, hatta ispiritizma ve bâtinî akli çoğu zaman birlikte ve iç içe kaydedip işlediğini görüyoruz. Fakat her iki konuya münhasıran önem verdiği de gözlemlenmektedir. Bu yüzden bu konuyu iki farklı başlık halinde belirginleştirmek daha uygun gibi gözükmektedir. Burada onun konuya ilişkin görüşleri kaydedilmeye çalışılacaktır.

es-Sire isimli eserinde Ferid Vecdi, nübüvvetin ispatını yapabilmek için cevaplanmasını zorunlu bulduğu üç sorudan⁵⁴ birini tekrarlar: “varlık âleminde akıl ve duyular dışında bilginin meydana gelebileceğine dair bir delili var mıdır?” diye bir soru sorduktan sonra buna cevap olarak hayvanlar âlemindeki ilham ile birlikte dehayı ileri sürer.⁵⁵ Peşinden yukarıda ilgili başlık altında da açıklandığı üzere hayvanlar âleminde mevcut bulunan ilham meselesini ayrıntılı olarak açıkladıktan sonra insan dünyasına geçer. İnsanlarda hidayet ve irşadda duyular ve normal aklın dışında hayvanlardaki ilhamdan daha ciddi ve önemli başka bir yolun bulunduğunu ifade eder ki bu yol deha yoludur. Deha insan türüne mahsustur.⁵⁶

Müellifimize göre, dahi olarak isimlendirilen insanlar incelendiğinde, onların ortaya koydukları eserlere bakıldığında dâhilerin normal düşünce ameliyelerini gerçekleştirmeden ve akli çabaları ortaya koymadan bir kısım yönlerden orijinal eserler ortaya koyma hususunda ilhama mazhar oldukları ispatlanmıştır. Dahiler kendilerinden önce hiç kimsenin yapamadığı, hatta hayal bile edemediği şeyleri yapmışlardır.⁵⁷

Ferid Vecdi, deha konusunu tafsilatlı bir açılıma tabi tutmaya çalışır: “*insanlık tarihinde taklidi mümkün olmayacak derecede yüksek akıl veya sanat ürünleri ortaya konulmuştur. Bu durum dâhilerin bu türden eserleri ortaya koymak için en ufak bir fikir yürütmeksizin ve çaba ortaya koymaksızın hatta akıllarına bile gelmeden doğal olarak bu türden eserler verdiklerinin göstergesidir. Dâhilerin eserleri herhangi bir*

---

⁵³ Vecdi, *min Meâlimi’l-İslam*, s. 73, 74.

⁵⁴ Bahsi geçen sorular *Vahyin İmkânı* isimli başlık altında kaydedilmiştir.

⁵⁵ Vecdi, *es-Sîre*, s. 46.

⁵⁶ Vecdi, *es-Sîre*, s. 49.

⁵⁷ Vecdi, *min Meâlimi’l-İslam*, s. 73, 74. *es-Sîre*, s. 49, 50.

ön hazırlık olmaksızın sıra dışı olarak meydana gelmektedir. Dâhiler insanlık tarihi boyunca iki elin parmakları sayısındadır denilebilir. Hatta birkaç nesil geçtiği halde yeryüzünün herhangi bir yerinde bir dahi bulunmayabilir. Eski filozoflar dehayı içinde aklın müdahalesi bulunmayan yüce bir hal olarak kabul etmişlerdir.”⁵⁸

Ferid Vecdi, kadim filozoflardan Eflatun’un (ö. M.Ö. 347) deha tanımlamasını iktibas eder. Eflatun, dehayı “*yüce ilhamların doğmasına sebep olan ilâhî bir hal*” olarak tanımlamıştır. Müellifimize göre muasırlar da dehayı takdir edip değerini yüceltmede eskilerden geri kalmış değillerdir. Muasırlar dehayı zât-ı ilâhiyye’ye nispet etmekten yana olmuşlardır. Voltaire (ö. 1778) dehanın şartının mucitlik olduğunu, icadın da Allah vergisi olduğunu ifade ederken Viktor Hugo (ö. 1885) “*beynin işini beyine bırakalım. Dehanın icraatları insan kudretinin üstünde bir esintidir ki gözle görülür bir biçimde insanı istihdam eder*” der.⁵⁹

Müellifimiz *es-Sîre*’de ‘*deha nedir?*’ başlığı altında bir kısım düşünürler ve ansiklopedilerden iktibaslarla bulunarak dehanın hususiyetlerine dair söylenenleri ayrıntılı bir şekilde kaydeder. Bunları şöylece özetlemek mümkündür: deha ve eseri olan ilham bir mevhibedir; herhangi bir araştırma ve çalışma olmaksızın meydana gelir. Her şeyden önce bir ilhamdır, ani bir şekilde doğar. Kalıtsal bir durum da değildir. Harikuladedir. Açıklama kabul etmeyecek durumda olan harikulade bir mevhibedir. Bilinen edebi yollarla veya kanunlarla açıklanabilecek bir durum değildir. Dehanın hakikatini anlamak isteyen bütün teoriler başarısız kalmaktadır. Deha, irade dışı bir durumdur. İlmin ispatladığına göre seçkin ve üstün zekâdan farklıdır. İnsan seçkin ve üstün zekâyâ sahip olabilir fakat dehaya sahip olamaz. Dahi insan dehanın kontrolü altındadır; deha dâhiyi dilediği şekilde bir kitaba yahut bir hayata dönüştürür.⁶⁰

Ferid Vecdi, dehaya dair özellikleri sıraladıktan sonra bunlara ilmin kendisinin akli ve psikolojik alanlardaki müşahedelerinin de eklenmesi gerektiğini ifade eder. Zira bu durum -müellifimize göre- nübüvvet mertebesini anlama yolunda önümüzdeki engelleri kaldıracak, işimizi kolaylaştıracak ve vahyin imkânını akıllarımıza yakınlatacaktır.⁶¹ Ferid Vecdi bu duruma örnek olmak üzere Batılı bir kısım bilim

---

⁵⁸ Vecdi, *es-Sîre*, s. 49, 50.

⁵⁹ Vecdi, *es-Sîre*, s. 50.

⁶⁰ Vecdi, *es-Sîre*, s. 49-51.

⁶¹ Vecdi, *es-Sîre*, s. 52.

adamlarının çözdükleri problemleri örnek olarak arz etmektedir. Verilen örneklerin sahipleri çok zor matematik problemlerini çözen, ağır zihinsel meseleleri çözümleyen, şiir yazan, müzik eseri ortaya koyan, çok yüksek edebi özelliği olan hikâyeler yazan, çok çetrefilli meselelerde çok rahat bir şekilde makul kelam eden insanlardır. Fakat hepsinin ortak özelliği anılan eylemleri yaparken iradeleri ile mezkûr durumlarının farkında olmayıp gayri ihtiyari hareket ediyor olmalarıdır. Hatta bazıları yaptıkları işin farkına geç varmaktadırlar.⁶²

Bahsi geçen örnekler -Ferid Vecdi tarafından- bize insanda bilinen âlemin üzerinde bulunan ruhani âlemlerle iletişim halinde bulunan gizli bir akıl bulunduğunu ispatlamak üzere ortaya konulmuş numunelerdir. Bu gizli akıl, sıradan insanlar hissedemeyip sadece anılan akla sahip olanların duyabileceği bir durumdur.⁶³

Ferid Vecdi tam bu noktada çok önemli bir açıklamada bulunur: “ben bu anlattıklarımın nübüvvetin bir deha olduğunu ya da burada serdettiğim türden bir olay olduğunu ispatlamak istiyordum değilim” der. Fakat o, dehaya dair bütün anlattıklarını iki gerekçe ile ileri sürdüğünü söyler: Birincisi, normal akıl ve duyuların aracılığı olmaksızın hidayet ve talimin varlığına dair delil ortaya koymak. İkincisi: normal akıl ve beş duyunun menfezleri dışında insana ilim desteği veren, ona hidayet sağlayan ruhani, batını iletişim yolları bulunduğuna dair delil getirmek.⁶⁴

Müellifimizin, mezkûr iki delili ortaya koymaktan maksadı; vahiy hakikatini, şüpheleri nübüvveti inkar edecek dereceye ulaşmış insanların, akıllarına yakınlaştırmak olduğunu açıkça beyan ettikten sonra doğa bilimi araştırmacısının kudret-i ilahiyyenin en basit haşerata ilham gönderip buna hayatının başlangıcı ve toplumsal gelişim aşamalarında şiddetle ihtiyaç duyan insan türünde reddetmesinin abes olduğunu ifade eder.⁶⁵

1.5. HZ. MUHAMMED’İN İCRAATLARI

Ferid Vecdi, nübüvvetin hak olduğunun önemli bir ispat delili olarak Hz. Muhammed’in dehası ve icraatlarını kabul etmektedir. Bu konuda farklı eserlerinde

---

⁶² Vecdi, *es-Sîre*, s. 52, 53.

⁶³ Vecdi, *es-Sîre*, s. 54.

⁶⁴ Vecdi, *es-Sîre*, s. 54.

⁶⁵ Vecdi, *es-Sîre*, s. 54, 55.

Hız. Peygamber'in muhtelif icraatlarını birer deha eseri olarak görmekte ve nübüvvet delili olarak kaydetmektedir. Müellifimiz, *es-Sîre* eserinde vahyin imkânını ispatlamaya yönelik serdettiği deliller arasında Hız. Peygamber'in dehasını da zikreder ve "biz vahyin varlığını batılıların metafizik alandaki keşifleri, hayvanlar alemindeki fitri ilham ve deha eseri olan icraatları vasıtasıyla ispatladık" der.⁶⁶ Burada onun konu ile ilgili değerlendirmeleri ana hatlarıyla özetlenmeye çalışılacaktır.

Müellifimizin, muhtelif makalelerinde Hız. Muhammed'in nübüvvet delili olarak kaydettiği icraatlarını ana hatlarıyla şöylece özetlemek mümkündür:

Hız. Muhammed (s.a.v) sayılı birkaç sene içerisinde, bir anlık bir sıçrama yaptırarak muhatap olduğu toplumu bedevilikten medeniliğe çıkarmıştır. En basit sebeplerle birbiri ile savaşılan, soy ve nesep ile övünen, her türlü toplumsal ve medeni değerden uzak kabileleri toplumsal bir bütünlük ve dayanışma içerisinde yaşayan sağlam bir topluma çevirmiştir. Derin cehalet içerisinde yaşayan, en sıradan insani değerlerden uzak, kız çocuklarını diri diri gömen, insana değer vermeyen, güçlünün zayıfı ezdiği, şehvet peşinde koşulan, akli ve ahlaki hedeflerden uzak yaşayan insanları adaletli, ahlaklı, yüksek değerlerle donanmış bir toplum haline getirmiştir.

Bedevi topluluk, Hız. Muhammed'in risaleti sayesinde insanlığı birleştirmek, dinlerini asli birliğine çevirmek gibi çok büyük evrensel hedefleri olan bir ümmete dönüşmüştür. İlim, nizam, sosyal bağ, şefkat, merhamet dayanışma ve yardımlaşma bilmeyen, birbirleri ile acımasızca savaşılan vahşi topluluklar kısa sayılabilecek süre içerisinde adeta üniversitelerden mezun olmuş gibi çok kısa sayılabilecek süre içerisinde bu özelliklerin karşılığı olan faziletlere yönelmişlerdir. Yukarıda sayılan hususiyetlerden daha acayibi ve daha muhteşemi; Hız. Muhammed'in kurduğu az sayıda insandan meydana gelmiş genç toplumun, kendisinin vefatı ile birlikte dağılmayıp, ilerleme ve gelişme özelliklerini koruyup uluslararası düzeyde ciddi bir konum edinin başka devletlerin tarih sahnesinden kalkmasına sebep olmasıdır. Yukarıdan buraya kadar sayılanlar Ferdi Vecdi'ye göre Hız. Muhammed'in toplumsal açıdan gerçekleştirdiği harika olaylardır.⁶⁷

Muhammed Ferid Vecdi, Hız. Peygamber'in icraatlarını özetledikten sonra onun peygamberliğine inanmayan birinin onunla insanlığa yüksek mesajlar vermiş

⁶⁶ Vecdi, *es-Sîretu'l-Muhammediyye*, s. 65.

⁶⁷ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 69-72.

insani (mecâzi) risalet sahibi seçkin kişileri kıyasladığında Hz. Muhammed'in icraatlarını tartabilecek bir ölçü bulmakta bir şaşkınlık yaşayacağını ifade etmektedir. Müellifimize göre Hz. Muhammed ile diğer beşeri, mecazi risaletleri kıyaslamaya kalkan kişi bunların aralarında çok uzak mesafe bulmak değil her ikisi arasında kıyaslanmanın dahi mümkün olmadığını görecektir. Bu durum bizi Hz. Muhammed hakkında kendisinin yaptığı gibi '*kendisine vahiy gelen bir beşer*'⁶⁸ ve '*kendisinden önce peygamberler geçmiş bir rasul*'⁶⁹ nitelemesi yapmaya götürecektir. Ona göre, adaletli davranmanın gereği bu hükmü vermektir. Onun dehası hiçbir deha ile kıyaslanmayacak yüksekliktedir.⁷⁰

Müellifimiz Hz. Peygamber'in vahyin rehberliğinde hareket ettiğini ispat etme sadedinde onun siretinden bazı olayları nakleder. Hz. Peygamber'in, Mekke'de on üç yıl boyunca çok ağır eziyet, işkence ve sıkıntılara katlanmasının beşer takatinin üstünde bir durum olduğunu ifade eder. Tehlikenin büyük olduğunu bilmesine rağmen rabbinden gelen koruma (ismet)⁷¹ vaadine itimat ederek hicret gecesi Mekke'de evinde kalması da yine harikulade bir olaydır. Yine hicret esnasında mağarada iken son derece tehlikeli durum içerisinde sükûnetini muhafaza edip yol arkadaşını da teskin etmesi⁷² olağanüstüdür. İnsanı ye'se sevk etmesi gereken mezkûr üç durumda Hz. Peygamber'in gösterdiği insanüstü sebatın yalnızca cesaret erdemine hamledilmesi mümkün değildir. Çünkü her üç konumda da kendisinin kurtulacağına kesinlikle inanmaktaydı. O halde bahsi geçen bu durumlar karşısındaki tavrı onun vahiy ile hareket etmesinden başka bir gerekçe ile açıklanamaz.⁷³

Ferid Vecdi, bedir savaşında yaşanan durumun da Hz. Peygamber'in vahiy ışığında hareket ettiğinin delili olduğu kanaatindedir. Zira düşman ordusu Hz. Peygamber'in ordusundan sayı ve silah bakımından çok daha fazla idi. Normal şartlarda mağlubiyeti kesin olan Peygamberin savaştan önce askerine kesin olarak kazanacaklarını ifade etmesi ve bir kısım düşmanlarının ölecekleri yerleri işaretlemesi

---

⁶⁸ Kehf: 110.

⁶⁹ Âl-i İmran: 144.

⁷⁰ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 72.

⁷¹ Maide, 64

⁷² Tevbe, 40.

⁷³ Vecdi, *es-Sîre*, s. 151, 152.

bir macera eseri değil ancak vahyin kendisini yönlendirmesi neticesinde mümkün olabilirdi.⁷⁴

Müellifimizin Hz. Peygamber'in, cahiliye döneminin cahil, eğitimsiz, dağınık kabilelerinden kendisinden sonra da devam edecek güçlü ve başarılı bir devlet kurmuş olmasını da yine vahyin rehberliği ile açıkladığı ifade edilmelidir.⁷⁵

1.6. HATM-İ NÜBÜVVET VE İSLAMIN EVRENSELLİĞİ

Hz. Muhammed'in son peygamber oluşu meselesi nübüvvet bahsinin önemli konularından biridir. Konu ile ilgili klasik ve modern neredeyse tüm kitapların ele aldığı meselelerden bir tanesidir. Ferid Vecdi *el-İslâmu Dînu'l-Hidâyeti ve'l-İslah* ile *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun* isimli eserlerinde İslam Dininin umum beşeriyete hitap etmesi ve hazreti Muhammed'in son peygamber olması etrafında müstakil yazılar yazmıştır.

Düşünürümüzün her iki kitabının isimlerinde İslam dininin fitrat dini oluşu ve tüm insanlığa hitap edişine yaptılığı vurgu göze çarpmaktadır. Zira ilgili eserlerin birisine “İslam Hidayet ve Islah Dinidir”, diğerine “İslam Şâmil ve Ebedi Dindir” başlığı seçilmiştir. İkinci kitabın alt açıklama başlığının “ilim ve felsefe ışığında” oluşu Muhammed Ferid Vecdi'nin konuya bakış yöntemi açısından dikkat çekicidir. Zira o, genel olarak İslam inanç sistemi, özel olarak da nübüvvet konuları açıldığında içinde yaşadığı çağın gereği olarak bilimsel, hissedilir ve tecrübe edilir delillerin kullanılması gerektiğine inandığını eserlerinde işler. Burada onun Hz. Muhammed'in son peygamber oluşu ve getirdiği dinin kıyamete kadar baki olmasına ilişkin açıklamaları ana hatlarıyla tespit edilmeye çalışılacaktır. Onun son peygamber olmasının, nübüvvetinin kıyamete kadar baki ve geçerli bir ihtiyaç olduğu anlamına geleceği zahir olmakla birlikte meseleye vurgu anlamında ifade edilmelidir. Konuya yukarıda “İhtiyaç ve Süreklilik Açısından Nübüvvet” başlığı altında farklı bağlamda değinildiği de burada zikredilmelidir.

Din ile ilgilenen avam ile düşünürlerin ondan talep ettikleri ilk şeyin açık hüccetler ve güçlü burhanlar ileri sürmesi olduğunu düşünen Ferid Vecdi “İnsanların dine ihtiyaçları devam etmekte midir? Hissettikleri ihtiyaç mı insanları dine çekmektedir?” sorularını sorup cevap aramaya çalışmıştır. Anılan sorulara cevap

---

⁷⁴ Vecdi, *es-Sîre*, s. 184-189.

⁷⁵ Vecdi, *es-Sîre*, s. 241-246.

ararken konuya ilişkin görüşlerini ortaya koymaktadır. Burada müellifimizin İslam dininin fitrat dini olup akıl üzerine müesses olmasına dair yaptığı açıklamalar bizim çalışmamızın sınırları dışındadır. Biz daha ziyade onun İslam dininin kendisinden önceki vahiylerin devamı, mütemmimi ve kendisine herkes tarafından iman edilme zorunluluğu bulunan tüm beşeriyete şamil bir din olması hususunda beyan ettiği görüşleri nübüvvele ilişkin olarak ele almaya çalışacağız.

Müellifimiz, İslam dininin insanların yaratılıştan getirdikleri bir şekilde fitrat dini olduğunu, tüm hakikatlerini akıl ve hüccet üzerine bina ettiğini açıklar. İslam dini, her şeyden önce kendisinin yeryüzünün tüm bölgelerinde yaşayan bütün insanlara hitap eden şamil bir din olduğunu, kendisini getiren peygamberin de peygamberlerin sonuncusu olduğunu, onun gelmesiyle ilahi vahyin nüzul döneminin son bulduğunu ilan etmektedir. Konu ile ilgili ayet-i kerimeler sarihler. Bunlar: “*Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bunu bilmezler.*”⁷⁶, “*De ki: Ey insanlar! Gerçekten ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sahibi olan Allah’ın elçisiyim.*”⁷⁷ ve “*Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah’ın Resûlü ve peygamberlerin sonuncusudur*”⁷⁸ ayetleridir. Temeli fitrat olan Din, çevreleri ve nesilleri fark etmeksizin tüm coğrafyalar ve tüm nesiller için tektir.⁷⁹

Ferid Vecdi, Hz. Muhammed’in son peygamber oluşuna delil olması için en temel başlıklar olarak şu hususları vurgulamaktadır: İslam, yeni bir din değil, tahrif edilmemiş sabık semavi dinlerin devamıdır ve vahiy olmak bakımından onlarla bütünleşmiştir. Aslında bozulmaya maruz kalmamış tüm semavi, tevhidi dinler tektir. Allah katında hak din İslamdır. İslam kendisinden önceki dinlerle çatışmadığı gibi usul ve esasatta, iman ve ahlak esaslarında onlardan ayrılmamakta, aksine desteklemektedir. İslam dini akıl ve ilim dinidir, tüm hakikatlerini hüccetlerle apaçık bir şekilde göstermiştir. İnsanlığın ahlak ve medeniyet itibarıyla her türlü gelişimine yol açıp destek vermektedir. Anılan özellikleri sebebiyle dünyanın tüm bölge, kültür ve yönelimlerinden her türlü insana hitap etmektedir. Müellifimiz mezkur noktaları takriri bir üslupla uzun sayılabilecek bir şekilde açıkladıktan sonra şöyle demektedir: “bütün bu sonuçları insanlığa takdim eden zatın son peygamber olmaya layık ve

---

⁷⁶ 34-Sebe: 28.

⁷⁷ 7-Araf: 158.

⁷⁸ 33-Ahzab: 40.

⁷⁹ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.29, 30; amlf., *el-İslâmu Dînu’l-Hidâyeti ve’l-İslah*, s. 43-46.

beşeriyete sunduğu kitabın da son vahiy olmaya münasip olması uygun değil midir?”⁸⁰ Peşinden Vecdi, konuya işaret olmak üzere şu ayet-i kerimeleri kaydeder: “*Hani Allah, peygamberlerden: ‘Ben size Kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekileri tasdik eden bir peygamber geldiğinde ona mutlaka inanıp yardım edeceksiniz’ diye söz almış, ‘Kabul ettiniz ve bu ahdimi yüklediniz mi?’ dediğinde, ‘Kabul ettik’ cevabını vermişler, bunun üzerine ‘Allah: O halde şahit olun; ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim’ buyurmuştu. Artık bundan sonra her kim dönerse işte onlar yoldan çıkmışların ta kendileridir. Göklerde ve yerdekiler, ister istemez O’na teslim olduğu halde onlar (ehl-i kitap), Allah’ın dininden başkasını mı arıyorlar? Halbuki O’na döndürüleceklerdir.*”⁸¹

Ferid Vecdi, İslamiyetin tüm insanlığa şamil ve ebedi bir din, Hz. Muhammed’in peygamberlerin sonuncusu, onun getirdiğinin de bütün insanlığa hitap eden ilahi vahyin hâtimesi olması etrafında yazdıklarını anılan hakikatleri “savunma amaçlı” olarak ifade ettiğini belirtir. Ardından “Son Savunma Hattı” başlığı altında mezkur üç meseleyi müdafaa amaçlı olarak tamamını Kur’an ayetlerinden iktibas ettiği delilleri sıralar. Müellifimizin kaydettiği onlarca ayetin ortak özelliği adı geçen üç mesele ile ilişkili ayetler olmasıdır. Zira düşünürümüze göre Kur’an-ı Kerim, kelim-i ilahinin harikalığı ve akıllar üzerine hâkimiyeti sebebiyle tüm delillerin tamamından daha güçlü ve daha dirençlidir.⁸²

Ayrıca Vecdi, İslam’ın umumi ve şamil bir din, Hz. Muhammed’in de son peygamber olması meselesine Hindistan’da zuhur edip nübüvvet iddiasında bulunan Kadıyanilik hareketi kurucusu Mirza Gulam Ahmed Han’ın (1835-1938) iddiaları münasebeti ile de açıklama getirmiştir. Müellifimizin anılan kişinin peygamberlik iddiasına mukabil son üç peygamberin büyük çaplı etki oluşturan icraatlarını nazara vermekte onların her birinin kritik toplumsal inkılaplar, büyük ilerlemeci olaylar gerçekleştirip dünyanın dört bir yanında etki uyandırdıklarından bahseder. Örnek olarak, Hz. Musa’nın, firavunların zulmü altında ezilen İsrailoğullarını kurtarıp kendilerine büyük bir medeniyet kurmasını, Hz. İsa’nın İsrailoğullarını tahrif ettikleri dinlerinden, Romalıları da putperestliklerinden kurtarıp tevhid dinine sevk etmesi, Hz. Muhammed’in de insanlığın çoğunluğunun cahiliyeye düşüp vahye muhtaç hale

⁸⁰ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.29-42.

⁸¹ 3-Âl-i İmran: 81- 83.

⁸² Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 115-125.

geldiği bir zamanda tüm beşeriyete hitap etmek üzere geldiğini kaydeder. Üç peygamberin büyük icraatlarının onların ayırıcı belirgin vasıfları olduğunu vurguladıktan sonra anılan peygamberlerin devasa icraatları karşısında Gulam Ahmed'in kendisi hakkında ileri sürdüğü batıl iddiaların son derece sönük kaldığını ifade eder. Zira Gulam Ahmed'in çağrısının üzerinden altmış yıl geçmiş olmasına rağmen kendisine sadece çok küçük bir azınlık sayılabilecek saf insanlar tabi olmuşlardır.⁸³

Müellifimiz, ayrıca Gulam Ahmed'in yaptığı gibi peygamberlik iddialarıyla ortaya çıkanların her zaman ve mekanda bulunduğu dikkat çekmektedir. Herhangi bir zamanda nübüvvet iddia eden biri zuhur ettiğinde kendisine tabi olan birileri mutlaka bulunmuştur. Peygamberlik iddia edenler ölünceye kadar çok azınlık bir kesim onlara tabi olmuş, ölümünün ardından dağılmışlardır. Sonrasında çok küçük marjinal bir azınlık olarak nesilden nesile devam etmişlerdir. Müellifimiz bahsettiği bu durumun yeryüzünde bulunan batıl dinlerin varlık ve devam sebebi olduğu görüşünü ileri sürmektedir.⁸⁴

Ferid Vecdi, Hz. Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu oluşunu ifade eden ayet-i kerimede⁸⁵ geçen "hâtemun nebiyyîn" ibaresinde bulunan "hâtem" kelimesine Gulam Ahmed'in verdiği anlam üzerinden açıklama yapar. Gulam Ahmed, kendisinin nübüvvet iddiasını ispatlamak için çok çabalamış fakat karşısına Kuran nassı çıkmıştır. İddiasına mesnet teşkil etmesi için hazreti Muhammed'in son peygamber olduğunu, ondan sonra peygamber gelmeyeceğini ifade eden ibareyi herhangi bir tevil ve tahrif yönteminin kabul etmeyeceği şekilde akıl dışı bir yoruma tabi tutmuştur. Gulam Ahmed, "hâtemun nebiyyin" ibaresindeki "hâtem" kelimesinin "onların sonuncuları" anlamına gelmeyip "yüzük" manasında olduğunu iddia etmiştir. Ona göre ilgili kelime peygamberlerin sonuncusunu değil parmağa takılan yüzüğü ifade etmiş olmaktadır. Bu durumda kelimeye verilen anlam da hakiki değil mecazi mana olmaktadır. Vecdi, anılan şahsın iddia ettiği mezkur tabirin Kuran'ın tenezzül etmeyeceği düşük bir mana olduğundan gafil olduğu görüşündedir. Zira bir kimse, övmek maksadıyla, bir başkasına "sen kavminin süsü ve zinetisin" demek yerine "sen kavminin yüzüğüdür"

---

⁸³ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, 330-332.

⁸⁴ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, 332.

⁸⁵ 33-Ahzab: 40.

dese bu söz düşük bir anlam olmakla birlikte katiyen anlaşılmaz bir ifade olacaktır. İlahi kelimeler bu türden düşük ifadeler kullanmaktan münezzehtir.⁸⁶

Ayrıca Ferid Vecdi, Hz. Muhammed'den sonra peygamber gelmeyeceğinin mütevatir sünnet ile sabit olduğu görüşündedir. Mezkur görüşüne ilaveten farklı bir delil olarak da çağlar boyunca yaşamış şahitleri göstermektedir. Ona göre, Hz. Muhammed'den bu güne kadar geçen geçen on dört asır boyunca Allah'ın herhangi bir topluluğa peygamber göndermediği açık iken Gulam Ahmed'in yaşadığı on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda tüm insanlığa peygamber göndermesi hiçbir şekilde düşünülemez.⁸⁷ Müellifimiz, Hz. Muhammed'den sonra hiçbir topluluğa peygamber gönderilmediğinin herkese ayan bir durum olduğu görüşüne herhangi bir delil ve açıklama getirmemiş ise de bu durumu onun tüm beşeriyete peygamber olmaya layık zatta bulunması gereken "insanlık aleminde büyük icraat ve etkiler oluşturma" vasfından hareket ettiğini tahmin etmek zor değildir.

1.7. HZ. MUHAMMED HAKKINDAKİ MESNETSİZ İDDİALAR

Muhammed Ferid Vecdi, Kahire Amerikan Üniversitesi öğrencilerine dağıtılmış olan bir İngilizce kitapçıkta Hz. Muhammed, Kur'an ve İslam hakkında gerçeğe zıt beyanlar yapıldığını gördükten sonra ilgili yanlışları tashih etmek amacıyla "Bir Kısım Tarihi ve Dini Yanlışların Tashihi" başlığı altında yazılar kaleme almıştır. Anılan başlık altında yazarımız İslam ve Kur'an etrafında ileri sürülen bir kısım iddialarla birlikte çalışma konumuz olan nübüvvet konusunda da bir kısım iddialara da cevap vermiştir. Meseleye giriş yaparken, yazdığı cevapları, anılan konularla ilişkilendirilebilecek başka sebeplerle ilgilenmeden sadece ilmi gerekçeler ile kaleme aldığını da belirtmiştir.⁸⁸ Burada onun özellikle nübüvvet konusuna dair serdettiği görüşler etrafında belirginleştirilmeye çalışılacaktır.

---

⁸⁶ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, 332.

⁸⁷ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, 332.

⁸⁸ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 133.

1.7.1. Asabi Olduğu İddiası

Müellifimiz, Hz. Muhammed'in hasta ve asabi mizaçlı biri olduğuna dair bir kısım Avrupalılar tarafından ileri sürülen iddiaya cevap sadedinde öncelikli olarak tarihçiler tarafından onun sîretine dair yazılanlardan hareket eder. İnsanların, meşhur kimselerin hayatlarına özel bir ilgi duyup dikkatle takip ettiklerini ifade eder. İnsanların Hz. Peygamber'in hayatına özellikle yoğunlaşıp daha fazla dikkatle incelediklerini ifade eder. Onun hayatını tetkik edip nakleden tarihçiler cildinin rengi, vücudunun dolgun olması gibi özelliklerine kadar tüm detayları dikkatli bir şekilde incelemişlerdir. Buna rağmen tarihi vesikalar açısından bakıldığında araştırmacılardan Hz. Muhammed'in hayatını inceleyen hiçbir kimse hiçbir şekilde onun hasta bir adam sayılması gerektiğine dair herhangi bir ifade kullanmamıştır. Araştırmacılar, onun hasta olduğunu söylemek değil, tam tersine sağlam bir vücut yapısına sahip olduğunu rivayet etmişlerdir.⁸⁹

Hiz. Peygamber'in vücut yapısını anlatan kaynaklar, cahiliye devrinde onun insanların hem vücut hem kuvvet bakımından en güçlülerinden meşhur, Rukâne isminde bir güreşçi ile müsabaka yapıp ona galip geldiğini nakletmişlerdir. Yine Hz. Peygamber'in, savaşlar yönettiği, cahiliye döneminin en güçlü savaşçılarıyla cenk ettiği de pek çok kaynakta nakledilmiştir. Hasta bir insanın anılan işleri yapabilmesinin imkân dâhilinde olmadığı çok açık bir husustur.⁹⁰

Tarihçilerin, Hz. Muhammed'in hayatını bütün detaylarıyla çok ayrıntılı bir şekilde kaydettikleri bilinen bir husustur. Onun hayatı ile ilgili olarak tarihçiler, kendisine peygamberlik gelmeden önce yaşadığı kırk yıllık yaşamı boyunca hayatını idâme etme yolunda hem bedeni hem de aklı ile çalıştığını ittifakla nakletmişlerdir. Önceleri çobanlık yapmış, sonra ticarete başlamış, aynı iş için Şam'a gitmiş, bunların hepsini en güzel bir şekilde icra etmiştir. Ticaret işinde gerçekleştirdiği başarı, ona sermaye verip ticaret yolunda Şam'a gönderen Hz. Hatice tarafından çok başarılı bulunduğu için kendisine eş olarak seçmiştir.⁹¹

Ferid Vecdi, Hz. Peygamberin hayatı hakkında tarihçilerin verdikleri bilgilere genel anlamda dikkat çeker. Hiçbir kaynakta onun hasta olduğuna dair hiçbir rivayetin

⁸⁹ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 134, 135, *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, 153.

⁹⁰ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 134, 135; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, 153.

⁹¹ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 134, 135; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, 153, 154.

bulunmadığını söyler. Onun akıl ve beden sağlığını gösteren sayılı birkaç örneğe işaret eder. Peşinden anılan işleri hasta bir insanın yapıp gerçekleştirmesinin imkânsız olduğuna dikkat çeker.

Müellifimiz, Hz. Muhammed'e yönelik olarak ileri sürülen asabi mizaçlı suçlamasını da ele alıp cevaplamaya çalışır. Yukarıda, konunun girişinde de kaydedildiği üzere, Kahire Amerikan Üniversitesi öğrencilerine İngilizce olarak dağıtılan broşürü yazan kişi hazreti Peygamber'e yönelik asabi suçlaması ile onun, yaşama dair canlılıklarını kaybetmek suretiyle sağlık ile hastalık arasında kalıp kendine has başka bir dünyada tek başına yaşayan Nevrasteni hastalarından olduğunu iddia etmiştir.⁹²

Ferid Vecdi, Hz. Muhammed'in nevrasteni hastalığına tutulmuş olmasının imkânsız olduğu hükmünü verdikten sonra anılan hastalık ile ilgili olarak doktorların açıklamalarına değinir. Doktorların yaptıkları teşhis ve açıklamalar nevrasteni hastalarının, kendi dünyasına kapanmış kimseler arasında çıktığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle doktorlar nevrasteni hastalarının kabileler şeklinde yaşayan topluluklar içerisinde bulunmadığına hükmetmişlerdir. Doktorlar nevrotiklerin kalabalık şehir hayatı yaşayanlar arasından çıktıkları görüşündedirler. Çünkü kalabalık şehir hayatının getirdiği yoğun baskı ve stres bazı insanların sinir sistemleri üzerinde ağır ezici etki icra edip hassasiyetini artırarak direncini kırabilmektedir. Tabiplerin beyanına göre, anılan durumun neticesinde yoğun sinirsel baskı hisseden kişinin sınırsız yorgunluk, ümitsizlik ve karamsarlıklar hissetmesinden mütevellit bedeni ve aklında dengesizlikler oluşmaktadır.⁹³

Hiz. Muhammed'in hayatının ise içe kapanık, münzevi bir hayat olmadığı çok aşikâr bir durum olarak tarihlere geçmiştir. Kırk yaşına kadar hayatını kazanma yolunda bedensel olarak çalışmıştır. Eğer tıp ilminin nevrasteni hastaları hakkında verdiği bilgilere uygun marazi bir hali olsa günümüze kadar kesinlikle ulaşırdı. Çünkü yaşantısı en ince ayrıntısına kadar gerek dostları ve gerekse düşmanları tarafından çok sıkı takip altındaydı.⁹⁴

⁹² Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 135; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, 153, 154.

⁹³ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 135; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 154.

⁹⁴ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 135; amlf., *136 el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 154.

1.7.2. Davranışları Hakkındaki İddialar

Hazreti Peygamber hakkında şüpheler ileri süren kitabın yazarının onun hasta mizaçlı biri olup bir kısım sinir hastalarında olduğu gibi zaman zaman gerçekliği bulunmayan bir takım ruhsal manzaralar gördüğünü de iddia etmiştir. Müellifimiz mezkur iddia sahibinin nazarından kaçan bir durum bulunduğunu söyler. O da sinir hastalığı neticesi olarak bir kısım hayali manzaralar gören birinin istikametli ve mutedil değil aksine normal dışı, çelişkili ve karmakarışık hareketler yapacağı hususudur. Ayrıca anılan türden hastalık sahibi olanların hayatlarını devam ettirmek için zorunlu olan çalışmaları yapmaya güç yetiremeyecekleri de bilinen bir husustur. Bahsi geçen türden hastaların büyük çoğunluğu aile ve akrabalarının destekleriyle hayatlarını devam ettirebilirler. Hatta bazıları aileleri tarafından yük ve meşakkat olarak da görülebilirler ki anılan durumların tamamı sıkıntı ve problemdir. Hâlbuki Hz. Muhammed, tebliğinde bulunduğu dini yaymak için tek başına meydana çıkmış, hiçbir destekçisi olmadan büyük zorluklar altında ağır mücadelelere girişmiştir. Amacına ulaşmak adına, çelik gibi irade sahibi güçlü insanların ortaya koydukları tarzda, çetin mücadeleler içerisinde uzun yıllar mücadele vermiş, nihayetinde ise durum silahlı mücadeleye kadar ilerlemiştir. Tek başına ordular sevk etmiş, savaşlar yönetmiş, cahiliye döneminin en güçlü ve en büyük cengâverlerine karşı mücadeleler yapmış, girdiği tüm kavgalardan başarıyla çıkmıştır.⁹⁵

Müellifimiz, Hz. Muhammed'in hayatında eseri görülen güçlü akıl ve iradede bahsettikten sonra anılan büyük işlerin müzmin asabi hastalık sahibi birinden sudur etmesi eğer mümkün ise bunun tabiat kanunlarına muhalif olması gerektiği kanaatini beyan eder ki bu durumu insan dünyasında görülen tecrübelerin tamamı çürütmektedir. Zira anılan vaziyet imkansız bir haldir.⁹⁶

Vecdi, Hz. Peygambere atılan mezkur suçlamayı onun hayatı ve eserlerinin yalanladığını izah ettikten sonra anılan suçlamayı yapan kitap yazarı hakkında da bir tespit bulunur: Yaşanılan, hissedilen vakıya tamamen ters iddialarda bulunup gerçeğin tamamen zıddına hareket etmek, iddia sahibini araştırma ve inceleme yapmaksızın konuşan biri seviyesine düşürmekten başka bir işe yaramayacaktır. Dolayısıyla din ile ilgili konularda bahsi geçen türden gerçektışı iddiaları ileri sürmek

⁹⁵ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 135, 136 *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 154.

⁹⁶ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 136; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 155.

şerefli bir hasmın yapacağı bir şey değildir. Din konusunda fikir beyan eden insanların yüksek ahlak ile muttasıf olması gerekir.⁹⁷

1.7.3. Amaçları Hakkındaki İddialar

Kahire Amerikan Üniversitesi talebelerine dağıtılmış olup Hz. Muhammed hakkında mesnetsiz isnatlar ileri süren muhtevaya sahip kitabın bir diğer bir iddiası da onun devletini kurma aşamasında bir kısım insanlara özellikle de muhaliflerine katı, kaba, sert ve hıyanet içerir bir tarzda davrandığıdır. Yazar iddiasına mesnet olarak da insan dünyasında devlet kuranların muhaliflerini ortadan kaldırmak için kullandıkları güç kullanma ve yok etme gibi bir takım yöntemleri ileri sürmüştür.

Muhammed Ferid Vecdi anılan iddiaya ve sahibine cevap olarak tarihte yer işgal etmiş şahsiyetlerin hayatları ve görüşleri hakkında doğru hüküm verebilmek için itibar edilmesi gereken ölçü olarak sahih tarihi bilgilerden hareket edilmesi gerektiğini hatırlatır. Zira müellifimize göre tarihte meşhur olmuş sultanlar ve liderlerin hayatlarını eleştirel yaklaşımlarla ele alan insanlar her türlü aşırılıkları işleyebilmişlerdir. Tarihte pek çok liderin hâkimiyetlerini tesis etme ve devam ettirme adına kendileri ile ilgili olarak bilinçli bir şekilde insanların kalplerine korku saldıkları, şiddet yaptıkları ve hatta bu durumla övündükleri bilinmektedir. Mesela Roma imparatorluğunu tarih sahnesinden kaldıran Hun imparatoru Atilla'nın atının ayağının bastığı yerde ot bitmediğini söyleyerek övüldüğü meşhurdur. Ferid Vecdi, bir kısım liderler tarafından saltanat tesis etme adına pek büyük zulümler ve kasvet olayları kaydedildiğini söyledikten sonra Bahtınasr'ın Kudüs'ü işgale ettikten sonra yaptığı yakıp yıkmaya ve kılıçtan geçirme hadiseleri ile Timurlenk'in istila ettiği şehirlerde uyguladığı katliamları örnek olarak anmıştır.⁹⁸

Ferid Vecdi Hz. Muhammed'in katı, kaba olup, şiddetli ve kasvetli işler yaptığı iddiasına karşılık olarak onun yeryüzünde hüküm sürmüş tüm fatihler, liderler, krallar, sultanlar ve devlet kurucuları arasında seçkin bir yeri olduğuna dikkat çeker. Zira Hz. Muhammed'in adı naslarda herhangi bir farklı tevile kapı açmayacak kadar açık ve zahir bir şekilde rahmet peygamberi olarak geçmekte, Allah (c.c.) onun hakkında “Biz

⁹⁷ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 136; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 155.

⁹⁸ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 141, 142; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 160, 161.

*seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*⁹⁹ buyurmakta, “*Sen Allah’ın bir rahmeti olarak onlara yumuşak davrandın. Eğer katı, kaba kalpli olsaydın etrafından dağılır giderlerdi*”¹⁰⁰ ve “*Sen mutlaka çok yüce bir ahlak üzeresin*”¹⁰¹ demektedir.¹⁰²

Hız. Muhammed kendisi de taraftarları arasında merhamet ve şefkati yaymak için daimi ve büyük bir çaba içerisinde olmuştur. Devamlı tekrarladığı sözlerinden biri “*Merhametlilere merhamet sahibi Rahman merhamet eder. Siz yeryüzündekilere merhamet edin ki gökyüzündeki de size merhamet etsin.*”¹⁰³ O’nun hadisleri içerisinde şefkat ve merhamet tavsiyesi büyük yer tutmaktadır. “Allah Refiktir (kibar, nazik), kibar, nazik ve yumuşak davranılmasını sever”¹⁰⁴, “Bilir misiniz? Kıyamet günü ateşten kim uzak tutulur? Kıyamet günü ateşten yumuşak huylu, uyumlu, nazik, geçimli insanlar ateşten uzak tutulur”¹⁰⁵ demiştir.

Muhammed Ferid Vecdi Hz. Peygamber’in kaba, sert ezici olmayıp aksine şefkat ve merhamet sahibi olduğu hususuna dair Âyetler ve Hadislerden örnekler verdikten sonra onun şefkat ve merhamet sahibi oluşuna hususi ve umumi yaşantısından ayrıntılı misaller zikreder. Özel yaşantısına evinde aile efradına, çocuklara, muhaliflerine ve hatta hayvanlara davranışlarına örnekler kaydeder. Umumi yaşantısında ise savaş esnasında uyguladığı şefkatli muameleler, yaptığı anlaşmalara riayet etmesi, barış ve savaş durumlarında ihanete tevessül etmemesi, haksız yere kan dökülmesine karşı olması, kasvetin zirvesinde olan toplulukları merhamette örnek verilecek hale getirmesi gibi özelliklerini örneklendirip bunların hiçbir ıslahatçı tarafından gerçekleştirilemeyeceği kanaatini belirtir. Dinini tamamen barışçı yollarla yayma çabası gösterip zorunlu kaldığı zamanlarda putperestliği ortadan kaldırma amacına matuf olarak zor kullanmak mecburiyetinde kaldığını da kaydeder.¹⁰⁶

---

⁹⁹ 21-Enbiya: 107.

¹⁰⁰ 3-Âli İmran; 159.

¹⁰¹ 68-Kalem: 4.

¹⁰² Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 142; amlf., *el-İslâmu Dînu’l-Hidâye ve’l-İslâh*, s. 161.

¹⁰³ İbnu’l-Arabî, Ebubekir, *Âridatu’l-Ahvezî bi Şerhi Sahihî’t-Tirmizi*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, Beyrut, 2011, c. 8, s. 85.

¹⁰⁴ en-Nevevî, Muhyiddin b. Yahya b. Şeref, *el-Minhac bi Şerhi Sahih-i Müslim ibn Haccac*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2002, s. 1851.

¹⁰⁵ İbnu’l-Arabî, Ebubekir, *Âridatu’l-Ahvezî*, c. 9, s. 221.

¹⁰⁶ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 144, 145; amlf., *el-İslâmu Dînu’l-Hidâye ve’l-İslâh*, s. 161.

1.7.4. Hayat serüveni Hakkındaki İddialar

Muhammed Ferid vecdi'nin incelemeye alıp reddiye yaptığı iddialardan biri de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) çocukluk evresinde geçirdiği fakirlik ve mahrumiyet sebebiyle insanları sadaka vermeye teşvik etmesidir. Ferid Vecdi “*anılan durum aslında bir şüphe değil, aksine hazreti Peygamberin iktisadi bir mucizesidir*” dedikten sonra geçmiş çağlarda Mısır, Babil, Ninova, Grekler, Isparta, Roma devletlerine ilaveten on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmış Avrupa devletlerinde tarih boyunca yaşanmış sosyal tabakalar ve zengin-fakir ilişkileri etrafında açıklamalar yapar.¹⁰⁷

Müellifimiz, Mısır gibi yeryüzü nimetlerinin bol olduğu, Roma gibi kanun, kural membaı memleketler de dahil olmak üzere tarih boyunca servet ve sermayenin zenginler elinde toplanıp fakirlerin perişan halde yaşadığına dair anekdotlar verdikten sonra toplumsal ilim dallarının doğduğu on dokuzuncu yüz yılda insanlığın fakirlik meselesi üzerine eğilip çareler aramaya başlayıp servet paylaşımı ve hayır kuruluşları oluşturmak gibi bir kısım çözümler ileri sürüldüğüne dair bilgiler kaydeder. Peşinden Hz. Muhammed'in özellikle Medine'den başlamak üzere kurduğu toplumsal iktisadi yardımlaşma ve dayanışma sisteminin günümüze kadar gelen en mükemmel sistem olduğuna vurgu yapar. Sonuç olarak hazreti Peygamber'in kurduğu iktisadi yardımlaşma sisteminin çağları aşmış günümüze kadar gelen bir toplumsal ve ekonomik mucize olduğu kanaatini belirtir.¹⁰⁸

2. SABRİ EFENDİ'NİN NÜBÜVVET GÖRÜŞÜ

Mustafa Sabri Efendi *Mevkıfu'-Akl'*ın geniş hacimli dördüncü cildini nübüvvet bahsi ve ona müteallik meselelere tahsis etmiştir. Bu eserde nübüvvetle ilişkin muhtelif konuların birlikte, içi içe ve yan yana işlendiği görülmektedir. Nübüvvet meselesine zaman zaman vahiy zaman zaman mucize konuları eşlik etmekte, bazen de her üç konu ve ayrıntıları birlikte bir arada zikredilmektedir. Her bir başlığın müstakil bir şekilde belirgin hale getirilmesi dikkatli bir okuma ve inceleme ile birlikte konuları elekten geçirip her birini ayrı bir temyiz ve tasnife tabi tutmayı gerektirmektedir. Bu durum

¹⁰⁷ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 178-180; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 199-202.

¹⁰⁸ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 179-185; *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 200-204.

konu hakkında çalışmanın bir zorluk ve problemi olmakla birlikte burada Mustafa Sabri Efendi'nin münhasıran nübüvvet meselesi etrafında serdettiği görüşler bu ana başlık altında açık seçik bir şekilde ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Mustafa Sabri Efendi nübüvvet başlığını açtığı ana başlığın hemen altına ser levha babından üç tane âyet kaydetmiştir¹⁰⁹. Sabri Efendi'nin nübüvvete ilişkin olarak yaptığı tartışmalar ve ortaya koyduğu görüşlerden hareketle meseleye bakıldığında kendisinin konuya giriş olarak kaydettiği Âyet-i Kerimelerin muhtevasını kendisinin nübüvvet meselesine dair yaptığı tüm değerlendirmelerin girişi ya da sonucu şeklinde değerlendirmek mümkündür. İlgili âyetlerden ilk ikisi Nisâ suresinden “Allah’ı ve Rasulünü inkar edip Allah ile Rasullerin arasını ayırmak isteyenler ve onların kimisine iman eder kimisini inkar ederiz diyerek (iman ile küfür arasında) kendilerince bir yol tutmak istemektedirler. İşte bunlar, gerçekten kafirlerin ta kendileridirler. Ve biz kafirler için alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.”¹¹⁰ âyetleri, diğeri de Mü’min suresinden “Allah’ın âyetleri konusunda ancak küfürde ısrar edenler tartışma çıkarır. Fakat onların memleketlerde gururla dolaşmaları seni aldatmasın!”¹¹¹ âyetidir. Mustafa Sabri Efendinin -aşağıda ayrıntılı olarak kaydedileceği üzere- nübüvvete ilişkin görüşleri incelendiğinde onun asri, çağdaşçı ve modernist kelimeleri ile nitelediği yeni zamanlar yazarlarının nübüvveti dehaya hamletmek ve mucizeleri inkar etmekle aslında nübüvvet müessesini toptan ortadan kaldırmak istedikleri hatta metafizik sayarak Allah’ın varlığı hakkında dahi toptan ilhada yol almak istedikleri şeklinde bir kanaat taşıdığı görülecektir. Bu noktadan nübüvvet başlığının hemen altına ser levha yaptığı ayetler dikkat çekicidir.

2.1. ÇAĞDAŞ YAKLAŞIMLARA BAKIŞI

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin eserlerinin çoğunluğu, özellikle de *Mevkıfu'l-Akl* isimli dört ciltlik kitabı tartışma ve müdafaa tarzı eserlerdir. Bu yüzden nübüvvet başlığı altında Mısır merkezli olarak konu etrafında ‘yeni’, ‘modern’, ‘asri’ ve ‘çağdaş’ kelimeleri ile nitelenebilecek görüşleri ele alıp eleştiriye tabi tuttuğu ve bunlara karşı İslam akidesini savunmaya yönelik yazılar kaleme aldığı görülmektedir.

---

¹⁰⁹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, IV, s. 24.

¹¹⁰ 4, Nisâ; 150-151.

¹¹¹ 40, Mü’min; 4.

Mezkur metot ve üslubun gereği olarak da Sabri Efendi'nin nübüvvet etrafında ortaya koyduğu görüşlerin genel karakteristiği savunma ve cedel/polemik şeklinde kendini göstermiş olmaktadır. Dolayısıyla Sabri Efendi nübüvvet konusuna girerken konu etrafında modernist veya çağdaşçı (asri) olarak nitelediği bir kısım muasır isimlerin iddialarını ele alıp onlara karşı reddiye ve müdafaalar geliştirmektedir.

Sabri Efendi, gerek *Mevkıfu'l-Akl*'ın yetmiş sayfa süren ilk önsözü ve gerekse peşinden gelen bahislerde ve gerekse aynı kitabın nübüvvete dair yazılmış dördüncü cildi boyunca asri yazarlar olarak nitelediği isimlerin nübüvvet etrafında ileri sürdükleri görüşlerinden rahatsızlığını ifade etmektedir. Burada onun anılan isimlere yönelttiği iddialar, ithamlar ve eleştiriler kaydedilecektir. Bu durum onun nübüvvet görüşünü belirginleştirmede önem arz etmektedir. Zira müellifimiz anılan iddiaların sahipleri ile yaptığı tartışmaları ele alıp reddederken aynı zamanda kendisinin nübüvvete müteallik görüşlerini de açıklayıp ortaya koymuş olmaktadır.

Sabri Efendi, çağdaşçı yazarların gaybi meseleleri inkar ettiklerini ifade etmekte, onlar hakkında 'inkarcılar' (münkirin) tabirini kullanmaktadır.¹¹²

Müellifimiz, çağdaş yazarların nübüvvete bakışlarının imandan değil Batı biliminin verilerinden hareketle şekillendiğini ifade etmektedir. O şöyle der: *"meselenin aslı şudur: okumuş çağdaş yazarlar zihinlerinde maddeci/materyalist modern bilime çok sağlam ve köklü bir biçimde iman etmişlerdir. Onlar bilime Allah'ın kitabından ve Rasulünün sünnetinden daha fazla iman etmektedirler. Bu akideleri, onları mucize ve nübüvvet gibi gaybi meseleleri bilinen anlamları ile inkar etmeye sevk etmektedir. Eğer onlarda bu akide olmasaydı ve onlar Allah kelamına ve Allah Rasulüne kendine muhalif görüşü kabul etmeyi engelleyici bir akide ile kayıtlanamaksızın tarafsız olarak baksalardı kendilerini Allah ve Rasulünün sınırlarında durdurmamız mümkün olurdu"*.¹¹³ Burada müellifimizin, çağdaşçı yazarların nübüvvete bakışlarına yön verme metodu ve hareket noktası olarak Batı bilimine dikkat çekmekle birlikte adı geçen bilimin İslam'ın iman ve akidesinin karşısına yerleştirilmiş alternatif bir inanç ve akide olduğundan bahsetmesi dikkat çekmektedir. Yani ona göre Batı bilimine 'iman etmiş olanlar' İslam akidesine inanma problemi yaşamaktadırlar.

---

¹¹² Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 22.

¹¹³ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 23. İlgili olarak: *Mevkıfu'l-Akl* mukaddimesi, c. IV, s. 4 vd.

Mustafa Sabri, çağdaşçı yazarların görüşlerini kabul etmeyen din alimlerinin bunların gaybi meselelere imanı engelleyen akidelerine karşı ilmi olarak mücadele etme ve fikirlerine karşı ilmi cevaplar verme görevinin bulunduğunu, kendisinin de *Mevkıfu'l-Akl*'ı bu hedef doğrultusunda yazdığını, dört ciltlik kitabın dördüncü cildinin büyük bir bölümünü teşkil eden geniş hacimli nübüvvet meselesi bahsini de bu amaçla kaleme aldığını ifade etmektedir.¹¹⁴

Sabri Efendi'nin *Mevkıfu'l-Akl*'da “*Allah'ın Rasulleri, Onlar Elinde Gerçekleştirdiği Mucizeler ve Onlara haber Verdiği Ölümünden Sonra Diriltirme Karşısında Akıl ve İlmin Konumu*” genel başlığı altında işlediği Nübüvvet bahsine girişte kaydettiği ayet-i kerime dikkat çekicidir. “*şüphesiz Allah'ı ve peygamberlerini inkar edenler, Allah'a inanıp peygamberlerine inanmayarak ayırım yapmak isteyenler, 'peygamberlerin kimine inanır, kimini inkar ederiz' diyenler ve böylece bu ikisinin (imanla küfrün) arasında bir yol tutmak isteyenler var ya işte onlar gerçekten kafirlerdir. Biz de kafirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.*”¹¹⁵ Müellifimizin nübüvveti dair yaptığı yorumlarda mezkur ayetten hareket ettiği anlaşılmaktadır. Zira o, modern/ist yazarların Allah'a inanmakla birlikte mucizeler gibi gaybi meseleleri inkar edip nübüvvet mevzuunda da zayıf imana sahip olduklarını iddia etmektedir.

Sabri Efendi çağdaşçı yazarların en önemli özelliklerinin kevnî mucizeleri inkar edip bunların vukuunun imkansız olduğunu kabul etmek olduğunu ifade eder. Bunlara Muhammed Ferid Vecdi, Ahmed Mustafa el-Merâğî (1883-1952) ve Muhammed Hüseyin Heykel'i örnek verir. Bazılarının Hz. Muhammed'in mucizelerini inkar edip, mucizesiz olmanın peygamber efendimiz için diğer peygamberlere karşı bir üstünlük ve ayırıcı vasıf olduğunu kabul ettiklerini öne sürer.¹¹⁶ Hatta iddialarını daha da ileri götürerek çağdaş yazarların –aşağıda ayrıntıları verileceği üzere- nübüvveti inkar ettiklerini de iddia eder.¹¹⁷

Mustafa Sabri Efendi, Ahmed Mustafa el-Merâğî, Muhammed Reşid Rıza gibi bir kısım modernist yazar taifesinin belirgin mümeyyiz vasıflarından birinin de Hadis kitaplarına, özellikle de bunlar arasında mucize ile ilgili olanlara önem vermeyişleri olduğunu söyler. Fakat anılan deha davetçisi ve iddiacısı taife bu yolculukta hazreti

---

¹¹⁴ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 23.

¹¹⁵ Nisa: 150.

¹¹⁶ *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 5.

¹¹⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 8.

Peygamberin nübüvvetine bedel dehasına önem vermekle birlikte onun tek mucizesinin Kuran olduğu konusunda ise müttefiktirler. Onlar hazreti Peygamberin bize ulaşan en büyük ve en üstün mucizesinin Kur'an olduğunu söylerler. Lakin onlara göre Kur'an-ı Kerim hazreti Peygamber'in dehasının değil, nübüvvetinin mucizesidir. Çünkü dehanın mucizesi olmaz fakat nübüvvetin mucizesi olur.¹¹⁸

Sabri Efendi hazreti Peygamberin tek mucizesinin Kur'an olduğu iddiasını öne sürenlerin -şimdilik açıkça söyleyemeyip yalnızca mucize inkar etme cüreti gösteriyor olsalar da- aslında toptan nübüvveti inkar etme amacında olduklarını ileri sürmektedir. Hatta ona göre mucizeleri inkar etmek yalnızca nübüvvetin değil Allah'ın varlığının da inkarına kapı aralayacak tehlikeli bir sonuç doğurmaktadır.¹¹⁹ Bu mesele aşağıda "Nübüvvet-Mucize İlişkisi" başlığı altında ayrıntılı olarak kaydedilecektir.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi dehanın nübüvvetin yerine ikame edilmesinin yeteri kadar büyük bir fitne olduğu kanaatindedir. Ona göre mezkur fitne Kur'an-ı Kerim'in kelimullah oluşu ve hazreti Muhammed (s.a.v) efendimizin sözlerinin Allah'ın Rasulüne ait sözler olması akidesinin çökmesine sebep olmaktadır. Zira modernistler ulema tarafından sahih kabul edilmiş olan hadisleri râvîleriyle birlikte yalanlamaya cüret etmeleri onları doğrudan Peygamberi yalanlamaya götürecektir. Çünkü modernistler nübüvvetin risalet değil de deha olduğunu kabul etmektedirler. Bu durumda modernistlere göre ravilerin Hz. Peygamber'e söylemediği şeyleri isnat etmeleri kolay olacağı gibi modernistler açısından da Peygamberin söylediklerini tasdik etmeme kolaylığı sağlanmış olacaktır¹²⁰.

2.2. DEHA TARTIŞMALARI

Sabri Efendi'ye göre çağdaşçı yazarların nübüvvet bakışlarında bariz olarak göze çarpan bir diğer husus da onların Peygamber efendimizin nübüvvet makamının yerine dehayı (abkariyye) yerleştirmeye çalışmalarıdır. Sabri Efendi onları bu konu ile özel olarak ilgilendikleri, Hz. Peygamber'in nübüvveti yerine dehası üzerine yazılar yazmakta oldukları kanaatini taşımaktadır. Bunu yaparken çağdaş yazarlar Hz.

---

¹¹⁸ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 16-17.

¹¹⁹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 16-17.

¹²⁰ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 18-19.

Peygamberin dinine ve risaletine inanan veya inanmayan herkesin tazim ettiği menakıbını sadece Müslümanların tazim ettikleri üzerine tercih etmektedirler.¹²¹

Anılan noktada Mustafa Sabri Efendi Dr. Zeki Mubarek (1892-1952)'ten örnek vermektedir. Onun kendisi ile benzer düşüncelere sahip çağdaşçı yazarların içlerinde gizlediklerini açığa vurduğunu iddia etmektedir. Zeki mübarek şöyle demektedir: “*yakın veya uzak gelecekte insanlar gaybi meselelere karşı isyan edecekler fakat hazreti Muhammed’in dehasına karşı çıkmaları mümkün olmayacaktır*”. Sabri Efendi Zeki Mubarek’in bu ifadelerinden hazreti Peygamber (s.a.v.)’in nübüvvetinin, gaybi meselelerden olduğu için sadece nübüvvete inanmayanlar tarafından değil, aynı zamanda inananlar tarafından bile karşı çıkılmaktan kurtulamayacağı anlamının çıkacağını ileri sürmektedir.¹²²

Mustafa Sabri Efendi’nin düşüncesine göre Zeki Mubarek’in mezkur ifadelerinden hazreti Muhammed’in tüm tabileri ve özellikle Araplar bilim çağının insanların tasdik etmediği gaybi meselelerden olması sebebiyle Onun peygamberliğine ve hatta getirdiği dine de karşı çıkacakları da anlaşılacaktır. Mustafa Sabri Efendi’ye göre Zeki Mubarek’in anılan iddiaları bazı müsteşriklerin iddia ettikleri gibi Hazreti Peygamber’in dehası ve kahramanlığının nübüvvetinden daha önde ve daha güçlü olduğu anlamına gelmektedir.¹²³

Mustafa Sabri Efendi zaman zaman eleştirdiği yazarlar hakkında yaptığı fikrî çıkarımlar yahut niyet okumalarından hemen sonra okuyucuların zihinlerine gelebilecek muhtemel itirazları da değerlendirip cevaplamaya çalışmaktadır. Zeki Mubarek’e yönelttiği suçlamalardan hemen sonra birilerinin Mubarek’in kendisinin gaybi meselelerden olan nübüvvete karşı çıkmak istemediğini, aksine yakın veya uzak bir gelecekte başkalarının herhangi birileri tarafından yapılabilecek muhtemel bir karşı çıkıştan bahsettiğini öne sürebileceklerini ihtimalini göz önünde bulundurur. Böyle bir söyleme karşı Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek’in ifadelerinden herhangi bir zamanda gaybiyata karşı gerçekleşebilecek herhangi bir başkaldırı durumunda hazreti Peygamber’in dehasına güvendiği kadar nübüvvetine güvenmediğinin anlaşılmağa olduğunu dile getirir. Ona göre böyle bir söylem de şüphe yok ki onun kendisinin nübüvvete dair taşıdığı yahut yaymak istediği bir şüpheden

---

¹²¹ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 5-6.

¹²² Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 6.

¹²³ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 144.

kaynaklanmaktadır. Mezkur söylemleriyle Zeki Mubarek sanki hazreti Peygamber'in nübüvvetine karşı gerçekleşebilecek bir başkaldırı durumunda Onun dehasının selamette kalmasıyla ile teselli bulmaya çalışmakta ve iddia ettiği durum gerçekleştiğinde sanki insanların Hazreti Peygamber'in dehasını kabul etmelerini istemektedir.¹²⁴

Yukarıda ayrıntılı olarak serdedilen çıkarımlarının peşinden Mustafa Sabri Efendi nübüvvet müteallik olarak yaptığı pek çok açıklama üzerine eklediği iddiasını tekrarlamaktadır: “*Biz Mısırda bir kısım Müslüman yazarların ve din adamlarının ne mucizeye ve ne de nübüvvet bilinen anlamları üzere inanmadıklarını söylemekte haklı ve doğru değil miyiz?*”. Özellikle de anılan yazarlar hazreti Muhammed'de kendisini en büyük liderliğe layık hale getirecek, nübüvvetten müstağni kılacak dahiyane vasıflar bulmaktadırlar. Onlara göre hazreti Muhammed'in nübüvvet iddiası ile ortaya atılması insanları kendi getirdiği prensiplere boyun eğmeye ikna etmek için başvurulmuş bir hile idi. (Mezkur prensipler her ne kadar kendilerine karşı yapılacak bir başkaldırı ve isyana karşı güvenilmeyen ahirete ait gaybiyattan olsa da en azından insanların dünya hayatında maslahat ve mutluluklarını tazammun etmekteydi). Bahsi geçen hile nübüvvetle uyuşmuyor ise de deha ile uyuşmakta idi. Böylece -çağdaşçı yazarlara göre- hazreti Muhammed'in dehası nübüvvetinden ayrı bir konumda oluyordu.¹²⁵

Mustafa Sabri Efendi nübüvveti deha ile denkleştirmeye hatta dehayı nübüvvetin önüne geçirmeye çalışan çağdaşçı yazarlara farazi bir itiraz yöneltip onların iddiaları üzerinden kendince bir cevap tahmini yürütmektedir. Onlara şöyle bir soru yöneltir: “Deha nübüvvetle denk olamaz. Bu konuda nifak sayılabilecek hilekarlığın deha ile yan yana gelmesinin mümkün olması tek başına delil olarak delil olarak yeter”. Anılan yazarların bu tarz bir soruya cevap olarak eğer dindarlardan başkasının hayal dünyasında hakikati ve varlığı bulunmayan bir durum olarak kendisine isyan edilebilecek gaybi bir mesele olmasa nübüvvetin dehadan daha yüksek ve daha üstün olduğunu kabul ederek onaylayacaklarını ifade eder.¹²⁶

Zeki Mubarek'in isyan edenler karşısında nübüvveti savunmanın mümkün olmadığı fakat dehayı savunmanın imkan dahilinde şeklinde özetlenebilecek

---

¹²⁴ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 144.

¹²⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 144.

¹²⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 145.

görüşlerine karşılık olarak şöyle bir cevap vermektedir: “Nübüvetsiz dâhî Muhammed, Müslümanların değil Arapların lideri olacaktır. Hatta tüm Arapların da değil, kendisine iman etmeyen Arapların lideri olacaktır. O, onların lideri fakat bizim peygamberimizdir. Biz hiçbir zaman onun nübüvvetinden şüphe etmedik. Onu savunma konusunda bıkkınlık ve yılgınlık da göstermeyiz. Ben onu savunma konusunda onun ümmetinin en hakiriyim. Bu kitapta –Mevkıfu’l-Akl- o benim savunmama muhtaç olduğu için onu savunmuş değilim. Tam tersine, onun nebi kabul edenin mi yoksa lider kabul edenin mi ona daha sevgili geleceği o günde ben onun şefaatine muhtaç olduğum için savundum”.¹²⁷ Serdedilen ifadelerinden Mustafa Sabri Efendi’nin nübüvvet ile deha arasında hem dünyada kabullenme açısından hem de ahirette fayda verme bakımından bir iman ayırımı yaptığı, aynı imanın ahiretteki rolüne de dikkat çektiğini anlamak mümkün gibi gözükmektedir.

2.3. DEHA VE KAVMİYET İLİŞKİSİ

Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi’nin Zeki Mubarek’e yönelttiği eleştirilerden biri de onun Arap tarih yazıcılarına yönelttiği bir görüşüne dairdir. Zeki Mubarek şöyle demektedir: “Arap tarih yazıcılarının Arap ırkının tarihini yazmak yerine Peygamber’in (er-Rasul) tarihini yazmaktadırlar. Çünkü Arap tarih yazıcıları tam manasıyla mucizelere boyun eğmek istemişlerdir. Çünkü onlara göre Peygamber bir dahi değil aksine Allah’ın kendisini özellikle Peygamberlik için seçip ismini ölümsüzleştirdiği bir zattır. Araplar da güçlü bir kavim değil aksine Peygamber sayesinde yücelmişlerdir.”¹²⁸

Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek’in anılan görüşlerinden kavmiyetçilik çıktığı kanaatini taşımaktadır. Zeki Mubarek’in görüşlerini İslam’ın Türkler üzerine hiç bir üstünlük ve katkısı olmadığını düşünen Türk inkılabı müntesiplerinin görüşlerine benzetip İslamiyet’in kendi içlerinde yayıldığı yeni Arapların da Arap Peygamber’in Araplar üzerine bir üstünlük ve katkısı bulunmadığına inandıklarını görmeye başladığını ifade eder. Adeta Müslüman Türklerin dinlerini eski Araplardan aldığı gibi yeni Araplar da yeni Türklerden Din dışı olmayı (lâ-dînîliği) almak istemektedirler. Mustafa Sabri Efendi’ye göre Zeki

¹²⁷ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 145.

¹²⁸ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 145.

Mubarek'in fikirlerinden çıkan sonuç Peygamber'in, dehası ve ismini ölümsüzleştirilmesi için, Allah'ın lütfu ile Peygamber olmaya muhtaç olmadığı gibi Arapların da kalkınma ve yükselmelerinde Peygamber sayesinde İslam Dinine girmelerine sebep olmadığıdır. Bu durumda Peygamber'e Nübüvvet dışı olarak ismini ölümsüzleştirmek için dehası yeter iken Araplara da Din dışı olarak kalkınma ve ilerlemeleri için anılan Arap dahi liderliğinde taşıdıkları güçleri yeter. Hatta herhangi bir dâhinin liderliği de yeter. Bu durumda Mustafa Sabri Efendi'ye göre Zeki Mubarek Allah'ın Arap Peygamber'e fazlı ile birlikte İslam'ın ve Peygamber'in Araplara fazlına karşı ağır bir şekilde inkar etmiş ve nankörlük yapış olmaktadır.¹²⁹

Mustafa Sabri Efendi'ye göre Zeki Mubarek hazreti Peygamberin risaleti yerine dehasını ön plana çıkarıp onun nübüvvetini arka plana atmakla Peygamber hakkında taassup yapıp Allah'ı kızdırmış, aynı zamanda Araplar hakkında da taassup yapıp Peygamberi kızdırmış olmaktadır. Mustafa Sabri anılan noktada Zeki Mubarek'e reddiye olarak Kur'an-ı Kerim'den üç ayetle istişhadda bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim Doktor Zeki Mubarek'in mezkur görüşlerine reddiye olarak şöyle demektedir:

*“Eğer Allah'ın sana lütfu ve rahmeti olmasaydı, onlardan bir grup seni saptırmaya yeltenmişti. Onlar yalnızca kendilerini saptırırlar, sana hiç bir zarar veremezler. Allah sana Kitab'ı ve hikmeti indirmiş ve sana daha önce bilmediğin şeyleri öğretmiştir. Allah'ın lütfu sana gerçekten çok büyük olmuştur.”*¹³⁰ Kur'an ayrıca şöyle demektedir: *“İşte böylece sana da emrimizle Kur'an'ı vahyettik. Sen, daha önceleri kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu kullarımızdan dilediğimizi kendisiyle doğru yola erdirdiğimiz bir nur kıldık. Şüphesiz ki sen doğru bir yolu göstermekteisin. O yol göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın yoludur. Dikkat edin, bütün işler sonunda Allah'a döner.”*¹³¹ Kur'an-ı Kerim Araplar hakkında ise şöyle demektedir: *“Ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitab'ı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Kuşkusuz onlar önceden apaçık bir sapıklık içindeydiler.”*¹³²

---

¹²⁹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 146.

¹³⁰ 4-Nisa: 113.

¹³¹ 42-Şura: 52-53.

¹³² 62-Cuma: 2.

Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek'in nübüvvetin Araplara bir üstünlük katmadığı şeklinde özetlenebilecek görüşlerine karşı yukarıda kaydedilen üç ayeti zikrettikten sonra şöyle bir yargıda bulunmaktadır: *“Eğer Zeki Mubarek Kur'an-ı Kerim'in kelimullah olduğuna iman etmeyip onun Muhammed (a.s.)'in sözü olduğuna itikat ediyorsa bu durumda resulün Allah'ın kendisi üzerindeki fazlına, Arapların da İslamın ve İslam Peygamberinin kendileri üzerine fazlına ihtiyacı olmadığı şeklindeki düşüncesini yukarıda kaydedilen ayetlerin sahibi olan Muhammed bizzat kendisi yalanlamaktadır”*.¹³³

Yukarıda ayrıntıları verildiği üzere Zeki Mubarek'e yönelttiği eleştiriler bağlamında Mustafa Sabri Efendi'nin Türkler ve Araplar gibi Müslümanlaşmış kavimlere Nübüvvetin büyük bir üstünlük ve katkı sunduğu görüşünde olduğu anlaşılmıştır.

Mustafa Sabri Efendi'nin Zeki Mubarek'e yönelttiği eleştirilerden biri de onun Peygamber ile risaletini ve mucizelerini birbirinden ayırması üzerinedir. Mustafa Sabri Efendi *“Zeki Mubarek'e hazreti Muhammed'in peygamberliği ile insanîyetinin farklı şeyler olduğunu kim söylemiştir ki bu ikisinden hangisinin onun ismini ölümsüzleştirdiği araştırılsın!”* şeklinde tepkisel bir soru yöneltmektedir. Sabri Efendi'ye göre Arap tarih yazıcılarının Hazreti Muhammed'in nübüvvetini onun dehasının önüne geçirmelerini eleştirdiğine göre bu durumda Zeki Mubarek neredeyse hazreti Muhammed'in nübüvvetine ve Arapların o nübüvvet sebebiyle Müslüman olmalarına kızgınmış gibi görünmektedir. Zira sanki Allah katından gelen mucizeleri olmasa Araplar Peygamber'e iman etmeyecek, bu durumda tarih de Araplar ve Arap Muhammed (s.a.v.) hakkında bu güne kadar yazdıklarından daha parlak şeyler yahut en azından ona denk şeyler yazmış olacaktı.¹³⁴

Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek'in anılan görüşlerinin Batı tesirinde bir kavmiyetçilik olabileceğini ileri sürmektedir. Bu noktada sözü uzatmak istemediğini söyleyen Mustafa Sabri Efendi çoğu zaman yaptığı cedel/polemik üslubunun gereği olarak Zeki Mubarek'e eleştirel sorular yöneltmektedir: Eğer Hazreti Muhammed (s.a.v.) peygamber olmasaydı elinde Kur'an bulunur muydu? Bu soruya 'evet' cevabı verdiği takdirde Zeki Mubarek'in Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna iman etmemiş

¹³³ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 146.

¹³⁴ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 147.

olması ya da en azından Kur'an'ın Hazreti Muhammed'e nispetinin Allah'a nispetinden daha sahih olması gerekmektedir. Aynı zamanda hem Kur'an'ın hem metin kurucusunun yani hazreti Muhammed'in tüm insanlar ve cinler bir araya gelseler onun benzerini ortaya koyamayacakları iddiasında yalancı olmaları gerekir. Zira hiç bir insan kendi telif etmiş olduğu bir kitap hakkında böyle bir iddia ortaya atmaya cesaret edemez. Çünkü insanoğlu kendi hemcinsinden birinin telifi olan bir kitabın bir benzerini yazmaya muktedirdir.¹³⁵

Mustafa Sabri Efendi'nin kendisine yönelttiği "eğer Hazreti Muhammed (s.a.v.) peygamber olmasaydı elinde Kur'an bulunur muydu?" sorusuna Zeki Mubarek 'hayır' cevabı verdiği takdirde Arap Liderde (Hz. Muhammed) Kur'an'ın bulunmasının telafi kabul etmez bir zarar oluşturmayacağını kabul etmiş olacaktır. Bu durumda Zeki Mubarek'in Kur'an'ın dehasına Hazreti Muhammed'in dehasına iman ettiği gibi iman etmediği sonucu çıkacaktır.¹³⁶ Kaydedilen açıklamaları Mustafa Sabri Efendi'nin nübüvvetin vahiy ve Kur'an'a iman boyutu ve bunlarla olan ilişkisine vurgu yaptığı, vahyin ışığı olmadığı takdirde dehanın tek başına sönük kalacağı kanaatinde olduğunu göstermektedir.

Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek tarafından ileri sürülen deha nitelemesini reddetmek amacıyla ileri sürdüğü argümanlardan bir de Kur'an-ı Kerim'in Arap dilinin gelişimi ve korunmasına yaptığı katkıdır. Sabri Efendi'ye göre eğer Kur'an-ı Kerim'in Arap diline yaptığı katkı dünyanın hiçbir diline yapılmış değildir ki bu durumu Arap yeni nesli pek de bilmemektedir. Arap veya acem alimler doğrudan Arap dilinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Hatta o kadar ki Kur'an-ı Kerim olmasaydı Arapçanın günümüze kadar korunmuş olarak gelmesi dahi garanti edilemezdi.¹³⁷

Akıl sahibi olan herhangi bir Arabın Muhammed'in (a.s.) sahip olduğu dehanın büyük çoğunluğunun ya da tamamının onun Allah'tan gelen Risaleti sayesinde olduğunu inkar etmesi mümkün değildir. Hatta o kadar ki Hazreti Peygamberin mucizelerini inkar edenler dahi onun Kur'an mucizesini inkar edememektedirler. Kur'an'ın mucize olma hususiyeti ise onun Allah katından gelmiş olması ile ilidir. Kur'an'ın Allah katından gelmiş olma özelliğinin ise Risaletin bilinen gaybi manasıyla

---

¹³⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 147-148.

¹³⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 148.

¹³⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 149.

Hazreti Muhammed (s.a.v.)’in Allah’ın rasulü olması dışında bir yolla gerçekleşmesi mümkün değildir.¹³⁸

Sabri Efendi “*çağdaşçı yazarların özellikle ve bizzat Hz. Peygamber’in dehası üzerine yoğunlaşmaları, onların nübüvveti dehayı inandıkları kesinlikle inanmadıklarını ortaya çıkarır*” demektedir. Bu düşüncesine gerekçe olarak da müellifimiz anılan yazarların, dehayı Hz. Peygamberin dehadan daha yüksek, daha yüce ve şüphelerden daha selamette olan nübüvveti üzerine tercih edip öne çıkarmalarını göstermektedir.¹³⁹

Mustafa Sabri Efendi siret yazımında Müslüman bir yazar ile Müslüman olmayan yazarlar arasında ciddi bir farklılık olması gerektiği hususuna dikkat çeker. Hazreti Peygamber’in hayatını yazan Müslüman müelliflerin İslam hakkında insafli yazılar kaleme alan, İslam peygamberinin tüm büyüklüklerini derinlemesine insafli bir şekilde kaydeden ecnebi (gayr-ı müslim) yazarlar gibi hareket etmesinin çok garip bir durum olduğunu ifade eder. Halbuki –Sabri Efendi’ye göre- Hz. Peygamberin nübüvveti onun bütün büyüklüklerini içinde toplayan kapsamlı bir azametın kaynağıdır ki bu husus onun hayatının en çok önem verilmesi gereken taraflarının en başında gelmektedir.¹⁴⁰

Bahsi geçen garabete ilaveten Hz. Peygamber’in dehasına nübüvvetinden daha fazla önem verip ön plana çıkaran Müslüman yazarlar hakkında Mustafa Sabri Efendi diğer bir ihtimal daha ileri sürmektedir ki bu da iman konusunda onların hidayet-i ilahiyeden nasiplerinin tam olmayışlarıdır. Müellifimize göre, bahsi geçen çağdaşçı yazarlar Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Allah’ın peygamberlerinden bir peygamber olduğuna dair imanları konusunda ilahi hidayet kendilerini desteklememiştir.¹⁴¹

Alimimiz, Hz. Peygamber’in dehasını ön plana çıkaran yazarlar hakkında ileri sürdüğü iman zayıflığı, yakın eksikliği ve hidayet noksanlığı iddialarına karşı ileri sürülebilecek bir itirazı da ele almaktadır. Sabri Efendi, “*Eğer, ‘anılan yazarlar nübüvveti inkar etmiyorlar’ denilirse ben de bu durumun onların dehasından (hilekarlıklarından) kaynaklandığını söylerim*” der. Bu noktada Sabri Efendi, anılan yazarların deha (hilekarlık) sergilediklerini iddia etmektedir. Zira Zeki Mubarek,

---

¹³⁸ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 149.

¹³⁹ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 6.

¹⁴⁰ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 6.

¹⁴¹ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 6.

nübüvveti nefyettiğini açıkça söylemeksizin yalnızca deha meselesi üzerinde dururken bazıları Kur'an'dan başka bir mucize kabul etmemekte, üçüncü bir isim de nübüvvet ve mucizeyi de içerecek şekilde mutlak manada gaybiyata karşı isyan başlayacağını iddia etmektedir. Ancak müellifimiz uyanık ve dikkatli okuyucunun, anılan yazarların iddialarının arka planında yatan gerekçelere ve bu konuya çok aşırı bir şekilde önem vermelerinin asıl sebeplerine dikkat etmeleri gerektiğini savunur. Onların gaybî meselelere olan inancın zayıflayacağını öngörmelerinin, insanların gayba imana isyan edeceklerini iddia etmelerinin onlarda bulunan iman, hidayet ve yakîn zayıflığından başa bir şeyle izah etmenin mümkün olamayacağını iddia eder.¹⁴²

Sabri Efendi, çağdaş yazarlar hakkında ileri sürdüğü iddialara ilave olarak günümüzde Müslümanların, İslamın geçmiş çağlarında olmadığı şekilde din hakkında şüpheler ile karşı karşıya bulduklarını da ekler. Bu noktadan okuyucuların dikkatli olmaları ve haklarında su-i zan yapacakları veya hüsn-ü zan edecekleri yazarları dikkatle seçmeleri gerektiğine dikkat çeker.¹⁴³

Mustafa Sabri Efendi, ayrıca, telif edilen her bir kitabın, okuyucusunu bir kanaate sevk etmek gibi bir amacının bulunduğuna dikkat ifade çeker. Ona göre, insanları hazreti Peygamber (s.a.v.)'in dehasına iman etmeye çağırmanın gayr-ı müslimleri kazanmak gibi bir hedefi de bulunuyor olmalıdır. Fakat -müellifimize göre- insanları hazreti Peygamber'in dehasına iman etmeye çağırmanın onların zihinlerini Hz. Peygamber'in nübüvvetinden uzaklaştıracağı da ortadadır. Dolayısıyla bu durum "*Müslümanların, özellikle de Arap olmayanların kaybettiklerini telafi edemeyecektir. Öyleyse, insanların zihinlerini hazreti Peygamber'in nübüvvetinden uzaklaştırmakla sonuçlanacak olan deha çağrısından ne gibi bir fayda elde edilecektir?*"¹⁴⁴

Anılan duruma ilaveten, Mustafa Sabri efendi, modern yazarların, kalemlerini insanları hazreti peygamberin nübüvvetine davet etmeye çevirmedikten sonra onun dehasından bahsetmelerinin de bir anlamı olmayacağını ifade etmektedir. Ona göre çağdaş yazarların deha vurgusu ile yaptıklarının sonucu hazreti peygamberi çağdaş bir nebi yapma meselesi olarak gözükmektedir. Zira günümüz nesli, geçmiş Peygamberlere gaybiyattan oldukları için az iman ediyor olmaları hasebiyle en azından Hz. Muhammed (s.a.v.) çağdaş bir peygamber olarak önlerinde duracaktır.

---

¹⁴² Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 6-7.

¹⁴³ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 7.

¹⁴⁴ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 7-8.

Çağdaş yazarlar da bu durumda Hz. Peygamber'i, tüm insanlar için liderliği kaybolmuş olsa da en azından Arapların lideri olarak görme ve gösterme gayreti içerisinde olacaklardır. Konumundaki bu değişikliğe rağmen Arap olmayanlar da Hz. Muhammed'i makul oluşu sebebiyle takip etmeye devam edeceklerdir. Diğer Peygamberler için de durum pek farklı olmayacaktır. Zira insanlar onları kendi yaşadıkları zaman dilimi içerisinde peygamber görünümünde bulunmuş olan dâhiler olarak kabul edeceklerdir. Onların dehalarına insanları ikna etmek de Peygamberliklerine ikna etmekten daha güçlü ve kolay olacaktır.¹⁴⁵

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, çağdaş yazarlara yukarıda ayrıntıları verilen iddia ve ithamları yöneltip onlar hakkında -yukarıda geçtiği şekilde- bir kısım olumsuz tespit ve yorumlarda bulunduktan sonra kendisinin yaptığı yorumlara karşılık olarak ileri sürülebilecek bir iddiayı da ele alıp cevaplamaktadır. Kendilerini sorgulayıp, nübüvveti inkâr etmek ve onu, özellikle de Hz. Muhammed (a.s.) hakkında dehaya dönüştürmekle suçladığı yazarlar ile ilgili olarak onların nübüvveti inkâr etmedikleri, aksine nübüvvetin yanına yüksek bir özellik olan dehayı da ekledikleri, deha açıklamasının nübüvveti zarar vermeyeceği bir yana, bunun tam tersine Nebinin dahilikle nitelenmesinin onun şerefine ve üstün özelliklerine (menkıbesine) ilave bir katkı sağlayacağı şeklinde bir görüş ileri sürülebileceğini göz önünde bulundurmaktadır. Sabri Efendi, böyle bir iddianın ileri sürülemeyeceğini ifade etmekte, buna karşılık olarak iki gerekçe ileri sürmektedir. Sabri Efendi bu iddiaya karşı cevap verirken aynı zamanda deha iddiası sahiplerine bir karşı eleştiri de getirmiş olmakta, konu ile ilgili yeni görüşler ileri sürmüş olmaktadır.

Birinci olarak: Mustafa Sabri Efendi, yaptığı tespitle ilgili olarak kendisinin taşıdığı sorumluluk duygusuna dikkat çekmekte, nübüvvetle ilgili olarak deha iddiasını dillendirenleri kendilerinde bulunmayan bir sıfatla niteleyerek onlara iftira atmış olmaktan Allah'a sığınmaktadır. Bununla birlikte adı geçen iddia sahipleri hakkında ileri sürdüğü nübüvvet inkârı iddiasının kesin olduğunu belirtmektedir. Çünkü müellifimize göre, onlar, mucizeleri, kâinatta cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden olduğu gerekçesiyle inkâr etmektedirler. Halbuki kâinatta cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden olmak noktasında mucize ile nübüvvet birbirinin aynıdır. Dehayı dillendiren çağdaş görüş sahipleri nübüvveti belki

---

¹⁴⁵ Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, c. IV, s. 8.

Müslümanların ve milliyetçilerin hep birlikte inandıkları şekliyle gaybi meselelerden biri olarak değil de başka bir türlü (deha şeklinde) kabul ve itiraf ediyor olabilirler. Fakat müellifimize göre, onların bu kabul ve itiraflarının bir anlamı yoktur. Onlar belki mucizeyi de kâinata cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden biri olarak değil de mucize olmayan olayları mucize imiş gibi saymak suretiyle kabul ve itiraf ediyor olabilirler. Bu noktada müellifimiz, Muhammed Ferid Vecdi'nin Bedir harbinde meydana gelen gerçek mucizeler ile bir kısım harika olayları birbirine karıştırıp çelişkili açıklamalar yapmasını ve Şiblî Şümeyl (1850-1917)'in mucizeler üzerinden ilhad fikrini yaymasını örnek olarak zikretmektedir.¹⁴⁶ Konunun mucize ile ilgili yönleri çalışmanın ilgili başlığı altında ayrıntılı olarak kaydedilecektir.

İkinci olarak: Mustafa Sabri Efendi'ye göre, nübüvvetle ilgili olarak deha iddiasını dillendirenler dehayı, özellikle de nübüvvetin ayrılmaz ve zorunlu parçası olan mucizeyi, nübüvvet makamına ilave bir değerlendirme olarak değil de ondan ayrı, müstakil ve müstağni bir şekilde yazmaktalar. Onlar –müellifimize göre- belki de dehayı nübüvvetin ayrılmaz ve zorunlu bir i'cazı olarak iddia etmekte. Onların bu şekilde davranmaları, nübüvveti ihmal edip onun yerine dehayı ön plana çıkarma (terviç etme) yolunda çalıştıkları anlamına gelmektedir. Mustafa Sabri Efendi bu iddialarına dayanak olarak yine Muhammed Ferid Vecdi'nin mucizeler üzerine yaptığı yorumlara işaret etmektedir.¹⁴⁷ Şöyle ki:

Muhammed Ferid Vecdi bahsi geçen yerde geçmiş peygamberlerin yaşadıkları asırlarda insanların, tabiat kanunlarını delen olağanüstü olaylara büyük önem verdikleri için mucizelerin onların dine bağlanmalarında güçlü bir etkisi olduğundan bahsettikten sonra Hz. Muhammed'in tebliğinin tüm aşamalarında geçmiş peygamberlerin gösterdikleri mucizelerden daha harika olayların vuku bulduğuna ifade etmektedir. Fakat o, mucizelerden kastının Hz. Muhammed'in göğsünün yarılması, kendisini bir bulutun gölgelemesi ve ayın ikiye yarılması gibi hissedilen delillerle ispat edilmesi mümkün olmayan mucizeleri değil, aksine çeyrek asır gibi bir kısa zamanda onun elinde zuhur eden edebi ve toplumsal/ictimai inkılaplar olduğunu dile getirmektedir. Ferid Vecdi bu türden inkılapların asırlar boyunca gerçekleşmemiş olduğunu da ekler.¹⁴⁸

---

¹⁴⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 8.

¹⁴⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 9.

¹⁴⁸ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 9.

Muhammed Ferid Vecdi'nin mezkur açıklamalarından onun Hazreti Peygamber (s. a. v.)'in tebliğ ve davet hayatında meydana gelen, özgün ve harikulade sayılabilecek toplumsal olaylara mucize muamelesi yaptığı anlaşılmaktadır ki bu durum dikkat çekici olmakla birlikte Mustafa Sabri Efendi'nin yukarıda (ikinci maddede) kaydedilmiş olan iddiasını doğrulamaktadır. Konunun mucize ile ilgili boyutları çalışmanın ilgili başlığı altında ayrıntılı olarak ayrıca ele alınacaktır.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, yukarıda da bir nebze kaydedildiği üzere, bir kısım modern müelliflerin hazreti Peygamber (a. s.)'in nübüvvet ve risaletine vurgu yapmak yerine onun dehasını ön plana çıkarmalarına karşı yoğun eleştirilerde bulunur. Ancak bununla birlikte o, Abbas Mahmud el-Akkad'ın *Abkariyyetu Muhammed* (Hazret-i Muhammed'in Dehası) isimli eserini eleştirme kaydı düşmekle birlikte takdir etmekten de geri durmaz. Müellifimiz anılan durumun her hak sahibine hakkını vermek demek olan insafın bir gereği olduğunu vurgular. Mezkur kitabın adını duyup bir kısım gazete ve dergilerde duyuru ve ilanını gördüğünde okumaksızın il anda doğrudan olumsuz bir tepki verdiğini beyan eder. Ancak daha sora eseri okuyunca ve yine kitap hakkındaki ilk olumsuz hükmünü de muhafaza etmekle birlikte kitabı, özellikle de bir kısım konularını¹⁴⁹ takdir etmekten kendisini alamadığını ifade eder.¹⁵⁰

Anılan açıklamalarından sonra Sabri Efendi, Şeyh Muhammed Mustafa el-Merâğî'nin Akkad'ın kitabından toplu bir şekilde çokça satın alıp Ezher okullarında dağıtmasını da takdir etmekte, onun bu hareketinin Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956)'in *Hayatu Muhammed* (Hz. Muhammed'in Hayatı) kitabına yazdığı takrizden daha isabetli olduğunu beyan etmektedir.¹⁵¹

Abkariyyetu Muhammed müellifi Abbas Mahmud el-Akkad her ne kadar Nübüvvet ve ona müteallik mucizeler yerine dehayı ön plana çıkaranlardan olsa da Mustafa Sabri Efendi onu aynı konuda eleştirdiği Zeki Mubarek, Muhammed Ferid Vecdi ve Muhammed Hüseyin Heykel gibi bir kısım modernist isimlerden daha ehven tutarak takdir etmektedir. Şöyle ki: Anılan kitabında Akkad, Zeki Mubarek'in yaptığı gibi, nübüvvet'e karşı bir inkılap gerçekleşmesini beklememektedir. Bununla birlikte Abbas Mahmud el-Akkad, Muhammed Ferid Vecdi'nin yaptığı gibi, peygamberlerin

---

¹⁴⁹ Mustaf Sabri Efendi, Akkad hakkında takdirle bahsettiği bahisler meyanında onun Batılıların Hz. Peygamber (a.s.)'i duyusal zevklere mübtela olmakla suçlamaları, taaddüd-ü zevcat gibi konularda savunmasını zikretmektedir. (*Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 11.)

¹⁵⁰ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 10.

¹⁵¹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 13-14.

mucizelerini inkâr etme amacına yönelik olarak, mucize konusunda Allah'ın Kitabında vârid olan âyetleri ilga edip okuyucunun kendileri ile anlaşılır bir manaya ulaşamayacağı müteşabihattan saymak suretiyle apaçık (bedihi) bir meseleye karşı da gelmemiştir. Yine Akkad, nübüvvet konusunda dehayı ön plana çıkarıp terviç eden bir diğer modernist yazar olan Muhammed Hüseyin Heykel Paşa'nın yaptıklarını da yapmamıştır. Zira Heykel Paşa hazreti Peygamber (s. a. v.)'in kevnî mucizelerini inkar etme yolunda İslam ulemasının hazreti Peygamber (s. a. v.)'den rivayet ettikleri tüm söz ve fiillerin sıhhati konusunda zihinlere şüphe salmak maksadıyla Hadis kitaplarına karşı bir cinayet işlemiş, sonunda İslam'ın hüccetlerinden biri olan sünnet rüknünü ilga etmiştir.¹⁵²

Bahsi geçen eleştiri ve değerlendirmelerine ilaveten Mustafa Sabri Efendi Abbas Mahmud el-Akkad'ın nübüvvetle birlikte deha meselesini terviç edenler içerisinde tutarlılık bakımından en mükemmel örnek olduğunu da ekler. Ancak onun mucizeleri inkar etme konusunda hatalı olduğunu da dikkat çeker ki bu konu çalışmamızın mucize başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.¹⁵³

Sabri Efendi'nin beyanına göre Abbas Mahmud el-Akkad Hz. Muhammed (a. s.)'in nübüvvetinin Arap yarımadasından doğup bütün dünyaya uzayan zamansal ve mekansal bir hazırlık sürecinin eseri olduğunu ifade etmektedir. Kendisine olan umumi ihtiyaçtan doğan genel hazırlık süreci kendisinin taşıdığı yüksek deha özellikleri sebebiyle emaneti yerine getirmesi için hazreti Muhammed (s. a. v.)'in şahsına denk gelmişti. Akkad, Onun (s. a. v.) taşıdığı deha özelliklerini; davet ve tebliğ dehâsı, askeri dehâ, siyaset dehâsı, idari dehâ, belagat dehâsı, dostluk kurma (sadakât) dehâsı, başkanlık (riyaset) dehâsı, eş/koca olarak (zevciyyet) dehâ, baba olma dehâsı, önderlik (siyâdet) dehâsı, yiğitlik ve mertlik (rucûlet) dehâsı olarak kaydetmektedir. Akkad, hazret-i Peygamber'in dünya çapındaki umumi ihtiyaç ve hazırlık aşaması hususunda saydığı dehâ sıfatlarının araya herhangi bir harikuladelik ve gayb âlemi ile herhangi bir iletişime girmeksizin gerçekleştiğini öne sürmektedir. Halbuki İslam davetinin başarısının en büyük sebeplerinden biri Kur'ân-ı Kerim'dir. Hatta o kadar ki kendisine denk ve hatta yanına yaklaşabilecek başka bir sebep yoktur. Fakat Akkad, Hz. Peygamber (s. a. v.)'in pek çok alanda deha sahibi olduğunu ifade ederken İslam

---

¹⁵² Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 10-11.

¹⁵³ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 11.

davetinin başarısının en büyük ve benzersiz sebebi olan Kur'ân-ı Kerim'i unutmakta veya kasten unutmak istemektedir.¹⁵⁴

Mustafa Sabri Efendi, Abbas Mahmud el-Akkad'a yukarıda kaydedilen eleştirileri yönelttikten sonra Hz. Peygamber (s. a. v.)'in tebliğinin başarısında en önemli etken olduğunu söylediği Kur'ân-ı Kerim'in rolüne dikkat çeker. Şöyle ki: Akkad, hazreti Peygamber'in nübüvvetinin hakkaniyetine dair sebepler ve alametleri kaydederek deliller getirmektedir. Akkad, nübüvveteye dair delillendirmelerini İslam tebliğinin İslam'ın yayılması suretiyle başarısının gerçekleşmesinden ve davetçinin zamanının galibiyet ve muvaffakiyyetle geçmesinden sonra yapmaktadır. Bu durum da peygamber efendimizin zamanının geçmesinden çok sonraki bir dönemde onun nübüvvetinin hakkaniyetine bir delil olmuş olmaktadır. Dolayısıyla onun davetinin başarıya ulaşmasının en önemli temel esasları olan sahabelerin onun tebliğini kabul etmelerine tesir eden en önemli etken elbette Kur'ân-ı Kerim'den başka bir şey değildi. Fakat Akkad'ın bu en önemli sebebi geri plana atıp ihmal ettiği görülmektedir.¹⁵⁵

Mustafa Sabri Efendi, Abbas Mahmud el-Akkad'ın, *Abkariyyetu Muhammed* (Hazret-i Muhammed'in Dehası) kitabını yazarken yeri geldikçe Kur'ân-ı Kerim'den ayetler zikretmekten geri durmadığını, onun bu yaptığının kitabının insanların kalplerine etki etmesindeki başarısının sebeplerinden biri olduğunu ifade eder. Müellifimiz, Kur'ân ayetleri sayesinde kendi telifi kitabının insanlar üzerinde etkisi oluşan Abbas el-Akkad'ın nübüvveteye delil getirme konusu bahis mevzuu olduğunda ise nübüvvetin ilk ve en büyük alameti olan Kur'ân-ı Kerim'in tesirinden bahsetmeyi unuttuğunu öne sürer. Bu durumda Sabri Efendi, muhalifleriyle tartışırken çoğu zaman yaptığı üzere, eleştirel ve tepkisel bir biçimde hiciv kokusu gelen şu soruyu sorarak bir tespit ve değerlendirmede bulunur: “*Üstad Akkad'ın Abkariyyetu Muhammed (Hazret-i Muhammed'in Dehası) isimli kitabının bile insanlara etki etme başarısı göstermesinde tesiri bulunan Kur'ân-ı Kerim'in hazret-i Muhammed (s. a. v.)'in davetinin başarısında etkisinin olmaması mümkün müdür?!.*” Sabri Efendi, Hz. Peygamber'in nübüvvetine karşı genel olarak hazır olma durumu, dünya çapında duyulan genel ihtiyaç hali ve davetçinin şahsında çeşitli dehâların toplanmış olması

---

¹⁵⁴ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 12-13.

¹⁵⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 13.

gibi Akkad'ın saydığı başarı etkenlerinin tamamına Kur'ân'ın üstün geleceğini onun kendisinin de inkar edemeyeceğini ifade eder.¹⁵⁶

Sabri Efendi, Akkad'ın Abkariyyetu Muhammed (Hazret-i Muhammed'in Dehası) isimli kitabında hazret-i Peygamber (s. a. v.)'i "belagat dâhisi" olarak görüp takdim etmesi ile Kur'ân'ın belagati arasında bir ilişki kurmamış olması üzerinden de eleştirip onun araştırmanın hakkını vermediği ve çelişkiye düştüğü şeklinde yorum yapar. Sabri Efendi, Abbas Mahmud el-Akkad'ın, hazret-i Peygamber'in dehâsını terviç etmesi ile ilgili eleştirel sorularına devam eder: "*Peki, öyleyse, -Akkad'a göre- davetinin, gaybi harikalıklara ihtiyacı olmayan dâhî Muhammed'in başarılı olabilmesi için Kur'ân'ın ne gibi bir konumu bulunmaktadır?!*". Sabri Efendi'ye göre aslında Akkad'ın, kitabında, "belagat dâhisi" Muhammed (s. a. v.)'in durumu hakkında Kur'ân'ın konumunu özellikle belagat alanında destekleyici olarak ele alması beklenirdi. Bunu yaptığı takdirde Akkad araştırmanın hakkını vermiş olurdu. Fakat hazret-i Muhammed'i "belagat dâhisi" olarak takdim eden Akkad bunu yapmamıştır. Sabri Efendi, aslında kendisi gibi, Akkad'ın kitabını okuyup da beğenmiş olan okuyucularının ona "belagat dâhisi" olan hazret-i Peygamber'in belagatında Kur'ân'ın ne gibi bir tesirinin bulunduğunu sormaları gerektiğini ifade eder. Bu soruyu Sabri Efendi kendisi sorar: "*Şimdi ben Akkad'a soruyorum: belagat dâhisi Peygamber'in başarısında Kur'ân'-ı Kerim'in belagatinin rolü nedir? Ayrıca, Kur'ân'-ı Kerim Allah'ın kelamı mıdır? Yoksa hazret-i Muhammed'in sözü müdür?*".¹⁵⁷

Sabri Efendi'nin düşüncesine göre, eğer Akkad, Kur'ân-ı Kerim'in melek tarafından nassı/metni ile hazret-i Peygamber'e indirildiği görüşünde ise bu görüşü ile o kendisinin -yukarıda ayrıntıları verilmiş olan- 'hz. Peygamber'in gaybi harikalıklara ihtiyacı olmayan bir dehâ sahibi olması' şeklindeki zorlama iddiası ile çelişmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerim en büyük bir harikalık ve hz. Peygamber'in gayb âlemi ile gerçekleşmiş olan en büyük iletişimidir. Eğer Kur'ân-ı Kerim, hazreti Peygamber'i harikalıklardan soyutlamaya çalışan Abbas Mahmud el-Akkad'a göre Allah'ın kelamı değil de Muhammed aleyhisselamın kendisinin sözü olup da onu Allah'a nispet etmiş ise o takdirde¹⁵⁸ hz. Muhammed (a. s.) Kur'ân'ı Allah'a nispet etmekle yalan söyleyen

¹⁵⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 13.

¹⁵⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 13.

¹⁵⁸ Mustafa Sabri Efendi, bu iddianın aynısının Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önüne dehâyı geçirdiğini iddia ettiği Doktor Zeki Mubarek tarafından da ileri sürüldüğünü söyler. Bu iddia Zeki Mubarek bağlamında ileride ayrıca ele alınacaktır.

bir insan konumunda olur. Bu durum da Hz. Muhammed (a. s.) “Allah’a karşı yalan uyduran veya kendilerine bir şey vahiy edilmediği halde ‘bana vahiyolundu’ diyenden daha zalim kimdir”¹⁵⁹ ayetine rağmen gerçekleşmiş olur ki bu durum hem nübüvvet hem dehâya en zıt bir hal olmuş olur.¹⁶⁰

Müellifimiz, nübüvvet ile ilgili olarak dehâ iddiasını dillendirenleri “dehâcılar” olarak nitelemekle birlikte kendilerine sorgulayıcı, yargılayıcı, itham edici sorular sormaya ve yüklenmeye devam eder. Dehâcılar eğer gevşeklik (tesâhul) gösterip, her ne kadar başkaları gibi¹⁶¹ açıkça söylememiş olsalar da, kendi aralarında dehâ ile yalan arasında bir zıtlık görmüyor iseler acaba Kur’ân-ı Kerim’in bütün insanlara ve cinlere bir benzerini getirme hususunda meydan okumasını (tehadî) nasıl yorumlamaktadırlar? Halbuki akıl sahibi hiç bir kimsenin kendi sözünün bir benzerini getiremeyecekleri iddiasıyla bütün insanlara meydan okuması tasavvur edilemez. Böyle bir durum ancak çılgınlık (tehevvür) olarak nitelenebilir. Eğer dehâcılara göre deha ile birlikte hazreti Muhammed’in yalan söyleyebileceği mümkün ise bu durumda yukarıda anılan iddiasıyla dâhi Muhammed’in (s.a.v) çılgın ve deli olması gerekmez mi? Ayrıca dehâ iddiacılarına göre eğer deha ile yalancılık bir arada bulunabiliyorsa bu takdirde deha ile delilik bir arada bulunabilmekte midir?¹⁶²

Yukarıda verilen ifadelerden Mustafa Sabri Efendi’nin hazreti Peygamber (s.a.v.) hakkında dehâ iddiasında bulunan modernist yazarların metot ve mantığından yola çıkılarak hareket edildiğinde onların metot ve yaklaşımlarının gereği olarak normalde bir dâhiye isnat edilebilecek bütün noksanlıkların, özellikle de yalancılığın hazreti Muhammed’e de isnat edilebileceğini ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Sorgulama ve iddialarının ardından Sabri Efendi kendisinin mezkûr iddiaların tamamından hazreti Muhammed (s.a.v.)’i münezzehten gördüğünü de elden bırakmamaktadır.¹⁶³

Müellifimiz, yukarıda ayrıntıları geçen açıklamalarından sonra modernist (el-küttâb el-‘asriyyin) yazarlara bir tavsiye yöneltmektedir. Onlara, hazreti Muhammed (s.a.v.)’in peygamberliğine (risalet) eğer tüm müminler nazarında bilinen şekliyle iman ediyorlarsa bu imanlarına sadık olmalarını, kalplerinin sözlerini, sözlerinin de birbirini yalanlamaması gerektiğini tavsiye eder. Yine modernist yazarlara hazreti

---

¹⁵⁹ 6-En’am: 93.

¹⁶⁰ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 13-14.

¹⁶¹ Sabri Efendi burada andığı “başkaları”ndan kastının kim olduğunu tasrih etmemiştir.

¹⁶² Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 14.

¹⁶³ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 14.

Muhammed'in dehasını kendi zihinlerinde mevcut olan ve gözlerinde yalanı kolay gösteren deha ile kıyaslamamaları gerektiğini salık verir. Modernist yazarların kendi zihinlerinde taşıdıkları, “eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını kesinlikle keserdik. Hiç biriniz de bu cezayı engelleyip ondan savamazdı”¹⁶⁴ diyen Rabbine yalan söyleyen dâhi peygamber tasavvurunun Hz. Muhammedü'l-Emin (s.a.v.)'den çok uzak olduğunu hatırlatır.¹⁶⁵

Mustafa Sabri Efendi çağdaşçı yazarların, her ne kadar hazreti Peygamber (s.a.v.)'i deha özellikleriyle ön plana çıkarsalar da, zaman zaman kendilerini Allah'ın konuşturduğunu ve hakkı ikrar ettiklerini ifade eder. Örnek olarak Muhammed Hüseyin Heykel Paşa'nın Kur'ân-ı Kerim'de Peygamber efendimize yapılan ikazların zikredildiği bir kaç âyetin¹⁶⁶ nüzul sebebi münasebeti ile yaptığı yorumları ele alır. Heykel Paşa'ya göre ilgili ayetler münasebeti ile hazreti Peygamber (s.a.v.) kendi kusurlarını kabul ve ikrar etmiş olmaktadır. Geliş sebepleri olan olaylar hakkında rivayetlerin muhtelif olmadığı sabit hakikate göre, bahsi geçen durumlar hazreti Muhammed'in samimiyetindeki (ihlas) sıdk ve doğruluğu gösterdiği gibi aynı zamanda onun şahsiyetinin azamet yönlerinden bir tanesini güçlü bir şekilde tasvir etmektedir. Bu duruma hazreti Peygamber'in hayatının tamamı şahitlik etmektedir. Zira o (s.a.v.) kendisinin, Rabbi tarafından insanların hidayeti için kendisine vahy edilen bir beşer olduğunu, eğer Allah'ın kendisini özel koruması (ismet) olmasa hataya maruz bir beşer olma noktasında muhataplarından farklı olmadığını insanlara açıkça söylemekteydi. Hazreti Peygamber (s.a.v.) rabbinin mesajlarını insanlara tebliğ etmede sadık olduğu gibi vahyi onlara iletmede de dosdoğru davranmıştı. Fazilet sahibi sayılan pek çok insanın kendi şahsı hakkında gizleme yoluna gidebileceği gurur ve kibir gibi herhangi bir insani gerekçe onun (s.a.v.) kendisi ile ilgili olan mezkur durumu açıkça ilan etmesine engel olmamıştı. Bu durumda sadece ve yalnızca hak olan onun peygamber olmasıydı. Her ne kadar büyük şahsiyet sahiplerinin, inandıkları yolda ilerlerken karşılarına çıkan engellere tahammül etmeleri de bir kısım bir büyük ruh sahiplerinde görülebilse de bir büyük zatın neredeyse fitneye düşürülecek oluşunu kendisinin ikrar etmesi insanların çok büyük zatlarda bile görmeye alışık oldukları durumlardan biri değildir. Normalde büyük kabul edilen şahsiyetler bahsi geçen türden

---

¹⁶⁴ 69, Hâkka; 44-47.

¹⁶⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 14.

¹⁶⁶ Bunlar 17, İsrâ; 73-75 ile Abese suresidir.

kusurlarını gizler, o konu hakkında kendilerini az da olsa bir muhasebeye tabi tutmakla yetinirler. O halde hazreti Peygamber (s.a.v.)’in kendi şahsi kusurlarını vahiy içerisinde açıkça dillendirmiş olması büyük şahsiyet olmanın da ötesinde ve çok üstünde bir durumdur. Onun (s.a.v) pek çok büyük zatın kendi şahsı için kabul etmeyeceği durumu kendi şahsı için ikrarı bütün büyüklüklerin ve tüm büyük kabul edilen zatların üstünde bulunan, kendisine Cenâb-ı Hakk’ın mesajını iletmede samimiyetle sadık olmasını salık veren nübüvvetten başka bir açıklamasının bulunması mümkün değildir.¹⁶⁷

Mustafa Sabri Efendi Muhammed Hüseyin Heykel’in, hazreti Peygamber’in (s.a.v.) şahsi kusurlarını ifade eden ayetleri naklederek onun tüm azametlerin üstünde bir azamet sahibi olmasının delili olarak görmesini takdîr-kârâne bir şekilde naklettikten sonra mezkur fikirlerin üzerine biz de sözümüzü ekleriz der: “*evet, nübüvvet azametinin çok üstündedir. O kadar ki dehanın o azamete yetişmesi imkansızdır*”.¹⁶⁸ Bu ifadeleriyle Sabri Efendi hazreti Peygamber (s.a.v.) için deha iddiasını reddediyor olmasını yeniden tekit etmiş olmaktadır.

Şeyhülislam, Hazreti Peygamber efendimizin, nübüvvetinden kaynaklanan azametine iki ayette ifade edilen anlamlar üzerinden yaklaşır. Bu ayetler Kehf Suresindeki “Onlar bu söze inanmazlarsa, demek sen onların ardına düşüp neredeyse kendini yiyip tüketeceksin!”¹⁶⁹ âyeti ile Kehf Suresindeki “Eğer onların hakka sırt çevirmeleri sana pek ağır gelip de kendilerine bambaşka bir mucize getirmen için yer altında bir geçit veya göğe çıkacak bir merdiven arama peşinde olursan, şunu bil ki: Şayet Allah dileseydi onların hepsini elbette doğru yol üzerinde toplardı. O halde sen bunu bilmeyenlerden, fevri davrananlardan olma!”¹⁷⁰ ayetlerdir. Sabri Efendi bu iki ayette zikredilen hususiyetlerin Muhammed Hüseyin Heykel’in hazreti Peygamberin azametine delil olarak zikrettiği istişhad ettiği iki ayetten daha derin ve etkili (eblağ) anlamlar ifade ettiğini düşünmektedir. Sabri Efendiye göre mezkur iki ayetin daha etkili anlamlar içermesi Hazreti Peygamberin sıdkı ve ihlasını izhar etme açısındandır. Çünkü bu iki ayet hazreti Peygamber (s. a. v.)’in insanları kendi şahsına ait değil, nübüvvetine ait olan iddiasına davet ederken onları imana boyun eğdirecek bir ayet getirememenin sıkıntısı ile kıvrandığını çok açık bir şekilde izhar etmektedir.¹⁷¹

---

¹⁶⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 15.

¹⁶⁸ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 16.

¹⁶⁹ 18, Kehf; 6.

¹⁷⁰ 8, En’am; 35.

¹⁷¹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 16.

2.4. NÜBÜVVETİN İSPATI

Nübüvvetin ispatı meselesi kelim ilminin doğuşundan günümüze kadar gelen hemen tüm mütekellimlerin üzerinde durup açıklamalar yaptığı konulardan biridir. İslamın doğuşundan günümüze kadar geçen süreç içerisinde gelen her çağın yeni problemleri ışığında mesele yeni değerlendirilmelere tabi tutulmaya çalışılmıştır. Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi de meseleye kendi yaşadığı dönemin bakış açılarını değerlendirme ve İslamın nübüvvet öğretisi ile ilgili olarak ileri sürülen yanlış veya tehlikeli gördüğü fikirleri eleştirme, bunlara karşı sahil nübüvvet anlayışını müdafaa anlamında ciddi görüşler beyan etmiştir. Bu başlık altında onun nübüvvet görüşü tebellür ettirilmeye çalışılacaktır.

2.4.1. Delillerin İncelenmesi

Mustafa Sabri Efendi *Mevkıfu'l-Akl*'ın dördüncü cildinde “*Akıl ve İlmin Allah'ın Rasulleri ve Onların Elllerinde Zuhur Etmiş Mucizeler İle Ölümden Sonra Dirilme Konuları Karşısındaki Durum Ve Tutumu*” (*Mevkıfu'l-Akli ve'l-İlmi min Rusulillahî ve'l-Âyâtî'z-Zâhirati 'alâ Eydhim ve Mevkıfuhumâ mine'l-Ba'si ba'de'l-Mevti*) başlıklı bölüm altında nübüvvet meselesine giriş yaparken öncelikli olarak konunun delillendirme açısından oturduğu yeri belirginleştirmeye çalışır. Allah'ın varlığı, insanoğlu tarafından Peygamberlerden duyulmasa bile akıl yolu ile idrak edilebilecek meselelerdendir. Fakat nübüvvet meselesi insanlığa Allah (c.c.) tarafından gönderilmiş olup, mucizelerle desteklenen peygamberlerin haber vermelerine istinaden bilinen ve kabul edilip iman edilen sem'iyat meselelerindedir. Bu yüzdendir ki nübüvvet meselesi Usuli'd-Din kitaplarında sem'iyat başlığı altında ele alınmıştır¹⁷².

Mustafa Sabri Efendi'nin düşüncesine göre varlığı sem' yoluyla sabit olan bir şey, varlığı akıl yoluyla sabit olan bir şey gibi değildir. Öncelikli olarak Allah'ın varlığı zorunlu akli delil ile ispat edilir. Peşinden nübüvvet, mucizeler ve ahiret gibi sem'iyat meselelerinin “imkanı” Allah'ın varlığı üzerine bina edilmiş akli delil ile ispat edilir. Daha sonra sem'iyatın “vukûu” kendisi hakkında yalan tasavvur

---

¹⁷² Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 24-25.

edilemeyen Allah tarafından mucizelerle desteklenmiş peygamberlerin haber vermesi ile sabit olur. Sabri Efendi bu noktadan Hızır Bey¹⁷³ (ö. 863/1459)'den iktibas yapar. O şöyle demiştir: “Sırat ya da mizan gibi son derece doğru sözlü olan (sadûk) Hz. Peygamberin söylediği her şey vakidir, gerçekleşecektir”.¹⁷⁴

Delillendirme açısından sem'iyat ile akliyyat arasında bulunan farka işaret ettikten sonra Mustafa Sabri Efendi kendisinin nübüvvet meselelerine kuvvet bakımından Allah'ın varlığına getirdiği derecede güçlü deliller ortaya koymayacağını ve bu konuyu Allah'ın varlığına tahsis ettiği birinci bölüm (el-Bâbu'-Evvel) gibi uzun tutmayacağını baştan açıkça ikrar etmektedir. Zira Allah'ın varlığı ile Peygamber (s.a.v.)in varlığı arasında var olmak bakımından çok büyük bir fark bulunmaktadır ki Allah (c.c.) vâcibü'l-vücut iken Peygamber'in öyle olmadığını biliyor olmamız konunun açık bir delilidir. Bu yüzden nübüvvet ve ona ilişkin meseleleri inkar edenlerin bu konuların yalnızca “imkanına” dair akli delil istemeleri gerekmektedir. Bununla birlikte müellifimiz peygamberlerin varlıklarının gerekli (lüzum) oluşu ile gösterdikleri mucizelerin kendilerinin varlıklarına delalet etmesi konularına kendisinin yine de neredeyse akli kesinlik (el-yakin el-akli) ifade edecek derecede güçlü akli delil ortaya koyacağını ifade etmektedir.¹⁷⁵

Mustafa Sabri Efendi nübüvvetin kitabında devamlı surette kendilerine eleştiriler yönelttiği modern islam düşüncesi sahiplerinin iddialarına uygun gerçekleştiğini de vurgulamaktadır. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde, özellikle Sabri Efendi'nin doğrudan ve yoğun olarak eleştirip tartıştığı Muhammed Ferid Vecdi'nin, Nübüvvet ve onunla ilişkili olan mucize ile vahiy bahislerini açıklarken tecrübe/deneysel delile büyük önem atfettikleri gösterilmektedir. Mustafa Sabri Efendi nübüvvet meselesine her ne kadar zorunluluk (Vücub) ve mantıksal zorunluluk (ed-darûratu'l-mantikiyye) ifade edecek derecede bir delil ortaya konulmasa da peygamberliğin modernistlerin ilmi delil saydıkları tecrübe/deney deliline dayandığını kanaatini taşımaktadır. Müellifimize göre nübüvveti her ne kadar peygamberin sadece kendisi tecrübe ediyor olsa da peygamberin dışındakiler onun nübüvvetini gördükleri mucizeleri vasıtasıyla tecrübe etmektedirler. Anılan noktadan peygamber dışındakiler tarafından tecrübe edilmiş olan mucizeler doğrudan onun nübüvvetini tecrübe etmek

---

¹⁷³ Hızır Bey Fatih Sultan Mehmet Han döneminde yaşamış, Taftazani'nin Şerhu'l-Akâid en-Nesefiyye'sine dakik talikler yapmış olan allâme Hayâli'nin hocasıdır. (*Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 25)

¹⁷⁴ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 25.

¹⁷⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 25.

anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Mustafa Sabri Efendi'ye göre mucizenin peygamberlikten ayrılması mümkün olmayan bir hususiyet olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁶

Mustafa Sabri Efendi nübüvvete ilişkin delillerin mahiyeti ilgili açıklamalarına akli delil ile tecrübi delil arasında kıyaslama yaparak devam eder ve akli delilin tecrübi delilden üstün olduğu sonucuna gider. Zira akli delille vâcibu'l-vücut olan Allah'ın varlığı ispatlanırken tecrübe delili ile vâcibu'l-vücut olmayan nebinin varlığı ispatlanır. Böylece varlığı zorunlu (vacib) olmayan varlıkların ispatı zorunluluğun bir alt derecesini, yani vacib değil âdî ve vâkii (sıradan) varlıkların var olma halini (el-vücut el-âdî el-vukûî) ifade eden tecrübe delili ile olur. Bu noktadan hareketle Sabri Efendi modernistlerin maddeci/materyalist felsefeyi gerçekçi/realist felsefe kabul edip metafizik felsefenin üstüne tercih etmelerinin bu üstünlüğü sağlamaya yeterli olmayacağı görüşünü ileri sürmektedir. Çünkü gerçeklik derecesinden daha yüksek bir derece vardır ki o da zorunluluk derecesidir.¹⁷⁷

2.4.2. Varoluş Açısından Nübüvvet

Mustafa Sabri Efendi'ye göre peygamberlerin varlığı bütün ayrıntılarıyla “varlık” felsefesini açıklamada her ne kadar Allah'ın varlığı kadar zorunlu olmasa da varlığın bir parçası olan “insan”ın felsefesini açıklamada büyük bir öneme haizdir. Bu noktadan nübüvvet meselesi felsefi bahislerden biri olma önemini taşımaktadır.¹⁷⁸

Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi nübüvvetin ispatı noktasında adım adım ilerleyen bir mantık yürütme yaparak istidlalde bulunmaya çalışır. Bunu şöylece özetlemek mümkündür: Hem insanın hem her şeyin yaratıcısı olarak Allah (c.c.) var olduğuna göre O'nun akıl ve irade vererek tüm varlıklardan daha seçkin bir şekilde yarattığı herkesin ilk görev olarak Allah'ın yarattığı insanları başıboş bırakmayacağını düşünmesi gerekir. Kendisi vasıtasıyla rabbini bulduğu, O'nun varlığına istidlalde bulunduğu akla en layık olan şey de yaratıcısına karşı görevleri olduğunu bilmektir. Fakat yaratıcısına karşı yerine getirmesi gereken görevleri aklın tek başına ayrıntılı ve net bir şekilde bilebilmesi mümkün değildir. Hakkı, batılı, hayrı ve şerri ne kendisini

¹⁷⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 25-26.

¹⁷⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 25.

¹⁷⁸ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 160.

düşünen her hangi bir kimsenin aklı ne de görüşleri ve metotları farklı farklı olan alimlerin ya da filozofların aklı net olarak tayin edemez. Hak, batıl, hayır ve şer konularında ileri sürülen çeşit çeşit, farklı farklı görüşlerden hangisinin Allah'ın rızasına en yakın olduğu bilinemez. Ortaya atılan pek çok farklı görüşler içerisinde doğru ve isabetli olanı aklen tespit imkansız olduğu gibi bu durumun parlamenter yolla tespiti de bir sonuç getirmeyecektir. Zira ilmi konularda tahkik ve tercih yapmanın oy ve fikir çokluğuna bağlı olmadığı açıktır. Neticede her insanın kendi fikri ve içtihadı ile ulaştığını yapması kararlaştırılsa bile bu durumda ortaya karmakarışık bir durum çıkacaktır. Böyle bir belirsizlik ve tereddüt ortamında insan rabbi tarafından gönderilip kendisine doğru yolu gösterecek, emir ve yasaklarını bildirecek bir peygambere ihtiyaç duyacaktır. Kendi başına fermanlar ortaya koyanlar arasından yalnızca anılan türden bir peygamber tek başına sultanın fermanını (mersûme'l-Melik) taşıyarak elçi olabilir.¹⁷⁹

Allah'ın fermanını insanlara taşıyacak yahut taşıma iddiasında olacak elçinin gerçek elçi olduğunun anlaşılması için de bir kısım alametler taşınması gerekmektedir ki bunlar mucizelerdir. Mucize sahibi olmayan birinin sultanın fermanını taşımak iddiasında olması mümkün değildir. Zira birinin sultanın elçisi olduğu iddiasının ispatı ancak elinde sultanın özel bir alamet taşınması ile mümkündür. Allah'ın rasüllerine verdiği özel nişan ve alamet de mucizedir.¹⁸⁰ Mustafa Sabri Efendi nübüvvetten bahsettiği her başlık altında ve her meselede mutlaka mucize konusuna temas etmekte ve ayrıntılı bir şekilde tartışmaktadır. Mucize meselesi tüm ayrıntıları ile bu çalışmanın ilgili bölümü altında kaydedilecektir.

Mustafa Sabri Efendi Allah, peygamber ve mucize arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu kabul eder ve açıklar. Allah var olduğuna göre kesinlikle O'nun rızası, emir ve yasaklarını insanlara ulaştıracak peygamberleri de olmalıdır. Peygamberlerin Allah'la olan ilişki ve irtibatları da insan kudretinin dışında mucizelerin gerçekleşmesi yoluyla garantilenmiş olmalıdır.¹⁸¹

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi filozof Kant'ın (1724-1804) ahiretin varlığını ispatlama sadedinde ileri sürdüğü ahlak delilini eleştirir. Kant ahiretin varlığının en önemli delili olarak bu dünyada yanlışlara ve zulümlere maruz kalan

---

¹⁷⁹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 160.

¹⁸⁰ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 161.

¹⁸¹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 163.

insanların adalet üzere haklarını alacakları ikinci bir hayatın olması gerektiğini ileri sürmüştür. Kant hesap gününün mâlik ve hâkimi olarak Allah'ın varlığını ahiretin varlığının ispatı için en büyük ve en güçlü delil olarak görmüştür. Fakat Mustafa Sabri Efendi Kant'ın bu delilinin en güçlü delil olamayacağı kanaatini beyan etmekle birlikte ile birlikte kendisinin nübüvve ile ilişkin görüşünü ortaya koyar.¹⁸²

Müellifimize göre Allah'ın peygamberlerinin varlığını ispatlamanın en güzel delili onların insanlara bu dünyada gösterecekleri hidayet meselesidir. Zira “*insanların bu dünyada yaşarken sünnetullah dışında gerçekleşen nübüvvet ve mucize gibi meseleleri inkar eden fuzulilik elçileri (peygamberleri) elinde yollarını şaşırılmaları için kendilerine kurtuluş ve başarı (felah ve necah) yollarını öğretecek peygamberlere ihtiyaçları vardır*”.¹⁸³

Mustafa Sabri Efendi peygamberlerin varlığının bir delili olarak da adalet-i ilahiyyeyi görmektedir. Şöyle der: “*İnsanlar Kant'ın söylediği, bizim de kesin olarak inandığımız gibi dünyevi amellerinden ahirette hesaba çekilecekleri gibi -risaletlerine kesin olarak inanılan ve kendilerini tanıtan mucizelere sahip olan- Allah'ın peygamberlerinin varlığı da adalet-i ilahiyyenin gereğidir*”.¹⁸⁴ Zira âyet-i kerimede Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur: “*müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberler gönderdik ki insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın!*”¹⁸⁵ Eğer Allah var ise ve her bir insanı dünyada yaptığı ameller üzerinden hesaba çekmek üzere bir ahiret hayatı yapmışsa peygamber göndermesi de zaruridir.¹⁸⁶

Mustafa Sabri Efendi Peygamberlerin varlığını ispat sadedinde deliller ileri sürdükten sonra onların varlığının zorunlu olmasının Allah'ın varlığı derecesinde olmadığını da ifade eder. Filozof Kant'a göre ahlakın alçalmaktan korunması ve fazilet hukukunun ebediyyen zayı olmaktan korunması noktasında varlığı zorunlu olan ilk şey ahiret ise de Mustafa Sabri Efendi'ye göre Allah'ın ve ahiretin varlığından hemen sonra varlığı zorunlu olan şey peygamberlerin varlığıdır. Mustafa Sabri Efendi ahiretin varlığı ile peygamberlerin varlığı arasında birbirinden ayrılmaz bir bütünlük

---

¹⁸² Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 163.

¹⁸³ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 163.

¹⁸⁴ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 163.

¹⁸⁵ 4-Nisa: 163.

¹⁸⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 164

görmektedir: “Peygamberlerin varlığı her halükarda ahiretin varlığının sabit olmasından ayrılamaz bir durumdadır”.¹⁸⁷

Mustafa Sabri Efendi Allah’a inanıp, felsefi bir gereklilik görerek ahirete iman ettiği halde Allah’a iman ile peygamber göndermenin zorunluluğu arasında ilişki kuramayan Batılı filozoflara da taaccüp içerisinde eleştirir. Onların ahiret hayatının gerçekleşmesi ile peygamberlerin varlığı arasında bulunan çok açık ilişkiye dikkat etmiyor olmaları şaşılacak bir durumdur. Zira O’na göre insanların dünyada yapıp yapmadıkları meselelerden dolayı ahirette hesaba çekilmeleri için önce anılan konularla ilgili olarak dünyada ayrıntılı bir biçimde bilgilendirilmiş olmaları gerekmektedir. Bu durum hükümetlerin dünyada halklarına uyguladıkları hukuk ve kanun sitemine benzemektedir. Dünya hayatında kendilerine emir ve yasakları açıklayıp duyuran bir peygamber gelmeksizin insanların ahirette cezalandırılmaları dünyada herhangi bir hükümetin önceden kanunları ve yasakları duyurmaksızın vatandaşlarına ceza vermesi gibi olacaktır ki bu durum abes olmakla birlikte zulüm olacaktır.¹⁸⁸

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi nübüvvet yerine akli koyma iddiası şeklinde gelebilecek bir itirazı da değerlendirip reddetmektedir. Birileri “herkese peygamber olarak kendi akli yeter” diyebilir. Bu tarz bir iddia birilerinin “hükümetin yapılmasını istedikleri veya yasakladığı şeyleri herhangi bir kanun maddesi olmaksızın halk kendisi bulsun” demesine benzer. Bu noktadan Mustafa Sabri Efendi hatırlanması gereken en doğru sözün şu ayet-i kerime olduğunu ifade eder: “biz her hangi bir topluluğa peygamber göndermeksizin azap edecek değiliz”¹⁸⁹.¹⁹⁰

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi bir kısım zihinlere gelme ihtimali bulunduğunu düşündüğü, nübüvvet meselesi açısından önemli sayılabilecek bir soruya cevap verir. Soru şudur: Peygamberlerin tamamı Doğu’dan çıktı da Batılılar arasından tek bir tane peygamber zuhur etmedi? Mustafa Sabri Efendi anılan sorunun Muhammed Ferid Vecdi’nin bir iddiası ile örtüşüp örtüşmediğini de sorgular. Muhammed Ferid Vecdi Batılı alimlerin semadan nazil olmuş dinlerin ortaya koyduğu

---

¹⁸⁷ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 164

¹⁸⁸ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 164.

¹⁸⁹ 17-İsra: 15.

¹⁹⁰ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 164.

kanunlara uymaktan müstağni olduklarını ifade eder. Zira ona göre Batılı alimler kendileri kanun koyabilirler ve bunu fiilen de gerçekleştirmişlerdir.¹⁹¹

Mezkur soruya cevap olarak Mustafa Sabri Efendi birkaç noktadan cevap verir. Evvela peygamberlerin sayısı Kuran-ı Kerim’de ve diğer mukaddes kitaplarda ismi verilenlerden ibaret değildir. Nisa suresinde Cenab-ı Hak bir kısım peygamberlerin isimlerini verdikten sonra “*Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık. Bir kısmını ise sana anlatmadık. Ve Allah Musa ile gerçekten konuştu*”¹⁹² buyurmuştur. Dolayısıyla mukaddes kitaplarda adı geçmeyen, tarihin de bilgisi dahilinde bulunmayan peygamberlerden bazılarının kadim zamanlarda Batılı kavimler arasında çıkmış olmaları mümkündür. İkinci olarak ise Batı milletleri bizim de tarihin de bildiğimiz üzere çok eski tarihlerinde bir peygamberi karşılayıp hitabına layık olabilecek şekilde medeniyet sahibi olmaktan uzaktılar. O kadar ki medeniyet adı altında ellerinde bulunan ilim ve felsefeler dahi kendilerine Doğudan intikal etmiştir.¹⁹³

2.4.3. Uluhiyet Nübüvvet İlişkisi

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi nübüvvetin imkanını ispat etme meselesinin Allah’ın varlığı üzerine bina edildiği kanaatindedir. Nübüvvet meselesi yalnızca Allah’a iman eden kimseler muhatap alınarak konuşulabilecek bir meseledir. Allah’ın varlığına iman etmeyenlerle nübüvveti konuşmanın anlamı yoktur. Ona göre her şeye gücü yeten Allah’ın (c.c.) varlığı sabit olduktan sonra nübüvvet ve mucizenin imkanını ispat etmek çok kolay işlerden biri olacaktır. Allah’ın kudretinin her şeyi kapsayacak şekilde umumi oluşunun manası akli imkan dairesi içerisinde bulunan her şeyi yapmaya O’nun gücünün yetmesi demektir. Fakat bu imkanın sınırları nübüvvet ve mucizeleri inkar edenlerin zannettiklerinden çok daha geniştir. Bu imkanın içerisine iki zıddı bir arada kabul etmek (ictimâu’z-ziddeyn), devir ve teselsül gibi akli olarak muhal görülmeyen her şey girer.¹⁹⁴

---

¹⁹¹ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 165.

¹⁹² 4-Nisa: 164.

¹⁹³ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 166.

¹⁹⁴ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 25-26.

Mustafa Sabri Efendi nübüvveti -ve daha özeldede mucizeleri- inkar edenlerin akli imkan dahilinde olan meseleleri de inkar etmelerinin çok garipsenecek bir durum olduğunu ileri sürer. Zira ona göre nübüvvet ve mucizeleri inkar edenler bunu yaparken imkan ve imkansızlığı gökleri ve yeryüzünü toptan yıkıp yeniden inşa edebilecek olan kudret-i İlahiyyeyi değil de insanın güç ve kudretini esas alarak yapmaktadırlar.¹⁹⁵

Mustafa Sabri Efendinin düşüncesine göre Allah'ın (c.c.) sonsuz güç ve kudreti ile birlikte varlığı kabul edildikten sonra nübüvvet ve onunla doğrudan ilintili olan mucize meselesini kabul etmek son derece kolay ve normal olacaktır. Zira gökleri ve yeryüzünü hiç yoktan ve kimseyi taklit etmeden ilk defa bizzat kendisi yaratmış (Fâtır) olan Allah'a yine kendi yarattığı Âdemoğluna kendi içlerinden bir peygamber gönderip ona vahiy etmesi ve onun elinde asadan yılan yaratmak gibi harikuladelikler yaratması zor gelmez. Zira asayı da yılanı da bütün alemleri de hiç yoktan ilk defa yaratan O'dur. Mustafa Sabri Efendi bu noktadan Allah'ın asayı da gökleri ve yeryüzünü de ilk yaratmasının mucize olarak kabul edilmeyip inkarla da karşılaşmamış olmasına dikkat çekmektedir.¹⁹⁶ Bu noktadan hareketle müellifimizin kainat ve içindekilerin yaratılmasının mucize oluşu ile peygamberlerin ellerinde yaratılan mucizelerinin "yaratıcıları" açısından benzerlik ve eşdeğerliğine dikkat çekip ilkinin kabul edildiği halde ikincilerin inkarla karşılaşmasını garipsediği anlaşılmaktadır. Zira her iki tarz mucizenin de yaratana Allah'tır (c.c.).

Mustafa Sabri Efendi Allah'ın sonsuz kudreti ve kainat ilişkisi etrafında nübüvvet ve mucize bağlamında şöyle bir mantık yürütmesi yapmayı kabul etmektedir: Eğer bu kainat mevcut olmasaydı ve mucizenin varlığını inkar edip onun mümkün olabileceğini tasavvur etmeyen kişiye bu âlem yaratılacak densesydi vereceği cevap bu durumun tasavvur edilemeyeceği şeklinde olacaktı. Bu durumda o kişinin kainatın yaratılabileceğini tasavvur etmeyi inkar etmesi aynı kişinin mucizeleri inkar etmesinden daha şiddetli olacaktı. Zira kainat varsa bu kainatı yoktan var eden bir kudret vardır ve aynı kudrete kainat içerisindeki cüzi eşyayı değiştirmek zor gelmeyeceği gibi aksine çok kolay gelecektir. Sabri Efendi'ye göre kainatı yaratan

---

¹⁹⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 26.

¹⁹⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 27.

sonsuz kudretin ondan her hangi bir şeyi kaldırmak veya ona her hangi bir şey eklemekten aciz kalamayacağı çok açıktır¹⁹⁷.

2.4.4. Aklın Mahiyeti ve Nübüvvet:

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi peygamberlerin yaratılıp insanlara elçi olarak gönderilmeleri ile aklın yaratılıp insanlara rehber olarak verilmesi arasında bir benzerlik görmekte ve bu noktadan nebi, vahiy ve mucizenin ispatını yapmaya çalışarak dair dikkat çekici bir bakış ortaya koymaktadır. Şöyle ki: Akıl en büyük bir mucizedir ve Allah tarafından kullarına gönderilmiş ilk elçidir. Evvela en büyük mucize ve elçi olan aklın yaratılmasına bakılmalı. Sonra da yine Allah'ın insanlara bir peygamber göndermesi ve ilk “genel elçi” (akıl) vasıtasıyla yaratıcılarını bilmeleri için o elçinin (peygamberin) elinde peygamberliğine delil ve alamet olmak üzere mucizeler yaratmasına bakılmalı. Genel elçi insanlara yaratıcıyı tanıtmak üzere verildiği gibi “özel elçi” (peygamber) de insanlara yaratıcının kendilerine emrettikleri ve yasakladıklarını öğrenmeleri için gönderilmiştir. Bu durum bir padişah veya kralın fermanını elçisi ya da memuru vasıtasıyla halkına göndermesine benzemektedir. Mustafa Sabri Efendi'ye göre akıl elçisi ve rasul elçisinden her ikisine baktığımızda insanlara peygamber gönderip ellerine mucizeler vermenin onlarda akıl yaratılması ve insan türünü o akıl vasıtasıyla diğer varlıklardan daha üstün ve seçkin kılınmalarından daha kolay olduğu görülecektir. Çünkü anılan iki durumdan birincisi, yani normal elçi gönderme durumu, insanın da kudretinin sınırları dâhilindedir ki bir kral halkına bir elçi gönderip onun eline başkalarının elinde bulunmayan özel bir ferman verebilir. Fakat aynı kral halkından birine akıl kabiliyeti veremez. Biz insanlar gerçekleştiğini çokça gördüğümüz şeylerin daha kolay, gerçekleşmesini az gördüğümüz şeylerin ise daha zor olduğunu zannetmekteyiz. Bizim anılan tarz üzere bulunan zannımız -azlık veya çokluktan sarfı nazar- makul olan hakikati değiştirecek değildir.¹⁹⁸

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, nübüvvet ve mucizelerin imkanını ispatlama sadedinde yeni bir başlık açıp “imkan” kavramı ile kolaylık ve zorluk meselesine dair insana ve Allah'a nispetle bir açıklama getirir. Sabri Efendi beşer olan elçiyi yollamanın akıl elçisi yaratmaktan daha kolay olduğunu ifade ettikten sonra

¹⁹⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 27.

¹⁹⁸ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 27-28.

burada bahsedilen zorluk ve kolaylık durumunun biz insanların akıllarının kıyaslama yapabilmeleri noktasında bir değerlendirme olduğunu da ayrıca vurgulama ihtiyacı duyar. Zira –yine Sabri Efendinin beyan ettiği üzere- kudret-i ilâhiyye’ye nisbeten bütün mümkinat kolaydır ve yapılabirlik dahilindedir (mütesâviyet’ül-ikdâm). Mümkinatın sınırlarını ise kendi ölçü ve terazisi ile ancak salt akıl (el-aklu’l-mahz) çizebilir. Salt aklın dışında mümkinata kesin ve mutlak sınır çizebilecek bir mizan yoktur. Normalde meydana gelen vukuata bakılarak her hangi bir şeyin mümkün yahut muhal olduğunu belirlemek doğru değildir. Fakat nübüvvet ve mucizeleri inkar eden gafiller bu inkarlarını gerçekleştirirken normalde hali hazırda vuku bulan tecrübelerden hareket ederek yapmaktadırlar. Çünkü onlar Cenab-ı Hakkın “Allah kimseye bir şey indirmedi demekle Allah’ı gerektiği gibi takdir etmediler”¹⁹⁹ ve “onların söylediklerinin hakikaten seni üzmemekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah’ın ayetlerini inkar ediyorlar”²⁰⁰ buyurduğu gibi Allah’ı ve onun kudretinin azametini gerektiği ve layık olduğu şekilde takdir edememektedirler.²⁰¹

Mustafa Sabri Efendi’ye göre normalde meydana gelen vukuata bakılarak her hangi bir şeyin mümkün yahut muhal olduğunu belirlemeye çalışan nübüvvet ve mucize inkarcıları deneysel yaklaşımın revaçta ve salt aklın kesat döneminde olduğu çağda yaşadıkları için göklerin ve yeryüzünün yaratılmış (mahluk) olduğunu görüp onların yaratılmasını akıldan uzak saymadıkları gibi aksine mümkün olduğunu kabul ve itiraf ediyorlar. Fakat aynı kişiler yaşadıkları çağda bir peygamber ve göklerin ve yerden daha büyük bir mucize görmedikleri için mucizenin imkansız olduğunu ve kainatta mevcut sistem ile bağdaştırılamayacağını söylüyorlar.²⁰²

2.4.5. Peygamberin Beşeriliği

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin nübüvvet konusunda sahip olduğu fikirleri çoğu zaman modernist olarak nitelediği Mısırlı yazarlarla yaptığı ilmi tartışmalar esnasında ortaya koyduğunu belirtmiştik. Mustafa Sabri Efendi’nin Nübüvvete müteallik meselelerde eleştirdiği çağdaş/çı yazarlardan bir de Doktor Zeki

---

¹⁹⁹ 6, En’âm, 91.

²⁰⁰ 6, En’âm, 33.

²⁰¹ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 29.

²⁰² Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 29.

Mubarek (1892-1952)'tir. Bu başlık altında müellifimizin beşer üstü Peygamber tasavvuru ile ilgili görüşleri tebellür ettirilmeye çalışılacaktır.

Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek'in Hazreti Peygamber (s.a.v.)'in beşer üstü oluşunun onun beşer yönünü kapatacak boyuta getirildiği şeklindeki yorumunu aşırı bulup eleştiriye tabi tutmaktadır. Zeki Mubarek hazreti Peygamber'in beşer oluşu Kur'an'ın şehadeti ile kesindir der. Ona göre “*yemek yiyen, çarşılarda yürüyen*”²⁰³ bir beşerden hikmet almak insanoğluna ağır gelmektedir. İnsanoğlunun anılan dalaletinin yoğunluğunun ortasında Hazreti Rasulullah'ın hayatının insani yönleri unutulmuştur.²⁰⁴

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Zeki Mubarek'in anılan fikirlerinde hazreti Peygamber için normal beşer tabiatının üstünde mucize ve meleğin ona semadan vahiy ile gelmesi gibi halleri kabul eden kadim Müslümanların peygamber tasavvuruna bir iğneleme (tariz) bulunduğunu iddia etmektedir. Sabri Efendi'ye göre Zeki Mubarek Müslümanları beşer üstü peygambere inanmakla suçlarken muğalata/demagoji yapmaktadır. Zira beşer olan, yemek yiyen ve çarşılarda yürüyen bir peygambere inanmak Müslümanlara ağır gelmez. Aksine günümüz müslümanlarının kadim Müslümanların inandığı gibi üzerine semadan vahiy getirerek melek inen ve kainatta geçerli olan sünnetullahı delen mucizelere sahip bir peygamber tasavvuruna sahip olmaları Zeki Mubarek ve onunla aynı zihniyette olan modernist okumuşlar nazarında hazreti Peygamber'i beşer olmaktan çıkarıp beşer üstü yapmaktadır.²⁰⁵

Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek'in Hazreti Peygamber'in beşer oluşuna Kur'an-ı Kerim ayeti ile delil getirmesini de eleştirmekte ve demagoji olarak görmektedir. Zira -Sabri Efendi'ye göre- Müslümanlar arasında hazreti Peygamber'in beşer oluşundan şüphe eden mi vardır ki Zeki Mubarek konu ile ilgili Ku'ran ayeti ile istişhadda bulunmaktadır?! O kadar ki “*Bu nasıl Peygamber ki yemek yiyor ve çarşılarda yürüyor?!*”²⁰⁶ diyerek Hazreti Peygamber'i ayıplayanlar müşriklerin cahilleridir. Dolayısıyla Zeki Mubarek müşriklerin düşünce tarzını haksız bir şekilde

---

²⁰³ 25, Furkan, 7.

²⁰⁴ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 142.

²⁰⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 141-142.

²⁰⁶ 25, Furkan, 7.

hazreti Peygamber'in beşer olmasından şüphe etmeyen Müslümanlara tatbik etmek istemiştir.²⁰⁷

2.4.6. Nübüvvet-Mucize İlişkisi

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin nübüvvet bahsinde *Mevkıfu'l-Akl* boyunca yoğun işlediği ve çok ayrıntılı bir şekilde tartıştığı konuların başında mucize konusu gelmektedir. Sabri Efendi mucizeleri değerlendirirken dikkat çekici bir yargıda bulunarak mucize inkarının doğrudan doğruya nübüvveti inkar anlamına geleceği görüşünü ileri sürmektedir.

Sabri Efendi hazreti Peygamberin tek mucizesinin Kur'an olduğu iddiasını öne sürenlerin -şimdilik açıkça söyleyemeyip yalnızca mucize inkar etme cüreti gösteriyor olsalar da- aslında toptan nübüvveti inkar etme amacıyla olduklarını ileri sürmektedir. Sabri Efendi bir mantık kıyaslaması yürüterek bu iddiasını anılan taifenin mucizeleri reddederken ileri sürdükleri "modern bilime uygun olmama" iddiaları üzerine bina etmektedir. Zira müellifimiz, çalışmamızın ilgili yerlerinde de arz edildiği üzere, *Mevkıfu'l-Akl*'in pek çok yerinde modern bilimin verilerine uymama konusunda mucize ile nübüvvet arasında herhangi bir farklılık olmadığı kanaatini taşımaktadır. Mustafa Sabri Efendi, anılan noktada kıyas yürütmeyi bir adım daha ileri taşıyarak bu noktadan hareketle aslında modernistlerin bilim hakkındaki kabul ve inanışlarının onları Allah'ın varlığına inanmaktan da engellemesi gerektiği sonucuna varmış bulunmaktadır. Çünkü modern bilimin verilerine göre Allah'ın varlığı da tecrübi/deneysel delillere dayanılarak bilimsel bir şekilde ispatlanabilmiş değildir. Bu yüzden ki modern bilim dinleri toptan efsaneler (mitoloji) alemine fırlatmıştır.²⁰⁸ Dolayısıyla bir kısım modernist yazarlar tarafından ileri sürülen "modern bilimin verileri ile deneysel olarak ispatlanamamış olmak" noktasından hareket ederek mucizeleri inkar etmek Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin düşüncesine göre sadece mucizelerin değil aynı zamanda ortak ilinti sebebi ile nübüvvetin ve Allah'ın varlığının da inkarına kapı aralayacak tehlikeli bir sonuç doğurmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi nübüvveti iman ettiği halde peygamberlerin mucizelerini inkar edenlerin şiddetli ve katmerli/muzaaf bir hamakat içerisinde oldukları yargısında

²⁰⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 142.

²⁰⁸ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 16-17.

bunmaktadır. Çünkü Mustafa Sabri Efendi vahyin kendisinin de başlı başına bir mucize mahiyeti taşıdığını belirtmektedir. Ona göre peygamberlerin peygamberlikleri öncelikli olarak kendilerine yapılan vahiy ile başlamaktadır. Vahiy kendisi her ne kadar muarızlarına meydan okuma (tehaddi) ile birlikte bulunmaması sebebiyle bir mucize değil ise de harikulade olması açısından bir mucizedir.²⁰⁹ Dolayısıyla müellifimize göre mucize inkarı vahiy inkarı anlamına gelecek ve netice olarak risalet ve ona bağlı olarak Din ve hatta Allah'ın inkarına kadar gidecek bir inkar kapısının aralanmasına sebep olabilecektir.

Mustafa Sabri Efendi mucize inkarı ile nübüvvet inkarı arasında kurduğu ilişki bağlamında peygamberliği deha ile izah etmeye çalışan modernist yazarlar hakkında bir kısım değerlendirmelerde bulunur. Şöyle ki: Peygamberler hakkında kalem oynatan yazarlar mucize inkarı ile nübüvvet inkarı arasında çok sıkı bir irtibat bulunması sebebiyle onların mucizelerinden bahsetmemektedirler. Anılan yazarlar peygamberlerin hayatlarını yazarken onlardan Allah (c.c.) ile özel ilişkileri yokmuş gibi bahsedip onların fitratlarına Allah tarafından konulmuş olan, onları diğer insanlardan ayıran ve en önemli özellikleri olan büyüklük (azamet) hususiyeti üzerine yoğunlaşmaktadırlar. Bahis mevzuu yazarlar peygamberlerin normal insanlardan ayıran seçkin hususiyetleri onları Allah ile olan hususi ilişkileri değil de sadece deha özellikleri imiş gibi bahsetmektedirler.²¹⁰ Dolayısıyla netice itibariyle modernist yazarlar peygamberlerin seçkinliklerini sıradanlaştırmış olmaktadır ki deha seçkinliği nübüvvet seçkinliğinden çok aşağıda olduğunu söylemek mümkündür. Nübüvvet ile deha arasında modern fikirli yazarların kurdukları ilişkiye dair Mustafa Sabri Efendi'nin yaptığı açıklama ve değerlendirmeler ilgili başlık altında ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi modernist düşünce ve yönelim sahibi yazarların peygamberleri mucizeler gibi hususi özelliklerinden soyutlayarak bahsetmelerinin arka planında Muhammed Abduh'u görmekte ve göstermektedir. Bahsi geçen yazarların yaptıkları peygamber tasviri –Mustafa Sabri Efendi'ye göre– belki Muhammed Abduh'un görüşlerine uyabilir. Muhammed Abduh, Celâleddin Devvânî'nin *Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye* isimli eserine yaptığı ta'likde nebiyi şöyle tarif etmiştir: “*Ben derim ki nebi, ilim ve amel bakımından fitraten hak üzere*

---

²⁰⁹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 40.

²¹⁰ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 40.

yaratılmıştır. Öyle ki o, hikmetin muktezası gereğince sadece hakkı bilir ve sadece hakkı yaşar. Nebide bulunan bu durum tefekkür ve nazara ihtiyaç duymaksızın fitri olarak fakat ilahi talim ile gerçekleşmektedir. Eğer kendi cinsini kendisinin fitri olarak yaratıldığı konuya davet ederse o hem nebi hem rasul olmaktadır. Eğer tebliğ ve davet etmez ise rasul değil, sadece nebidir. Bu konuyu dikkatli düşün çünkü dakik bir konudur.”²¹¹

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh’un yaptığı ‘nebi’ tarifini eleştirmekte, bu münasebetle vahiy, mucize ve melek gibi olağanüstü durumlar ile nübüvvet arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh’un nebi tarifi içerisinde nübüvvet ve risâletin ayırt edici özelliklerinden olan, gönderilmiş meleğin, gönderilmiş kitabın ve mucizenin bulunmadığını ifade etmektedir. Ona göre Abduh’un iddia ettiği: ‘Nebinin sadece hakkı bilip, sadece hakkı yaşayan bir zat’ olduğu nereden bilinebilecektir? Bunun böyle olduğunu nebi kendisi nereden bilmektedir? Kendilerine tebliğde bulunduğu insanlar nereden bileceklerdir? Evet, Abduh nebi tarifinde bu durumu ‘ilahi tâlim’ olarak ifade etmiştir fakat bu tâlimin de fitrata hamledilmesi mümkündür. O halde, mezkûr sual yeniden ortaya çıkmaktadır: “Nebinin bildiklerinin ilahi tâlim olduğu nereden bilinecektir?”²¹²

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh’un Nebi ve Rasul kavramlarının açıklaması için yaptığı tanımlamanın peygamberleri kendi görüş ve düşüncelerinin doğru olduğu konusunda kendisine son derece güvenen, insanların da onlardan salah ve ıslah bekledikleri tarz adamlardan bir adam şeklinde tasvir ettiği görüşündedir. Bu şekilde bir tanımlama yapmakla Sabri Efendi’ye göre Abduh’un amacı anılan tarzdaki seçkin insanları peygamberler zümresine dahil etmek değil, aksine, peygamberlerle ayrılmaz bir biçimde birlikte bulunan mucizeler ve vahiy yükünden kurtulmak için bilinen, tanınan peygamberleri onların derecesine indirmektir ki bu tarif fasittir.²¹³

Muhammed Abduh’un yaptığı nebi tanımındaki gibi problemler ortaya çıkmaması için İslami ilimleri tedvin eden ulema nebi ve rasul tanımları içerisinde “ba’s” (gönderilme) kavramını ve özellikle de vahiy hakikatini yerleştirmişlerdir. İslam ulemasının nebi tanımlamasında: “Kendisine vahyolunanı insanlara tebliğ

---

²¹¹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 40-41.

²¹² Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 41.

²¹³ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 42. İlgili olarak. *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 272-277.

*etmek için Allah (c.c.) tarafından gönderilen bir insandır” ifadelerini kullandıkları göz önünde bulundurulmalıdır.*²¹⁴

Mustafa Sabri Efendi nübüvvetin mucize ile ilişkisi meselesini mucizeleri kainatta yerleşik olan sünnetullah yasalarına muhalif oldukları için inkar edenler üzerinden de ele alıp değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Sabri Efendi’ye göre sünnetullaha zıt oldukları gerekçesiyle mucizeleri inkar edenlerin aynı zamanda nübüvvet ve risalet mucizesini de aynı gerekçe ile inkar etmeleri gerekir. Çünkü nübüvvet ve risalet de kainatta cari olan sünnetullaha aykırıdır, onun dışında cereyan etmektedir.²¹⁵ Konunun ayrıntıları çalışmanın Mucize başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

Mustafa Sabri Efendi risalet kavramına yeni zamanlar yazarları tarafından verilen anlam ve yapılan kullanım üzerinden de farklı bir yorum getirmektedir. Bilindiği üzere “risale” kelimesi Arapçada mesaj anlamına gelmektedir. Çağdaşçı yazarlar bu kelimeyi risaletü’l-mer’eti (kadının mesajı), risaletü’r-raculi (erkeğin mesajı), risaletü’l-câmiati (üniversitenin mesajı), risaletü’l-Ezheri (Ezher Üniversitesinin mesajı), risaletü’s-suhufi (gazetelerin mesajı), risaletü’l-mecelleti (derginin mesajı) ve mecelletü’r-Risaleti (Risale dergisi) şeklinde yaygın olarak kullanmaya başlamışlardır. Mucize, nübüvvet ve risaleti kabul etmemenin hakim bir hal aldığı çağda sayılan türden kelimelerin yersiz bir şekilde de olsa çokça kullanılması Mustafa Sabri Efendi’ye göre özel bir anlam ifade ediyor olmalıdır. Mustafa Sabri Efendi anılan kelimeyi anılan şekilde kullananların asıl hedeflerinin kavramın içini – kendilerince- imkansız olan kadim manalarından boşaltıp onların yerine -yine kendilerince- makul olan içeriklerle kullanmak olabileceğini (ihtimal sıyğasıyla) ileri sürmektedir. Ona göre çağdaşçı yazarların anılan kullanımın arka planında hedefledikleri de mucizesiz nübüvvet anlayışı olmalıdır.²¹⁶ Konunun mucize bağlamında taşıdığı ayrıntılar çalışmamızın Mucize başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Mustafa Sabri Efendi modern düşünceli yazarlarla ilgili ithamlarını yapıp onların görüşlerine karşılık olarak kendi değerlendirmelerini arz ettikten sonra kendisine yapılabilecek bir ithamı da hissetmiş olmalı ki konu ile ilgili bir itirafta da

---

²¹⁴ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 41, dip not.

²¹⁵ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 101.

²¹⁶ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 101-103.

bulunmaktadır. “Evet, biz çağdaşçılığın nübüvvet ve mucize ile ilgili düşünce sistemleri (akliyyetihim) ile ilgili olarak -onların din alimlerinden olan öncülerine de yaptığımız gibi- bu son tenkitte su-i zan etmede biraz aşırıya kaçmış olabiliriz. Bizim bu noktada Tuğrâî'nin sözünü iktibas etmemiz çok yerinde olacaktır: ‘Bizim bu günlerde onlar hakkında hüsn-ü zan yapmamız bir acizlik olur. Bizim onlar hakkında şer düşünmemiz, korku ve kaygı içinde (vecel) dikkatli olmamız gerekir’. Biz onlar hakkında su-i zan yapmada her ne kadar aşırıya gitmiş olsak da bizim onlar hakkında yaptığımız su-i zan onların Hadis kitapları, hadis râvülerinin tamamı ve müctehid imamlar hakkında yaptıkları su-i zanlar seviyesinde değildir. Zira onların Hadis kitapları, raviler ve müctehid imamlar hakkında yaptıkları su-i zanlar Sünnet esası üzerine bina edilen ahkam-ı şer’iyyenin hükmünü güven ve dayanak kaynağı olmaktan düşürmektedir. Allah bizi de onları da doğru yola hidayet eylesin.”²¹⁷ Mustafa Sabri Efendinin mezkur ifadeleri kendisinin muhatapları hakkında ileri sürdüğü iddialarla ilgili olarak bir itiraf ve savunma niteliğindedir.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi nübüvvet ile mucize arasındaki ilişki etrafında yeni bir değerlendirmesini de Mısır’ın tanınmış edebiyatçılarından Abdülaziz el-Bişrî (1886-1943)’nin kaleme aldığı görüşleri eleştirirken yapmıştır. Bişrî Mısır’ın meşhur dergilerinden er-Risale’nin bir sayısına²¹⁸ yazdığı mukaddime içerisinde şöyle demiştir: “Hz. İsa (a.s.)’nin mucizeleri peygamberlerin ellerinde zuhur eden harikulade mucizelerin gerçekleşmesine son vermiştir. “Hz. Muhammed (s.a.v.)’in mucizelerinin iki tane seçkin özelliği bulunmaktadır: birincisi Hz. Peygamber’in mucizeleri ile kainatta cari olan sünnetullah arasında bir ihtilaf/zıtlık/farklılık (hilaf) bulunmaması, ikincisi de o mucizelerle mahlukatın doğaları arasında bir farklılık bulunmamasıdır”.²¹⁹

Mustafa Sabri Efendi öncelikli olarak bahsi geçen görüşleri Mısır’da en yüksek ilmi rütbelerden biri olan Ezher Üniversitesi şeyhliği/rektörlüğü (el-Ustaz el-Ekber) makamını ihraz etmiş Selim el-Bişrî (1867-1917)’nin oğlu Abdulaziz el-Bişrî’ye yakıştıramadığını ifade ederek başlar. Anılan noktadan baba Bişrî’nin klasik Ehl-i Sünnet düşüncesinde olup Hazreti Muhammed (s.a.v.)’in tüm mucizelerini kabul ve ikrar ettiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Mustafa Sabri Efendi *Mevkifu’l-Akl* boyunca

²¹⁷ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 103.

²¹⁸ *er-Risale*, hicri 1358 yılı, ilk sayı.

²¹⁹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 139.

ifade etmediği yeni ve dikkat çekici bir tespitte bulunur. Şöyle ki: modern dönemde yazan bir grup çağdaşçı (taifetun asriyye) kendi aralarında hazreti Peygamber'in mucizelerinin yalnızca Kuran'dan ibaret olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Halbuki anılan yazarların mezkur yargıda bulunabilmeleri için hazreti Peygamber'in tüm hissi mucizelerini kabul eden İslam tarihi boyunca gelmiş geçmiş tüm ilim ve akıl sahiplerinin bilemediği ve bulamadığı yeni bir hakikat elde etmiş olmaları gerekir. Yahut mucize ile ilgili ileri sürdükleri görüşleri Batılı ilim ve akıl sahiplerinden iktibas etmiş olmalıdırlar. Veya anılan görüş sahipleri en azında Batı'nın modern akıl ve ilminden istifade etmiş olmalılar.²²⁰

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi Abdülaziz el-Bişri'ye yönelttiği eleştiriler bağlamında hissi mucizeleri sünnetullahı uymadığı gerekçesiyle inkar edenlerin aslında Kur'an-ı Kerim'i de inkar etmeleri gerektiği hususunu biraz daha somutlaştırarak tasvir etmektedir. Bu münasebetle, anılan taifenin inancına göre, zaman zaman bir beşere melek Cebrail (a.s.)'in geldiği ve ona çoğu zaman beşer suretinde görünerek lafızları ile mucize olan, okunan (metlüvv) bir beyanname (belağ) getirmesine gerek olmamalıdır. Çünkü bunların tamamı sünnetullahı delen harikulade mucizelerdir.²²¹

2.4.7. Nübüvvetin Vehbiliği-Kesbiliği

Zeki Mubarek'in nübüvvet ile ilgili olarak ileri sürdüğü bir fikir de şöyledir. *“Müslümanların cumhuruna göre Allah'ın (c.c.) hazreti Muhammed (a.s.) insanlık yönünden en yüksek hedeflere ulaştığı için risalet görevi için özel seçilmiş olduğunu kabul etmek gerekir. Ruhsal yönden çok yüksek hedeflere ulaşmış oldukları için Allah'ın (c.c.) o peygamberi Araplardan seçmiş olduğunu kabul etmek uygun değildir.”*²²² Zeki Mubarek devam eder: *“Bu duruma Müslümanların cumhurunun nübüvvetin çalışılarak elde edilemeyeceği (kesbi olmadığı) şeklinde itikatları da eklenmelidir.”*²²³

²²⁰ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 139-140.

²²¹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 141-142.

²²² Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 149.

²²³ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 150.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek'in mezkur görüşüne cevap verirken nübüvvetin vehbiliği konusunda sahip olduğu görüşleri serdedir. Doktor Zeki Mubarek'in payladığı cumhur-u Müslimin "*Peygamberliğini kime vereceğini en iyi Allah'ın bildiği*"²²⁴ konusunun cahili değildirler. Fakat İslami terbiye ve düşünce Allah karşısında kullarından her hangi birinin nübüvete hak kazanma iddiasında bulunmasını hoş görmez. Tam tersine İslami anlayış ve terbiyeye göre eğer Allah her hangi bir kulunu mükafatlandırmışsa bu onun lütfundandır, cezalandırmışsa bu da adaletin gereğidir denir. Eğer hazreti Muhammed (s.a.v.) insaniyet itibariyle en yüksek mertebeye ulaşmışsa –ki öyledir- bu durum da yine Allah'ın özel bir lütfu sayesinde gerçekleşmiştir. Eğer Araplar ruhsal kuvvet bakımından yüksek gayelere ulaştıkları için Allah (c.c.) Peygamberleri onların içinden seçmişse bu durum da yine Allah'ın lütfu sayesinde gerçekleşmiştir. Mustafa Sabri Efendi ayrıca Zeki Mubarek tarafından ileri sürülen Arapların anılan mertebeye ulaşmaları durumunun onların Müslüman olmalarından önce mi yoksa Müslüman olmaları ile birlikte mi ya da Müslüman olduktan hemen biraz sonra veya çok sonra mı gerçekleştiği sorusunun da ayrı bir tartışma konusu olduğunu kaydeder.²²⁵

Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek'in iddiaları üzerinden başlattığı nübüvvetin kesbi olmasının imkan dahilinde bulunmadığı görüşü üzerine ayrıntılı bir açıklama yapma ihtiyacı hisseder ve bu konu için özel bir başlık açar, gerekçelerini maddeler halinde sıralar. Burada onun konu ile ilgili görüşleri ana hatlarıyla özetlenmeye çalışılacaktır²²⁶:

Birinci olarak: Nübüvvetin çalışılarak elde edilebileceğini iddia etmekle birlikte Kur'an nassıyla da belirtildiği üzere hazreti Muhammed'in son peygamber (hâtemu'n-nebiyyîn)²²⁷ olması özelliği ortadan kalkmış olması gerekecektir. Çünkü peygamber olabilme kapısı hem Muhammed ümmeti hem de onun dışında bulunan her talipli için kıyamete kadar açık olmuş olacaktır. Hatta Doktor Zeki Mubarek'in de

---

²²⁴ 6-En'am: 124.

²²⁵ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 149-150.

²²⁶ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 152-160.

²²⁷ 33-Ahzab: 40.

doktora dereceleri²²⁸ almaya aday olup da elde ettiği gibi peygamberlik mertebesine de aday olup elde edebilmesi imkan dahilinde olması gerekecektir.²²⁹

İkinci olarak: Peygamber efendimizin nübüvveti –deha ve kahramanlık iddiacılarının kendisini her türlü gaybiyattan soyutlamaya çalıştıkları üzere- eğer kesbi olmuş olsaydı bu takdirde onun Kur’an-ı Kerim’i Allah’a isnat etmede yalancı olması gerekirdi. Her ne kadar modern/ist akıl (el-aklu’l-asrî) yalan ile deha ve kahramanlık arasında bir uyumluluk tasavvur etse de²³⁰ bu durum deha ve kahramanlığı ihlal eden bir hal olmakla birlikte en azından kemallerine uygun değildir. Bununla birlikte yalan söylemek nübüvveti bozan, ihlal eden bir durumdur.²³¹

Üçüncü olarak: Müslümanlar nübüvvetin kesbi olmadığı şeklindeki itikatlarını –Zeki Mubarek’in iddia ettiği gibi- putperest atalarından almış değillerdir. Zira Müslümanlar her hangi bir zaman diliminde peygamberlerini kendisine tapılan bir ilah edinmiş değillerdir. Nübüvvetin insanların dâhileri, filozoflarının çok üstünde bir mertebede bulunmasına itikatları onun yalnızca Allah’ın özel lütfu ve özel olarak seçmesi (Istifâ) ile gerçekleşmiş olması şeklindedir. Bahsi geçen Allah tarafından özel olarak seçilmiş olmanın alameti ise peygamberlerin mucizeler göstermeleridir. Gerek Müslümanların nebi itikatlarında gerekse seçilmiş peygamberlik mertebesinde nebi Allah’ın özel bir kulu olmaktadır. Meleğin vahiyle kendisine geldiği zamanda dahi Peygamber Allah’ın mükerrem kullarından bir kul olmanın dışına çıkıyor değildir.²³²

Mustafa Sabri Efendi tam bu noktada nübüvvetin kesbi olduğu düşüncesini savunmaya çalışanlara bir itham yöneltir. Bu düşüncenin kaynağının aslında kendisinin tarif ettiği şekilde –vahye mazhar olan, gaybiyatla hemhal olan ve elinde mucizeler zuhur eden- gerçek nübüvveti iman etmemek ve peygamberlik makamını beşer için fazla görmek olduğunu ileri sürer. Mustafa Sabri Efendi mezkur iddiasını anılan görüş sahiplerinin gerçek nübüvvet inancını putperestlik düşüncesi ile irtibatlandırmaya çalışmaları ile gerekçelendirir. Peşinden aynı düşünce sahiplerinin anılan görüşlerinin benzerlerinin onların cahil kardeşleri tarafından geçmişte

---

²²⁸ Zeki Mubarek yaşadığı dönemde ve sonrasında Araplarda yaygın adet olduğu üzere “doktor” lakabı ile değil “dekâtira” sıfatı ile anılmıştır. Zira İslam Felsefesi, Arap dili ve Tasavvuf alanlarının her birinde olmak üzere üç adet doktora derecesi elde etmiştir. Mustafa Sabri Efendi de kendisine bu noktadan tariz yapmış olmaktadır.

²²⁹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 153.

²³⁰ Bu konu yukarıda Deha tartışmaları bağlamında ele alınmıştır.

²³¹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 153.

²³² Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 153-154.

dillendirildiğini ifade eder: “Sizler de ancak bizler gibi birer beşerden başka bir şey değilsiniz!”.²³³ Mustafa Sabri Efendi’ye göre nübüvvetin kesbi olduğunu yaymaya çalışanlar onu insanları yönlendirmek isteyenler tarafından elde edilebilecek bir orta malı yapmaya çalışmaktadırlar. Ona göre nübüvvetin kesbi olmasını isteyenlerin asıl amacı sıradan insanların nübüvvet makamını elde etmelerine kapı aralamak değil aksine amaçları peygamberleri sünnetullahı uygun olmayan mucize ve benzeri durumlardan soyutlayıp sıradan insanlar seviyesine indirmektir.²³⁴

Dördüncü olarak: Mustafa Sabri Efendi nübüvvet iktisabi olduğu takdirde o mertebeyi kazanmaya çalışan insanın hedefine ulaşmış artık Allah’ın peygamberlerinden biri olduğu nasıl bilineceği sorusunu sormaktadır. Bir kişinin çaba ve çalışma sonucu peygamberlik mertebesine ulaştığını insanlar nasıl bileceklerdir? Kişi kendisi nereden bilecektir? Zira nübüvvetine kendisinin kanaat getirmesi için vahyin nüzülü ve elinde mucizelerin zuhur etmesi gibi bir alamet olması gerekecektir. Zira nübüvvetin kesbiliği iddiası taşıyanlar sünnetullahı muhalif olarak cereyan eden olayları kabul etmemektedirler. Bu noktada Mustafa Sabri Efendi bizzat nübüvvetin kendisinin sünnetullah dışında gerçekleşen bir durum olduğunu ifade etmektedir ki bu yüzden nübüvvetin mucizeleri sevmeyenler tarafından sevilmediği şeklinde çok dikkat çekici bir değerlendirme ileri sürmektedir.²³⁵

Beşinci olarak: Mustafa Sabri Efendi’ye göre çalışarak kazanmış (kasib) nebi ile Allah vergisi ve seçimi (mevhûb) olarak gerçekleşmiş nebi arasındaki en önemli farklardan biri ilkinin yanlış yapabilmesi ve isabet edebilmesi mümkün iken ikincinin Allah’tan getirdikleri ile ilgili olarak yanlış yapmasının kesinlikle imkansız oluşudur. Mevhûb ve mustafâ nebi eğer içtihadında hata ederse bu yanlış kendisine bildirilmeksizin hata üzere sabit kalması mümkün değildir. Doktor Zeki Mubarek de aslında meselenin mezkur iç yüzüne dikkat etmeden hazreti Peygamber’in (s.a.v.) kendi iç dünyası itibarıyla bir insan olup hata işleyebildiğini ve netice olarak Kur’an-ı Kerim tarafından ikaz edildiğini itiraf etmiştir.²³⁶

Altıncı olarak: İnsanların kendisi vasıtasıyla rableri olan Allah’ın (c.c.) sevdiği ve girmelerini istediği yola hidayet bulmaları ve O’na yapmaları gereken ibadetlerin

---

²³³ 14-İbrahim: 10.

²³⁴ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 154.

²³⁵ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 154-155.

²³⁶ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 155.

biçimini bilmeye ihtiyaçları vardır. Bu tür ihtiyaçların giderilmesi için de insanların Allah tarafından seçilip insanlar üzerine seçkin kılınmasının alameti olarak vahiy ve mucize ile desteklenmiş ve hatadan korunmuş (masum) hakiki peygambere ihtiyaçları vardır. İnsanların hidayet ve ibadet noktasında ihtiyaçlarına cevap verilmesinin de hakiki nübüvvetten başka bir yolla gerçekleşmesi mümkün değildir. İlim ve hikmette her ne kadar ileri giderse gitsin peygamberden başkası anılan türden bir vazifeyi görmesi imkansızdır.²³⁷

Alimlerin ve filozofların insanlara ahlak metotları, fikir prensipleri göstermeleri, onlara hem insanlara hem Allah'a karşı görevleri konularında yardım etmeleri mümkündür. Fakat anılan prensip, değer ve görevlerin hiç birisinin din olması mümkün değildir. Din Allah'tan gelir ve peygamber ile başlar. Hazreti Peygamber'in (s.a.v.) gönderilmesinden önce felsefi bir din bulunmamaktaydı. Eğer bulunmuş olsaydı bile bu din değil, dini bir felsefe olurdu. Eğer bir peygamber gelir de bir din koyarsa bu durumda her hangi bir insanın o dinden müstağni kalması söz konusu olamaz. Zira anılan durumda din avam havas ayrımı yapılmaksızın herkes tarafından itaat etmesi gereken bir devlet kanunu gibi olurdu.²³⁸

2.4.8. Hatm-i Nübüvvet

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin nübüvvete ilişkin görüşlerini genellikle bir kısım yazarlarla tartışarak ortaya koyduğu bilinen bir husustur. O, Hazreti Muhammed (s.a.v.)'in son peygamber oluşu meselesi ile ilgili görüşlerini de yine bir kısım tartışmalar münasebeti ile ortaya koymuştur. Ezher üniversitesi tarafından oluşturulmuş Büyük Alimler Kurulundan (Hey'etu Kibâri'l-Ulema) Hindistan'lı Mirza Gulam Ahmed Han (1939-1908) hakkında görüş belirtmesi istenmiştir. Sabri Efendi'ni beyanına göre kurul üyeleri arasında hazreti Muhammed'in son peygamber olduğunu kabul etmeyen birinin İslam dairesinden çıkışı konusunda ihtilaf çıkmış veya en azından bazılarının zihninde şüphe oluşmuştur.²³⁹

Mustafa Sabri Efendi kurul üyeleri içerisinde hazreti Muhammed'in son peygamber olduğu konusunda şüphe taşıyan birinin bulunduğunu iddia etmediğini

---

²³⁷ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 155.

²³⁸ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 155-156.

²³⁹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. I, s. 456.

ifade etmektedir. Fakat kurulun anılan konuyu kabul etmeyen kişiyi tekfir etmeyip hazreti Peygamber'den sonra Allah'ın bir peygamber göndermesinin mümkün olduğuna cevaz vermesinin hazreti Muhammed'in son peygamber oluşunu inkar edenin kafirliğinde şüphe etmek ve onun son peygamber oluşundan şüphe etmek anlamına geleceğini ileri sürmektedir. Mustafa Sabri Efendi mezkur noktada yaptığı çıkarımın anılan konuda fetva verenler tarafından anlaşılması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre ilgili konuda fetva verenlerin, hazreti Muhammed'in son peygamber oluşunu inkar edenin kafirliğinde şüphe etmek ile onun son peygamber oluşundan şüphe etmek arasında zorunlu bir ilişki (telâzum) olacağını anlamaları gerekmektedir. “Eğer tereddüt geçiren fetvacı bu işler arasındaki zorunlu ilişkiyi anlamıyorsa ilme de, ulemaya da, büyük alimler kurulu üyesi olmaya da selam olsun!” diyerek sitem etmektedir.²⁴⁰

Mustafa Sabri Efendi hazreti Peygamber (s.a.v.)'in son peygamber oluşunu ifade eden ayet-i kerimeyi kaydeder: “*Muhammed sizden hiçbir erkeğin babası değildir. Fakat o Allah'ın rasulü ve peygamberlerin sonuncusudur.*”²⁴¹ Mustafa Sabri Efendinin beyanlarından kurul üyeleri arasında ayette geçen “hâtem” kelimesinin delaleti etrafında ihtilaf edildiği anlaşılmaktadır. Kurul üyelerinden hazreti Muhammed'in son peygamber oluşunu inkar edenin kafirliğinde şüphe etmeyen üyelerin bu konuda şüphe taşıyan arkadaşlarını susturacak bir delili mezkur nastan çıkaramadıklarını ifade etmektedir. Zira kurul üyelerinden bazıları ayette geçen “hâtem” kelimesinin delaletine dair zayıf bir ihtimalle istidlalde bulunmaya çalışmış, adı geçen kelimedden “son/sonuncu” anlamı kastedilmek yerine “ziynet” manası kastedildiğini iddia etmişlerdir.²⁴²

Ezher Üniversitesinin büyük hocalarından Abdülmecid el-Lebbân (1871-1942) ilgili kurulda, anılan konuya dair şüphe taşıyan arkadaşlarını ikna etmek niyeti ile Mustafa Sabri Efendi'den hazreti Muhammed (a.s.) den sonra peygamber gelebileceğini düşünen kimsenin tekfir edilebileceğine dair bilinen (Ahzab: 40) ayet-i kerimeden daha sarîh bir ayet bulmasını istemiştir. Buna karşılık Sabri Efendi ayetin varlığına rağmen bu konuda soru sorulmasının teklif-i ma la yutak olduğu, çünkü sorunun kaynağının bedihiyyata ait bir meselede şüpheye düşmek olduğunu ifade

---

²⁴⁰ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. I, s. 456. (1 numaralı dip not.)

²⁴¹ 33-Ahzab: 40.

²⁴² Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. I, s. 457.

etmektedir. Mustafa Sabri Efendi “*şu asırda bedihi meseleler etrafındaki şüpheleri izale etme vazifem ne kadar da çok!*” diyerek hayıflanmaktadır.²⁴³

Müellifimize göre “*Muhammed sizden hiçbir erkeğin babası değildir. Fakat o Allah’ın rasulü ve peygamberlerin sonuncusudur.*”²⁴⁴ Ayetinin varlığına rağmen hazreti Muhammed (s.a.v.)’in son peygamber oluşuna dair delil istemek güneş doğduktan sonra gündüzün olduğuna delil istemek gibidir. İlaveten Mustafa Sabri Efendi, Molla Aliyyü’l-Kârî (Ö: 1014/1605)’nin el-Fıkhu’l-Ekber’inde de belirttiği üzere hazreti Muhammed’den sonra peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin kafir olacağı konusunda icma bulunduğunu kaydeder. Ayrıca Peygamberimizden sonra peygamberlik iddia etmek küfür olmasaydı hazreti Ebubekir’in peygamberlik iddiasında bulunanlara ve taraftarlarına karşı savaş açmamış olacağını da ekler.²⁴⁵

Yukarıda kaydedilen ifadelerinden sonra Mustafa Sabri Efendi hazreti Muhammed (a.s.)’in son peygamber olduğunu ifade eden mezkur ayette geçen “*hâtem*” kelimesine Ezher Üniversitesi alimler heyetinden bazılarının vermek istediği, en azından muhtemel gördüğü “*ziynet*” anlamını tartışma ve değerlendirmeye alıp bu mananın uygun olmadığını delillendirmeye çalışır. Şöyle ki:

Birinci olarak: *Hâtem* kelimesine *ziynet* anlamı vermek çok uzaktır. Zira makul ve mümkün değildir. Çünkü anılan kelimedden önce ayette ifade edilen mana ile uyuşması imkansızdır. Ayetin baş tarafında hazreti Muhammed’in erkeklerden her hangi birilerinin babası olması nefyedildikten sonra onun peygamberlerin *ziyneti* olduğu nefyetmek için bir engel yoktur. Burada nefyedilmeğe en layık olan durum onun erkeklerden her hangi birilerinin babası olmalıdır. Ancak burada asıl anlam sair peygamberlerde olduğu gibi ardından kendi oğullarından her hangi birisinin kendisinden sonra peygamber olmasının nefyedilmesidir.²⁴⁶

İkinci olarak -ki burası Sabri Efendiye göre mühimdir-: *Hâtem* kelimesine geçmişte hiçbir müfessirin *ziynet* anlamı vermediğini ifade ettikten sonra Mustafa Sabri Efendi çoğu zaman yaptığı polemik tarzı ile “*çünkü Ezher Büyük Alimler Meclisindeki büyük ulemanın aklını kurcalayan şüphe onların akıllarını kurcalamamıştı*” demektedir. Zira ayette geçen “*hatm*” kelimesi biri “bitirmek”, diğeri

²⁴³ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. I, s. 457.

²⁴⁴ 33-Ahzab: 40.

²⁴⁵ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. I, s. 457.

²⁴⁶ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. I, s. 458.

“damgalamak ve mühürlemek” olmak üzere iki anlama gelmektedir. Hâtem; bitirilen, sona erdirilen ve sonuncu anlamlarını ifade etmektedir. İkinci anlama göre ise aynı kelime hâtmeden kinaye olarak ve bir şeyin mühürlenmesine teşbih edilerek bitirildiğini ifade etmek üzere kullanılmış olmaktadır. Çünkü bir şeyin mühürlenmesi işi bitirir ve o konuda tasarruf kapısını kapatır. Bu durumda “Hâtemu’n-Nebiyyîn” terkipteki “hâtem” eğer son manasında ise durum çok açıktır ve “Hâtemu’n-Nebiyyîn” “peygamberlerin sonuncusu” olmaktadır. “Hâtem” kelimesi eğer mühürlenmiş şey anlamına ise bu durumda bu kelimedenden maksat “mühürlenmiş” anlamında yine bitirmek ve mühür basmak manasına “peygamberlerin sonuncusu” anlamını ifade edecektir. Anılan manala göz önünde bulundurulduğunda adeta hazreti Muhammed (a.s.) peygamberler listesine vurulmuş bir mühür gibi olmaktadır ki liste mühürlendiği için Ondan sonra listeye başka bir peygamber ismi yazılmayacaktır.²⁴⁷

Ayette zikredilen “hâtem” kelimesine parmağa takılıp süslenilen “yüzük” kastedilip dolayısıyla da anlamın “peygamberlerin süsü” olmasının ne dil ne de belağat açısından izahı yoktur. Çünkü ziynet olarak takılan yüzük için dilde hâtem anlamı verilmiş olsa da bu anlam Araplar tarafından üzerine isimlerini yazıp onu mühür gibi kullanmalarından dolayı mecazidir.²⁴⁸

3. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve Muhammed Ferid Vecdi’nin Nübüvvet ve Vahiy konularına ilişkin görüşleri yukarıda müstakil başlıklar altında verilmişti. Burada her iki müellifin görüşleri özetlenecek, gereken yerlerde karşılaştırma yapılacak, uygun görülen yerlerde de veciz bir şekilde yorum ve görüş belirtilecektir.

3.1. MUHAMMED FERİD VECDİ’NİN NÜBÜVVET VE VAHİY GÖRÜŞÜ

Muhammed Ferid Vecdi, “muasır yazarların risalet kelimesinin anlamına dair yaptıkları yeni açılımlardan maksatlarının her insanın içinde taşıdığı doğal meylin sevki ile toplumun menfaatine olan herhangi bir iş ve icraatı gerçekleştirmelerini ifade etmektir” der, kelimenin bazı yabancı dillerden Arapçaya intikal etmiş, psikolojik

²⁴⁷ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. I, s. 458.

²⁴⁸ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. I, s. 458; ilgili olarak: *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 262-266.

değerlendirmeler üzerine kurulu mecâzî bir tabir olduğunu söyler. Ardından vahyin imkânına inanmayan, nübüvveti kabul etmeyen bir mütefekkirin Hz. Muhammed'in icraatlarını ve topluma sunduklarını incelemelerini tavsiye eder. Zira icraatları harikuladedir, insani (mecazi) risaletlerle kıyaslanması mümkün değildir. Onun icraatlarını tartabilecek bir mikyas bulunmamaktadır. Bu durum bizi Hz. Muhammed hakkında 'vahiy alan bir beşer ve 'rasul' nitelemesi yapmaya götürecektir.

Vecdi'nin açıklamaları, Sabri Efendi tarafından ileri sürülen çağdaş yazarların risalet kelimesini sıradanlaştırmak, muhtevasını nübüvvetten arındırmak istedikleri iddiasının karşılıksız kaldığını göstermektedir. Vecdi'nin açıklamaları kendisinin muasır insanlara hazreti Peygamber'i yaklaştırma arzusundan başka bir gayesi olmadığını göstermektedir.

Vecdi, İslami meseleleri ele alırken çağın ve çağdaş insanın fikri problemlerinden hareket eder. Ona göre, nübüvvet meselesinin din felsefesi ve kelim ilminin en zor konularından birisidir. Zira semavi dinlerin sübutu nübüvvet meselesinin halli üzerine bina edilir. İnsanların kainata bakarak yaratıcının varlığına delil getirmeleri kolay olabilir. Fakat nübüvvet meselesine yeterli delil bulmak kolay değildir. Nübüvvet meselesi ile ilgili olarak mühlitlerin şüpheleri müminlerin iman ettikleri hiçbir noktayı geri bırakmaksızın hepsine saldırmıştır. Bu yüzden müminlerin imanları çözümlenme tehdidi altındadır. Konu ile ilgili oluşan büyük tehdit ve zarar durumu yalnızca müminlere değil aynı zamanda ilme de dokunmaktadır. Bu yüzden Vecdi'ye göre, Nübüvvet meselesi üzerine yapılacak açıklamaların çağdaş mühlitlerin şüphelerini çözümlenecek ve iman sahiplerinden tereddüt geçirenlerin şüphelerini de ortada kaldıracak özellikte olmalıdır.

Vecdi, çağdaş şüphelerin yalnızca ilim erbabından değil aynı zamanda yeni yetişmekte olan genç nesillerin zihinlerinde de bulunduğunu söylemektedir. Ona göre, gençler her ne kadar inançlarına karşı selim akidelerini bozmaya, kendilerini dinsizlik vadilerine çıkarmaya yönelik şüpheleri açıktan söylemeye cesaret edemeseler de aynı şüpheler içlerinde gizliden gizliye kıpırdanıp durmaktadır. Din meselesi ile özel olarak ilgilenenler inançlı veya inançsız insanların zihinlerinde mevcut bulunan şüpheleri görüp onlara uygun silahlarla karşılık verip mücadele etmelidirler.

Ferid Vecdi'ye göre çağdaş ilmi, hak eleştiri sahiplerine bütün şüphelerini açık bir şekilde ortaya oymaları için imkan ve fırsat verilmesi gerekir. Şüphecilerin

söyleyeceklerini en ince ayrıntılarına kadar dinlemeli, onların vicdanlarının derinliklerinde iz bırakıp etki yapan hiçbir şüphelerini gizlemelerine sebep olunmamalıdır. İnanç meselelerine dair şüpheler eğer insanların iç dünyalarında bastırılmış halde kalırsa şüpheler kendi içlerinde taşıdıkları güç sebebiyle onları dinsizliğe sevk edecek, vaizlerin vaazları, uyarıcıların ikazları boşa gidecek, tesirsiz kalacaktır. Şüpheler açık bir şekilde dışa vurulmayıp zihinlerde gizli kalmaya devam ettiği müddetçe bir süre sonra dinin ilim karşısında eriyip küçülmesine sebep olacaktır.

Ferid vecdi, nübüvvete ilişkin olarak klasik yöntemleri kullanıp geçmiş ulemanın delillerini tekrar eden din alimlerini sorgular ve eleştirir. Ona göre inanç sahipleri her ne kadar resmi kitaplarında nakledilen, seleflerine ait, vahyin sarih naslarının desteklemediği sözleri muhafaza etme konusunda güçlü bir istek ve arzu taşıyor olsalar da onların mülhitlere karşı duruşlarının ilhadın getirdiği sorgulama, şüphe ve itirazlara mukavemet edebilecek bir durumda değildirler. Bu yüzden nübüvvet mevzuunda alışlagelmiş klasik delilleri bilinen “resmi kitaplarından” nakleden inanç sahiplerinin durumu bu çağda zayıf bir konuma varmış, kendi varlıklarını dahi tehdit altına sokacak bir duruma düşmüştür. Bu nedenle müellifimiz, kendisinin nübüvvet meselesinde alışlagelmiş konuları tekrarlayan din adamlarının görüşlerine muhalif ve farklı fikirler ileri sürebileceğini söyler. Yazdıklarının, içinde yaşadığı çağda yaygın olup revaç bulan şüphelere bir çözüm getirebilmesi maksadıyla nübüvvet ve ona müteallik meseleler üzerine yazar ve konuşurken ilmi bir metot benimseyeceğini, ortaya koyacağı yeni görüş ve delillerden dolayı din adamlarından kendisini eleştirmemelerini ve sorgulamalarını istemektedir.

Müellifimiz, örnek olarak, inanç sahiplerinin söyleyebilecekleri en güzel bahisleri yazdığını söylediği Muhammed Abduh'un nübüvvet ile ilgili olarak yazdıklarını içinde yaşadığı çağın sorularına karşı ciddi cevap vermede yeterli görmediğini, bu çağda materyalistlerin ortaya attıkları şüphelerin zihinlerde bıraktığı izleri silemediğini söylemektedir. Çağdaş eleştirilere sahip bir kimse İbn Hazm'ın ve Abduh'un dünyanın peygamberlere olan ihtiyacı ile ilgili yazdıklarını okursa taşıdığı şüpheler konusunda bir çözüm bulamayacak, onların açıklamaları kendisini ikna etmeyecektir. İbn Hazm'ın görüşlerine karşı modern insanın zihninde taşıyabileceği şüpheler çok fazladır. Muhammed Abduh bu çağda inançlı insanların kendisi ile delil getirebileceği en güçlü ve etkili (eblağ) şeyleri yazmış olsa da yazdıkları çözüm sunabilmiş değildir. Çağdaş eleştiriler ve şüpheler taşıyan insanın Abduh'un

yazdıklarına karşı taşıdığı şüpheler de hala güçlüdür ve çözümlenememiştir. Dolayısıyla akait mezunlarına kafa yorup nübüvvet ve vahiy mevzularında akıl ve ilmin verileri ile uyumlu, güçlü bir açıklama bulamayan insanlar dini terk edip kendilerini ilmi motivasyonla mülhitlere katılmaya mecbur bilmişlerdir.

Düşünürümüz, nübüvvet ve ona ilişkin düşünceler ortaya koyarken sabık ulemanın mezhep ve görüşlerine taassup gösterilmemesi gerektiği fikrine gerekçe olarak içinde yaşadığı çağ ile sabık ulemanın yaşadığı asırlar arasında gördüğü düşünsel farklılıklara işaret eder. Zira ecdadımızın yaşadıkları çağlarda mevcut bulunan itikadi şüphelerin bizim yaşadığımız çağdaki şüphelerin derecesine ulaşmadığı, toplumların hallerine dair ilmin de bu gün bulunan seviyeye varmadığı görüşündedir. Dolayısıyla *“geçmiş asırlarda şüphecilerin eleştiri ve itirazlarına cevap verebilmek için az bir ilim yeterli gelmekteydi. Bu gün ise durum farklıdır. Zira bu gün bizler ilmi olarak sabit gözlemlere sahibiz ve karşımızda cedel/polemik konusunda büyük maharet kesb etmiş, duygusal aletle oynama üzerine büyük kabiliyet kazanmış dinsizlerle karşı karşıyayız. Anılan gerekçelere bağlı olarak bizler bu gün akideye sahih bir şekilde güç vermek istediğimizde mezkur özelliklere sahip saptırıcılara kendi sahip oldukları ilimler ve silahlarla karşılık vermeliyiz.”*

Muhammed Ferid Vecdi genel olarak itikadi konuları, özel olarak da nübüvvet meselesini çağın insanına çağdaş ilmi yöntemlerle anlatma gayretinin merkezinde yalnızca doğruyu (hakkı) arama, sadece doğruyu ifade etme gayreti bulunması gerektiğine dikkat çeker. Anılan hedefe ulaşma noktasında bizlerin önünde eski taassup ile gelenek üzerine sabit bir şekilde odaklanmanın engel olmaması gerektiğini de vurgular.

Ferid Vecdi nübüvvetle ilişkin çağdaş muteriz eleştircilerin ileri sürdüklerini düşündüğü şüphe ve eleştirileri sıralar ve bunlara cevap vermeye çalışır. Bunlar maddeler halinde şöyledir:

a) Nübüvvet hak mıdır? Nübüvvetin ilmi olarak ispatı mümkün müdür?

Bu soruya cevap sadedinde müellifimiz, kendisinin tüm metafizik meseleleri ispat sadedinde en çok önem verdiği, temel felsefesini oluşturan hipnotizma, ispiritizma, manyetizma, ruh çağırma” kavramlarıyla anlattığı meseleyi delil olarak ileri sürer.

b) Nübüvvet insanın toplumsal ve ruhsal ihtiyaçlarından biri midir? Nübüvvet olgusu insanoğlunun toplumsal kanunlarına uygun mudur?

Vecdi, nübüvvetin insanoğlunun toplumsal ihtiyaçlarından biri olmadığı fakat ruhsal bir ihtiyaç olduğu görüşündedir. Ona göre, nübüvvetin ruhsal bir zorunluluk olduğunun delili tarih boyunca insanoğlunun din arayışı ve yaşantısı ile içi içe oluşu, insan topluluklarının oluşturduğu tüm millet ve medeniyetlerde ya bir nebi veya bir kahin etrafında toplanılıp mutlaka bir dinsel inanişaya sahip olunması durumu nübüvvetin ruhsal bir ihtiyaç olduğunun delilidir. Allah'ın toplumsal yönden çok güçlü ve medeniyet açısından çok ileri milletlere peygamberler göndermiş olması da nübüvvetin tam anlamıyla ruhsal bir ihtiyaç olduğunun delilidir.

c) Nübüvvet prensiplerine uygun olarak ilerleyecek toplumsal bir kanun manzumesi bulmak mümkün müdür?

Yeryüzünde bulunan bütün insan topluluklarının bir dini lidere itaat etmelerini onların nefsi eğilimleri ile ruhsal malumatları arasında irtibat bulunduğunu gösterir. Mezkur irtibat yalnızca bedensel ihtiyaçlarını tatmin etmenin insanoğlunu tatmin etmeyeceğini, onun maddi perdeleri yırtıp tabiat ötesinde bulunan gaybi alemlere ulaşma çabası içerisine gireceğine delildir. İnsanoğlunun tabiat ötesi alemlere merak duyma ve arayışa geçme sebebi tabiatın sırlarını bilmeme ve yaratılış kanunlarını anlama arzusudur.

İnsanoğlunun nefsi eğilimleri ile ruhsal malumatları arasında bulunan irtibatı sağlayacak, ikisi arasına girmiş olan engelleri yırtacak bir aracının bulunmasını gerekir ki aranan kişi peygamber yahut benzeri bir vasıta olmalıdır. Ayrıca mezkur çaba, içinde yaşadığımız ilim çağında en zirve noktaya ulaşmış, anılan işlemleri doğa bilimciler üstlenmiş, madde alemi ile mana alemi arasında ilişki kurulması problemini “hipnotizma, ispiirtizma, manyetizma, ruh çağırma” çalışmalarlarıyla modern çağ keşfetmiştir.

d) Günümüzde nübüvvet hala insanoğlu için bir ihtiyaç mıdır? Yoksa rolünü tamamlayıp hükmü ortadan kalkmış mıdır?

İnsanoğlunun içinde doğuştan gelen fitri inanma duygusu kendisini kudsi alemde bulunan yüce kuvveti aramaya ve iletişime geçmeye itmiştir. Maddi alem üstünde bulunan yüce, mukaddes alemi ve hakim olan yüce kuvveti arama duygusunun sevki ile insanoğlu anılan yüce güçten bahsedip onun rızasına uygun olan ve olmayan

amelleri kendisine anlatıp açıklayacak birisine ihtiyaç duyar hale gelmiştir ki anılan bilgilerin sahih kaynağı nübüvvetedir. Ferid Vecdi, nübüvvet konusunda insanoğlunun ilk çağlarından başlayıp günümüze kadar gelen serüvenine ana hatlarıyla işaret edip son asırda uygulanmış ruh deneylerini konuya delil olarak tekrarladıktan sonra bu gün bilim adamlarının vardığı en son noktanın peygamberlere inanmak olduğunu belirtir. Ona göre, konun araştırmalara açıktır, insanoğlunun araştırdıkça daha yeni şeyler bulabilmesinin imkan dahilindedir, meselenin ucunun nerelere kadar gidebileceğini Allah bilir. İlim adamlarının, araştırmalarına devam ettikleri takdirde ilerleyen zamanlarda bu gün hiç birimizin hayalinin dahi alamayacağı pek çok ulvi bilgilere ulaşabileceklerini söyler. Ayrıca “nübüvvetin insanoğlu için hâlâ geçerli bir ihtiyaç mı olduğu, yoksa rolünü tamamlayıp hükmü ortadan kalkmış mı olduğu” meselesine düşünürümüzün İslam dininin şâmil bir din oluşu ve hazreti Muhammed’in (s.a.v) son peygamber olması meselesi bağlamında yazdıklarının da açıklama getirdiği kaydedilmelidir.

e) Nübüvvet, kendisi ile itikadın sahih olacağı, kendisine inanmayan insanların ahirette kendisinden hesaba çekileceği bir zorunlu iman şartı mıdır?

Müellifimiz, fitrat dini olan İslam’ın hazreti Âdem’den günümüze kadar gelen dinlerin adı olduğuna vurgu yapmıştır. Bu noktadan son peygamber Hazreti Muhammed’in (s.a.v.) yeni bir din getirmeyip Allah’ın tüm peygamberlerine vahyettiği ilk dini getirdiğini ifade etmiştir. Ardından, dinlerin birliğini en güçlü temel üzerine oturtmak maksadıyla Allah’ın (c.c.) tüm peygamberlere iman edilmesinin zorunlu olduğuna çok güçlü vurgu yaptığını söylemiştir. Delil olarak tüm dinlerin birbirinin devamı olarak hiç birisini ayırmaksızın hepsine iman edilmesi gerektiğini emreden ayetleri kaydeder.

Muhammed Ferid Vecdi’ye göre Hz. Muhammed’in nübüvveti ve vahiy almasının delillerinden biri de onun dehasıdır. İlim, dahilerin kendilerinden önce hiç kimsenin yapamadığı, hatta hayal bile edemediği şeyleri yapabilmelerinin gerekçelerini araştırırken ‘gizli akıl’ denilen hakikati keşfetmiş, bu akli taşıyan kişinin normal halinde iken kendisinin bile bilemediği bâtinî iletişimler bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla müellifimize göre “*nübüvvetin de bu türden, fakat normal dâhilerde olandan daha yüce, ondan daha ileri boyutta eserlere sahip ve daha önemli bir iletişime geçmesi niçin mümkün olmasın?*”.

Varlık âleminde akıl ve duyular dışında bilginin meydana gelebileceğine delili olarak hayvanlar âlemindeki ilham ile birlikte dehayı ileri sürer. Dehaya dair özellikleri sıraladıktan sonra bunlara ilmin akli ve psikolojik alanlardaki müşahedelerinin de eklenmesi gerektiğini ifade eder. Zira bu durum nübüvvet mertebesini anlama yolunda önümüzdeki engelleri kaldıracak ve vahyin imkânını akıllarımıza yakınlaştıracaktır. Onların normal insanların yapamadığı harika işleri yapabilmeleri insanda bilinen âlemin üzerinde bulunan ruhani âlemlerle iletişim halinde bulunan bâtinî bir akıl bulunduğunu ispatlar. Bu gizli akli sıradan insanlar hissedemeyip sadece anılan akla sahip olanların duyabileceği bir durumdur.

Vecdi “*ben bu anlattıklarım ile nübüvvetin bir deha olduğunu ya da burada serdettiğim türden bir olay olduğunu ispatlamak istiyordum değilim*” der, dehaya dair bütün anlattıklarını iki gerekçe ile ileri sürdüğünü söyler: Birincisi: normal akıl ve duyuların aracılığı olmaksızın hidayet ve talimin varlığına dair delil ortaya koymak. İkincisi: normal akıl ve beş duyunun menfezleri dışında insana ilim desteği veren, ona hidayet sağlayan ruhani, batini iletişim yolları bulunduğuna dair delil getirmek.

Müellifimizin beyanları, kendisini nübüvvetin değerini düşürüp, beşer üstü olmaktan çıkarıp sıradanlaştırmakla itham eden Mustafa Sabri Efendi’nin iddialarını boşa çıkaracak mahiyettedir ve uzun yorumlar gerektirmeyecek açıktır. Müellifimizin deha meselesi etrafında yaptığı açıklamalar onun yeni ilmi kelam arayış çabasının ürünü olduğunu söylemek vakıya uygundur.

Ferid Vecdi, nübüvvetin hak olduğunun önemli bir ispat delili olarak Hz. Muhammed’in icraatlarını kabul etmektedir. Hz. Peygamber’in muhtelif icraatlarını birer deha eseri ve hatta mucize olarak görmekte ve nübüvvet delili olarak kaydetmektedir. Hz. Peygamber’in icraatlarını özetledikten sonra onun peygamberliğine inanmayan birinin onunla insanlığa yüksek mesajlar vermiş insani (mecâzi) risalet sahibi seçkin kişileri kıyasladığında onun (s.a.v.) icraatlarını tartabilecek bir ölçü bulmakta bir şaşkınlık yaşayacağını ifade etmektedir. Örnek olarak Mekke’de on üç yıl boyunca sıkıntılara katlanması, tehlikenin büyük olduğunu bilmesine rağmen rabbinden gelen koruma vaadine itimat ederek hicret gecesi Mekke’de evinde kalması ve hicret esnasında mağarada iken son derece tehlikeli durum içerisinde sükûneti muhafaza edip yol arkadaşını teskin etmesini kaydetmiştir.

Anılan üç durum harikuladedir ve onun vahiy ile hareket etmesinden başka bir gerekçe ile açıklanamaz.

Vecdi'nin, hazreti Peygamber'in -Bedir harbinde olduğu gibi- bir kısım icraatlarını vahiy eseri olarak görmesi normal karşılanabilir fakat aynı hadiseleri mucize hanesine kaydetmesi hem makul değil hem kendisi ile çelişmesinin örneğidir. Makul değildir, çünkü mesela ekonomik mucize gibi bir iddia ileri sürüp mucize olmayan hadiseleri mucize sırasına dahil etmektedir. Tenakuzdur, çünkü mucize meselesine dair yaptığı tüm açıklamalarda Hz. Peygamber'in mucize merkezli hareket etmediğini ifade etmektedir.

İslam dininin tüm insanlığa şamil ve ebedi bir din, peygamberinin de son peygamber oluşu meselesi Ferid Vecdi'nin nübüvvet meselesi içerisinde ele aldığı önemli bir konudur. Meseleyi savunma amaçlı olarak yazdığını belirtir. İslam dini, her şeyden önce kendisinin yeryüzünün tüm bölgelerinde yaşayan bütün insanları kapsayan şamil bir din olduğunu, kendisini getiren peygamberin de peygamberlerin sonuncusu olduğunu, onun gelmesiyle ilahi vahyin nüzul döneminin son bulduğunu ilan etmektedir. Hz. Muhammed'in son peygamber oluşuna delil olarak en temel başlıklar olarak şu hususları vurgulamaktadır: İslam, fitrat dinidir, tüm hakikatlerini akıl ve hüccet üzerine bina etmiştir. Yeni bir din değil, sabık semavi dinlerin devamıdır, vahiy olmak bakımından onlarla bütünleşmiştir. İnsanlığın ahlak ve medeniyet itibarıyla her türlü gelişimine yol açıp destek vermektedir. Anılan özellikleri sebebiyle dünyanın tüm bölge, kültür ve yönelimlerinden her insana hitap etmektedir. Müellifimiz mezkur noktaları tavrıyla uzun sayılabilecek bir şekilde açıkladıktan sonra şöyle demektedir: *“bütün bu sonuçları insanlığa takdim eden zatın son peygamber olmaya layık ve beşeriyete sunduğu kitabın da son vahiy olmaya münasip olması uygun değil midir?”*. Ayrıca Vecdi, Hz. Muhammed'den sonra peygamber gelmeyeceğinin mütevatir sünnet ile sabit olduğu görüşündedir. Ayrıca geçen on dört asır boyunca Allah'ın herhangi bir topluluğa peygamber göndermediği açık iken tüm insanlığa peygamber göndermesi hiçbir şekilde düşünülemez.

Müellifimiz, Avrupalılar tarafından nübüvvet etrafında ileri sürülmüş bir kısım iddialara da cevap vermiştir. Bunlar hazreti Muhammed'in asabi mizaçlı hasta biri olduğu, son günlerinde yapmacıklı davranıp maddi ihtiyaçlarına göre ruhani manzaralar gördüğü, kavmî ve dînî amaçları uğrunda şiddetli ve vefasız işler yaptığı,

sadakaya teşvik etmesinin sebebinin çocukluğunda yaşadığı fakirlik ve yetimlik olduğu iddialarıdır. Müellifimizin mezkur dört şüpheye karşılık hazreti Peygamber'in hayatından örnekler vererek reddiyede bulunmuştur. Hz. Muhammed (a.s.) sağlam mizaç ve ahlak üzere olduğuna delil olarak tarihin kaydettiği, bütün muhataplarının gözü önünde cereyan eden hayatı, icraat ve eserlerinin şahit göstermektedir.

Muhammed Ferid Vecdî'ye göre nübüvvet rûhî bir mertebedir. Nübüvvet sahibi, ilmi akıl ve duyuların aracılığı olmaksızın Allah'tan almak suretiyle bu mertebeye uygun hale gelmektedir. Bu ifadesi ile Ferid Vecdî, vahyin Allah'tan peygamberlere gelen bilgi kaynağı olduğuna ve peygamberleri vazifelerine hazırlama rolüne işaret etmiş olmaktadır.

Vecdî'ye göre vahiy kelimesine verilen kavramsal anlam dinlerin çoğunda, özellikle de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'te kabul görmüş yaygın tanımdır. Peygamberlerin tamamı, kendilerinde mevcut bulunan bilgileri vahiy vasıtasıyla alıp beyan ettikleri, vahyin dışında bir açıklama yapmadıkları konusunda ittifak (icma) etmişlerdir.

Ferid Vecdî, vahiy adı verilen mezkûr eğitim ve bilgilendirme üslubunun normal "tabiat kanunlarına uymayan" bir mahiyet taşımakta olduğu kanaatini ifade etmektedir. Bu ifadesi Mustafa Sabri Efendi tarafından kendisine yöneltilen "vahiy ve mucize gibi tabiat kanunlarına uymayan her şeyi inkar etme" ithamını boşa çıkarmış olmaktadır.

Ferid Vecdî'ye göre vahyin imkânına dair delillerin çoktur. Materyalist felsefe gaybi meselelerin tamamına dair pek çok şüpheler ortaya attığı için günümüzde vahiy konusunu temellendirme amacı taşıyan kişinin tarih boyunca kullanılan "mantıksal" delilleri kullanmaktan vazgeçip bilimsel üslup kullanılarak elde edilmiş yakînî bilgilere dayan "bilimsel" delillere yönelmesi zorunlu bir durumdur.

Vecdî vahyin imkânı hakkında konuşabilmek, bu konuyu bilimsel olarak ispatlayıp temellendirebilmek için şu üç meselenin ilmi bir üslupla açıklanması gerektiği kanaatindedir: hissedilen âlemde, akıl ve duyuların aracılığı olmaksızın insan kalbine üflenmek suretiyle bazı varlıkları tanımının gerçekleştiğini gösteren belirtilerin imkanı, insan dünyasında, ruh ile ondan daha yüksek bir âlem arasında bir iç bağlantının varlığını ispat eden, bilim tarafından da kabul edilmiş bir kısım beşeri olayların mevcudiyeti ve ilmin, nübüvvet ve vahyin imkan dâhilinde olduğunu kabul

etmemize yol açacak, madde âleminin üstünde rûhânî bir alemin var olduğunu kabul ve itiraf etmesinin imkanı.

Müellifimiz, mezkûr üç meselenin ilmî üslupla açıklanmasını modern çağ insanına vahyi bilimsel, hissedilir ve hatta görülebilir bir şekilde kesin olarak ispatlayabilir deliller olarak görmektedir.

Ferid Vecdî, “metafizik meselelerin hakkaniyetini ispatlamaya yönelik” olarak madde ve ruhtan meydana gelmiş olan insanda olduğu gibi varlığın da fizik ve metafizik âlem şeklinde bir mahiyete sahip olduğunu kabul ederek “kainatın ruhu, varlığın ruhu, genel ruh, gizli akıl” kavramlarını ileri sürmekte, buradan hareketle metafizik âlemin varlığını temellendirmeye çalışmaktadır. Mezkur ifadeler, Sabri Efendi'nin iddia ettiği gibi Vecdî'nin metafizik meseleleri inkar etmeyip aksine ispatına dar çabalarının açık ispatıdır.

Müellifimize göre, insana baktığımızda onun biri maddi, diğeri de rûhânî olmak üzere iki varlığının olduğunu gözlemlemekteyiz. İnsanın maddi yanı kâinatın maddesi ve kanunları ile sıkı sıkıya irtibatlı, rûhânî yanı ise kâinatın maddesinden daha yüksek bir şey ile ve varlığını hissetmediği kanunlar âlemi ile bağlantılıdır. İşte insanın irtibatlı olduğu bu şey kâinat ve insanı icat edip idare ve terbiye eden 'kâinatın ruhu' dur.

Müellifimiz 'varlığın ruhu' mefhumunu ispat için cansız ve canlı varlıklar dünyasında devamlı surette meydana gelmekte olan tahlil, terkip, icat, idam, tasvir, ibdâ', tevfiik, nizam, tedric, ihkam, kesintisiz terakki ve tekemmül gibi olguları nazara vermekte peşinden örnekleme amacıyla bitkiler ve hayvanlar aleminden numuneler sıralayıp bütün bu maddi icrâatların hayat tarafından istihdam edildiğini ifade etmekte, maddenin hayatın aslı değil, hayatın maddenin aslı olduğunu söylemektedir.

Ferid Vecdî varlık âleminde meydana gelen bütün mükemmel kanun ve icraatların, kendilerini idare eden ve üzerlerine hâkim olan bir ruh bulunmaksızın amaçsız gagesiz bir şekilde tesadüf eseri olarak vücut bulamayacağını ifade eder. Anılan noktadan hareketle Ferid Vecdî, Dinin insan ile kâinatın ruhu arasındaki doğal irtibattan ibaret olduğu kanaatini ileri sürer. Vecdî, cisimler, hayvanlar ve bitkiler kainatta cari olan bu umumi ruhun imdadının dışında kalmaz hatta hayvanlar hayatlarını idame konusunda ilhama mazhar olurlarken insan nevinin bu umumi ruhtan bir meded almamasını imkansız görür.

İnsan, ilk yaratılışında basitlik ve saflığında bir kısım zorunlu ihtiyaçlarını karşılama hususunda hayvanlara yakın bir durumdadır. Bu durumda bulunan insanı vahiy üstlenmiştir. Fakat vahyin insanı üstlenme biçimi hayvanlarda olduğu gibi sevk ve ilham yoluyla değil talim yoluyla gerçekleşmiştir ki bu talim vahiydir. Vahiy, insanın kıymet ve şerefine uygun bir biçimde ‘özel bir yol’ bularak gelmiştir. Bu özel yol da tüm insanların bilmesi ve uygulaması gerekenleri “umumi ruh” un insanlardan birine ulaştırmasıdır. Vahyi alan bu kişi de aldıklarını yaşadığı dönemde kendi türü arasında yayar.

Vecdî, vahyin imkanını ispat sadedinde ileri sürdüğü ikinci delil bitkiler ve hayvanlar âleminde meydana gelen olağanüstü fiil ve eserleri yapmak üzere varlığın ruhundan kendilerine yönelmiş olan “ilham” dır. Vecdî varlık âlemini düzenleyen zâtın, yaratıklarına hayatlarını düzenleyip devam ettirmelerine yönelik olarak kendilerinde bulunan duyularla elde edebileceklerinin dışında başka bir ilim verdiğini ifade etmektedir. Hayvanlar âlemindeki ilhamlar varlığın düzenleyicisi tarafından onlara hayatlarını tanzim etmek üzere verilmiş bir ilmin varlığı “hissedilen” delilidir.

Müellife göre hayvanlar âleminde ilhâmî olarak bir ilimle yönlendirme hususu doğru olduğuna göre elbette aynı durumun insan dünyasında vuku bulması daha bir öncelikle gerçekleşmesi gerekmektedir. Zira –ona göre- insanın yüce ufukla (el-ufuku'l-a'lâ) irtibatı daha güçlü, yüce ufuktan algılamada bulunma kabiliyetleri de daha büyüktür.

Düşünürümüzün vahyin hissedilir delili olarak ileri sürdüğü diğer bir iddiası da Batıda yapılmış ruh çağırma deneyleridir. O, metafizik meselelerin bu konuda yapılmış deney ve uygulamalarla tamamen halledildiği kanaatini taşımaktadır. Öyle ki müellifimizin kitapları ve makaleleri adeta hipnotizma mevzuu ile doludur denilebilir. Tabiatüstü âleme inanmayan vahiy muterizlerinin itibar ettikleri ilme göre her hakikatin hissedilebilir bir delilinin bulunması gerekir. Ferid Vecdî hipnotizma deneylerini birer ilmi gerçeklik olarak kabul edip onları metafizik meselelerin ispatı noktasında hissedilebilir, deneysel bir delil olarak ileri sürer. Anılan deneylerin ruhani âlemin varlığını kabule ve insan kalbini peygamberlere iman etmeye hazırlayacağı görüşündedir.

Vecdî, ruh çağırma deneylerini eserlerinin pek çoğunda kesin ve çok iddialı bir şekilde ileri sürmekle birlikte anılan meseleye dair yaptığı neşriyattan maksadının

insanları hipnotizma deneylerine çağırarak olmadığını ifade eder. “Biz vahyin imkânını bahsi geçen ulemanın metafizik âleme dair yaptıkları keşiflere istinaden ispatlamaya çalışıyor değiliz” der. Vahyin imkânını asıl hayvanlar âlemindeki “ilham” ve peygamberlerdeki “deha” halleri üzerinden ispatladığını söyler. Asıl maksadının materyalist felsefeye aldanıp onun prensiplerini kabul edip maddeden başka varlık tanımayanların aldandıklarını ispat etmek olduğunu beyan eder. “Eğer biz onların ve etkilendikleri kimselerin şüphelerini gidermiş olursak bu bizim için büyük bir kazanç olacaktır” der.

Mustafa Sabri Efendi'nin Ferdi Vecdi'ye yönelttiği ithamlar ile karşılaştırıldığında yaptığı açıklamalardan Vecdi'nin metafizik meseleleri inkar etmeyip aksine modern çağ insanına ispatlama noktasında bir çaba içerisinde olduğu görülmektedir. Onun dinin tüm gaybiyatını ispatlama sadedinde ruh çağırma deneylerine iddialı bir şekilde yoğun vurgu yapması bir aşırılık gibi görülebilir ki muhtelif araştırmacılar tarafından da eleştirilmiştir. Öte yandan vahyi ruh deneyleri üzerinden ispatlama gayesi taşımadığına dair ifadeler kullanması ise bir çelişki haline işaret etmektedir. Fakat Vecdi'nin modern çağ insanına en genel anlamıyla dini, çalışmamızın konusu olarak da nübüvvet, vahiy ve mucize meselelerini akli delillerle anlatma yolunda sarf ettiği çaba her türlü takdiri hak etmektedir.

3.2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN NÜBÜVVET GÖRÜŞÜ

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin eserlerinin çoğunluğu tartışma ve müdafaa tarzı eserlerdir. Nübüvvet başlığı altında Mısır merkezli olarak konu etrafında ‘yeni’, ‘modern’, ‘asri’ ve ‘çağdaş’ kelimeleri ile nitelenebilecek görüşleri ele alıp eleştiriye tabi tuttuğu ve bunlara karşı İslam akidesini savunmaya yönelik yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Mezkur metot ve üslubun gereği olarak da Sabri Efendi'nin nübüvvet etrafında ortaya koyduğu görüşlerin genel karakteristiği savunma ve cedel/polemik şeklinde kendini göstermektedir.

Çağdaş/çı yazarların görüşlerini kabul etmeyen din alimlerinin bunların “gaybi meselelere imanı engelleyen” “akidelerine” karşı ilmi olarak mücadele etme ve fikirlerine karşı ilmi cevaplar verme görevinin bulunduğunu, kendisinin de Mevkıfu'l-Akl'ı bu hedef doğrultusunda yazdığını söylemektedir.

Sabri Efendi'nin, İslam akidesini müdafaa adına muhataplarına yönelttiği ithamlar kendisinin nübüvvet meselesi ve ayrıntılarına dair yapacağı açıklamaların haritasını verecektir. Onlara yönelttiği ithamlar şöylece özetlenebilir: Çağdaş/çı yazarların “gaybi meseleleri inkar ettiklerini” söyleyip onlar hakkında ‘inkarcılar’ (münkirin) tabirini kullanmaktadır. Onların nübüvvete bakışlarının imandan değil “batı bilimine imandan” hareketle şekillenmiştir. Allah’a inanmakla birlikte mucizeler gibi gaybi meseleleri inkar edip nübüvvet mevzuunda zayıf imana sahiptirler. Mucizesiz olmanın Peygamber efendimiz için diğer peygamberlere karşı bir üstünlük ve ayırıcı vasıf olduğunu kabul ederler. Hatta nübüvveti inkar ederler. Hadis kitaplarına, özellikle de mucize ile ilgili olanlara önem vermezler. Hz. Muhammed’in onun tek mucizesinin Kur’an olduğu konusunda müttefiktirler. Lakin onlara göre Kur’an-ı Kerim hazreti Peygamber’in dehasının değil, nübüvvetinin mucizesidir. Çünkü dehanın mucizesi olmaz fakat nübüvvetin mucizesi olur. Onlar dehayı nübüvvetin yerine ikame etmek istemektedirler. Sabri Efendi Hz. Peygamberin tek mucizesinin Kur’an olduğu iddiasını öne sürenlerin aslında toptan nübüvveti inkar etme amacıyla olduklarını ileri sürmektedir. Hatta ona göre mucizeleri inkar etmek yalnızca nübüvvetin değil Allah’ın varlığının da inkarına kapı aralayacak tehlikeli bir sonuç doğurmaktadır. Tek mucizenin Kur’an olduğunu söylemeleri Kur’an’ın kelimullah oluşu ve hazreti Muhammed’in (s.a.v) sözlerinin Allah’ın Rasulüne ait sözler olması akidesinin çökmesine sebep olmaktadır. Zira ulema tarafından sahih kabul edilmiş olan hadisleri râvîleriyle birlikte yalanlama cüreti onları doğrudan Peygamberi yalanlamaya götürecektir.

Şeyhülislamın muhatapları ile tartıştığı mucize meselesi tüm ayrıntıları ile çalışmamızın ilgili başlığı altında incelendiği için burada meselenin nübüvvet bahsine müteallik yönüne temas edilmekle yetinilmiştir.

Sabri Efendi’ye göre çağdaşçı yazarlar Peygamber efendimizin nübüvvet makamının yerine dehayı yerleştirmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken Hz. Peygamberin dinine ve risaletine inanan veya inanmayan herkesin tazim ettiği menakıbını sadece Müslümanların tazim ettikleri üzerine tercih etmektedirler. Sabri Efendi “*çağdaşçı yazarların özellikle ve bizzat Hz. Peygamber’in dehası üzerine yoğunlaşmaları, onların nübüvvete dehaya inandıkları kesinlikte inanmadıklarını ortaya çıkarır*” demektedir. Ona göre, “*Nübüvvetsiz, dâhî Muhammed, Müslümanların değil Arapların lideri olacaktır. Hatta tüm Arapların da değil, kendisine iman etmeyen*

Arapların lideri olacaktır. O, onların lideri fakat bizim peygamberimizdir” demektedir.

Mustafa Sabri Efendi, Hz. Muhammed’in dehasını ön plana çıkarıp Arap oluşuna vurgu yapan yazarları ırk vurgusu sebebiyle eleştirip Nübüvvetin Türkler ve Araplar gibi Müslümanlaşmış bütün kavimlere büyük bir üstünlük ve katkı sunduğu görüşünü müdafaa etmekte, vahyin ışığı olmadığı takdirde dehanın tek başına sönük kalacağını belirtmektedir. Onun sahip olduğu dehanın büyük çoğunluğu ya da tamamı onun Allah’tan gelen Risaleti sayesinde. Ayrıca, Kur’an-ı Kerim Arap dilinin gelişimi ve korunmasına büyük katkı yapmıştır. Kur’an-ı Kerim’in Arap diline yaptığı katkı dünyanın hiçbir diline yapılmış değildir. Arap veya acem alimler doğrudan Arap dilinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. O kadar ki Kur’an-ı Kerim olmasaydı Arapçanın günümüze kadar korunmuş olarak gelmesi dahi garanti edilemezdi. Kur’an’ın Allah katından gelmiş olma özelliğinin ise Risaletin bilinen gaybi manasıyla Hazreti Muhammed (s.a.v.)’in Allah’ın rasulü olması dışında bir yolla gerçekleşmesi mümkün değildir.

Mustafa Sabri, siret yazımında Müslüman bir yazar ile Müslüman olmayan yazarlar arasında ciddi bir farklılık olması gerektiği kanaatini ileri sürer hususuna dikkat çeker. Hazreti Peygamber’in hayatını yazan Müslüman müelliflerin İslam hakkında insafli yazılar kaleme alan, İslam peygamberinin tüm büyüklüklerini derinlemesine insafli bir şekilde kaydeden ecnebi yazarlar gibi hareket etmesinin çok garip bir durum olduğunu ifade eder. Müellifimiz, Hz. Peygamber’in dehasını ön plana çıkararak yazarların iman konusunda hidayet-i ilahiyeden nasiplerinin tam olmadığını, onun Allah’ın rasullerinden biri olduğuna imanları konusunda ilahi hidayet kendilerini desteklemediğini, iman zayıflığı, yakın eksikliği ve hidayet noksanlığı taşıdıklarını iddia eder.

Mustafa Sabri Efendi, insanları hazreti Peygamber’in dehasına iman etmeye çağırmanın onların zihinlerini Hz. Peygamber’in nübüvvetinden uzaklaştıracağını savunur. Ona göre çağdaş yazarların deha vurgusu ile yaptıklarının sonucu hazreti peygamberi çağdaş bir nebi yapma meselesi olarak gözükmektedir. Zira günümüz nesli, geçmiş Peygamberlere gaybiyattan oldukları için az iman ediyor olmaları hasebiyle en azından Hz. Muhammed çağdaş bir peygamber olarak önlerinde duracaktır. Çağdaş yazarlar da bu durumda Hz. Peygamber’i, tüm insanlar için liderliği

kaybolmuş olsa da en azından Arapların lideri olarak görme ve gösterme gayreti içerisinde olacaklardır. Konumundaki bu değişikliğe rağmen Arap olmayanlar da Hz Muhammed'i makul oluşu sebebiyle takip etmeye devam edeceklerdir. Diğer Peygamberler için de durum pek farklı olmayacaktır. Zira insanlar onları kendi yaşadıkları zaman dilimi içerisinde peygamber görünümünde bulunmuş olan dâhiler olarak kabul edeceklerdir. Onların dehalarına insanları ikna etmek de Peygamberliklerine ikna etmekten daha güçlü ve kolay olacaktır.

Müellifimiz, Hz. Peygamber'in dehasını ön plana çıkararak yazarların nübüvveti inkâr etmeyip, nübüvvetin yanına yüksek bir özellik olan dehayı da ekledikleri, deha açıklamasının nübüvveti zarar vermeyeceği bir yana, bunun tam tersine nebinin dahillikle nitelenmesinin onun şerefine ve üstün özelliklerine ilave bir katkı sağlayacağı şeklinde bir görüş ileri sürülebileceğini göz önünde bulundurmaktadır. Sabri Efendi, böyle bir iddianın ileri sürülemeyeceğini iki gerekçe ile reddeder: Birinci olarak onlar nübüvveti mucizelerden soyutlayıp sıradanlaştırmaktadırlar. İkinci olarak: nübüvveti dair deha iddiasını dillendirenler dehayı, özellikle de nübüvvetin ayrılmaz ve zorunlu parçası olan mucizeyi, nübüvvet makamına ilave bir değerlendirme olarak değil de ondan ayrı, müstakil ve müstağni bir şekilde yazmaktalar. Onlar belki de dehayı nübüvvetin ayrılmaz ve zorunlu bir i'cazı olarak iddia etmekte. Onların bu şekilde davranmaları, nübüvveti ihmal edip onun yerine dehayı ön plana çıkarma yolunda çalıştıkları anlamına gelmektedir.

Sabri efendinin ileri sürdüğü gerekçe çok açık bir biçimde kendisini nakzeder bir durumdadır. Zira bir yandan anılan yazarların nübüvveti ihmal, hatta inkar ettiklerini iddia ederken diğer yandan aynı yazarların nübüvvet ve mucizeyi kabul ettiklerini itiraf etmektedir. Bu durumda kendisinin muhatapları hakkında ön yargıda bulunduğu, niyet okuduğu aşikardır.

Sabri Efendi, Abbas Mahmud el-Akkad'ın, "belagat dâhisi" olarak nitelemesine de eleştiri yöneltir, Hz. Peygamber'in tebliğinin başarısında en önemli etken olarak Kur'an'ın rolüne dikkat çeker. Onun (s.a.v.) dehasına vurgu yapılırken Kur'an'ın etkisi ihmal edilmemelidir. Zira Kur'an-ı Kerim en büyük bir harikalık ve Hz. Peygamber'in gayb âlemi ile gerçekleşmiş olan en büyük iletişimidir. Sabri Efendi, Akkad'ın hazreti Peygamber'i harikalıklardan soyutlamaya çalıştığını iddia eder. Kur'an'ın tahaddi hususiyetine vurgu yapar, dâhinin yalan söylemesi mümkün iken

hz. Rasulullah için bunun imkansızlığına dikkat çeker. Fakat hz. Peygamber hakkında dehâ iddiasında bulunan modernist yazarların metotlarından yola çıkılarak hareket edildiğinde onların yaklaşımlarının gereği olarak normalde bir dâhiye isnat edilebilecek bütün noksanlıkların, özellikle de yalancılığın hazreti Muhammed'e de isnat edilebileceğini ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Anılan yazarlara hazreti Muhammed'in dehasını kendi zihinlerinde mevcut olan ve gözlerinde yalanı kolay gösteren deha ile kıyaslamamaları gerektiğini salık verir. Modernist yazarların kendi zihinlerinde taşıdıkları, *"eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını kesinlikle keserdik. Hiç biriniz de bu cezayı engelleyip ondan savamazdı"* diyen Rabbine yalan söyleyen dâhi peygamber tasavvurunun Hz. Muhammedü'l-Eminden çok uzak olduğunu hatırlatır, *"evet, onun nübüvveti azametinin çok üstündedir. O kadar ki dehanın o azamete yetişmesi imkansızdır"* der.

Şeyhülislam'a göre, hz. Peygamber'in, nübüvvetinden kaynaklanan azameti ayetlerde ifade edildiği üzere, inanmayanlar karşısında ağır üzülmeye sızdı ve ihlasını izhar etme açısındandır. Çünkü o (s.a.v.) insanları kendi şahsına ait değil, nübüvvetine ait olan iddiasına davet ederken onları imana boyun eğdirecek bir ayet getirememenin sıkıntısı ile kıvrınmaktadır.

Şeyhülislam'ın yukarıda müstakil maddeler halinde özetlenen deha meselesi etrafında söyledikleri kendisinin itikadı savunma reflekslerinin izini taşımaktadır. Zira kendilerini Allah, ahiret, nübüvvet, vahiy, mucize ve en sonunda din gibi gaybi meselelerin tamamına itikadı zayıf olmak, onları inkar etmek veya inkara kalkışmakla suçladığı yazarların tüm eserleri kendilerinin iman sahibi olduklarını hiçbir şüpheye meydan bırakmayacak şekilde göstermektedir.

Anılan yazarların en bariz özellikleri çağın ve çağ insanının taşıdığı fikri sarsıntılar karşısında yeni ilmi kelam (tecdid) arayışı içerisinde olmalarıdır ki Sabri Efendi bu noktadan da onları dini tebdil ve tağyir etmekle de suçlamaktadır. Yenilik arayışı içerisinde olan yazarların zaman zaman ifrat ettikleri, çağın hakim düşünsel rüzgarına kapıldıkları belki söylenebilir ki –mesela- Muhammed Ferid Vecdi'nin ruh çağırma seansları ile ilgili söyledikleri bu kabildendir. Fakat anılan müelliflerin eserlerinde yazdıkları kendilerinin Batı'nın materyalizm gibi muhtelif inkarcı

felsefelerinden etkilenen modern çağ insanını hazreti Peygamber ve talimatına yakınlaştırma çabası içerisinde olduklarının izah ve ispatı ile doludur.

Mustafa Sabri Efendi nübüvvet meselesini delillendirme açısından ele alır. Allah'ın varlığı, insanoğlu tarafından Peygamberlerden duyulmasa bile akıl yolu ile idrak edilip bilebilecek meselelerdendir. Fakat nübüvvet meselesi insanlığa Allah tarafından gönderilmiş olup, mucizelerle desteklenen peygamberlerin haber vermelerine istinaden bilinip iman edilen sem'iyat meselelerindedir. Varlığı sem' yoluyla sabit olan bir şey, varlığı akıl yoluyla sabit olan bir şey gibi değildir. Öncelikli olarak Allah'ın varlığı zorunlu akli deli ile ispat edilir. Peşinden nübüvvet gibi sem'iyat meselelerinin "imkanı" Allah'ın varlığı üzerine bina edilmiş akli delil ile ispat edilir. Daha sonra sem'iyatın "vukû" kendisi hakkında yalan tasavvur edilemeyen Allah tarafından mucizelerle desteklenmiş peygamberlerin haber vermesi ile sabit olur. Allah'ın varlığı ile Peygamberin varlığı arasında var olmak bakımından çok büyük bir fark bulunmaktadır ki Allah vâcibu'l-vücut iken Peygamber'in öyle olmadığını biliyoruz. Bu yüzden nübüvvet ve ona ilişkin meseleleri inkar edenlerin bu konuların yalnızca "imkanına" dair akli delil istemeleri gerekmektedir.

Sabri Efendi nübüvvet meselesine her ne kadar vücub ve mantıksal zorunluluk ifade edecek derecede bir delil ortaya konulmasa da peygamberliğin modernistlerin ilmi delil saydıkları tecrübe/deney deliline dayandığını kanaatini taşımaktadır. Zira nübüvveti her ne kadar peygamberin kendisi tecrübe ediyor olsa da peygamber dışındakiler onun nübüvvetini gördükleri mucizeleri vasıtasıyla tecrübe etmektedirler. Anılan noktadan peygamber dışındakiler tarafından tecrübe edilmiş olan mucizeler doğrudan onun nübüvvetini tecrübe etmek anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Mustafa Sabri Efendi'ye göre mucizenin peygamberlikten ayrılması mümkün olmayan bir hususiyet olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ona göre, akli delil tecrübi delilden üstündür. Zira akli delille vâcibu'l-vücut olan Allah'ın varlığı ispatlanırken tecrübe delili ile vâcibu'l-vücut olmayan nebînin varlığı ispatlanır. Böylece varlığı zorunlu olmayan varlıkların ispatı zorunluluğun bir alt derecesini, yani vacib değil âdî ve vâkii varlıkların var olma halini (el-vücut el-âdî el-vukû) ifade eden tecrübe delili ile olur. Bu noktadan hareketle Sabri Efendi modernistlerin materyalist felsefeyi gerçekçi/realist felsefe kabul edip metafizik felsefenin üstüne tercih etmelerinin bu üstünlüğü sağlamaya yeterli olmayacağı

görüşünü ileri sürmektedir. Çünkü gerçeklik derecesinden daha yüksek bir derece vardır ki o da zorunluluk derecesidir.

Mustafa Sabri'ye göre peygamberlerin varlığı "insan"ın felsefesini açıklamada büyük bir öneme sahiptir. Bu noktadan nübüvvet meselesi önemli felsefi bahislerden biridir. Müellifimiz nübüvvetin gerekliliğini klasik ulemanın yaptığı delillendirme yöntemini kullanarak ispatlamaya çalışır. şöyle ki: İnsan ve kainatın yaratıcısı olarak Allah vardır. Akıl ve irade vererek tüm varlıklardan seçkin yarattığı herkes ilk görev olarak Allah'ın yarattığı insanları başıboş bırakmayacağını düşünmelidir. Akla en layık olan şey yaratıcısına karşı görevleri olduğunu bilmektir. Fakat yaratıcısına karşı yerine getirmesi gereken görevleri aklın tek başına ayrıntılı ve net bir şekilde bilebilmesi mümkün değildir. Hakkı, batılı, hayrı ve şerri ne kendisini düşünen herhangi bir kimsenin aklı ne de görüşleri ve metotları farklı farklı olan alimlerin ya da filozofların aklı net olarak tayin edemez. Böyle bir belirsizlik ortamında insan rabbi tarafından gönderilip kendisine doğru yolu gösterecek, emir ve yasaklarını bildirecek bir peygambere ihtiyaç duyacaktır. Kendi başına fermanlar ortaya koyanlar arasından yalnızca anılan türden bir peygamber tek başına sultanın fermanını taşıyarak elçi olabilir.

Allah'ın fermanını insanlara taşıyacak elçinin gerçek elçi olduğunun anlaşılması için de bir kısım alametler taşıması gerekmektedir ki bunlar mucizelerdir. Mucize sahibi olmayan birinin sultanın fermanını taşımak iddiasında olması mümkün değildir. Zira birinin sultanın elçisi olduğu iddiasının ispatı ancak elinde sultanın özel bir alamet taşıması ile mümkündür. Allah'ın rasüllerine verdiği özel nişan ve alamet de mucizedir. Sabri Efendi nübüvvetten bahsettiği her başlık altında ve her meselede mutlaka mucize konusuna temas etmekte ve ayrıntılı bir şekilde tartışmaktadır. Mucize meselesi tüm ayrıntıları ile bu çalışmanın ilgili bölümü altında kaydedilmiştir.

Mustafa Sabri Efendi Allah, peygamber ve mucize arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu kabul eder. Allah var olduğuna göre O'nun rızası, emir ve yasaklarını insanlara ulaştıracak peygamberleri de olmalıdır. Peygamberlerin Allah'la olan ilişki ve irtibatları da insan kudretinin dışında mucizelerin gerçekleşmesi yoluyla garantilenmiş olmalıdır.

Müellifimize göre peygamberlerin varlığını ispatlamanın en güzel delili onların insanlara bu dünyada gösterecekleri hidayet meselesidir. Bir diğer delili olarak da

adalet-i ilahiyyeyi görmektedir. Zira eğer Allah var ise ve her bir insanı dünyada yaptığı ameller üzerinden hesaba çekmek üzere bir ahiret hayatı yapmışsa peygamber göndermesi de zaruridir. Kant'a göre ahlakın alçalmaktan korunması ve fazilet hukukunun ebediyyen zayi olmaktan korunması noktasında varlığı zorunlu olan ilk şey ahiret ise de Sabri Efendi'ye göre Allah'ın ve ahiretin varlığından hemen sonra varlığı zorunlu olan şey peygamberlerin varlığıdır. Ona göre, ahiretin varlığı ile peygamberlerin varlığı arasında birbirinden ayrılmaz bir bütünlük vardır: *“Peygamberlerin varlığı her halükarda ahiretin varlığının sabit olmasından ayrılmaz bir durumdadır”*.

Şeyhülislam, Allah'a inandığı halde Allah'a iman ile peygamber göndermenin zorunluluğu arasında ilişki kuramayan Batılı filozofları da eleştirir. Zira O'na göre insanların dünyada yapıp yapmadıkları meselelerden dolayı ahirette hesaba çekilmeleri için önce dünyada kendilerine emir ve yasakları açıklayıp duyuran bir peygamber tarafından bilgilendirilmelidirler. Bilgilendirilmeksizin cezalandırılmaları abes olmakla birlikte zulüm olacaktır.

Birileri “herkese peygamber olarak kendi aklı yeter” diyebilir. Bu tarz bir iddia birilerinin “hükümetin yapılmasını istedikleri veya yasakladığı şeyleri herhangi bir kanun maddesi olmaksızın halk kendisi bulsun” demesine benzer. Bu noktadan hatırlanması gereken en doğru sözün şu ayet-i kerimedir: *“biz her hangi bir topluluğa peygamber göndermeksizin azap edecek değiliz”*.

Sabri Efendi, “Peygamberlerin tamamının Doğu'dan çıkıp Batılılar arasından tek bir tane peygamber zuhur etmedi” sorusunu da değerlendirir. Peygamberlerin sayısı Kuran ve diğer mukaddes kitaplarda ismi verilenlerden ibaret değildir. Mukaddes kitaplarda adı geçmeyen, tarihin de bilgisi dahilinde bulunmayan peygamberlerden bazılarının kadim zamanlarda Batılı kavimler arasında çıkmış olmaları mümkündür. İkinci olarak ise Batı milletleri bizim de tarihin de bildiğimiz üzere çok eski tarihlerinde bir peygamberi karşılayıp hitabına layık olabilecek şekilde medeniyet sahibi olmaktan uzaktılar. O kadar ki medeniyet adı altında ellerinde bulunan ilim ve felsefeler dahi kendilerine Doğudan intikal etmiştir.

Nübüvvetin imkanı ispat Allah'ın varlığı üzerine bina edilir. Her şeye gücü yeten Allah'ın varlığı sabit olduktan sonra nübüvvetin imkanını ispat etmek çok kolay olacaktır. Nübüvveti inkar edenler imkan ve imkansızlığı gökleri ve yeryüzünü toptan

yıkıp yeniden inşa edebilecek olan kudret-i İlahiyyeyi değil de insanın güç ve kudretini esas alarak yapmaktadırlar. Allah, akli imkan dahilinde olan her şeyi yaratabilir. Nübüvvet yalnızca Allah'a iman eden kimseler muhatap alınarak konuşulabilecek bir meseledir. Allah'ın varlığına iman etmeyenlerle nübüvveti konuşmanın anlamı yoktur. Allah'ın sonsuz güç ve kudreti ile birlikte varlığı kabul edildikten sonra nübüvveti kabul etmek son derece kolay olacaktır. Zira gökleri ve yeryüzünü hiç yoktan ve kimseyi taklit etmeden ilk defa bizzat kendisi yaratmış olan Allah'a yine kendi yarattığı Âdemoğluna kendi içlerinden bir peygamber göndermesi zor gelmez.

Şeyhülislam, peygamberlerin yaratılıp insanlara elçi olarak gönderilmeleri ile aklın yaratılıp insanlara rehber olarak verilmesi arasında bir benzerlik görmektedir. Şöyle ki: Akıl Allah tarafından kullarına gönderilmiş ilk elçidir. Evvela aklın yaratılmasına bakılmalı. Sonra da Allah'ın insanlara bir peygamber göndermesine bakılmalıdır. Genel elçi (akıl) insanlara yaratıcıyı tanıtmak üzere verildiği gibi "özel elçi" (peygamber) de insanlara yaratıcının kendilerine emrettikleri ve yasakladıklarını öğrenmeleri için gönderilmiştir.

Sabri Efendi, nübüvvetin imkanını ispatlama sadedinde "imkan" kavramı ile kolaylık ve zorluk meselesine dair insana ve Allah'a nispetle bir açıklama getirir. Beşer olan elçiyi yollamak akıl elçisi yaratmaktan daha kolaydır. Bahsedilen zorluk ve kolaylık biz insanların akıllarının kıyaslama yapabilmeleri noktasında bir değerlendirmedir. Zira kudret-i ilâhiyye'ye nisbeten bütün mümkinat kolaydır ve yapılabirlik dahilindedir.

Mümkinatın sınırlarını ise kendi ölçü ve terazisi ile ancak salt akıl çizebilir. Salt aklın dışında mümkinata kesin ve mutlak sınır çizebilecek bir mizan yoktur. Normalde meydana gelen vukuata bakılarak her hangi bir şeyin mümkün yahut muhal olduğunu belirlemek doğru değildir. Fakat nübüvveti inkar edenler inkarlarını normalde hali hazırda vuku bulan tecrübelerden hareket ederek yapmaktadırlar. Çünkü onlar Allah'ı, kudret ve azametini gerektiği ve layık olduğu şekilde takdir edememektedirler.

Sabri Efendi Hz. Peygamber'in beşer üstü tasavvur edilip onun beşer yönünü kapatacak boyuta getirildiği şeklindeki yorumu aşırı bulur. Ona göre beşer olan, yemek yiyen ve çarşılarda yürüyen bir peygambere inanmak Müslümanlara ağır gelmez. Aksine Müslümanların, üzerine semadan vahiyle melek inen ve kainatta geçerli olan

sünnetullahı delen mucizelere sahip bir peygamber tasavvuruna sahip olmaları modernist okumuşlar nazarında hazreti Peygamber'i beşer olmaktan çıkarıp beşer üstü yapmaktadır. Ayrıca Müslümanları beşer üstü peygambere inanmakla suçlamak mugalata yapmaktadır. Çünkü Müslümanlar arasında Peygamber'in beşer oluşundan şüphe eden yoktur. Aslında “*Bu nasıl Peygamber ki yemek yiyor ve çarşılarda yürüyor?!*” diyerek Hz. Peygamber'i ayıplayanlar müşriklerin cahilleridir. Dolayısıyla Müslümanları beşer üstü peygamber tasavvuru sahibi olmakla suçlayanlar müşriklerin düşünce tarzını haksız bir şekilde Hz. Peygamber'in beşer olmasından şüphe etmeyen Müslümanlara tatbik etmek istemişlerdir.

Şeyhulislam, nübüvvet ile mucize arasında telazum ilişkisi kurmaktadır. Konu, çalışmanın Mucize başlığı altında ayrıntılı olarak incelendiği için burada meseleye sadece özet olarak temas edilmekle yetinilecektir. Şöyle ki: Hz. Peygamber'in Kur'an'dan başka mucizesi olmadığı iddiası –ona göre- nübüvvetin ve Allah'ın varlığının inkarına kapı aralayacak tehlikeli bir sonuç doğurmaktadır. Vahyin kendisi başlı başına bir mucizedir. Dolayısıyla mucize inkarı vahiy inkarı anlamına gelecek ve netice olarak risalet ve ona bağlı olarak Din ve hatta Allah'ın inkarına kadar gidecek bir inkar kapısının aralanmasına sebep olabilecektir.

Sabri Efendi, nübüvvetin kesbi olduğunu iddia edenlere karşı vehbiliğini savunur. Cumhuriyet Müsliminin “*Peygamberliğini kime vereceğini en iyi Allah'ın bildiği*” ayetine itikat eder. İslami terbiye Allah karşısında kullarından her hangi birinin nübüvvet hak kazanma iddiasında bulunmasını hoş görmez. İslami anlayış ve terbiyeye göre Allah'ın her hangi bir kulunu mükafatlandırması lütfundan, cezalandırması da adaletindedir. Eğer Hz. Muhammed insaniyet itibarıyla en yüksek mertebeye ulaşmışsa bu durum da Allah'ın özel bir lütfu sayesinde gerçekleşmiştir. Nübüvvetin kesbi olmasının imkan dahilinde bulunmadığı üzerine ayrıntılı bir açıklama yapma yapar. Şöyle ki:

- a) Nübüvvetin kesbiliği iddiası Hz. Muhammed'in son peygamber olması özelliğinin ortadan kalkmış olmasını gerekecektir. Çünkü peygamber olabilme kapısı hem Muhammed ümmeti hem de onun dışında bulunan her talipli için kıyamete kadar açık olmuş olacaktır.

- b) Nübüvvet eğer kesbi olmuş olsaydı bu takdirde onun Kur'an'ı Allah'a isnat etmede yalancı olması gerekirdi ki yalan söylemek nübüvveti ihlal eden bir durumdur.
- c) Nübüvvetin dâhiler ve filozofların çok üstünde bir mertebede bulunmasına olan itikat onun yalnızca Allah'ın özel lütfu ve özel olarak seçmesi ile gerçekleşmiş olması sebebiyledir. Seçkinliğin alameti ise mucizelerdir. Seçilmiş peygamberlik mertebesinde nebi Allah'ın özel bir kulu olmaktadır. Vahiy ve mucize ile beşeriyetten çıkıyor değildir.
- d) Nübüvvet iktisabi olduğu takdirde o mertebeyi kazanmaya çalışan insanın hedefine ulaşır Allah'ın peygamberlerinden biri olduğu hem kendisi hem muhatapları tarafından bilinmeyecektir. Zira nübüvvetine kanaat getirilmesi için vahiy ve mucizelerin zuhuru gerekecektir.
- e) Çalışarak kazanmış (kasib) nebi ile Allah vergisi (mevhûb) olarak gerçekleşmiş nebi arasındaki en önemli fark ilkinin yanlış yapabilmesi ve isabet edebilmesi mümkün iken ikincinin Allah'tan getirdikleri ile ilgili olarak yanlış yapmasının kesinlikle imkansız oluşudur.
- f) İnsanların hidayet ve ibadet noktasında ihtiyaçlarına cevap verilmesinin de hakiki nübüvvetten başka bir yolla gerçekleşmesi mümkün değildir. İlim ve hikmette her ne kadar ileri giderse gitsin peygamberden başkası anılan türden bir vazifeyi görmesi imkansızdır.

Şeyhulislam'a göre Hz. Muhammed'in son peygamber oluşunu inkar eden kafir olur. Bundan şüphe etmek onun son peygamber oluşundan şüphe etmek anlamına gelecektir. Bu ikisi arasında bir telazum ilişkisi vardır. Zira konu sarîh ayetlerle bildirilmiştir. Molla Aliyyü'l-Kârî de el-Fıkhu'l-Ekber'inde Hz. Muhammed'den sonra peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin kafir olacağı konusunda icma bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Peygamberimizden sonra peygamberlik iddia etmek küfür olmasaydı hazreti Ebubekir peygamberlik iddiasında bulunanlara ve taraftarlarına karşı savaş açmazdı.

2. BÖLÜM

VAHIY

1. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN VAHIY GÖRÜŞÜ

Yukarıda Nübüvvet başlığının girişinde de kaydettiğimiz üzere “Muhammed Ferid Vecdi'nin nübüvvet görüşü” genel başlığı altında Vahiy ile Nübüvvet konularını müstakil olarak belirginleştirmek maksadıyla her birini ayrı başlık altında incelemeyi uygun bulmuştuk. Lakin başta Vahiy başlığını yazarken, sonrasında da özellikle Nübüvvet konusunu yazıya dökerken her iki konudan birinin müellifimiz tarafından zaman zaman müstakil olarak ele alındığını görmekle birlikte çoğu zaman birlikte ve iç içe işlenmiş olduğunu görmüş bulunmaktayız. Zira müellifimiz eserlerini son dönemde yaygın olduğu gibi sistematik bir üslupla kaleme almış değildir. İlgili konular, *es-Sîre* ve *Dâiratu'l-Meârif* hariç tutulursa, pek çok kitabının muhtelif başlıkları altında¹ serpiştirilmiş halde yazılmıştır. Bununla birlikte Muhammed Ferdi Vecdi, ilgili yazıların muhtevası içerisinde zaman zaman vahiy nübüvvetin hak olduğunun delil ve ispatı olarak görüp gösterirken zaman zaman da nübüvvet üzerinde gerçekleşen olağanüstülüklerin ancak vahiy eseri olarak gerçekleşebileceği fikrini savunmaktadır. Düşünürümüzde çoğu zaman vahyin nübüvmete, nübüvvetin de vahye delil olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu yüzden düşünürümüz her iki konuyu çoğu zaman yan yana, iç içe, birlikte işlemiş bulunmaktadır. Anılan durum bizi ilk başta her birini müstakil olarak yazmaya başladığımız Vahiy ve Nübüvvet başlıklarının her birini müstakil tutmakla birlikte Nübüvvet başlığı altında Vahiy konularını da işlemeye mecbur bırakmıştır. Bahsi geçen zorunluluğa rağmen vahyin müstakillen veya yoğunluklu olarak işlendiği konular imkân dâhilinde burada vahiy başlığı altında işlenecektir. Fakat burada özellikle belirtilmelidir ki yukarıda Nübüvvet başlığı muhtevası içerisinde Vahiy meselesi ile ilgili pek çok açıklamaların nübüvmete ilişkin kısımları kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu bölümün sonuç kısmı doğrudan müstakil olarak Vahiy meselesine ilişkin açıklamaları ihtiva ederken yukarıda

---

¹ Bunlar şu eserlerdir: *fi'r-Reddi Alel-Mâddiyyîn*, *Fusûl min Sîreti'r-Rasûl*, *el-İslâmu Dînü'l-Hidâye ve'l-İslâh*, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, *el-İslâm fî'l-Asri'l-İlm I-II*, *el-Medeniyyetü ve'l-İslam*, *el-Mushafu'l-Müfesser*, *Kahire*, *min Meâlimi'l-İslam*, *Mukaddimetü Safvetü'l-İrfan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, *Safvetü'l-İrfân fi Tefsîri'l-Kur'ân*.

kaydedilen Nübüvvet başlığının muhteva ve sonucunda da Vahiy meselesi o konu ile ilişkili olarak ele alınmıştır.

1.1. VAHYİN TANIMI VE DOĞASI

Muhammed Ferid Vecdî'ye göre nübüvvet rûhî bir mertebedir. Nübüvvet sahibi (peygamber), akıl ve duyuların aracılığı olmaksızın ilmi Allah'tan almak suretiyle bu mertebeye uygun hale gelmektedir.² Bu ifadesi ile Ferid Vecdî, vahyin Allah'tan peygamberlere gelen bilgi kaynağı olduğuna ve peygamberleri vazifelerine hazırlama rolüne işaret etmiş olmaktadır.

Ferid Vecdî, *Dâ'iratü-Meârifî'l-Karnî'r-Râbi' Aşer el-Hicrî ve'l-Karnî'l-İşrîn el-Milâdî* isimli meşhur ansiklopedisinin ilgili maddesinde vahiy kelimesinin sözlük ve kavram anlamları ile ilgili olarak şu bilgileri verir: “İlmi Allah'tan almanın vasıtası olan vahiy; ‘doğrudan kalbe ilham etmek’ yahut ‘melek vasıtasıyla iletmek’ manalarını ifade etmektedir. Allah tarafından peygamberlere gönderilen vahiy bu tarz bir uygulamanın eseridir. Vahiy kelimesi insanlar arasında da kullanılmakta ve sözlük anlamı olarak ‘muhatapla gizli bir şekilde konuşmak, ona gizlilik içerisinde bilgi vermek’ manasına gelmektedir. Vahiy; kişinin kendisi dışındaki şahıslara ifade ettiği her şeydir. Allah tarafından peygamberlere nazil olan her şey de vahiydir”³. Sözlük anlamını bu şekilde verdikten sonra müellifimiz vahyin daha sonraları “Allah'ın, gönderdiği melekler vasıtasıyla peygamberlerine dine ait işleri bildirmesi şeklinde kavramlaşmış” olduğunu ifade eder.⁴

Ferid Vecdî'ye göre vahiy kelimesine verilen mezkûr kavramsal anlam dinlerin çoğunda, özellikle de üç büyük din olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'te genel olarak kabul görmüş yaygın tanımdır.⁵ Allah katında din, tek olup O (cc), Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar geçmiş olan bütün peygamberlere dini vahiyetmeyi yenilemektedir.⁶ Vecdî, tüm peygamberlerin vahye mazhar olup dinin emirlerini açıklamaları konusunda “peygamberlerin icmaı” kavramını kullanmaktadır.

² Mecelletü'l-Ezher, c.10, ikinci cüz; Vecdi, es-Sîre, s.45; Mecelletü'l-Ezher, c.10, altıncı cüz; amlf., es-Sîre, s.84.

³ Vecdi, Mevsûa, Vahy md. c.10, s.706-707.

⁴ Vecdi, Mevsûa, Vahy md. c.10, s.706-707.

⁵ Vecdi, Mevsûa, Vahy md. c.10, s.707.

⁶ Vecdi, el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun, s.32; amlf., el-İslâmu Dînü'l-Hidâye ve'l-İslâh, s.44.

Peygamberlerin tamamı, kendilerinde mevcut bulunan bilgileri vahiy vasıtasıyla aldıkları ve insanlara yalnızca açıklamakla emroldukları şeyleri beyan ettikleri, vahyin dışında bir açıklama yapmadıkları konusunda ittifak (icma) etmişlerdir.⁷

Peygamberlerin tamamı kendilerine vahiy vasıtasıyla gelen bilgileri insanlara açıklama yolunda muhatapları kendilerine kızsza, zulüm ve baskı yapsa bile sebat edip vazifelerine devam etmekle emrolduklarını söylemişlerdir. Vakıa, bu uğurda peygamberlerin pek çoğu çeşitli şekillerde eziyet görmüş, öldürülmüş ancak bu durumlar onları aldıkları vahyi tebliğ etme hususunda daha ileri gitmekten başka bir işe yaramamıştır.⁸

Muhammed Ferid Vecdî, Ezher dergisinde, "*es-Sîretü'l-Muhammediyye Tahte Dav'il-İlmi ve'l-Felsefe*" başlığı altında peş peşe yayınladığı makalelerin ilkinde vahyin gelişinin akıl ve kalbe iletilmek (ilkâun fi'r-rû'), insan suretine girmiş bir melek vasıtasıyla gelmek, uyku esnasında görülen rüya, peygamberden başkasının bilemeyeceği değişik ruhsal haller olmak üzere dört farklı şekilde tezahür ettiğini mekte olduğunu ifade etmiştir.⁹ Ancak müellifimiz aynı dergide daha sonra yayınladığı bir başka makalesinde ise vahyin geliş biçimlerinin "beş" farklı şekilde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bunlar; uyku esnasında görülen sadık rüya, meleğin bizzat kendisi görünmeksizin peygamberin göğsüne vahyi bırakması/yerleştirmesi, meleğin normal bir insan suretinde temessül edip peygambere hitap etmesi, Cebrail'in manevi şeklini görüp vahyi alması, zil sesine benzer bir ses şeklinde kendisine iletilmesidir.¹⁰

Müellifin vahyin geliş biçimlerine ilişkin yapmış olduğu mezkûr iki izah karşılaştırıldığında arada belirgin bir farklılık olduğu görülmektedir. Şöyle ki; ilk makalede "akıl ve kalbe iletilmek (ilkâun fi'r-ru)" şeklinde açıklayıp bu ilka'nın mahiyet ve tabiatını, kim tarafından nasıl gerçekleştirildiğini belirtmemişken ikinci makalede bu durumu "meleğin bizzat kendisi görünmeksizin peygamberin göğsüne vahyi bırakması/yerleştirmesi" şeklinde açıkladığı görülmektedir. Yine birinci makalede vahyin geliş şekilleri arasında "zil sesine benzer bir ses şeklinde kendisine iletilmesi" maddesini hiç zikretmemişken adı geçen ikinci makalede bu tarzda vahiy geldiğini

---

⁷ Mecelletü'l-Ezher, c.10, ikinci cüz; Vecdi, es-Sîre, s.45.

⁸ Mecelletü'l-Ezher, c.10, ikinci cüz; Vecdi, es-Sîre, s.45.

⁹ Mecelletü'l-Ezher, c.10, ikinci cüz; Vecdi, es-Sîre, s.45.

¹⁰ Mecelletü'l-Ezher, c.10, altıncı cüz; Vecdi, es-Sîre, s.92.

ifade etmektedir. Ferid Vecdî, vahiy adı verilen mezkûr eğitim ve bilgilendirme üslubunun normal tabiat kanunlarına uymayan bir mahiyet taşımakta olduğu kanaatini ifade etmektedir.¹¹

1.2. VAHYİN İMKÂNI

Ferid Vecdî'ye göre çağdaş insanın aklına en zor ve karmaşık gelen ilmi şüphelerin en zorlarından birisi vahiy meselesidir. Zira çağdaş insan Allah'ın insanlardan birine kendilerinin dünya hayatlarını yaşarken doğru yolda olmalarını sağlayacak, ahiret hayatlarında da faydalı olacak ibadetleri öğretecek değerleri taşımak üzere vahiy göndermiş olmasını uzak görmektedir.¹²

Muhammed Ferid Vecdî vahyin imkânına dair delillerin çok olduğunu ifade eder. Ancak ona göre çağdaş aklın bu delillerle ikna olması zor olacaktır. Zira materyalist felsefe nübüvvet konusu ile ilgili olarak pek çok şüpheler ortaya atmış, rûhânî âlemin varlığını inkâr etmiş, bu konulara dair söylenenlerin ve dayanak noktalarının hepsinin geçmiş toplulukların evham ve mitolojileri olduğunu ileri sürmüştür. Bu yüzden Ferid Vecdî günümüzde nübüvvet ve vahiy konusunu temellendirme amacı taşıyan kişinin tarih boyunca kullanılan "mantıksal" delilleri kullanmaktan vazgeçip "bilimsel" delillere yönelmesi zorunlu bir durum olduğu iddiasını ortaya atmıştır. Ancak ona göre bu tür bilimsel delilleri kullanmanın da şartı; bu delillerin bilimsel üslup kullanılarak elde edilmiş olan yakînî/kesin bilgilere dayanması zorunluluğudur.¹³

Muhammed Ferid Vecdî vahyin imkânı hakkında konuşabilmek, bu konuyu bilimsel olarak ispatlayıp temellendirebilmek için şu üç meselenin ilmi bir üslupla açıklanması gerektiği kanaatindedir: *“Birinci olarak; hissedilen âlemde, aklî çabalardan müstakil olarak, duyuların aracılığı da olmaksızın insan kalbine üflenmek suretiyle bazı varlıkları tanımanın gerçekleştiğini gösteren belirtiler ve alametler var mıdır? İkinci olarak; insan dünyasında, ruh ile ondan daha yüksek bir âlem arasında bir iç bağlantının varlığını ispat eden, bilim tarafından da kabul edilmiş bir kısım beşeri olaylar var mıdır? Üçüncü olarak; ilmin, nübüvvet ve vahyin imkan dâhilinde*

¹¹ Mecelletü'l-Ezher, c.10, ikinci cüz; Vecdi, *es-Sîre*, s.45.

¹² Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.11; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s.24.

¹³ Mecelletü'l-Ezher, c.10, ikinci cüz; Vecdi, *es-Sîre*, s.45.

olduğunu kabul etmemize yol açacak, madde âleminin üstünde rûhânî bir alemin var olduğunu kabul ve itiraf etmesi mümkün müdür?"¹⁴

Muhammed Ferid Vecdî, yukarıda kaydedilmiş olan üç meselenin ilmî üslupla açıklanmasını mantikî delillerle ikna olmaktan uzak, materyalist akımlarından etkilenen modern çağ insanına vahiy ve nübüvveti bilimsel, hissedilir ve hatta görülebilir bir şekilde kesin olarak ispatlayabilir deliller olarak görmektedir. Düşünürümüz, eserlerinin hemen tamamında Allah, ahiret, vahiy ve nübüvvet gibi manevi (metafizik) konular açıklarken bu üç meselenin açılımına dair yaptığı izahları mutlaka zikretmektedir.

Müellifimizin, vahyin ispatına dair birçok eserinde serpiştirilmiş olarak ve pek çok tekrarlarla ele aldığı delilleri ana başlıklar altında şöylece derleyip özetlemek mümkündür:

1.3. VARLIĞIN RUHU

Muhammed Ferid Vecdî'ye göre peygamberlere iman olgusu madde ötesi/metafizik âlem meselesini çözmeyi gerekli kılmaktadır.¹⁵

Ferid Vecdî, en genel anlamıyla dinin -ve daha özel olarak da Allah, ahiret, nübüvvet ve vahiy gibi metafizik meselelerin- hakkaniyetini ispatlamaya yönelik olarak madde ve ruhtan meydana gelmiş olan insanda olduğu gibi varlığın da fizik ve metafizik âlem şeklinde bir mahiyete sahip olduğunu kabul ederek 'kainatın ruhu (ruhu'l-kevn), varlığın ruhu (ruhu'l-vücut), genel ruh (el-ruh el-umumi), gizli akıl (el-aklu'l-bâtın)' kavramlarını ileri sürmekte, buradan hareketle metafizik âlemin varlığını temellendirmeye çalışmaktadır.¹⁶

Müellifimize göre biz dinden bahsettiğimizde aslında dış dünyanın herhangi bir sınırdan durmayan, muhtelif milletlere ve onların maddi ve edebi gelişmelerine göre değişiklikler gösteren şekil ve görünümünden değil, daha özel olarak üzerine bizzat bu dinin ikame edildiği insan ruhunun kendisinden bahsetmiş olmaktadır. İnsana baktığımızda ise onun biri maddi ve biçimsel (sûrî), diğeri de rûhânî olmak üzere iki

¹⁴ Mecelletü'l-Ezher, c.10, ikinci cüz; Vecdi, *es-Sîre*, s.45.

¹⁵ Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, 73.

¹⁶ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 6-10; ilgili olarak: amlf., *el-Mushafu'l-Müfesser*, 73-76.

seçkin varlığının olduğunu gözlemlemekteyiz. İnsanın maddi ve biçimsel yanı kâinatın maddesi ve kanunları ile zerrelere ve duyularına varıncaya kadar sıkı sıkıya irtibatlı, rûhânî yanı ise kâinatın maddesinden daha yüksek bir şey ile ve varlığını hissetmediği kanunlar âlemi ile bağlantılıdır. İşte insanın irtibatlı olduğu bu şey kâinat ve insanı icat edip idare ve terbiye eden 'kâinatın ruhu'dur. Demek ki varlığın maddesi olduğu gibi bir de ruhu vardır.¹⁷

Müellifimiz metafizik alemin delillendirilmesi amacına yönelik olarak ileri sürdüğü 'varlığın ruhu' mefhumunu ispat için de en genel anlamda cansız ve canlı varlıklar dünyasında devamlı surette meydana gelmekte olan tahlil, terkip, icat, idam, tasvir, orijinal yaratma (ibdâ'), kombinasyon (tevfik), sistem (nizam), tedriç, sağlamlık (ihkam), kesintisiz terakki ve tekemmül gibi olguları nazara vermekte peşinden örnekleme amacıyla çiçek, elma çekirdeği, bitkiler âlemi, su, kuşlar, böcekler, ve türlü türlü hayvanlar aleminden numuneler sıralayıp bütün bu maddi icrâatların hayat tarafından istihdam edildiğini ifade etmektedir. Ferid Vecdî'ye göre hissedilen maddi varlık ve örtülü rûhânî varlıktan hangisinin diğerinin aslı olduğu sorusuna karşılık olarak ise; maddenin hayatın aslı değil, hayatın maddenin aslı olduğu şeklinde cevap verilecektir ki –yine ona göre- batılı biyologlar da bu kanaate ulaşmış durumdadırlar.¹⁸⁻¹⁹

Ferid Vecdî varlık âleminde meydana gelen bütün mükemmel kanun ve icraatların, kendilerini idare eden ve üzerlerine hâkim olan bir ruh bulunmaksızın amaçsız gayesiz bir şekilde tesadüf eseri olarak vücut bulamayacağını ifade etmektedir.²⁰ Buradan hareketle Ferid Vecdî, Din'in insan ile kâinatın ruhu arasındaki doğal irtibattan ibaret olduğu kanaatini ileri sürmektedir.²¹ Bu husus üzerinden de müellifimize göre Din, insan ile kâinat arasındaki doğal ilişkiyi hissetmek ve bu alakanın farkına varmaktır. Bu farkındalık, insanın kendi maddesi ile kâinatın maddesi arasındaki alâkayı hissetmesi seviyesinde olmalıdır. Din, bu ilişkiden ibaret olduğuna

---

¹⁷ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.6, 7.

¹⁸ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 7, 8, 12, 13.

¹⁹ Ferid Vecdi bu görüşünü destekleme sadedinde bir batılı müelliften iktibasta bulunmaktadır. (*el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.8, 9)

²⁰ *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.9.

²¹ *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.10.

göre insan ne kadar çaba sarf ederse etsin bu idrakin dışına çıkamayacak ve bu alâka doğrultusunda çalışmaktan kendisini muaf tutamayacaktır.²²

Muhammed Ferid Vecdî, eserlerinde en küçüğünden en büyüğüne kadar her bir varlık üzerinde hâkim olan umumi ruh ile alakalı açıklamalar yaptıktan sonra mevzuyu insan unsuru ile ilişkilendirmekte, buradan da vahye kapı aralamaya çalışmaktadır. Cisimler, hayvanlar ve bitkiler kainatta cari olan bu umumi ruhun imdadının dışında kalmaz hatta hayvanlar kendilerinin ve türlerinin hayatını koruma ve devam ettirme konusunda ilhama mazhar olurlarken acaba insan nev'i bu umumi ruhtan bir meded/yardım almakta mıdır? Müellifimiz bu soruya evet demektedir. Ona göre insan bedeninin adı geçen ruhtan meded/yardım aldığına şüphe yoktur. Müellifimiz bu meseleye dair insan vücudunun harikalarını göz ve sindirim sistemi gibi bir kısım organ ve azaları da zikrederek örnekler vermektedir.²³

İnsan bedeni ile umumi ruh arasında bulunduğunu düşündüğü ilişkiyi takrir ettikten sonra Ferid Vecdî konuyu vahye bağlamaktadır. Onun bu konudaki açıklamaları şöyledir: İnsan, ilk yaratılışında basitlik ve saflığında, varlığı ve hayatını devam ettirme konusu ile kendisine gerekli bir kısım zorunlu ihtiyaçlarını karşılama hususunda hayvanlara yakın bir durumdadır. Bu durumda bulunan insanı vahiy üstlenmiştir. Fakat vahyin insanı üstlenme biçimi hayvanlarda olduğu gibi sevk ve ilham yoluyla değil talim yoluyla gerçekleşmiştir. İnsan bu mertebeye layık olduğuna ilaveten hiç bir ilim ve çareyi bilmeksizin doğduğuna göre vahiy, insanın kıymet ve şerefine uygun bir biçimde 'özel bir yol' bularak gelmiştir. Bu özel yol da tüm insanların bilmesi ve uygulaması gerekenleri "umumi ruh"un insanlardan birine ulaştırmasıdır. Vahiy alan bu kişi de aldıklarını yaşadığı dönemde kendi türü arasında yayar.²⁴

Müellifimize göre, insan dünyasında fiilen gerçekleşen durum yukarıda ifade edilen şekilde gerçekleşmiştir. İnsanoğlu, yeryüzündeki en eski günlerinden itibaren bıraktığı tarihi eserlerde ve taşlar üzerine kazınmış yazıtlarında bu durumu itiraf etmiştir. Şöyle ki; kendi içlerinden birinin özel hallere mazhar olarak vahiy aldığını ve bunları bir din veya millet adı altında yaydıklarını, bir kısım insanların bunlara

---

²² Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.10.

²³ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.14.

²⁴ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.15.

inandığını, bir kısmının da ondan daha eski bir vahyi tercih ederek reddettiğini ifade etmişlerdir.²⁵

Müellifimiz tam da bu noktada vahiy ve nübüvvetin gerçekleşmiş olabileceğine dair öne sürdüğü bu tarihsel tecrübeye karşı ileri sürülebilecek bazı şüpheleri de ele alıp cevaplamaya çalışmıştır. Müellifimize göre duyumcu (hissi/sensualist) felsefe düşüncesine sahip olanlar “eski çağların topluluklarının vahiy diye isimlendirdikleri şeye onların cehaletleri ve körlükleri sebebiyle güvenilemez. Belki de onların zamanlarında akli başında bir insan kendi fikir ve ideolojisini vahiy adı altında onlara telkin etmiş olabilir” şeklinde bir itiraz ileri sürebilirler.²⁶

Bu soruya karşılık müellifimiz insanoğlunun hayvaniyet derecesinden insaniyet mertebesine geçerken bir anda korkunç bir değişiklik yaşayıp bir anda hayvani ilham mertebesinden kopmasının düşünülemeyeceğini ifade eder. İnsanoğlunun hayvaniyetten insaniyete intikalinin tedrici olarak intikal ederken ruhunun da korkunç bir şekilde gelişip salt ruhani bir yol vasıtasıyla umumi ruh ile irtibata geçmiş olması gerektiğini ileri sürer. Bu açıklamayı yaparken müellifimiz parantez açar ve kendisinin evrim fikrine sahip olduğu kanısının oluşmaması için özür diler ve duyumcu felsefe sahiplerine onların kendi fikri ön kabullerinden hareketle cevap verdiğini belirtir.²⁷

1.4. HAYVANLAR ÂLEMİNDEKİ İLHAM..

Muhammed Ferid Vecdî insan dünyasında vahyin gerçekleşmiş olmasına akıl ve duyular vasıtasıyla idrak edilebilecek deliller getirmek amacıyla bitkiler ve hayvanlar âlemine bakmayı teklif etmekte, varlığın ruhunun bunlar üzerinde mutlaka icraat ve tasarrufatının bulunduğunu ifade etmektedir. Müellifimiz tek hücreliler, sivrisinek, böcekler, haşereler, kelebek, nekrofil, bombel, sfeks ve eksilop gibi hayvanlardaki harikalıkları birer birer sayıp kısaca açıklamakta, bu hayvanların ortaya koyduğu olağanüstü fiil ve eserlerin varlığın ruhundan kendilerine yönelmiş olan

²⁵ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.15.

²⁶ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.16.

²⁷ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.16.

ilhamdan başka bir şekilde izah edilmesinin mümkün olmadığına dikkat çekmektedir.²⁸

Ferid Vecdî'nin hayvanlar âleminde ilhamın varlığını ispat sadedinde ele aldığı örneklerle ilgili yaptığı açıklamaları şöylece özetlemek mümkündür:

İlmin ilk doğuş ve gelişim zamanlarından günümüze kadar geçen zaman içerisinde hayvanların yaşantılarını dikkatle inceleyen eden herkes şunu görür; bu hayvanlar, özellikle de bunların saf, basit ve bayağı (hakir) görünenlerinin rızıklarını arama, yuvalarını yapma, yumurtacıklarının üzerinde durma, yavrularını eğitime gibi eylemleri vardır. Bunları izleyen herkes bilir ki eğer hayvanlar kendi başlarına bırakılmış olsalardı ortaya koydukları bu eylem ve davranışlarını kendi noksan idrak kabiliyetleri ile kendi başlarına yapmaları mümkün olmayacaktı.²⁹

Ferid Vecdî hayvanlar âleminde var olduğunu ifade ettiği ilham mevzuuna genel girişten sonra bazı hayvanları örnek olarak arz etmekte. Mesela; Kelebek, tek hücreliler, sivrisinek, böcekler, haşereler, kelebek, nekrofil, bombel, sfeks ve eksilop gibi hayvanları bir kısım orijinal özellik ve icraatlarıyla birlikte kaydetmektedir.³⁰

Hayvanlar âleminde ilhamın varlığına delil olarak bu canlıların bir kısmının özelliklerini serdettikten sonra Muhammed Ferid Vecdî varlık âlemini düzenleyen zâtın, yaratıklarına kendi hayatlarını düzenleyip devam ettirmelerine yönelik olarak kendilerinde bulunan duyularla elde edebileceklerinin dışında başka bir ilim verdiğini ifade etmektedir. Hayvanlar âlemindeki ilhamlar varlığın düzenleyicisi tarafından onlara hayatlarını tanzim etmek üzere verilmiş bir ilmin varlığının hissedilen delilidir (el-delil el-mahsûs). Müellife göre hayvanlar âleminde ilhâmî olarak bir ilimle yönlendirme hususu doğru olduğuna göre elbette aynı durumun insan dünyasında vuku bulması daha bir öncelikle gerçekleşmesi gerekmektedir. Zira –ona göre- insanın yüce ufukla (el-ufuku'l-a'lâ) irtibatı daha güçlü, yüce ufuktan algılamada bulunma kabiliyetleri de daha büyüktür.³¹

Muhammed Ferid Vecdî hayvanlar dünyasında ilhamın varlığı ile ilgili olarak ortaya koyduğu izahlara ilave olarak materyalistlerin bu konu ile ilgili şüphelerini ele

---

²⁸ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.13-16; *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s.25-27; *es-Sîre*, 46-48.

²⁹ Vecdi, *es-Sîre*, 46.

³⁰ Vecdi, *es-Sîre*, s.46-48; *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.13, 14.

³¹ Vecdi, *es-Sîre*, 48.

alıp değerlendirmeye tabi tutmayı da ihmal etmemiştir. Vecdî, materyalistlerin, kendi ideolojilerine, ilham noktasından gelmekte olan tehlikeyi fark ettikleri için hayvanlardaki ilhamı genetik bir özellik olarak açıklama yoluna gittiklerini ifade etmiştir. Yani materyalistlere göre ilk hayvan toplulukları yaşamlarını düzenleme ve devam ettirme yollarını keşfetmiş, bunları peşlerinden gelen nesillere miras bırakmış, aktarmışlar, dolayısıyla da bu özellikler hayvanlarda genetik bir hal olarak yerleşmiştir.³²

Ferid Vecdî, materyalistlerin hayvanlarda mevcut bulunan ilhamı içgüdü olarak açıklamalarına eleştirel bir karşılık olmak üzere şu soruları sormaktadır: Sade, saf, basit varlıklar hayatlarını devam ettirme vesilelerini icat etmeyi nasıl başarabilmişlerdir? Adı geçen yaşam vesilelerini arayıp bulmaya çalışırken bu hayvanların nesilleri nasıl tükenip yok olmamıştır? Yerküre üzerinde farklı kıtalarda dağınık halde bulunan hayvan topluluklarının tamamı, aralarında herhangi bir iletişim bulunmadığı halde nasıl olmuş da tek bir türden birbiri ile tıpatıp aynı vesileleri bulabilmişlerdir? Darwin'in en has öğrencilerinin ve peşinden gelen Darwincilerin çoğunluğunun da kabul ettikleri prensip 'adet ve özelliklerde kalıtımın mümkün olmadığını' ifade ettiği halde nasıl oluyor da hayvanlar sonradan öğrendikleri bu adetleri peşlerinden gelen nesillere kalıtsal olarak aktarabilmiş oluyorlar?³³,

Ferid Vecdî, doğa bilimcilerin de canlı varlıklarda bulunan fitri bilgilerin şüphesiz bir şekilde ilham-ı ilahi olduğu kanaatinde olduklarını ifade etmektedir. Vecdî, mezkûr görüşünü desteklemek maksadıyla delil olarak bir kısım batılı yazarlardan aynı düşünce doğrultusunda alıntılar yaptıktan sonra doğa biliminin bizzat kendisinin de kendilerini idare etme ve zorunlu çabalarının bilincine varmaktan aciz durumda bulunan hayvanlar âlemine ilahi kudret tarafından eğitim ve yönlendirme yapıldığını kabul ve itiraf ettiğini ifade etmektedir. Buradan hareketle de Ferid Vecdî, oluşum aşamasında hayvanlardakine benzer bir şekilde yönlendirme yapılmasına son derece şiddetli ihtiyaç halinde olan insan türü ve topluluklarına bu yönlendirmenin yapılmış olmasını inkâr etmenin bir tahakküm olduğu görüşündedir.³⁴

Muhammed Ferid Vecdî varlığın ruhu ile kâinat arasında var olan çok sıkı irtibatının gizliden gizliye insan dünyasında da cereyan ettiğini ifade etmektedir.

---

³² Vecdî, *es-Sîre*, 48.

³³ Vecdî, *es-Sîre*, 48.

³⁴ Vecdî, *es-Sîre*, 48-49.

Durum böyle olmakla birlikte insan, kendisini varlığın ruhundan müstakil zannetmektedir. Fakat müellifimize göre insan, varlığın ruhu ile kendisi arasındaki bu sıkı irtibata ancak ciddi bir tefekkür ameliyesi ile birlikte inanmaya başlayacaktır.³⁵

Müellifimiz cansızlar, bitkiler ve hayvanlar âlemi üzerinde tecelli ettiğini düşündüğü umumi ruhun etkilerini serdettikten sonra aynı mantıkla buradan insan dünyasına geçiş yapmaktadır. "*İnsanın beden yapısı itibariyle bu ruhtan imdat aldığı konusunda kesinlikle şüphe yoktur*" dedikten sonra aynen bitkiler âleminde verdiği örnekler tarzında insan bedeninden de örnek vermekte, göz ve sindirim sisteminin işleyişinde görünen harikulade icraatları sayıp bu hassas cihazları yöneten, vazifelerine sevk eden birinin bulunması gerektiğinden bahsetmektedir.³⁶

Müellifimiz, insan bedeni gibi ruhunun da kâinatta cari olan umumi ruhtan istifade ettiğinin delili olarak insanların yaratıldıkları ilk devirlerde saflık ve basitliklerinin hayvanlarınkine yakın olduğunu, kendileri için zaruri olan öncelikleri bilemediklerini ifade etmiştir. Bu ilk sade ve basit evresinde insanoğlunu ilham ve sevk yoluyla değil fakat talim tariki ile onun şerefine yakışır bir mertebede vahyin üstlenip deruhte ettiğini düşünür. Ona göre insanoğlunun en eski zamanlarından itibaren bıraktığı eserler ve yazıtlar vasıtasıyla bir kısım insan fertleri kendilerine özel hallerde vahiy aldıklarını itiraf etmişlerdir. Bu insanlar mazhar oldukları vahiyleri kendi toplulukları içerisinde millet yahut din adı altında yaymışlar, muhatapları ise bu yeni vahyi ya kabul etmiş veya daha eski bir vahye tabi olmak suretiyle reddetmişlerdir.³⁷

Ferid Vecdî, insan dünyasında vahyin gerçekleştiğine dair düşüncelerini ortaya koyduktan sonra deneysel felsefe düşüncesinde olanlar tarafından ileri sürülebileceğini düşündüğü bir kısım farazi şüphelere de cevap vermeye çalışmıştır. "*Onlar cehalet ve körlükleri sebebiyle eski kavimlerin vahiy diye isimlendirdikleri şeyler doğru olmaz. Bu türden şeyler belki onlardan aklı başında birinin vahiy adı altında topluma telkin ettiği ve kendi iradeleri ile değil de zorla yapmalarını istediği düşünceler olabilir*" şeklinde gelebilecek bir itiraza karşı şunları söylemektedir: "*Bu belki mümkündür, fakat insanoğlu hayvaniyet derecesinden*³⁸ *geçmekte iken hayvani*

³⁵ Vecdi, *el-İslamu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.12.

³⁶ Vecdi, *el-İslamu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.14.

³⁷ Vecdi, *el-İslamu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.14, 15.

³⁸ Ferid Vecdi, deneysel felsefe taraftarları ile muhatap olduğunu belirtip bu tabiri kullanması sebebiyle okuyucularından özür dilemektedir. Buradan kendisinin naklettiği kanaatte olmadığı fakat

ilham durumunu birden atlamış olması makul değildir. Makul olan, insanın tedrici olarak bu aşamadan geçmiş olmasıdır. Hayvanlardan tamamen temeyyüz etmesi esnasında ise insan ruhu korkunç derecede gelişmiş, dolayısıyla da tam bir ruhani vasıta ile umumi ruh ile ilişkiye geçme kabiliyeti göstermiştir.”³⁹

1.5. RUH ÇAĞIRMA, HİPNOTİZMA, İSPİRTİZMA VE GİZLİ AKIL

Muhammed Ferid Vecdî'ye göre peygamberlere iman akidesi ‘madde ötesi/metafizik âlem’ meselesini çağdaş bilimsel yöntemlerle çözümlenmeyi gerekli kılmaktadır. O, bu düşüncesini bir kısım yazılarında tesbit ve takrir ettiğini ifade etmektedir.⁴⁰ Müellifimize göre geçmiş asırlarda metafizik meseleleri ispatta seleflerimizin kullandığı ve müsellemat olarak kabul edip boyun eğdikleri mantiki deliller bu gün dünyada hüküm süren hissi deliller karşısında zayıf kalmış hatta anlamsız (fasit) bir hal almıştır. Bu gün Allah insanların önüne metafizik meseleleri ispat için iki pencere açmıştır. Bunlar hipnotizma ile ruh çağırma. Bu iki pencere Ferid Vecdî'ye göre, din yolunda en zorlu ve en şiddetli engel olan ruhun varlığı ve ebedî âlemin vücudunun doğruluğuna sayısız hissi deliller bulunduğu dair yeterli deliller ortaya koymaktadır.⁴¹

Ferid Vecdî metafizik meselelerin günümüzde artık tecrübe edilen, hissedilen çağdaş bilimsel bir delil ile çözüldüğü kanaatini taşımaktadır. Bu iddiasına delil olarak da 18. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'nın birçok ülkesinde pek çok uygulamalara konu olmuş hipnotizma, tenvim mıknatısı, manyetizma, ruh çağırma (ispiritizma/istihzâru'l-ervâh) ve gizli/bâtini akıl gibi isimlerle andığı meseleyi anmaktadır. O, metafizik meselelerin bu konuda yapılmış deney ve uygulamalarla tamamen halledildiği kanaatini taşımaktadır. Öyle ki müellifimizin kitapları ve makaleleri adeta hipnotizma mevzuu ile doludur denilebilir.

Müellifimiz, vahiy ve nübüvveti kabul etmeyenlerin belki Hz. Muhammed'in (s.a.v) icraatlarının normal dâhilere benzemediği ve onlardan üstün olduğunu kabul ve itiraf edebileceklerini ancak bunların tabiatüstü bir âlemin eserleri olduğunu kabul

---

muhataplarının ön kabullerine istinaden cevap verdiği anlaşılmaktadır. (*el-İslamu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.16.)

³⁹ Vecdi, *el-İslamu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.16.

⁴⁰ Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, 73.

⁴¹ Vecdi, *Mevsûa*, “Ruh” md., c. 4, s. 365.

etmekte zorlanabileceklerini de göz önünde bulundurmaktadır. Çünkü bu itiraz sahipleri tabiatüstü âlemin varlığına inanmamakta, kâinatta bulunan ve meydana gelenler, hatta ruh, akıl, kanunlar, varlıkla ilgili sistemler ile birlikte görünen ve görünmeyen tüm sanat eserlerine varıncaya kadar her şey sadece kâinatla ilgili ve maddidir. Tabiatüstü âleme inanmayan vahiy ve nübüvvet muterizlerinin itibar ettikleri ilme göre her hakikatin hissedilebilir bir delilinin bulunması gerekir. Bu yüzden de mezkûr itiraz sahipleri vahiy ve nübüvvetin, delilsiz hayal mahsulü şeyler olduğunu iddia edebilirler.⁴² Bu iddiaya karşılık olarak Ferid Vecdî hipnotizma deney ve çalışmalarını birer ilmi gerçeklik olarak kabul edip onları metafizik meselelerin ispatı noktasında hissedilebilir, deneysel bir delil olarak ileri sürer.

Hipnotizma ilk defa 1770 yılında Almanya’da keşfedilmiş ve göre dünyanın pek çok ülkesinde yaygın hâl almıştır.⁴³ Bu konuda Ferid Vecdî; Amerika, Güney Amerika ülkeleri (Arjantin, Şili, San Salvador, Meksika, Küba, Kanarya Adaları), Avustralya ve bir kısım Avrupa ülkelerini birer birer saymış, her bir ülkede bu alanda yapılmış deneylerden ve neşriyattan bahsetmiş, bu mesele üzerine çalışmış onlarca belki yüzlerce batılı ilim adamını isim isim zikretmiştir.⁴⁴

Ferid Vecdî’nin ispiirtizma meselesi üzerine yaptığı açıklamalar müstakil bir tez çalışması olabilecek genişlik ve kapsama sahiptir.⁴⁵ Burada onun ruh çağırmayı genelde tüm metafizik meselelerine, özelde de konumuz olan vahyin hak ve vaki oluşuna delil olarak görmesi ana hatlarıyla özetlenmeye çalışılacaktır.

Ferid Vecdî’ye göre Batı’da metafizik ilminin bütün dallarına ait ortaya çıkmış olan bir ‘deneysel metafizik ilmi’ vardır. Bu bilim dalı hipnotizma (tenvim miğnatısı), manyetizma ve ruh çağırma (ispiirtizma/istihzârü’l-ervâh) gibi isimlerle anılmıştır. Bu alanda pek çok deneyler yapılmıştır. Bu bilim dalı artık ruhun varlığı ve ebediliği, maddeden soyutlanmış ruhların maddi vücut giymiş ruhlarla iletişim içerisinde bulunabileceği, melekler ve içinde buldukları melaike âlemi, peygamberler, vahiy

---

⁴² Vecdi, *min Meâlimi’l-İslam*, s. 72.

⁴³ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.16.

⁴⁴ Bir örnek vermek gerekirse, sadece *el-İslam fî Asri’l-İlm* isimli eserinde ispiirtizma-metafizik başlığı altında yaptığı açıklamalardan sonra verdiği bir listede İngiltere’den on sekiz, Fransa’dan on dört, Amerika’dan dört, Almanya’dan altı, İtalya’dan da on tane olmak üzere toplam elli dört âlim ismi kaydetmiştir. (*el-İslam fî Asri’l-İlm*, c.2, s. 324, 325).

⁴⁵ Ferid Vecdî’nin konuyu ele aldığı bir kısım kaynaklar: “*Ruh*” md., *Mevsûa*, c. X, s. 712-720. “*Nevm*” md., *Mevsûa*, c.X, s. 400-420. “*Vahy*” md., *Mevsûa*, c. IV, s. 364- 400. *el-İslam fî Asri’l-İlm*, c. I, s. 321-368.

ve nübüvvet konularını ispatlamak için yeterli bir delildir. Hatta bu ilim sayesinde ateizm (ilhad) fikri yerle bir edilecektir.⁴⁶

Muhammed Ferid Vecdî'ye göre Avrupa'daki bilim öncüleri deneysel metafizik ilmini ruhun varlık ve ebediliğini ispatlama vesilesi olarak görmeye kalmıyor, aynı zamanda onu doğa bilimlerini bütün ayrıntıları ile birlikte toptan yükselten ve varlık konusunda zihinlerin önüne yeni kapı açan bir olgu olarak görmektedirler. Vecdî bu konuda 'maddi ve manevi âlemler arasını ayıran mesafenin yıkılmak üzere olduğu, böylece doğanın (tabiatın) birliğine dair yüksek bir idrake ulaşabileceğimiz' düşüncesini kabul etmektedir.⁴⁷

Müellifimiz batı ülkelerinin materyalist düşüncelerden hareketle metafizik meselelere karşı olarak geliştirdikleri felsefelerin karşısında bundan sonra hipnotizma meselesinin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu meseleye dair yüzlerce delil ve örnekleme bulunduğunu belirtir. Bu delil ve örnekleri sıralamasının da dini destekleme adına faydalı olduğunun kesin bir şekilde bilinmesini istemektedir. Ona göre Avrupa'nın en büyük âlimleri, uygulamalı ruhsal ekoller elinde materyalizmin öldüğünü ilan etmektedirler. Müellifimiz, bu noktada batının faydalı yönlerini bırakıp yalnızca maddiyatını taklit etmenin makul olmayacağını da eklemektedir.⁴⁸

Ferid Vecdî, Avrupa'da yapılmış hipnotizma ve ispiritizma deneylerinin gaybdan haber verme, uzakta bulunan eşyaları görme, aynı mecliste veya uzaklarda bulunanların iç dünyalarına nüfuz etme gibi durumlara vesile olduğunu iddia etmektedir. Zikrettiği bu olayların ilmi tevatür derecesine ulaştığından en ufak bir şüphe bulunmadığını da iddiasına eklemekte, bunun aksini düşünmenin akıl kârı olmayacağını dile getirmektedir.⁴⁹

Muhammed Ferid Vecdî, 'dünyada uygulanmış harikulade ruhani müşahedeler' olarak nitelendirdiği deneylerin akaid meselelerine karşı en isyankâr duranları dahi ruhani âlemin varlığı ve onda cereyan eden durumları (şuûn) kabul ve itiraf etmeye zorlayacağı iddiasında bulunmaktadır: "*Nasıl kabul etmesinler ki!*

---

⁴⁶ Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 73; amlf., *min Meâlimi'l-İslam*, s. 75.

⁴⁷ Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 74.

⁴⁸ Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 74.

⁴⁹ Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 74.

Avrupa ve Amerika'nın şüphe imamları bile kabul ettikten sonra!"⁵⁰ Müellifimize göre, mezkûr ilim dalında ulvi âlemin varlığının hissî delilleri bulunmaktadır.⁵¹

Ferid Vecdî, ruhani âlemin varlığını kabul ve itirafın, insan kalbini peygamberlere iman etmeye hazırlayacağı görüşündedir. Çünkü peygamber ile ruhani âlem arasında Avrupa'da yapılmış olan deneylerdeki uygulamalardan tahmin ve takdir edilemeyecek kadar yüksek bir iletişim biçimi bulunur. İki tecrübe arasındaki fark açıktır: Avrupalılar, mezkûr deneyimleri araştırıp incelemeye akıl şehveti ile sevk ederler. Anılan işleme yönelirken onlar peygamberlerin yaptığı gibi ne nefis temizliği, ne de kalp ve kulluk riyazeti yaparlar. Dolayısıyla bu tecrübe sahipleri, ruhani âleme kendi düşük dereceleri nispetinde ulaşabilmektedirler. Peygamberlere ise ruhani âlem, fitri kabiliyetleri ile ve Allah'ın (c.c.) onları elçilik görevi için özel olarak seçmesi sebebiyle inkişaf etmiş, açılmıştır. Bununla ilaveten peygamberler daimi bir riyazet ve temizlik hali üzere bulunmakta ve her şeyi elinde tutan zata kesintisiz bir yönelme üzere idiler. Bundan dolayı nebevi temizlikleri (safâ-i nebevî) derecesinde takdis âleminde, hiçbir gözün görmediği, hiçbir insanın aklına gelmeyen, hiçbir kulağın duymadığı şeylere mazhar olmaları ve ruhani âlemin sakinleri ile görüşmeleri kaçınılmazdı.⁵²

Ferid Vecdî: "İnsan ruhunun ruhsal bir yolla umumi ruhla iletişime geçip vahiy almasının anlamı nedir?" şeklinde akla gelebilecek bir soruyu ele alıp değerlendirme, yeni ve farklı bir kavramsallaştırma yapmaktadır. Bu noktada Ferid Vecdî "gizli/bâtın akıl" kavramını ileri sürmektedir. O'na göre ispiritizma ve ruh çağırma deneyleri sayesinde her bir insanda normal aklının dışında, ondan daha yüksek ve geniş bir alana sahip "batını/gizli bir akıl" bulunduğu sabit olmaktadır. İnsana doğal eğilimlerini, kötülük ve azgınlıktan sakınmayı ilham eden bu akıldır. İnsanın bedenini, organ ve vücut sistemlerini düzenleyen, herhangi bir bozulma ve arıza durumunda tamir yapan da yine bu akıldır.⁵³

İnsanda normal akla ilaveten ruhani âlem ile doğrudan ilişki kuran bir batın/gizli akıl ve insanın biri normalde yaşadığı hayatı diğeri de hipnotizmanın ortaya çıkardığı ruhani hayat şüpheye mahal bırakmayacak şekilde vardır. İnsan, ruhani

---

⁵⁰ Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 75.

⁵¹ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 75.

⁵² Vecdi, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 75.

⁵³ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.17.

hayatında ilahi hakikatler ve semavi bilgilerle dolu olan yüce âlemde yaşayıp oradan kabiliyet ve kapasitesi miktarınca bilgiyi alır, normal aklına aktarır. Bundan maksat da aklını terakki ve tekemmül ettirmektir. Müellifimiz bu aklın varlığını inkâr edenlerin hipnotizma üzerine geniş okumalar yapması gerektiğini ifade eder.⁵⁴

Varlığını insanın hissetmediği bu gizli akıl “umumi ruhsal hayat” ile doğrudan irtibat halindedir. Bu akıl umumi ruhtan kendi derecesine uygun olan bilgileri alıp ilham vasıtasıyla sahibine aksettirmeye çalışır. Şimdi bu durumda -müellifimize göre- adı geçen bu gizli aklın bazı insanlarda umumi ruhun istihdam edeceği bir mertebeye ulaşabileceğini kabul etmek gayet makuldür. Umumi ruh, yeni bir şeriatı buna ihtiyaç içerisinde bulunan halka ulaştırmak için bu aklı istihdam eder. Müellifimize göre bunun zıddını düşünmek makul değildir. Aksine, tarihin bütün dönemlerinde, her millette kendisinin insanları hak ve faziletlere çağırmak üzere özel olarak gönderildiğini iddia eden davetçiler bulunmuştur.⁵⁵

Muhammed Ferid Vecdî, bahsi geçen insanların tebliğ etmek istedikleri mesaj yolunda her türlü meşakkati göze aldıklarını, zorluk ve eziyetlere katlandıklarını, dünya hayatı karşısında zühd içinde bulunmalarını, tevazu ile yaşayıp, fakirliği tercih ettiklerini, çıktıkları yolda ya başarılı oluncaya veya öldürülünceye kadar gayret sarf ettiklerini kaydetmektedir. Ferid Vecdî rasuller için zikrettiği bu özellikleri onların seçkinlik ve doğruluklarının bir delili olmak üzere serdetmiş gibi gözükmektedir.⁵⁶

Muhammed Ferid Vecdî, yukarıda ana hatlarıyla kaydedilen görüşleri tüm eserlerinde kesin ve çok iddialı bir şekilde ileri sürmektedir. Bununla birlikte *es-Sîretu'l-Muhammediyye tahte Dav'il-İlmi ve'l-Felsefe* isimli meşhur eserinde *Vahyin İmkânına Yönelik Şüpheler ve Bunların Modern Bilimlerin Yeni Açılımları ile Çözümlemesi* başlıklı makalesinde hipnotizma meselesine dair yaptığı neşriyattan maksadının insanları bu meseleye (hipnotizma deneylerine) çağırmak olmadığını ifade eder. “Biz vahyin imkânını bahsi geçen ulemanın metafizik âleme dair yaptıkları keşiflere istinaden ispatlamaya çalışıyor değiliz” der. Vahyin imkânını hayvanlar âlemindeki ilham ve peygamberlerdeki deha halleri üzerinden ispatladığını söyler. Bununla birlikte hipnotizma ile insanlığın artık maddeperestlik aşamasını geçip nübüvvet yoluyla ruh açılımlarına ve ilim yoluyla akıl açılımlarına uyumlu bir hayata

⁵⁴ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.17, 18.

⁵⁵ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.17. İlgili olarak: *min Meâlimi'l-İslam*, s. 72, 73.

⁵⁶ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s.17.

geçtiklerine dair bilgi sunmaya, bu konudaki şüpheleri gidermeye çalıştığını ifade eder. Asıl maksadının materyalist felsefeye aldanıp onun prensiplerini kabul edip maddeden başka varlık tanımayanların aldandıklarını ispat etmek olduğunu beyan eder. “Eğer biz onların ve etkilendikleri kimselerin şüphelerini gidermiş olursak bu bizim için büyük bir kazanç olacaktır” der.⁵⁷

Muhammed Ferdi Vecdi hz. Muhammed’in dehası ve icraatları etrafında ayrıntılı açıklamalar yapmış bahsi geçen iki konunun vahiy ile ilişkisine de yoğun vurgular yapmıştır. Gerek Nübüvvet gerekse Vahiy başlıklarının giriş kısımlarında da özellikle belirttiğimiz üzere bu iki konunun müellifimizin eserlerinde birbirinden kesin hatlarla tefrik ve temyiz edilmesi pek mükil gözükmemekte her ikisi birbirine delil olarak incelenmektedir. O yüzden hz. Muhammed’in Dehası ile İcraatları başlıklarını başlangıçta burada Vahiy başlığı altında ele almış olmamıza rağmen Nübüvvetle ilişkilendirilmelerinin daha yoğun ve vurgulu yapıldığını görmek bizi anılan iki başlığı Nübüvvet başlığı altına derç etmeye mecbur bırakmıştır.

Muhammed Ferid Vecdi’nin pek çok eserinde ayrıntılı olarak ele aldığı hipnotizma meselesine Kuran ilimleri etrafında yazılmış meşhur *Menâhilü’l-İrfan* kitabının müellifi Muhammed Abdülazim Zürkânî (Ö: 1948)’nin de büyük önem verdiği görülmektedir. Zürkânî, vahiy hakikatinin gerçekliğini ispat sadedinde onu akla yaklaştırabilecek ilmi delillerden biri olarak hipnotizma deneylerini ileri sürmektedir. Zürkânî’nin anılan konuyu ana maddeler halinde özetlediğini görmekteyiz. Onun yaptığı özetlemeyi, bir yandan Ferid Vecdi’nin hipnotizma görüşüne paralel fikirler sunduğu, diğer yandan onu anlamaya katkı sunacağı düşüncesiyle buraya dercetmeyi uygun buluyoruz. Zürkânî’ye göre Batılı bilim adamları yaptıkları hipnotizma deneyleri vasıtasıyla şunları ispatlamışlardır:

- 1- İnsanın normal aklından daha yüksek mertebede gizli/bâtın bir akılı vardır.
- 2- İnsan, hipnotizma esnasında çok geniş açıdan görür ve duyar. Perdeler ardını görür. Gerçek alemde gerçekleşeceğine dair en ufak bir belirtinin bile bulunmadığı, henüz gerçekleşmemiş müstakbel hadiseleri haber verir.
- 3- Hipnotizmanın birbiri üstünde derece derece yükselen pek çok mertebeleri vardır. Gizli akıl o mertebeler arasında gezinti yaptıkça daha fazla yükselir.

---

⁵⁷ Vecdi, *es-Sîretü’l-Muhammediyye tahte Dav’il-İlmi ve’l-Felsefe*, s. 63-65.

- 4- Eğer ruh ile ceset arasında gizli gizli bir ilişki bulunuyor olmasaydı gizli akıl hipnotizma esnasında yükselirken, cesedi uykuya benzer bir hal içerisindeyken ruhun cesedinden çıkıp ve görünmez hale gelebilmesi mümkün olabilirdi.
- 5- Yapılan hipnotizma deneyleri ruhun varlığını ispatlamıştır.
- 6- Ruh cesetten tam anlamıyla müstakil bir yapı ve özellik taşımaktadır.
- 7- Cesedin çözülüp dağılmasıyla ruh çözülüp dağılmaz.
- 8- Ruh, maddeden soyutlandığı takdirde kendisinden önce yaşamış olan ruhlarla iletişime geçebilir.⁵⁸

Zürkânî kaydedilen özetlemeyi yaptıktan sonra her ne kadar bu ilim ve ona ait deneyleri kabul ediyor olsa da hipnotizma deneylerinin tüm ayrıntılarını taklidi bir şekilde kabul etmediğini de kaydetmektedir. Maksadının hipnotizma deneylerinin tarihini ve faydalarını kaydetmek değil, aksine materyalistler elinde metafiziğin varlığını ispatlayan, göz kamaştırıcı, harika bir delilin zuhur ettiğini göstermek olduğunu söylemektedir. Ona göre hipnotizma deneyleri vahiy gerçeğini insan aklına tam manasıyla yakınlaştırmaktadır ki bu noktadan Zürkânî, Muhammed Ferid Vecdi ile aynı yerde durmuş olmaktadır.

Muhammed Ferid Vecdi ile benzer bir şekilde hipnotizma deneylerine itibar eden alimlerden biri de Said Havva (1935-1989)'dır. *er-Rasûl* isimli eserinde hipnotizma olgusunu peygamberlerin haber verdikleri gaybî/metafizik alemin varlığına işaret eden bir parça olarak takdim etmektedir. Ona göre hipnotizma meselesi hiçbir tartışmaya imkan vermeyecek derecede ruhun varlığını ve kendine mahsus pek çok kuralları bulunduğunu göstermektedir.⁵⁹

Said Havva aynı zamanda ruh çağırma deneylerini de hipnotizma deneyleri gibi ruh çağırma seanslarının da toplamda netice olarak gayb aleminin varlığını ispatlayan bir vakıa olarak kabul etmektedir.⁶⁰

---

⁵⁸ Zürkânî, Abdülazim Menâhilu'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân, el Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2004, c. 1., s.68, 69.

⁵⁹ Havva, Said, *er-Rasûl*, basım yeri yok, 1979, c. 1., s. 51, 52.

⁶⁰ Age., c. 1., s. 51, 52.

Vahyin hakikat ve mahiyetini ispatlama noktasında hipnotizma deneylerine büyük önem veren bir diğeryazar da Türkçe'ye *Kuran Mesajı* adıyla tercüme edilmiş *en-Nebeu'l-Azim* isimli meşhur eserin sahibi Muhammed Abdullah Derraz (1894-1958)'dir. O, hipnotizma deneylerinin gaybe iman etmeyenlere vahyi pek çok deneylerle somutlaştırarak gösteren (temsil) bir hususiyet taşıdığını ifade eder. Ona göre mezkur deneyler insan ruhunun kendisinden daha yüksek bir kuvvet ile irtibata geçmek suretiyle vahiy hakikatini andıran bir olgu gerçekleştirebileceğinin akli ve ilmi delilidir. Derraz hipnotizma örneğinin vahiy alıcı ve taşıyıcısı olan, tasaffi etmiş ruh sahibi peygamberlerin kendilerine vahiy taşıyan melekten mesaj alabilmelerini temessül ettirdiği görüşündedir.⁶¹

Muhammed Abdullah Derraz da yukarıda bahsi geçen diğeryalimler gibi hipnotizma esnasında gerçekleşen mesajlaşma hali ile yüksek ruh sahibi ve Allah tarafından özel olarak seçilmiş ve desteklenmiş peygamberlerin aldıkları mesaj yolu arasında çok büyük fark bulunduğuna dikkat çeker. Zira ona göre insanlar birbirlerine gerçekliği olmayan, batıl süslü laflar edebilirlerken Allah'ın insanlara mesajlarını iletmek için seçtiği melekleri ve peygamberleri haktan başkasını iletmez (vahyetmez), hayırdan başkasını da emretmezler.⁶²

2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN VAHİY GÖRÜŞÜ

Mustafa Sabri Efendi, İslam dininin iman esaslarına kaynaklık eden en önemli, ilk ve ana haber kaynağı olan vahiy müessesesi etrafında da görüşler beyan etmiştir. Mustafa Sabri Efendi'nin telifatının büyük çoğunluğunun tartışma, reddiye ve polemik tarzı eserlerden meydana geldiğini söylemek mümkündür.⁶³ Bu yüzden eserlerinde belli konular yeri geldikçe ve çoğu zaman birkaç konu birlikte iç içe tekrarlanmış durumdadır. Mesela aralarındaki sıkı ilişkiden dolayı olsa gerek çoğu zaman nübüvvet meselesi, mucize konusu ile birlikte işlenmektedir. Zaman zaman bu iki konuya üçüncü bir başlık olarak vahiy meselesi de eşlik etmektedir. Dolayısıyla onun nübüvvet ile ona müteallik vahiy ve mucize gibi meselelerde serdettiği görüşleri,

---

⁶¹ Derraz, Muhammed Abdullah, *en-Nebeu'l-Azim –Nazarât Cedîde fi'l-Kur'ân-*, dâru İbnu'l-Cevzî, Kahire, 2012, s.72, 73.

⁶² Age., s.73, 74.

⁶³ İlgili olarak bkz. *el-Kavlul-Fasl* tercemesi girişinde mütercimi önsözü. (Uysal, Muhammed, *Gaybın Önünde, el Kavlul-Fasl*, Ketebe yayınları, İstanbul, 2019, s. 9.)

eserlerinde belli başlıklar altında sistematik bir biçimde ele alınıp incelenmiş değildir. Bu yüzden müellifimizin herhangi bir kavram etrafında yazdıklarını belli bir sisteme göre, belli başlıklar altında toparlayıp kompozisyon haline getirmenin zor olduğu belirtilmelidir. Bununla birlikte müellifimizin tüm eserleri incelenerek vahiy kavram ve müessesesi etrafında yazdıkları burada müstakil olarak kaydedilmeye çalışılacaktır.

2.1. VAHYİN TARİFİ, TABİATI VE MAHİYETİ

Mustafa Sabri Efendi nübüvvet ve onunla ilgili konuların temel olarak bir bütün halinde *Mevkifu'l-Akl* eserinde ele alındığı söylenebilir. Bununla birlikte *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi* isimli eserinde, Kur'an-ı Kerim'in, nazil olduğu asli lisanı olan Arapçadan başka dillere tercüme edilmesi gerektiğini savunan Muhammed Ferid Vecdi ve Muhammed Mustafa el-Meraği'nin bu konuda ileri sürdükleri görüş ve iddiaları ele alıp değerlendirmiş ve tenkit etmiştir. Adı geçen eserde Sabri Efendi mezkûr muhataplarıyla tartışırken vahiy ve Kur'an'ın tabiatı, mahiyeti ve hakikati etrafında pek çok açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamaları burada konu başlıklarına göre derç etmenin müellifimizin vahiy ile ilgili görüşlerinin açık ve net bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacağı ifade edilebilir.

Gökleri ve yeri yaratan⁶⁴ Allah (c.c.)'ın, kendilerinin de yaratıcısı olduğu âdemoğluna kendi içlerinden bir peygamber gönderip ona dilediği gibi vahyetmesi kendisine zor değildir.⁶⁵ Vahiy eseri olan Kur'an-ı Kerim, Peygamberimiz (sav)'e indirilmiş olup, mushaf kapakları arasında bulunan, oradan bize tevatürle intikal etmiş olan, herhangi bir ayetini inkâr edenin kâfir olacağı kitaptır.⁶⁶ Kur'an-ı Kerim, şer'î örfte ve Müslümanların zihninde, Arapça olarak indirilmiş kitabın ismidir.⁶⁷ Kur'an'ın Allah (c.c.) kelamı olmadığı görüşüne karşılık olarak Mustafa Sabri Efendi *Mevkifu'l-Akl*'da Kur'an'ın icmâ ile Allah (c.c.) kelamı olduğu ifade eder.⁶⁸

Kur'an-ı Kerim, rasullerin sonuncusu olan Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'e Allah'ın hem lafız hem mana olarak indirdiği, manası açık olan

---

⁶⁴ Fâtır,35/1.

⁶⁵ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, C.IV, 1413/1992, c. 4, s. 27.

⁶⁶ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi ve Tercümenin Namazda Okunması Meselesi*, İslami Medrese yayınları, Çev. Mahmut Petek, İstanbul, 2019, s. 108.

⁶⁷ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 54.

⁶⁸ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 86.

Arapça bir kitaptır.⁶⁹ Kur'an-ı Kerim mûciz nazımla gelmiş bir kitaptır.⁷⁰ Usul ilminde tarif edildiğine göre Kur'an, 'Muhammed (sav)'e indirilen ve ondan bize mushaf kapakları arasında tevatüren intikal etmiş olan Arapça nazım halinde bir kitaptır'. İslam dininin imamı Kur'an'ı bu şekilde tarif etmişlerdir.⁷¹

Kur'an-ı Kerim, bütün semavi ve beşeri kitaplarda olduğu gibi mahsus lafızlardan ve muayyen kelimelerden meydana gelmiş malum kitabın ismidir. Ayrıca Kur'an'ın her bir kelimesi hatta her bir harfi tevatür ölçüğü ile tartılmış ve onun matbaasında basılmıştır. Kur'an, kelimeleriyle ve harfleriyle taayyün etmiştir ve malumdur. Aynı zamanda Kur'an-ı Kerim, Allah (c.c.) tarafından Hazreti Muhammed (sav)'e hem lafız hem manasıyla birlikte indirilmiş bir kitaptır.⁷²

Kur'an-ı Kerim, nübüvvet delilidir. Kur'an'ı mûciz lafzıyla okumak o nübüvvet delilinin lafzını muhafaza etmektir. Kur'an nübüvvet delil olduğu için biz Müslümanlar onun nazım ve manasını korumakla emrolunduk.⁷³

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, Allah Teâlâ bu dinin önderlerine Kur'an'dan herhangi bir şeyi inkâr edenlerin de Kur'an'da bulunmayan herhangi bir şeyi ona ilave etmeye kalkışanların da küfre gideceklerini ilham etmiştir. Aynı zamanda, Kur'an'ın korunmasına yönelik olan bu ihtimam, şeriat koyucu tarafından da istendiği için Bârî Teâlâ onu 'vahy-i metlûv' kılmış, beş vakit namazda okunmasını emretmiş, anlamını bilmeseler de onu okuyanlara ve sayfalarına bakanlara sevap vaat etmiştir. Kur'an nazımının tekliği temin edilmiş ve böylece onun üzerinde hiçbir şekilde ihtilaf edilemez hale gelmiştir.⁷⁴

Müellifimize göre kendisiyle insanlara ve cinlere meydan okunan Arapça nazımın Kur'an olmaması için bir sebep yoktur. Kelam-ı lafzının Allah'a nispet edilmesi, onu Allah'ın telif ettiği, kulların telifatından olmadığını izhar içindir. Arapça olarak indirilen Nazm-ı Kur'an lafzi bir kelam olup tıpkı kelam-ı nefsi gibi ilahidir.⁷⁵

Yukarıda kaydedilmiş olan açıklamalarından Mustafa Sabri Efendi'nin Kur'an-ı Kerim üzerinden vahyin insan dünyasına hitap şekline ve biçimsel

⁶⁹ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 32.

⁷⁰ Sabri, Mustafa Efendi, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 99.

⁷¹ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 43-88.

⁷² Sabri, Mustafa, *Mes'eletü Tercemeti'l-Kur'an, Dâr-Allobab*, İstanbul, 2019 s. 90.

⁷³ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 56, 86.

⁷⁴ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 52.

⁷⁵ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 90.

özelliklerine özellikle vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Bu hususlar; Hazret-i Peygamber (s.a.v.)'in doğrudan vahye muhatap oluşu, aldığı vahyi harfi harfine ümmete tebliğ ettiği, manası açık, Arapça, muciz ve Allah kelamı ve nübüvvet delili olan Kur'an-ı Kerim'in (vahyin) lafız ve mana birlikteliği taşıyarak metlûvv bir şekilde günümüze kadar mütevatiren geldiği, harfleri ve kelimeleri özellikle seçilip belirlenmiş olup tek bir harfinde bile herhangi bir değişiklik ya da tahrif bulunmadığı, bir bütün halinde korunmuş olarak günümüze kadar gelen Kur'an-ı Kerim'in herhangi ayetini inkar etmenin kişiyi kafir yapıp dinden çıkaracağıdır.

2.2. METLÜVV VE GAYRI METLÜVV VAHİY (KUR'AN - SÜNNET İLİŞKİSİ):

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Hüseyin Heykel'in nübüvvet etrafında ileri sürdüğü bir kısım görüşleri eleştirir. Eleştirilen görüşler arasında Heykel'in vahiy görüşünün de yer aldığı görülür. Sabri Efendi Heykel'in ifade ettiği, vahyin yalnızca münzel Kitap'tan ibaret olduğu, Peygamber Efendimiz'e Kur'an dışında başka vahiy gelmediği görüşünü reddeder. Bu iddiaya karşılık olarak Sabri Efendi 'O (peygamber), hevâsından konuşmaz. Onun konuşması ancak kendisine gelen vahiydir'⁷⁶ ve 'Rasul size her ne getirmişse alın. Sizi her neyden sakındırmışsa da onu terk edin'⁷⁷ âyet-i kerimelerini delil olarak zikreder. Ardından da vahyin 'metlûvv' ve 'gayri metlûvv' olarak iki kısma ayrıldığını kaydeder.⁷⁸

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Hüseyin Heykel'e yönelttiği eleştiriler sadedinde Kur'an ile sünnetin ayrılmaz bir bütün teşkil ettiği düşüncesini ileri sürmektedir. Bu noktada o, Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber (sav)'in sünnetine çok özel önem verdiğini ifade etmekte, delil olarak da şu ayet-i kerimeleri kaydetmektedir: "O (peygamber), hevâsından konuşmaz. Onun konuşması ancak kendisine gelen vahiydir"⁷⁹, "Rasul size her ne getirmişse alın. Sizi her neyden sakındırmışsa da onu terk edin"⁸⁰, "Kendilerine indirilmiş olanı insanlara açıklayasın diye sana kitabı

---

⁷⁶ Necm, 53/3-4.

⁷⁷ Haşr, 59/7.

⁷⁸ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 80; Uysal, Muhammed, *Gaybın Önünde, el Kavlu'l-Fasl*, s.77.

⁷⁹ Necm, 53/3-4.

⁸⁰ Haşr, 59/7.

indirdik. Umulur ki düşünürler”⁸¹ ve “Biz onu okuduğumuz zaman onun okunuşuna uy. Sonra onu açıklamak da bize aittir.”⁸²

Yukarıda kaydedilen âyet-i kerimeleri Mustafa Sabri Efendi, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in beyanının Allah (cc)’ın beyanı olduğunun gerekçesi olarak görmektedir. Ona göre, Kur’an’ın mücmellerini beyan etmesi haysiyeti ile en azından onun mütemmim cüzü olan sünnete güven olmazsa Kur’an mesajı insanlara tam anlamıyla gerektiği gibi iletilenmiş olacaktır. Buradan hareketle Sabri Efendi, İslam’ın ilk asırlarında sünnetin zayi olmasının Kur’an’ın toptan zayi olması anlamına geleceği sonucunu doğuracağını ifade etmektedir. Ona göre, Cenâb-ı Hakk’ın ‘*Kur’an’ı biz indirdik. Onu elbette biz koruyacağız*’⁸³ vaadi sünneti de kapsamaktadır.⁸⁴

2.3. VAHİY (KUR’AN-I KERİM) VE MUCİZE ARASINDAKİ İLİŞKİ:

Mustafa Sabri Efendi, modern/asrî yazarların peygamber tasavvurlarını eleştirmektedir. Ona göre modern yazarlar peygamberleri anlatırken onların mucizeleri ile ilgilenmeyip, kendilerinin sıradan insanlardan yalnızca büyük insanların, filozofların ve benzerlerinin sahip oldukları seçkin özellikleri taşımak gibi bir farkla ayrıldıklarını ifade etmektedirler. Söz konusu yazarlar, müellifimize göre, peygamberlerin fitri olarak taşıdıkları büyük adam olma evsafının dışında Allah (c.c.) ile özel bir ilişki içerisinde olma hallerini göz ardı etmektedirler. Sabri Efendi, modern yazarların hazreti peygamber hakkında ileri sürdükleri bu tasavvurlarında Muhammed Abduh’ tan etkilendiklerini ifade etmektedir.⁸⁵

Muhammed Abduh, Celâleddin Devvânî’nin *Şerhu’l-Akaidi’l-Adudiyye* isimli eserine yaptığı ta’likde nebiyi şöyle tarif etmiştir: “*Ben derim ki nebi, ilim ve amel bakımından fıtraten hak üzere yaratılmıştır. Öyle ki o, hikmetin muktezası gereğince sadece hakkı bilir ve sadece hakkı yaşar. Nebide bulunan bu durum tefekkür ve nazara ihtiyaç duymaksızın fitri olarak fakat ilahi talim ile gerçekleşmektedir. Eğer kendi cinsini kendisinin fitri olarak yaratıldığı konuya davet ederse o hem nebi hem rasul*

---

⁸¹ Nahl, 16/44.

⁸² Kıyamet, 75/18-19.

⁸³ Hicr, 15/9.

⁸⁴ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 77.

⁸⁵ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 40-42.

*olmaktadır. Eğer tebliğ ve davet etmez ise rasul değil, sadece nebidir. Bu konuyu dikkatli düşün çünkü dakik bir konudur.”*⁸⁶

Sabri Efendi, Muhammed Abduh’un yaptığı ‘nebi’ tarifini eleştirmekte, bu münasebetle vahyin mahiyeti hakkında açıklamalar yapmakta ve vahiy ile nübüvvet arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh’un nebi tarifi içerisinde nübüvvet ve risâletin ayırt edici özelliklerinden olan, gönderilmiş meleğin, gönderilmiş kitabın ve mucizenin bulunmadığını ifade etmektedir. Ona göre Abduh’un iddia ettiği: ‘*Nebinin sadece hakkı bilip, sadece hakkı yaşayan bir zat*’ olduğu nereden bilinebilecektir? Bunun böyle olduğunu nebi kendisi nereden bilmektedir? Kendilerine tebliğde bulunduğu insanlar nereden bileceklerdir? Evet, Abduh nebi tarifinde bu durumu ‘ilahi tâlim’ olarak ifade etmiştir fakat bu tâlimin de fitrata hamledilmesi mümkündür. O halde, mezkûr sual yeniden ortaya çıkmaktadır: “*Nebinin bildiklerinin ilahi tâlim olduğu nereden bilinecektir?*”⁸⁷

Muhammed Abduh’un yaptığı nebi tanımındaki gibi problemler ortaya çıkmaması için İslami ilimleri tedvin eden ulema nebi ve rasul tanımları içerisinde ba’s (gönderilme) kavramını ve özellikle de vahiy hakikatini yerleştirmişlerdir. İslam ulemasının nebi tanımlamasında: “*Kendisine vahyolunanı insanlara tebliğ etmek için Allah (c.c.) tarafından gönderilen bir insandır*” ifadelerini kullandıkları göz önünde bulundurulmalıdır. Ulema vahyi üç kısma ayırmaktadır: Birincisi; meleğin lisanında sabit olup kulağına kat’i ayetle gelen vahiy ki Kur’an bu kabilden vahiydir. İkincisi; söz (kelam) ile açıklama olmaksızın meleğin işaretiyle açıkça ortaya çıkmış olan vahiy. Üçüncüsü; Allah (c.c.)’ın kendi katından bir nur ile göstermek suretiyle ilham ettiği vahiy. Usul ulemasından peygamberlerin içtihad ettikleri görüşünde olanlar bu durumu vahyin dördüncü bir kısmı olarak kabul etmiş ve bunu gizli vahiy olarak isimlendirmişlerdir. Peygamberi peygamber yapan ilk üç kısım apaçık (zahir) vahiydir.⁸⁸

Müellifimiz, Muhammed Hüseyin Heykel’i nübüvvet ana başlığı altında eleştirirken onun görüşlerini mucizeler meselesi bağlamında da irdelemeye tabi tutmaktadır. Heykel, hazreti Peygamber (sav)’in tek mucizesinin Kur’an olduğunu

⁸⁶ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 40-41.

⁸⁷ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 41.

⁸⁸ Sabri, Mustafa, *Mevkifu’l-Akl*, c. 4, s. 41.

savunmakta, onu akli mucizeler sınıfından olarak kabul etmektedir.⁸⁹ Sabri Efendi bu görüşe katılmamakta, bu münasebetle, mucizenin sadece Kur'an'a hasredilmesi görüşüne karşı kendi düşüncelerini ortaya koymaktadır.

Sabri Efendi Kur'an (vahiy) ve mucize ilişkisine dikkat çekmekte, bu ikisi arasında önemli bir bağ olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda o, Kur'an-ı Kerim'i mucize olgusunun bir delili olarak görmektedir. Sabri Efendi'ye göre Peygamber Efendimiz'in kevnî mucizelerinden vazgeçip yalnızca Kur'an'la yetinenler müsteşriklerden mucizeleri ve harika olayları inkâr edenleri razı etmek ve onlara muaraza etme zorluğuna katlanmak yerine onların salt akli ön planda tutan duruşlarını tercih etmektedirler. Kur'an-ı Kerim her ne kadar bu insanların takdir ve beğenilerine mazhar olmuşsa da bu takdirleri onlar nazarında Kur'an'ın kendisiyle Hz. Muhammed (sav)'in nübüvvetinin ispat ettiğini kabul etme mertebesine çıkarmamaktadır. Aslında onlardan beklenen Kur'an'ı insanların ortaya koyduğu kitaplar içerisinde en yüksek ve en üstün kitap olarak kabul etmeleridir. Kur'an-ı Kerim, Allah tarafından nübüvvet mucizesi olarak O (cc)'nin en son peygamberine indirilmiş, kâinatta cari olan sünnetullah kanunları dışında ve üzerinde vuku bulmuş harikulade bir durumdur. Fakat Kur'an'ın bu harikuladelik durumunu mucize inkârcıları kabul etmemektedirler.⁹⁰

Mustafa Sabri Efendi, Heykel'in de dâhil olduğu bir kısım Müslümanları bazı gerekçeleri⁹¹ ortaya koyarak tenkit etmekte ve eğer kevnî mucizeleri inkâr ediyorlar ise bu durumda: *"İslam'ı din olarak kabul etmeyen müsteşriklerden Kur'an'ın hârikulâde mucizelerden biri olduğunu kabul etmelerini nasıl bekleyebilirler ki?"* demektedir. Sabri Efendi bu sorudan, Kur'an-ı Kerim'in Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kelamı değil Allah (c.c.)'in kelamı olduğu meselesini kastettiğini ifade etmektedir.⁹²

Mustafa Sabri Efendi'nin Kur'an-ı Kerim (vahiy) ile mucize arasında bir telâzum ilişkisi kurduğu, aralarında sıkı ve karşılıklı zorunlu bir bağlantı olduğunu vurguladığı ifade edilebilir. Ona göre Kur'an mucizenin, mucize de Kur'an'ın bir delili olmaktadır. Müellifimize göre mucize ve hârikulâde olayları inkâr etmek bizatihi kendisi harikulade ve mucize olan Kur'an-ı Kerim'i inkâra kapı aralamak anlamına

---

⁸⁹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 168-169.

⁹⁰ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 110-111.

⁹¹ Müellifimiz bu gerekçeleri, burada, sahih rivayetlere dayanmamak, kâinatta cari olan Sünnetullah kanunlarına, ilme muhalif olmak ve aklın gereklerine uygun olmamak şeklinde kaydetmiştir. Mucize mevzuu ile ilgili tartışmalar çalışmanın ilgili başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

⁹² Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 110-111.

gelmektedir. Mucizenin varlık ve husulünü kabul etmek bizi Kur'an-ı Kerim'in bir hak kitap olduğuna, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kendi sözü değil aksine Kelâmullah ve gerçek vahiy olduğuna götüreceği gibi, mucizeyi inkâr etmek de yine müellifimize göre bu inkâr sahiplerini Kur'an-ı Kerim'in inkârına götürebilecektir.

2.4. KUR'AN-I KERİM'İN HEM LAFIZ HEM MÂNÂ YÖNÜNDE VAHİY OLUŞU VE ALLAH'A AİDİYETİ

Kur'an'ın başka dillere tercümesini savunanlar, kelimcilerin, Kur'an'ın Allah (c.c.)'in kelamı olup mahlûk olmadığı şeklindeki sözlerinden hareketle kelam-ı nefsi ile kelam-ı lafziyi birbirinden ayırmışlardır.⁹³ Fakat onlar kelam-ı nefsi ve kelam-ı lafzi'ye bütüncül açıklamalar getirmekten uzak bir tavırla lafza önem vermeyip manayı ön planda tutmuşlardır.⁹⁴ Hatta Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Ferid Vecdi'nin anılan konularda Meraği'den de daha cüretkâr tavır sergilediğini öne sürmüştür.⁹⁵

Anılan meseleden hareketle Mustafa Sabri Efendi'nin lafız ve mana ilişkisi ile ilgili düşüncesini şöylece özetlemek mümkündür: Müellifimize göre, Allah Teâlâ bu dinin önderlerine Kur'an'dan herhangi bir şeyi inkâr edenlerin de Kur'an'da bulunmayan herhangi bir şeyi ona ilave etmeye kalkışanların da küfre gideceklerini ilham etmiştir. Aynı zamanda, Kur'an'ın korunmasına yönelik olan bu ihtimam, şeriat koyucu tarafından da istendiği için Bârî Teâlâ onu 'vahy-i metlûv' kılmış, beş vakit namazda okunmasını emretmiş, anlamını bilmeseler de onu okuyanlara ve sayfalarına bakanlara sevap vaat etmiştir. Kur'an nazımının tekliği temin edilmiş ve böylece onun üzerinde hiçbir şekilde ihtilaf edilemez hale gelmiştir.⁹⁶ Namazda nelerin okunacağını da şârî kararlaştırmış, özellikle ve bizzat Kur'an okunmasını emretmiştir. Kur'an'ın namazda okunmasının hikmeti belki de ona kendi kelamıyla tevessüldür. Bu yüzden, müellifimize göre, Allah (c.c.)'in kelamının hem lafız hem de mana yönünden olması gerekir.⁹⁷

⁹³ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 35.

⁹⁴ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 35.

⁹⁵ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 39.

⁹⁶ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 52.

⁹⁷ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 55.

Kur'an-ı Kerim, nübüvvet delilidir. Kur'an'ı mûciz lafızlarıyla okumak o nübüvvet delilinin lafzını muhafaza etmektir. Kur'an nübüvvet delil olduğu için bizler onun nazım ve manasını korumakla emrolunduk.⁹⁸ Bu gerekçelerden hareketle Mustafa Sabri Efendi Kur'an'ın Farsça olarak yazılmasına karşı çıkmaktadır. Kur'an'ın Farsça olarak yazılmasının Arapça Kur'an'ın ihmal edilmesine sebep olacağını, dolayısıyla da Kur'an'ın muhafazasının güçleşeceğini, ihmal edilen bir şeyin de zayi olmaya bırakılmış olacağını ifade etmektedir.⁹⁹

Sabri Efendi Kur'an'ın lafızlarıyla Arapça oluşu ve bu meselenin önemine dair aynı zamanda şu ifadeleri dile getirmektedir: “*İnsan Kur'an okumakla Allah (c.c.) tarafından levh-i mahfuzda yazılmış olan kelimeleri telaffuz etmiş olmaktadır. Çünkü vahiy meleği, Kur'an'ı Allah Teâlâ' dan alıp Rasûlullah (s.a.v.)'a indirmiş ve ona okumuştur. Rasûlullah (s.a.v.) da ashabına okumuştur. Aynı zamanda Allah Teâlâ mü'minlere Kur'an'ı tecvid üzere okumalarını emretmiştir. Aynı zamanda Arap olmayan muhtelif milletler Kur'an okumaya ünsiyet etmişler, bu durum onların ruhlarına işlemiştir, yerleşmiştir.*”¹⁰⁰

Sabri Efendi, Muhammed Ferid Vecdi'nin, neşrettiği makalelerde Kur'an-ı Kerim'in lafızları, bünyesi, tarz ve üslubu ile mucize olduğunu inkâr ettiğini iddia etmiştir. Vecdi, Kur'an'ın hiç kimseye belagati ile meydan okumadığını; aksine cinlere ve insanlara hikmet ve şeriatının bir benzerini getirme konusunda meydan okuduğunu söylemiştir.¹⁰¹

Müellifimize göre mucize münkirleri, modern tutumun yenilikçi -tecdid-hevâsı gereğince Kitab'ın lafzı ile manası arasını ayırıyor, bir yandan manasına yapışıp lafzını boşa çıkarırken diğer yandan lafzına yapışıp manasını boşa çıkarıyorlar. Ona göre, mucize münkirleri Kitap ile sünnetin arasını ayırmakta, Kur'an'ı savunmakta fakat sünnete zarar vermektedirler dolayısıyla onu bir nevi boşa çıkarmakta, etkisiz bırakmaya çalışmaktadırlar.¹⁰²

Mustafa Sabri Efendi Kur'an'ın hem lafız hem mana yönünden Allah (c.c.)'a nispeti konusunu tekit etmeye çalışmış, bu konuda kelamcılarının kelam-ı nefsi ve

⁹⁸ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 56, 86.

⁹⁹ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 63-68.

¹⁰⁰ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 53.

¹⁰¹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 134-135.

¹⁰² Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 135.

kelam-ı lafzi şeklinde yaptıkları tanımlamaların açıklamalarından yola çıkmıştır. O, bu meyanda şunları söyler: “Kendisiyle insanlara ve cinlere meydan okunan Arapça nazmın Kur’an olmaması için bir sebep yoktur. Kelam ilminde Kur’an, sıfat manasına olan Allah (c.c.) kelamı ile kelam-ı lafzi tabir olunan malum nazım manasına olan Allah (c.c.) kelamı arasında müşterektir. Kelam-ı lafzinin Allah’a nispet edilmesi, onu Allah’ın telif ettiği, kulların telifatından olmadığı içindir. Her ne kadar kelam-ı lafzi mahlûk ve kelam-ı nefsi gayr-ı mahlûk olsa da her ikisi de Allah (c.c.) kelamıdır. Yine mahlûk olma ve olmama arasında fark bulunsa da ikisinin Allah (c.c.)’a izafe edilmesi kınanacak bir şey değildir. Arapça olarak indirilen Nazm-ı Kur’an lafzi bir kelam olup tıpkı kelam-ı nefsi gibi ilahidir.”¹⁰³

Mustafa Sabri Efendi’ye göre, her ne kadar kelamcılar, mahlûk olup olmama açısından kelam-ı lafzi ile kelam-ı nefsiyi birbirinden ayrı imiş gibi izah etmiş olsalar da Kur’an’ın manasının lafzından ayrılmasını uygun görmemektedirler. Kur’an’ın manasıyla lafzı arasında gerek kudsîyet gerekse Allah (c.c.)’a ait olma hususlarında kelamcılara göre bir fark bulunmamaktadır.¹⁰⁴ Dolayısıyla kelamcılara göre Kur’an, hem kelam sıfatına hem de nazmı olmak üzere iki şeye şamil bir olgu olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁵

Mustafa Sabri Efendi’nin, kelam-ı nefsi-kelam-ı lafzi ayrımı konusunda ortaya koyduğu görüşlerine bakıldığında ehl-i sünnet kelamcılarıyla ittifak halinde olduğu söylenebilir. Bu çalışmamızın ‘Ehl-i Sünnet’e Göre Vahiy’ başlığı altında da değinmiş olduğumuz gibi, ehl-i sünnet âlimleri kelâmı, nefsi ve lafzi olmak üzere ikiye ayırıp ele almışlardır. Onlar asıl ve kadîm olanın nefsi kelam olduğunu fakat aynı zamanda hadis olan lafzi kelamın ise o asıl kelâma delâlet ve işaret etme işlevi gördüğü için aslında bir bütün olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu anlamda müellifimizin de ehl-i sünnet kelamcıları gibi nefsi kelam ve lafzi kelamın birbirinden ayrı düşünülemeyen bütüncül bir yaklaşımla ele almış olduğu söylenebilir.

Sabri Efendi, Kur’an’ın lafzı ile manası arasında ayırım yapılması gerektiğine dair düşünceleri eleştirir ve çürütmeye çalışır. O, bu konuda iki iddianın mevcut olduğunu ifade eder. Birinci iddiaya göre, Kur’an lafzının Allah (c.c.)’ın hakiki kelamına delalet etmekten başka Allah (c.c.) ile bir ilişkisi yoktur. Buradan hareketle

¹⁰³ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 90.

¹⁰⁴ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 90.

¹⁰⁵ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 91.

Kur'an lafzı Allah (c.c.) kelamı olmadığı için ilga edilip onun yerine insan sözünün getirilmesini mümkün olarak görürler. İkinci iddiaya göre ise, Kur'an'ın lafzı değil de manası Allah (c.c.)'ın zatı ile kaim hakiki kelimadır. Bu yüzden muteber ve mukaddestir. Her ne kadar Kur'an'ın lafzı da mukaddes olup Allah (c.c.) ile alakası olsa da bu alaka mana vasıtasıyla. Çünkü lafız, manaya delalet etmektedir. Bu açıdan Kur'an lafızlarının aynı anlama delalet eden başka lafızlarla değiştirilebilme imkânına sahip olduğunu iddia ederler.¹⁰⁶

Mustafa Sabri Efendi'nin anılan iki iddiayı birer birer ele alıp reddetmeye çalıştığı görülmüştür. Bu konuda o, Teftazânî'nin (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Makasid* isimli eserinden nakil yapmıştır. Teftazânî, eserinde kelim-ı lafziye, kelim-ı hakiki ve kelim-ı nefsiye delalet etmesi sebebiyle 'Allah (c.c.) kelamı' ismi verildiğini ifade etmiştir. Bu ifadelerinden sonra Teftazânî, kendisinin de içinde bulunduğunu söylediği Eş'arîlere göre Kur'an için uygun olanın kelim-ı lafzinin Allah (c.c.) ile bir başka yönden daha alakasının bulunması gerektiğini ifade eder ki bu alaka kelim-ı lafzinin önce levh-i mahfuzda şekillenmiş olmasıdır. Nitekim bu konuda âyet-i kerimede Allah (c.c.): "*O kitap çok şerefli bir Kur'an'dır ki onun aslı levh-i mahfuzdadır*"¹⁰⁷ buyurmuştur. Kur'an-ı Kerim'in seslerinin melek lisanında şekillendiği ise âyet-i kerimede mealen şöyle ifade edilmiştir: "*Muhakkak o Kur'an, arşın sahibi (Allah katında) yüksek bir mevkie sahip, çok şerefli, güçlü bir elçinin (Cebrail'in) getirdiği sözüdür*".¹⁰⁸ Kur'an'ın Hz. Peygamber'in lisanında şekillendiğini ise Allah (c.c.): "*Onu Rûhu'l-Emin, senin kalbine indirmiştir*"¹⁰⁹ diyerek beyan etmiştir.¹¹⁰ Bu nakiller levh-i mahfuzda şekillenen yazıların, meleğin ya da Hz. Peygamber (s.a.v)'in dilinde yaratılan seslerin Arapça Kur'an'ın ses ve şekilleri olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹

Mustafa Sabri Efendi Kur'an'ın yalnızca mana olarak değil, hem lafzı hem manası ile birlikte Allah (c.c.) kelamı oluşunu ispatlama sadedinde onun insanlar ve cinler tarafından bir benzerinin getirilemeyeceğini, bunu yapmak isteyenlere meydan okuyuşunu ifade eden tehadî özelliğinden de yola çıkarak izahlarda bulunmaktadır. Bu konuda Mustafa Sabri Efendi yine Teftazânî'nin *Neseфі Akaidi Şerhi*'nden

¹⁰⁶ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 92-93.

¹⁰⁷ Burûc, 96/ 21-22.

¹⁰⁸ Tekvir, 81/19.

¹⁰⁹ Şuarâ, 26/ 193.

¹¹⁰ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 92.

¹¹¹ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 92.

iktibaslar yapmakta, Eş'arîlerin görüşlerini nakletmektedir. Buna göre Allah (c.c.) kelamı, kadim olan kelam-ı nefsi ile sure ve ayetlerden oluşan ve hâdis olan kelam-ı lafzi arasında müşterek bir isimdir. Adı geçen kelam-ı lafzi, kulların telifatı olmayıp Allah (c.c.) tarafından yaratıldığı için Allah (c.c.)'a nispet edilmektedir. Dolayısıyla kelam-ı lafzinin Allah (c.c.) kelamı olduğunu reddetmek katiiyen doğru değildir. Allah (c.c.) kelamında icaz vardır ve ancak bu mûciz kelamla insanlara ve cinlere meydan okunabilir.¹¹² Mustafa Sabri Efendi'ye göre Eş'arîler bu açıklamalarıyla kelam-ı lafzinin dahi, kulların telifatından olmaması itibariyle, Allah (c.c.) kelamı olduğunu ifade etmektedirler. Dolayısıyla da münzel olan kelam-ı lafziye icma ile Allah (c.c.) kelamı demek doğrudur denilebilir.¹¹³

Müellifimiz aynı zamanda; “*Kur'an yalnızca manaya verilen isimdir*” şeklindeki iddiayı¹¹⁴ da ele alır ve eleştirir. Buna karşılık, Kur'an'ın naklinde tevatürün vâcib olduğunu hatırlatır. Zira bu özellik Kur'an-ı Kerim'in İslam düşmanlarını dize getiren bir özelliğidir. Tevatür şartı ancak Kur'an'ın lafızlarının tayininde aranır. Makbul olan tayin ve tesbit yolu tevatürle yapılan tayindir. Aslında Kur'an lafızlarının tayininden maksat, ona ilişebilecek şüphe damarlarını kesmektir. Kur'an'ın lafızlarının bırakılıp anlamları ile yetinilmesi durumunda onun lafızlarının korunması kesintiye uğrayacaktır. Çünkü tevatür, ancak okuyucuların belirli lafızları ittifak halinde okumaya devam etmeleri ile devamlılık kazanır. Kur'an-ı Kerim'in lafızlarını terki onun tevatürle gelmiş olma şartını ortadan kaldırmış olacaktır.¹¹⁵

Sabri Efendi'ye göre Kur'an, eğer herhangi bir lafzın delalet ettiği bir manadan ibaret olursa bu durum onun bize intikalinde bulunan tevatür özelliğinin zorunluluğu (vücub) ile uyuşmaz. Çünkü mana ancak lafızlar vasıtasıyla intikal eder. Durum böyle olunca da Kur'an'ın lafızlarının mütevâtir olması onun manalarının kendisi lafızlarından soyutlanıp başka bir lafızla ifade edilmesi değil bizzat kendisine ait münzel lafızlar olması gerektiği sonucu çıkar. Aksi halde, Kur'an'ın yalnızca

---

¹¹² Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 93.

¹¹³ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 94.

¹¹⁴ Mustafa Sabri Efendi bu iddiayı ortaya atanların onu İmam Ebu Hanife'nin söylediğini iddia etseler de İmam'ın kat'iyen böyle bir söz söylemediğini ifade eder. Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s.100.

¹¹⁵ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 100 -101.

manalardan ibaret olduğu kabul edilirse bu durumda mütevâtir lafızların kaybolmasıyla tevatür özelliği de ortadan kalkmış olur.¹¹⁶

Mustafa Sabri Efendi; “*Kur’an yalnızca manaya verilen isimdir*” şeklinde ortaya atılmış olan iddiayı ayrıca Kur’an’ın icazı noktasından da ele alıp reddeder. Bu iddiaya karşılık olarak Kur’an’ın tanımını hatırlatarak başlayıp sonrasında onun icaz özelliğini nazara verir. ‘Kur’an-ı Kerim, Peygamberimiz (sav)’e indirilmiş olup, mushaf kapakları arasında bulunan, ondan bize tevatürle intikal etmiş olan kitaptır. Öyle ki onun herhangi bir âyetini inkâr eden kâfir olur.¹¹⁷

Mustafa Sabri Efendi, Kur’an kelimesinin hem lafız ve hem manaya delalet ettiği düşüncesine “*Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyunuz*”¹¹⁸ mealindeki âyet-i kerimeden de istidlalde bulunmaktadır. Buna göre mezkûr âyette geçen “Kur’an” tabiri ile kastedilenin, Allah (c.c.)’ın kadim sıfatlarından olan kelim-ı nefsi olması çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü kadim sıfatlar okunamaz. Dolayısıyla da bunun okunmasının emredilmesi abes olacaktır. Namazın rükün ve ahkâmından bir meselenin teşri ve beyanı vesilesiyle gelmiş olan bu âyet-i kerimede Kur’an’ın okunmasının emredilmesinden anlaşılan odur ki “Kur’an” ile kastedilen şey kesinlikle bilinen Kur’an nazımıdır.¹¹⁹

Sabri Efendi’nin Kur’an’ın lafzı ile manası arasında ayırım yapılması gerektiği iddiasını çürütmeye çalışırken, iddia sahiplerinin ileri sürdükleri söylemlerin şöyle olduğu görülmektedir: Kur’an’ın lafzı değil de manası Allah (c.c.)’ın zatı ile kaim hakiki kelimadır. Bu yüzden muteber ve mukaddestir. Her ne kadar Kur’an’ın lafzı da mukaddes olup Allah (c.c.) ile alakası olsa da bu alaka mana vasıtasıylaadır. Çünkü lafız, manaya delalet etmektedir. Bu açıdan Kur’an lafızları aynı anlama delalet eden başka lafızlarla değiştirilebilir.¹²⁰ Bu iddia sahiplerine göre Kur’an’ın manası Allah (c.c.)’a aittir fakat lafızları kudsî değildir ve Allah (c.c.)’a izafesi geçersizdir. Kur’an’ın lafzı hâdis olup manası kadimdir. Kelamcılara göre Allah (c.c.)’ın zatı ile kaim olup kadim olan kelim-ı nefsi ile kastedilen şey Kur’an’ın manasıdır.¹²¹

---

¹¹⁶ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 100.

¹¹⁷ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 108.

¹¹⁸ Müzzemmil, 73/ 20.

¹¹⁹ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 96.

¹²⁰ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 91-92.

¹²¹ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 94.

Bu tarz iddiaları reddetme sadedinde Mustafa Sabri Efendi Kur'an'ın lafız ile manası arasındaki ilişkiyi cevherler, arazlar ve bunların ilmi ilahi ile alakalarını kıyaslamak suretiyle açıklamaya çalışmaktadır. Cennet, cehennem, gökyüzü, yeryüzü, yıldızlar, dağlar, ağaçlar ve hayvanlar gibi varlıkların birer cevheri ve aynı zamanda bu cevherler üzerine kaim arazları vardır. Fakat bunların Allah (c.c.)'in zatı ile kaim, kadim bir sıfat olabilecek harici bir varlığı yoktur. Aynı şekilde Kur'an'ın lafızlarının hariçte var oluşu itibariyle Allah (c.c.)'in zatıyla kaim olması mümkün olmadığı gibi manaları da hariçteki mevcudiyetleri itibariyle O'nun varlığıyla kaim olamazlar. Bu manalar cevher ve arazlardır şeklindeki düşünceleri Mustafa Sabri Efendi'nin ifade ettiği görülmektedir.¹²²

Sabri Efendi; *“Kur'an'ın manaları Allah'ın ilminde mevcut olduğu için ezeli olup mahlûk değildir”* tarzında bir iddianın ileri sürülme ihtimalini de göz önünde bulundurup değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Böyle bir iddiayı da reddederek: *“Kur'an'ın nazmı da Allah (c.c.)'in ilminde mevcut olduğu için böyledir”* demektedir. Bu konuda Sabri Efendi Celâleddin Devvânî'den iktibas yapıp onun görüşlerini temel alıp bir nevi kendi fikrine dayanak yapmaktadır. Devvânî'ye göre Allah (c.c.) kelamı yine Allah (c.c.)'in ezeli ilminde tertip edilmiş kelimelerdir. Tertip olunan bu kelimeler O'nun ezeli ilminde bulunması itibariyle ezelidir. Bu kelimeler diğer mümkün varlıklar gibi Allah (c.c.)'in ilminde bulunmaları açısından ezelidirler. Allah (c.c.) kelamı, Allah (c.c.)'in bizzat kendisinin vasıtasız olarak tertip ettiği sözler olduğu için onların ilm-i ezeliindeki mevcudiyetlerinde birbirlerini takip etme durumları olamaz. Bu yüzden de onlar hadis değildirler. Kelimelerin öncelik veya sonralık gibi durumları onların hariçteki mevcudiyetleri ile ilgilidir.¹²³

Sabri Efendi, Devvânî'nin iki kapak arasındaki mushafların hem lafız hem manasıyla gayr-ı mahlûk olan Allah (c.c.) kelamı olduğu şeklinde değerlendirmede bulunduğunu naklettikten sonra bu görüşü takdir etmektedir. Bununla birlikte Kur'an'ın lafzı ve manasının kudsîyet açısından eşit olmasının Devvânî'nin takdir ve tespitine muhtaç olmadığını da ayrıca ifade edip vurgulamaktadır. Zira lafız ve mananın kudsîyet açısından denk olması durumu Eşarilerin mezhebinde de mevcuttur.¹²⁴

---

¹²² Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 94-95.

¹²³ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 94-95.

¹²⁴ Sabri, Mustafa, *Mes'eletü Tercemeti'l-Kur'ân*, s. 98.

Müellifimiz, her ne kadar Eş'ariler Allah (c.c.) kelamını kadim olan nefsi manadan ibaret olarak görseler de kelam-ı lafziyi Allah'ın zatıyla kaim hakiki ve nefsi kelamına delalet etmesi itibariyle Allah (c.c.) kelamı olarak kabul etmiş olsalar da onlar nazarında Kur'an'ın hem lafzı hem manasının kudsiyyet açısından denk olduğu kanaatindedir. Sabri Efendi Eş'ariyye mezhebinde de Kur'an'ın lafzı ile manasının kudsiyyet yönünden eşit olduğunu belirtmektedir. Ona göre Kur'an'ın manası ile lafzını birbirinden ayıranların yanlışının sebebi; Kur'an açısından, nefsi mana olarak kabul edilenin lafzi mananın karşılığı olduğunu zannetmeleridir. Bu görüş -yukarıda da açıklandığı üzere- müellifimiz tarafından yanlış görülmektedir.¹²⁵

Sabri Efendi'ye göre, Allah (c.c.)'ın zatıyla kaim olan kelam sıfatı, Kur'an'ın lafzının delalet ettiği şeye müsebbibin sebeple, müessirin eserle isimlendirilmesi kabilinden mecazen ıtlak olunur. Kur'an'ın manası da lafzı da bu sıfatın kendisi değil eseridir. Kur'an'a Allah (c.c.) kelamı denmesi onun manasına denmesi gibidir.¹²⁶

Müellifimize göre şer'i ahkâmın delil ve dayanağı kadim olan nefsi mana olmayıp Kur'an'ın lafızları olduğu için, ahkâm-ı teklifiyede insanların elinde bir delil olsun diye şeriat imamı onu: “*İnzal edilmiş mütevâtir Arapça nazım*” olarak tanımlamışlardır.¹²⁷

Ayrıca, müellifimiz, Kemaleddin İbn Humam (ö. 861/1467)'in ifade ettiği üzere Kur'an kelimesi nekra olarak geldiğinde bununla genel manada okumak kastedilirken aynı kelime marife olarak (el-Kur'an şeklinde) geldiğinde bununla şer'i örf üzere bilinen Arapça nazım halindeki Kur'an-ı kerim anlaşılır demektedir.¹²⁸

Sabri Efendi, Kur'an tercümesinin sadece tercüme olduğu, asla Kur'an yerine geçemeyeceği ve ona Kur'an denemeyeceğini uzun uzadıya açıklayıp savunduktan ve gerekçeler ileri sürerek temellendirmeye çalıştıktan sonra: “*Tercümeyi Kur'an'dan sayan kimsenin küfre düşeceğinden korkulur*” demektedir.¹²⁹ Sabri Efendi'ye göre Kur'an eğer yalnızca manadan ibaret olsaydı, o durumda nazım, usulcülerin ve Hanefi

---

¹²⁵ Sabri, Mustafa, *Mes'eletu Tercemeti'l-Kur'ân*, s. 98.

¹²⁶ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 95.

¹²⁷ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 95.

¹²⁸ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 96.

¹²⁹ Sabri, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi*, s. 99.

âlimlerin üzerinde ittifak ettikleri “*münzel ve mütevâtir bir nazım*” olarak tanımlanan Kur’an’ın mahiyetinin dışına çıkmış olurdu.¹³⁰

Müellifimizin kanaati; Kur’an’ın hem lafzı hem manasının birlikteliği ve birbirinden ayrılmaz bir hususiyete sahip oluşunun vahiy eseri olduğu ve bu hususiyetiyle Kur’an-ı Kerim olduğudur. Mustafa Sabri Efendi, Kuran’ın lafız ve manasının hiçbir şekilde birbirinden ayrılmaya kabil olmadığı görüşündedir. Tüm bunlardan yola çıkarak Sabri Efendi şu örneğini vermektedir: “*Nasıl ki suyu meydana getiren hidrojen ve oksijen birbirinden ayrılamaz ise aynı şekilde Kur’an-ı Kerim’in de lafzı ile manası birbirinden ayrılamaz. Zira mana Kur’an’ın bir cüzüdür, bütünü kucaklayamaz. Sadece manaya da Kur’an denilemez.*”¹³¹ Verilen bu örnek kelamın lafız ve mana olarak ayrılmaz bir bütün olduğu görüşünü destekler ve Mustafa Sabri Efendi’nin bu konudaki tavrını ortaya koyar niteliktedir denilebilir.

2.5. KUR’AN KISSALARI BAĞLAMINDA VAHİY VE KUR’AN

Kur’an-ı Kerim’de yer alan ayetler gibi kıssalar da insanları hidayete sevk etmeye yönelik olarak vahyedilmiştir. Bu anlamda kıssaların asıl hedefi, içinde barındırdığı mesajların muhataplara aktarılması ve talim edilmesidir. Kıssa anlatımında görüldüğü üzere ya doğrudan Hz. Peygamber (s.a.v.)’e ya da kıyamete kadar gelecek olan vahyin muhataplarına hitap edilerek onların kıssaya dâhil edilmesi sağlanmış, böylece muhatabın ibret alması hedeflenmiştir. İlahi mesajların müminlere iletilmesi hakikatine binaen Kuran kıssaları her daim üzerinde düşünölmeye, tartışılmaya mazhar olmuş, güncelliğini devamı olarak koruyan bir meseledir denilebilir. Böylesi önemli bir meselede müellifimizin de görüş bildirmiş, ortaya atılan farklı düşüncelere karşı önemli tenkitlerde bulunmuştur. Burada Mustafa Sabri Efendi’nin Kuran kıssaları bağlamında vahiy ve Kur’an ile ilgili olarak ileri sürdüğü görüşler genel anlamda kaydedilmeye çalışılacaktır.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Ahmed Halefallah (1916-1997)’ın hazırladığı *el-Fennu’l-Kasasî fi’l-Kur’an* isimli doktora çalışmasında vahyin hakikat ve mahiyeti etrafında ileri sürdüğü görüş ve iddiaları ile birlikte bu görüşü tamamen veya kısmen destekleyen, Emin el-Hûlî (ö. 1966), Tefvik el-Hakim (ö. 1987)

¹³⁰ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 100.

¹³¹ Sabri, Mustafa, *Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi*, s. 97.

ve Seyyid Kutub (ö. 1966) gibi şahısların bir kısım iddialarını değerlendirmiş, bir çoğuna eleştiriler getirmiştir. Adı geçen şahıslara karşı serdettiği görüşler müellifimizin vahiy etrafındaki görüşlerini belirgin kılma noktasında katkı sağlayacaktır.¹³²

Mustafa Sabri Efendi, Kur'an kıssaları gibi Kur'an'a müteallik meselelerin - Tevfik el-Hakim'in iddia ettiği gibi- bütün dinlerden tamamen uzak olan salt akıl terazisi ile değil, müfessirlerin icmâi yahut onlara muhalefet ya da isabet etse de etmese de ecir alan müctehid ölçülerine göre tartılması gerektiği görüşündedir. Bu ölçülere uymayan yorumların hiç bir mazeret kabul etmeyecek şekilde olduğunu, bu mazereti ileri sürenin de Müslümanların itikadına göre Allah (c.c.) kelamı olan Kur'an-ı Kerim'e karşı bir suçlama ve itham anlamına geleceğini ifade etmektedir. Buna örnek olarak da Muhammed Ahmed Halefallah'ın: "*Kur'an'da bir şeyin mevcut olması, onun sahih ve vakıaya uygun olmasını gerektirmez*" şeklindeki iddiasını ele almaktadır. Sabri Efendi bu iddiayı savunan Emin el-Hûlî, Seyyid Kutub ve Tevfik el-Hakim gibi şahısları da eleştirmektedir.¹³³

Mustafa Sabri Efendi, 'Kur'an'da bir şeyin mevcut olması, onun sahih ve vakıaya uygun olmasını gerektirmeyeceği' iddiasının Allah (c.c.)'in doğru sözlü oluşu hakkında sarıh bir şüphe oluşturduğunu ve her şeyden önce aklın hükmü ile Allah (c.c.)'i inkâr ve makam-ı uluhiyyetin değerini düşürmek olduğunu belirtir. Bu iddianın Allah'ı inkâr olmasa bile Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetini inkâr ve Kur'an'ın Allah kelamı değil Hz. Muhammed'in sözü olduğunu imâ etmek anlamına geleceğini ileri sürer.¹³⁴

Sabri Efendi'ye göre, Muhammed Ahmed Halefallah'ın tezinde ileri sürdüğü ve teze hakemlik etmeleri için Mısır hükümeti tarafından tayin edilen heyette bulunan hocaların da savunduğu: '*Bir şeyin Kur'an'da bulunması, onun sahih ve vakıaya uygun olmasını gerektirmez*' hükmünü vermelerini onların Muhammed Abduh'la aynı görüşte olduklarını göstermektedir. Müellifimiz bu durumun, adı geçen müelliflerin Muhammed Abduh'la paralellik arz etmekle birlikte aynı zamanda bir kısım Batılı âlimlerden duyduklarını taklit etmelerinin eseri olduğunu ileri sürmektedir. Sabri Efendi'ye göre mezkûr isimlerin mezkur iddiaları ile Kur'an-ı Kerim'in sanatkârının

¹³² Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 306-332.

¹³³ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 306-332.

¹³⁴ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 313.

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) olduğu kastedilmiş olmaktadır. Eğer Kur'an'ın sanatkârı Peygamber Efendimiz (s.a.v.) değilse bu takdirde Kur'an kıssalarının uydurma olması ithamı, Sabri Efendi'ye göre, Allah (c.c.)'a yönelmiş olmaktadır.¹³⁵

Mustafa Sabri Efendi Kur'an kıssaları ile ilgili olarak: *'Kur'an'da bir şeyin mevcut olması onun sahih ve vakiyaya uygun olmasını gerektirmez'* şeklindeki iddianın Kur'an'ın Allah kelamı değil Hz. Muhammed'in sözü olduğunu kabul etmekle eş değer olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte müellifimiz aynı iddiayı Kur'an'da yalan bulunduğunu tecviz etmek, sonra da bunu sanatsal bir yalan şeklinde yorumlamak olarak görmektedir. Sabri Efendi, Kur'an'daki kıssaların, dine ait ifadeler olup dini hakikatlerin beşer zihninin ışığı altına konulamayacağı gerekçesiyle tarihi hakikatlerin mikyasları ile ölçülemeyeceğini iddia etmenin ise İslam'ı Hıristiyanlık ile aynı potaya koymak anlamına gelmekte sonra da dinsel hakikatlerin her türlü hakikatin üstünde olduğunu ifade etmenin gizli bir anlamı olduğunu iddia etmektedir. Müellifimiz, modernist yazarların ortaya attıkları bu iddianın onların uyanıklık yaparak bütün dinleri ortadan kaldırmaları ve yok etmeleri anlamına geldiğini ileri sürmektedir.¹³⁶

Sabri Efendi, Kur'an kıssalarının kaynağı ve sıhhati bağlamında Emin el-Hûlî ve benzerlerine cevap verirken Kitab'ın Allah (c.c.) kelamı olduğu vurgusunu yeniden tekrarlamakta ve vurgulamaktadır. Sabri Efendi, bu bağlamda müşriklerin Kur'an'ı yalanlayarak onu 'geçmişlerin masalları/efsaneleri' (esatirul'l-evvelin) diye nitellemelerine karşılık olarak: *"Bu Kur'an başkalarından yazıp aldığı öncekilere ait efsanelerdir. Bunlar ona sabah akşam okunmaktadır dediler. De ki: O kitabı göklerin ve yerin sırrını bilen indirmiştir"*¹³⁷ mealindeki ayeti iktibas eder. Zira müellifimize göre, bu Âyet-i kerime, müşriklerin, Kur'an'ın başkalarından alındığı şeklindeki iddialarını reddetmekte, aynı zamanda Kur'an'ın eskilerin efsaneleri değil, Allah (c.c.) kelamı olduğunu tespit etmektedir.¹³⁸

Seyyid Kutub da vahiy etrafındaki bir kısım görüşleri sebebiyle Sabri Efendi tarafından eleştirilenler arasındadır. Zira Halefallah'ın Kur'an kıssaları tezi ile ilgili olarak yazılı görüş belirtenlerden biri de Seyyid Kutub'dur. Seyyid Kutub'un Kur'an

---

¹³⁵ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 323.

¹³⁶ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 313-314.

¹³⁷ Furkan, 25/5-6.

¹³⁸ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 323.

ile ilgili meselelere bakışını ifade eden ve bizim de burada zikredeceğimiz görüşlerine karşılık olarak Sabri Efendi'nin söyledikleri¹³⁹ bize onun Kur'an'a ve dolayısıyla vahye nasıl baktığı konusunda açık bilgiler sunması açısından önemlidir.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre Seyyid Kutub yazdığı makalelerle anılan konu dışında pek çok meselede okuyucuların gözlerini açarak hakikate hizmet etmiştir. Bununla birlikte, Seyyid kutup Kur'an kıssaları etrafında koparılan gürültünün ardında yatan asıl sebep ve hedefleri de açığa çıkarmış, Kur'an'ın büyüklüğüne dair değerli açıklamalarda da bulunmuştur. Bu durum, Sabri Efendi'ye göre Seyyid Kutub'un konu ile ilgili olarak yazdıklarının seçkin ve özellikli tarafıdır.¹⁴⁰

Aslında Sabri Efendi'ye göre Seyyid Kutub'un karşısına çıkan şüphelerden çok daha fazlası, Mısır'da Muhammed Ahmed Halefallah ve onun danışman hocası Emin el-Hûlî gibi şahıslar ile birlikte onlardan da önce yaşamış pek çok başka fitneci kişilerin de karşısına çıkmıştır. Sabri Efendi'ye göre, mezkûr isimlerden kırk yıl önce Muhammed Abduh gerek mutlak manada gerekse peygamberlerin zamanından uzak çağlarda yaşamış eski zamanların insanları ile ilgili gaybî haberler -mugayyebat-, melekler, şeytan, kıyamet ahvali ve mucizeler gibi konularda yaptığı tevillerle bu meseleleri ortadan kaldırmış (nefyetmiş), Kur'an'ın müminlerin kalplerindeki sağlam kalesini sarsmıştır. Fakat Sabri Efendi'ye göre, aslında Kur'an'ı tazimde elinden gelen bütün gayreti ortaya koymuş olan Seyyid Kutub, Kur'an naslarını tarihi ya da düşünsel bir hakikat karşısında muhkeme etmekle Kur'an'ı takdir etmede hidayete en fazla yaklaşan sapkınlardan -dâllîn- bir tanesidir. Sabri Efendi, Seyyid Kutub için Allah (c.c.) kelamına zıt olduğunda herhangi bir tarihi ya da düşünsel denilen bir hakikati kabul etmeyip tam olarak hidayete ermesini temenni etmektedir.¹⁴¹

Mustafa Sabri Efendi, Seyyid Kutub'un mezkûr ifadelerini takdir etmiştir. Fakat bununla birlikte, Kur'an aleyhine yeni iddialar ortaya atanları eleştiren ulemaya karşı, Seyyid Kutub'un yönelttiği eleştirileri de kabul etmemiştir. Müellifimiz, Seyyid Kutub'un özellikle es-Sevâdî dergisinde kullandığı şu ifadeler üzerinde durmakta ve eleştirmektedir: “*Ben Kur'an'da kıssalar konusunu ve Kur'an'da kıyamet sahneleri meselesini araştırırken karşıma bu kıssaların hakikaten fiili olarak gerçekleşmiş mi yoksa bunların bir kısmı tablolar ve temsiller olarak mı anlatılmış olduğu şeklinde*

¹³⁹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 324-333.

¹⁴⁰ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 324-325.

¹⁴¹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 329.

şüpheler çıktı. Bu şüpheler karşısında uzun süre düşündüm. Fakat kendileri ile Kur'an'ı muhakeme edip mihenge vurabilecek kendilerinin kesinlik ve katiyetine gönül rahatlığıyla kanaat getirebileceğim, kendileri ile zan veya tercihte bulunabileceğim tarihin ya da düşüncenin hakikatlerine dair tek bir tane hakikat bulabilmiş değilim. Ben bu tefekkürümü önüne mutlak bir akidenin karşısına çıkıp ta serbest düşüncesini engellediği bir din adamı olarak değil, aksine lanet ve uydurmaya düşme karşısında kendi görüşüne saygı duyan bir düşünce adamı olarak yaptım. Eğer benim dışımda biri kendisi ile Kur'an'ı muhakeme edecek bir hakikat bulabilirse ben kendisini sükûnetle ve mutmain bir şekilde dinlemeye hazırım.”¹⁴²

Seyyid Kutub'un bu ifadelerine karşılık olarak Sabri Efendi, kendileri ile Kur'an'ı muhakeme edip mihenge vurabilecek tarihin ya da düşüncenin hakikatlerine dair tek bir tane hakikat aramayı ancak etrafında yalan şüphesinin dolaşamayacağı Kur'an'ın Allah (c.c.) kelamı olduğuna dair kalbinde şüphe bulunan birinin yapabileceğini söyler. Sabri Efendi'ye göre Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna dair şeksiz-şüphesiz (yakînî olarak) inandıktan sonra onu muhakeme etmek için tarihi ya da düşünsel başka bir hakikat aramak tarihten de önce akıl ve düşünce mantığının kabul etmeyeceği bir çelişkidir.¹⁴³

Sabri Efendi, Seyyid Kutub'u eleştirirken aklın hususiyetine ve din adamının akılla kuracağı ilişkinin keyfiyetine dikkat çekmekte bu münasebetle kendisinin durduğu yeri de açıklamaktadır. Sabri Efendi, kendisini, Kur'an ile ilgili meselelere dair serbest araştırma yapmaktan salt/mutlak akidenin engellediği bir din adamı olarak görmez. Aksine, kendisini imkânsız -müstahil- çelişkiden koruyan bir akıl sahibi olarak, dinine ve akidesine, akıl ve mantığa saygı çerçevesinde hürmet eden ve bu anlamda serbest düşünen bir insan olarak baktığını ifade etmektedir. Ona göre İslam'da din adamı bir vadide, akıl ve mantık başka bir vadide değildir. Aksine din adamı akıl ve mantığa başkalarından daha sıkı sarılır ki müellifimiz kendisinin bu durumunun *Mevkifu'l-Akl* adlı eserinde açıkça görülebileceğini ifade etmektedir.¹⁴⁴

Müellifimize göre akıl, muhal ile mümkünü birbirine karıştırmamalıdır. Aslında muhal ile mümkünü birbirinden ayırt etmenin en doğru ve en düzgün ölçüsü akıldır. Akıl doğuştan Allah (c.c.) vergisi olan fitratı gereğince Allah (c.c.)'ın

¹⁴² Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 327.

¹⁴³ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 327.

¹⁴⁴ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 328.

kudretinin taallukuna neyin uygun olup olmadığını kolayca idrak edebilir. Dolayısıyla sınırsız sayıdaki bütün mümkünat o kudretin taallukuna uygun durumdadır. Kendine has kanunlarla sınırlı olan akıl her ne kadar hür ve sınırsız da olsa Allah (c.c.) kelamı olan Kur'an'a ilişkin akidede bir şüphe vasıtası olmamalıdır. Aklın Kur'an'a dair şüphe aleti olması ancak kendi kanunlarının dışına çıkmasıyla mümkündür. Çünkü normalde hür akıl kendi normal kanunları dairesinde Müslüman'ı dini akide esaslarına götüren bir rehber olmalıdır.¹⁴⁵

Mustafa Sabri Efendi, kudret-i ilahiyenin mümkünata taallukunun Kur'an'ın haber verdiği kıssalar ve kıyamet haberleri arasında ilişki kurmaktadır. O, kendi ifadesiyle, Sultan Fatih'in ve muhakkik Hayâlî'nin hocası ve Teftazânî'nin Nesefî akidesine yaptığı şerhe dakik talikler yapmış olan Hızır Bey'in Kaside-i Nûniyye'sinden iktibas yapmaktadır. Hızır Bey şöyle der:

وواقع كل ما نصَّ الصدوق به من ممكن كصراطٍ أو ميزانٍ

Hızır Bey: “*Son derece doğru sözlü (sadûk) Peygamber'in (s.a.v) nass ile haber verdiklerinin tamamı mümkündür, sırat ve mizan gibi*” demektedir. Müellifimize göre Kur'an kıssalarının tamamı ve Kur'an'da geçen kıyamet tasvirlerinin hepsi mümkünattandır. Yine kelam ilminde kabul edilen görüşe göre Allah (c.c.) bütün mümkünatı yapmaya güç yetirir. Buna göre hür akıl ve hür düşünce sahibinin adı geçen konularda Kur'an-ı Kerim'de yer alan meseleleri aynen geldikleri gibi kabul etmek konusunda tereddüde düşmesi için hiçbir sebep bulunmamaktadır.¹⁴⁶

Sabri Efendi, mezkûr ifadelerde yer almış olan veciz hakikati Seyyid Kutub'un bilmediğini, Allah (c.c.)'ın kudretinin bütün mümkünata taalluk edebileceğini anlatan İslami ilimlere yabancı olduğunu, mümkünata muhal dışında sınır konulamayacağını bir başka ifadeyle Allah (c.c.)'ın kudretinin yalnızca muhale taalluk etmeyeceği bilmediğini iddia etmektedir. Müellifimiz, bu hakikatleri bilmemesi sebebiyle Seyyid Kutub'un Kur'an vahyi ile haber verilen konularda kendileri ile Kur'an'ı muhakeme edip mihenge vurabilecek tarihin ya da düşüncenin hakikatlerine dair bir hakikat aradığını iddia etmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 328.

¹⁴⁶ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 328-329.

¹⁴⁷ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 328-329.

Yaptığı bütün açıklamalarından sonra Mustafa Sabri Efendi'nin eleştirisinin dozunu daha da yükselttiğini görmekteyiz. O şöyle der: “Bir şeyin Kur'an'da bulunması, muhale taalluk etmemesi sebebiyle Allah (c.c.)'ın kudreti dâhilindedir. Kur'an'da bulunan bir şeyin sıhhat ve vukuunu uzak görenlerin kabul etmemeleri onların Allah (c.c.)'ı, Allah kelamı olan Kur'an'ı ve tamamı Allah (c.c.)'ın kudreti altında bulunan bütün mümkinatın sınırlarına ait özelliklerini gerektiği gibi takdir etmemeleri sebebiyledir. Dolayısıyla bu durumda Kur'an'ın -Seyyid Kutub tarafından da kabul ve itiraf edilmiş olan- kudsiyyetinin ne anlamı kalmaktadır? Yine bu durumda Allah kelamı ile beşer kelamı arasında nasıl bir far bulunmaktadır? Ya da Kur'an'ın Kutub tarafından ifade edilmiş olan kudsiyyeti onun Allah (c.c.) kelamı olması derecesine varmamakta mıdır?¹⁴⁸

Seyyid Kutub'a yönelik eleştirilerin ardından Mustafa Sabri Efendi, Kur'an vahyinin kesin ve şüphesiz mutlak bir hak ve hakikat olması bağlamında konuyu Mısırlı modernistlere getirmekte ve şu tespitlerde bulunmaktadır: “*Buraya kadar yaptığımız açıklamalar Kur'an'ın konumu hakkında Mısırlı modernist yazarların ve âlimlerin bütün şüphe ve problemlerinin kaynağıdır*”. Sabri Efendi'ye göre aslında Mısırlı modernistlerden önce mezkûr şüphe ve problemlerin ileri sürülmesi onların üstadları ve imamları olan Muhammed Abduh'da görülmektedir. Müellifimize göre Mısırlı yazar ve âlimlerin Kur'an vahyi etrafında taşıdıkları şüphelerin şiddet veya ağırlığı kişilere göre ve aynı zamanda Abduh'a imanlarının kuvveti veya Kur'an'a olan imanlarının zayıflığına göre değişiklik göstermektedir.¹⁴⁹

Müellifimiz, yukarıda açıklanan, Kur'an kıssalarının hakikaten fiili olarak gerçekleşmiş mi yoksa bunların bir kısmı tablolar ve temsiller olarak mı anlatılmış olduğu, Kur'an'da yapılan kıyamet sahnelerinin temsil mi hakikat mi olduğu ve bu tür meseleleri tahkik ve tedkik için Kur'an dışında bir hakem ve delil arama meseleleri etrafında derin tefekkür yapıldığında şöyle bir sonuç ortaya çıkacağını ileri sürmektedir: “*Kur'an'ın kudsiyyeti ve onda bulunan bütün âyetlerin doğruluğuna dair en küçük bir şüphenin aslında onun Allah'ın (c.c.) kelamı olduğuna dair bir şüphe taşımak anlamına gelmektedir*.” Sabri Efendi bu şüphenin de Hazreti Muhammed'in nübüvvetinden, hatta bütün peygamberlerin peygamberliklerinden şüphe etme durumuna intikal edeceğini, buradan da onların nübüvvetlerinin delili olan bütün

---

¹⁴⁸ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c. 1, s. 329-330.

¹⁴⁹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c.1. s. 330.

mucizeleri kesin bir şekilde inkâr etmeye varacağını ifade etmektedir. Kaldı ki bu inkâr durumu, müellifimize göre, Mısır'ın modernist yazar ve âlimleri arasında bilinen, meşhur bir hal almıştır.¹⁵⁰ Bu konu çalışmamızın mucizelerle ilgili olan kısmında ayrıntılı bir şekilde tekrar ele alınacaktır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Ahmed Halefallah, Emin el-Hûlî, Tevfik el-Hakim ve Seyyid Kutub gibi şahısların ortaya attığı görüşleri ele alıp tenkit etmektedir. Muhammed Ahmed Halefallah'ın ileri sürdüğü tezin müellifimizin temel eleştirisi noktasında yer aldığı görülmektedir. Sabri Efendi'nin eleştirilerine konu olan mezkûr şahsiyetlerin de desteğini gördüğü tez: '*Bir şeyin Kur'an'da bulunması onun gerçek olduğunu gerektirmez*' görüşüdür. Sabri Efendi öncelikle bu tezi ortaya atanların Muhammed Abduh'la aynı görüşte olduklarını göstermektedir. Aynı zamanda onların bir kısım batılı âlimlerden duyduklarını taklit etmelerinin eseri olduğunu ifade etmektedir. Sonrasında ortaya atılan bu teze karşılık olarak Sabri Efendi böyle bir ithamın aslında Allah (c.c.)'a yöneltilmiş olduğunu ifade ederek onları tenkit etmiştir. Bununla birlikte Mustafa Sabri Efendi, Seyyid Kutub'un yazdığı makalelerle anılmış olması ve pek çok meselede okuyucuların gözlerini açarak hakikatlere yer vermesi dolayısıyla ona bu yönleriyle değer atfetmektedir. Fakat yine de Halefallah'ın Kur'an kıssaları tezi ile ilgili onu destekleyici olarak yazılı görüş belirtmesinden dolayı Sabri Efendi tarafından eleştirilenler arasında olduğu görülmektedir. Müellifimize göre, aslında Kur'an'ı tazimde elinden gelen bütün gayreti ortaya koymuş olan Seyyid Kutub, Kur'an naslarını tarihi ya da düşünsel bir hakikat karşısında muhakeme etmekle Kur'an'ı takdir etmede hidayete en fazla yaklaşan sapkınlardan -dâllîn- bir tanesidir. Sabri Efendi, Seyyid Kutub'a Allah (c.c.) kelamı kendisine zıt olduğunda herhangi bir tarihi ya da düşünsel denilen bir hakikati kabul etmeyip tam olarak hidayete ermesini temenni etmekte olduğu da görülmektedir, denilebilir.

2.6. VAHİY VE KUR'AN ETRAFINDA YAPILAN MODERNİST YORUMLARIN SEBEBİ

Mustafa Sabri Efendi Kur'an-ı Kerim etrafında ortaya atılan yeni iddiaların kaynağı olarak *Mevkifu'l-Akl* boyunca pek çok defalar işaret ettiği gibi yine Mısır

---

¹⁵⁰ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c.1, s. 330.

müftüsü Muhammed Abduh'u göstermektedir. Müellifimiz yeni iddiaların, Abduh'un Mısır'da başlattığı düşünsel kalkınma hamlesinin eseri olduğunu ifade etmektedir. Müellifimiz Aynı zamanda bu durumun, Mısır'da mevcut az sayıdaki üniversite hocası tarafından İslam'ın ve Kur'an'ın kıymet ve şerefine sınımsız tutunanlar aleyhine yapılmakta olan bir manevra olduğu kanaatini dile getirmekte ve bu durumun Kur'an'ın güvenilirliğini sarsıcı bir özelliğe sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁵¹

Sabri Efendi, anılan isimlerin yeni tarz iddialarında Muhammed Abduh'tan naklettiklerini ifade eder. Özellikle de Seyyid Kutup ve Emin el-Hûlî'nin suçlayıcıların dilini susturmak için bu ifadeleri Muhammed Abduh'a dayandırdıklarını iddia eder. Ona göre bu iddiayı hamasetle savunan isimler, özellikle de bunlardan '*beni ateşe atın, bu hakikatin ta kendisidir*' diyen Emin el-Hûlî, bu savunmanın uğruna can feda edilecek bir hak olduğunu iddia ederler. Fakat fedakârlığı yapanlar, hakikat âşıkları oldukları için yapmamışlardır. İddia sahipleri anılan iddialarını savunurken hem Abduh'u hem de Batılı bir kısım kişileri ve batı prensiplerini sadece taklit etmektedirler. Muhammed Abduh ise, müellifimize göre, İslam dairesi içinde Kur'an naslarını yeni maddeci tevile tabi tutmakta ve bu konuda daha da ileriye giderek onları Batı maddeciliği ile paralel bir şekilde batını tevile tabi tutmaktadır.¹⁵²

Mustafa Sabri Efendi; nübüvvet, vahiy ve Kur'an üzerine Mısır'da yapılan yeni yorumların sebeplerinden bir tanesi olarak da bir kısım yeni hocaların makam, mevki ve şöhret arzularının bulunduğu kanaatini taşımakta, bu iddiasını *Mevkifu'l-Akl*'in pek çok yerinde muhtelif münasebetlerle tekrarlamaktadır. Sabri Efendi, aynı zamanda Kur'an aleyhindeki iddiaların merkezi olarak Muhammed Abduh'u işaret etmektedir. Bununla birlikte ayrıca sömürgecilerin rolüne de dikkat çekmekte, bu türden iddiaların kaynaklarından birinin de onlar olduğu kanaatini taşımaktadır. Büyük sömürgeci devletlerin, özellikle de İngiltere'nin Müslümanlar'ın ülkelerinden çekilip yerlerine kendilerinden istifade edeceklerine kesin olarak inandıkları öğrencilerini bıraktıklarını öne sürmektedir.¹⁵³

Sömürgecilerin Kur'an'a bakışlarının onun bütün harfleri ve lafızları ile hiçbir değişikliğe maruz kalmadan sahih olarak muhafaza edilmesi etrafında odaklandığına dikkat çekmektedir. Sömürgecileri, Müslümanların Kur'an'a olan imanlarını sarsıcı

---

¹⁵¹ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c.1, s. 314-315.

¹⁵² Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c.1, s. 322-323.

¹⁵³ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, c.1, s. 316.

düşünsel kalkınmanın korkutmadığını, İngiltere Sömürgeler Bakanı Gladston'un da ifade ettiği gibi Kur'an'ın; “Allah (c.c.) anıldığında kalplerinin titrediği, kendilerine ayetleri okunduğunda imanlarını artıran”¹⁵⁴ Müslümanların¹⁵⁵ ellerinde sağlam olarak kalıp her harfine iman edilmesinin korkuttuğunu’ söylemektedir. Sabri Efendi sömürgecilerin Kur'an'dan, Hz. Muhammed (s.a.v)'in bizzat kendi sözü olup, yalan olarak Allah (c.c.)'a isnat ettiği bir söz olarak değil; aksine yalan olması tasavvur edilemeyen ve her bir harfine iman edilen Kur'an olması itibariyle korktuklarını ifade etmektedir.¹⁵⁶

Benzer iddiaları Ferid Vecdi hakkında Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-Akl*'da pek çok defalar tekrarlamakta, onun *Ezher* dergisi genel yayın yönetmeni olmadan önceki fikirleri ile anılan makama geldikten sonraki düşünceleri arasında büyük değişiklikler olduğunu iddia etmektedir. Sabri Efendi'ye göre Ferid Vecdi önceleri klasik düşünce sahibi iken *Ezher* dergisi genel yayın yönetmeni makamına oturduktan sora modernist eğilim taşımaya, özellikle vahiy ve mucizeler etrafında tartışmalar yaratacak yeni iddialar ortaya atmıştır. Dolayısıyla bu ve benzer konularla ilgili ileri sürülen tartışmalı konulara ve iddialara çalışmamızın ilgili bölümlerinde yeri geldikçe değinilecektir.

3. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Burada her iki alimimizin vahiy ile ilgili olarak yukarıda ayrıntılı olarak kaydedilmiş görüşlerinin ayrıntılı özeti verilecek, gereken yerlerde veciz bir şekilde kıyaslama veya değerlendirme yapılacaktır.

3.1. MUHAMMED FERİD VECDİ'NİN VAHİY GÖRÜŞÜ

Muhammed Ferid Vecdî'ye göre rûhî bir mertebe olan nübüvvet sahibi peygamber, akıl ve duyuların aracılığı olmaksızın ilmi Allah'tan almak suretiyle bu

---

¹⁵⁴ 8-Enfal: 2.

¹⁵⁵ Müslümanların özellikleri olarak Sabri Efendi ‘onlardan sabreden yirmi kişinin iki yüz kişiye galip geleceği, onlardan sabreden yüz kişinin kâfirlerden bin kişiye galip geleceği’ (8-Enfâl: 65.) mealindeki ayetlerini zikretmektedir. Bu konularda onların örneklerinin selef-i sâlihîn içerisinde bulunduğunu, onların Allah'ın dinine yardım ettikleri için Allah'ın yarımına mazhar olduklarını ve yeryüzünde hâkimiyet sahibi olduklarını da kaydetmektedir. (*Mevkifu'l-Akl*, c.1, s.317.)

¹⁵⁶ Sabri, Mustafa, *Mevkifu'l-Akl*, S. 317.

mertebeğe uygun hale gelmektedir. Ona göre vahiy; ‘doğrudan kalbe ilham etmek’ yahut ‘melek vasıtasıyla iletme’ manalarını ifade etmektedir. Vahiy kelimesi sözlük anlamı olarak ‘muhatapla gizli bir şekilde konuşmak, ona gizlilik içerisinde bilgi vermek’ manasına gelmektedir. Vahiy daha sonraları Allah'ın, gönderdiği melekler vasıtasıyla peygamberlerine dine ait işleri bildirmesi şeklinde kavramlaşmıştır. Muhammed Ferid Vecdî, vahyin sözlük ve kavram anlamları ile geliş şekillerine dair klasik ulemanın söylediği yolları kaydeder.

Ferid Vecdî'ye göre vahiy kelimesine verilen kavramsal anlam dinlerin çoğunda, özellikle de üç büyük din olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'te genel olarak kabul görmüş yaygın tanımdır. Allah katında din, tek olup O (cc), Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar geçmiş olan bütün peygamberlere dini vahyemeyi yenilemektedir.

Peygamberlerin tamamı, kendilerinde mevcut bulunan bilgileri vahiy vasıtasıyla aldıkları ve insanlara yalnızca açıklamakla emroldukları şeyleri beyan ettikleri, vahyin dışında bir açıklama yapmadıkları konusunda icma etmişlerdir. Yine tüm Peygamberler kendilerine vahiy vasıtasıyla gelen bilgileri insanlara açıklama yolunda muhatapları kendilerine kızsza, zulüm ve baskı yapsa bile sebat edip vazifelerine devam etmekle emrolduklarını söylemişlerdir. Vecdî, tüm peygamberlerin, icma ve ittifakla kendilerinin vazifeli olduklarını söyleyip tebliğ yolunda her türlü eziyet ve zorluğa katlanmalarını onların vahye mazhar olduklarının delili olarak kabul etmektedir.

Ferid Vecdî, çağdaş insan Allah'ın insanlardan birine vahiy göndermiş olmasını uzak görmesine karşılık vahyin imkânına dair delillerin çok olduğunu ifade eder. Ancak ona göre çağdaş aklın bu delillerle ikna olması zor olacaktır. Zira materyalist felsefe nübüvvet konusu ile ilgili olarak pek çok şüpheler ortaya atmış, rûhânî âlemin varlığını inkâr etmiş, bu konulara dair söylenenlerin ve dayanak noktalarının hepsinin geçmiş toplulukların evham ve mitolojileri olduğunu ileri sürmüştür. Bu yüzden Ferid Vecdî günümüzde nübüvvet ve vahiy konusunu temellendirme amacı taşıyan kişinin tarih boyunca kullanılan "mantıksal" delilleri kullanmaktan vazgeçip "bilimsel" delillere yönelmesi zorunlu bir durum olduğu kanaatindedir. Ancak ona göre bu tür bilimsel delilleri kullanmanın şartı bu delillerin

bilimsel üslup kullanılarak elde edilmiş olan yakînî bilgilere dayanması zorunluluğudur.

Muhammed Ferid Vecdî vahyin imkânını bilimsel olarak ispatlayıp temellendirebilmek için şu üç meselenin açıklanması gerektiği kanaatindedir: *“Birinci olarak; hissedilen âlemde, akli çabalardan müstakil olarak, duyuların aracılığı da olmaksızın insan kalbine üflenmek suretiyle bazı varlıkları tanınmanın gerçekleştiğini gösteren belirtiler ve alametler. İkinci olarak; insan dünyasında, ruh ile ondan daha yüksek bir âlem arasında bir iç bağlantının varlığını ispat eden, bilim tarafından da kabul edilmiş bir kısım beşeri olaylar. Üçüncü olarak; madde âleminin üstünde rûhânî bir âlemin var olduğu.”* Ferid Vecdî, bu üç meselenin ilmî üslupla açıklanmasını mantıkî delillerle ikna olmaktan uzak, materyalist akımlarından etkilenen modern çağ insanına vahyi bilimsel, hissedilir ve hatta görülebilir bir şekilde kesin olarak ispatlayabilir deliller olarak görmektedir.

Ferid Vecdî, metafizik meselelerin hakkaniyetini ispatlamaya yönelik olarak madde ve ruhtan meydana gelmiş olan insanda olduğu gibi varlığın da fizik ve metafizik âlem şeklinde bir mahiyete sahip olduğunu kabul ederek 'kainatın ruhu, varlığın ruhu, genel ruh, gizli akıl kavramlarını ileri sürmekte, buradan hareketle metafizik âlemin varlığını temellendirmeye çalışmaktadır.

Müellifimize göre biz dinden bahsettiğimizde aslında dış dünyanın maddi görünümünden değil, üzerine bizzat bu dinin ikame edildiği insan ruhunun kendisinden bahsetmiş olmaktadır. İnsana baktığımızda ise onun biri maddi, diğeri de rûhânî olmak üzere iki varlığının olduğunu gözlemlemekteyiz. İnsanın maddi yanı kâinatın maddesi ve kanunları ile zerrelere ve duyularına varıncaya kadar sıkı sıkıya irtibatlı, rûhânî yanı ise kâinatın maddesinden daha yüksek bir şey ile ve varlığını hissetmediği kanunlar âlemi ile bağlantılıdır. İşte insanın irtibatlı olduğu bu şey kâinat ve insanı icat edip idare ve terbiye eden 'kâinatın ruhu'dur. Demek ki varlığın maddesi olduğu gibi bir de ruhu vardır.

Müellifimiz 'varlığın ruhu' mefhumunu ispat için cansız ve canlı varlıklar dünyasında devamlı surette meydana gelmekte olan tahlil, terkip, icat, idam, tasvir, orijinal yaratma, kombinasyon, sistem, tedriç, sağlamlık, kesintisiz terakki ve tekemmül gibi olguları nazara vermekte peşinden bitkiler ve hayvanlardan numuneler sıralayıp bütün bu maddi icrâatların hayat tarafından istihdam edildiğini ifade

etmektedir. Vecdî maddenin hayatın aslı değil, hayatın maddenin aslı olduğu görüşündedir.

Ferid Vecdî varlık âleminde meydana gelen kanun ve icraatların kendilerini idare eden ve üzerlerine hâkim olan bir ruh bulunmaksızın amaçsız gayesiz bir şekilde tesadüf eseri olarak vücut bulamayacağını ifade etmektedir. Buradan hareketle Ferid Vecdî, Din'in insan ile kâinatın ruhu arasındaki doğal irtibattan ibaret olduğu kanaatini ileri sürmektedir. Buna göre Din, insan ile kâinat arasındaki doğal ilişkiyi hissetmek ve farkına varmaktır. Bu farkındalık, insanın kendi maddesi ile kâinatın maddesi arasındaki alâkayı hissetmesi seviyesinde olmalıdır. Din, bu ilişkiden ibaret olduğuna göre insan ne kadar çaba sarf ederse etsin bu idrakin dışına çıkamayacak ve bu alâka doğrultusunda çalışmaktan kendisini muaf tutamayacaktır. Vecdî, her bir varlık üzerinde hâkim olan umumi ruh ile alakalı açıklamalar yaptıktan sonra mevzuyu insan unsuru ile ilişkilendirmekte, buradan da vahye kapı aralamaya çalışmaktadır. Ona göre cisimler, hayvanlar ve bitkiler bu umumi ruhun imdadının dışında kalmaz hatta hayvanlar kendilerinin ve türlerinin hayatını koruma ve devam ettirme konusunda ilhama mazhar olurlarken insan bedeninin de adı geçen ruhtan meded aldığına şüphe yoktur.

Vecdî'ye göre İnsan, ilk yaratılışında basitlik ve saflığında, varlığı ve hayatını devam ettirme ve zorunlu ihtiyaçlarını karşılama hususunda hayvanlara yakın bir durumdadır. Bu durumda bulunan insanı vahiy üstlenmiştir. Fakat vahyin insanı üstlenme biçimi hayvanlarda olduğu gibi sevk ve ilham yoluyla değil talim yoluyla gerçekleşmiştir. İnsan bu mertebeye layık olduğuna ilaveten hiç bir ilim ve çareyi bilmeksizin doğduğuna göre vahiy, insanın kıymet ve şerefine uygun bir biçimde 'özel bir yol' bularak gelmiştir. Bu özel yol da tüm insanların bilmesi ve uygulaması gerekenleri "umumi ruh" un insanlardan birine ulaştırmasıdır. Vahiy alan bu kişi de aldıklarını yaşadığı dönemde kendi türü arasında yayar. İnsan dünyasında fiilen gerçekleşen durum bu şekildedir.

Müellifimiz, insanoğlunun hayvaniyet derecesinden insaniyet mertebesine geçerken bir anda korkunç bir değişiklik yaşayıp bir anda hayvani ilham mertebesinden kopmasının düşünülemediğini ifade eder. İnsanoğlunun hayvaniyetten insaniyete intikalinin tedrici olarak intikal ederken ruhunun da korkunç bir şekilde gelişip salt ruhani bir yol vasıtasıyla umumi ruh ile irtibata geçmiş olması

gerektiğini ileri sürer. Bu açıklamayı yaparken müellifimiz kendisinin evrim fikrine sahip olmadığını da vurgulama ihtiyacı hisseder.

Vecdi'nin kainatın tamamında tasarruf eden umumi ruh ve varlığın ruhu olarak takdim ettiği kavrama dair verdiği tüm bilgiler sanki kainat üzerinde tasarruf eden Allah'ı anlatıyor gibidir. Onun vahiy ve nübüvveti modern çağ insanının anlayışına yakınlaştırmayı kendisine misyon olarak seçtiği, hareket noktası olarak da akli ve bilimsel delillendirme yöntemini benimsediği göz önünde bulundurulduğunda yaptığı açıklamaların arka planını anlamak mümkün olabilecektir. Dine ve metafiziğe dair her şeyi inkar eden materyalist felsefe taraftarlarına Vecdi kainattan hareketle tefekkürü bir kapı aralamaya çalışmaktadır ki bu çabası makul ve makbul görülebilir. Ancak yaptığı açıklamalar muğlaklıktan da kurtulup açık ve net bir çözüm sunamamaktadır. Zira kendisi varlık üzerinde tasarruf ettiğini iddia ettiği ruh ile neyi kastettiğini net bir şekilde ifade edememektedir. Mezkur açıklamalarıyla vahyin imkan ve zorunluluğuna bir pencere açmaya, muhataplarını düşünmeye sevk etmekle birlikte müellifimizin konu ile ilgili bir sonuca ulaşabildiğini söyleyebilmek çok zor gözükmektedir.

Vecdi'nin vahyin ispatına yönelik ileri sürdüğü bir delil de hayvanlar alemindeki ilham meselesidir. Vecdî varlığın ruhunun hayvanlar üzerinde tasarrufatının bulunduğunu ifade eder. Müellifimiz, hayvanların ortaya koyduğu olağanüstü fiil ve eserlerin varlığın ruhundan kendilerine yönelmiş olan ilhamdan başka bir şekilde izah edilmesinin mümkün olmadığına dikkat çeker.

Ferid Vecdî varlık âlemini düzenleyen zâtın, yaratıklarına hayatlarını düzenleyip devam ettirmelerine yönelik olarak kendilerinde bulunan duyularla elde edebileceklerinin dışında başka bir ilim verdiğini ifade etmektedir. Hayvanlar âlemindeki ilhamlar varlığın düzenleyicisi tarafından onlara hayatlarını tanzim etmek üzere verilmiş bir ilmin varlığının "hissedilen" delilidir. Müellife göre hayvanlar âleminde ilhâmî olarak bir ilimle yönlendirme hususu doğru olduğuna göre aynı durumun insan dünyasında vukuunun daha bir öncelikle gerçekleşmesi gerekmektedir. Zira –ona göre- insanın yüce ufukla irtibatı daha güçlü, yüce ufuktan algılamada bulunma kabiliyetleri de daha büyüktür. Ona göre insan, varlığın ruhu ile kendisi arasındaki bu sıkı irtibata ancak ciddi bir tefekkür amelîyesi ile birlikte inanmaya başlayacaktır.

Muhammed Ferid vecdi'nin hayvanlar aleminde zuhuruna işaret ettiği ilham ile hem maddi hem manevi olarak onlardan çok daha donanımlı ve üst düzey yaratılış sahibi olan insanoğlunun kendi kıymet ve şerefine uygun bir tarzda vahye muhatap olabildiğini mümkün görmek aklen mümkün gözükmemektedir denilebilir.

Müellifimizi vahyin imkanını ispata yönelik ilseri sürdüğü diğer bir delil de Batıda keşfedilip uygulanan ruh çağırma ve hipnotizma deneyleridir. Ona göre geçmiş asırlarda metafizik meseleleri ispatta bu gün Allah insanların önüne iki pencere açmıştır. Bunlar hipnotizma ile ruh çağırma dır. Bu iki pencere Ferid Vecdi'ye göre, din yolunda en zorlu ve en şiddetli engel olan ruhun varlığı ve ebedî âlemin vücudunun doğruluğuna sayısız hissi deliller bulunduğuna dair yeterli deliller ortaya koymaktadır. O, bahsi geçen meselenin tecrübe edilen ve hissedilen çağdaş bilimsel bir delil olduğu görüşündedir. Vecdi, maddi ve manevi âlemler arasını ayıran mesafenin yıkılmak üzere olduğu, böylece doğanın birliğine dair yüksek bir idrake ulaşılabileceği düşüncesindedir.

Müellifimiz materyalist felsefelerin karşısında bundan sonra hipnotizma meselesinin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu delil ve örneklerin dini destekleme adına faydalı olduğunun kesin bir şekilde bilinmesini istemektedir. Ona göre Avrupa'nın en büyük âlimleri, uygulamalı ruhsal ekoller elinde materyalizmin öldüğünü ilan etmektedirler. Ferid Vecdi, ruh deneylerinin akaid meselelerine karşı en isyankâr duranları dahi ruhani âlemin varlığı ve onda cereyan eden durumları kabul ve itiraf etmeye zorlayacağı iddiasındadır. Ona göre, mezkûr ilim dalında ulvi âlemin varlığının hissi delilleri bulunmaktadır.

Ferid Vecdi, Avrupa'da yapılmış hipnotizma ve ispiritizma deneylerinin gaybdan haber verme, uzakta bulunan eşyaları görme, aynı mecliste veya uzaklarda bulunanların iç dünyalarına nüfuz etme gibi durumlara vesile olduğunu iddia etmektedir. Zikrettiği bu olayların ilmi tevatür derecesine ulaştığından en ufak bir şüphe bulunmadığını da iddiasına eklemekte, bunun aksini düşünmenin akıl kârı olmayacağını dile getirmektedir.

Ferid Vecdi'ye göre Avrupalılar, mezkûr deneyimleri araştırıp incelemeye akıl şehveti ile sevk ederler. Anılan işleme yönelirken onlar peygamberlerin yaptığı gibi ne nefis temizliği, ne de kalp ve kulluk riyazeti yapmazlar. Dolayısıyla bu tecrübe sahipleri, ruhani âleme kendi düşük dereceleri nispetinde ulaşabilmektedirler.

Peygamberlere ise ruhani âlem, fitri kabiliyetleri ve Allah'ın onları elçilik görevi için özel olarak seçmesi sebebiyle inkişaf etmiş, açılmıştır. Buna ilaveten peygamberler daimi bir riyazet ve temizlik hali üzere bulunmakta ve her şeyi elinde tutan zata kesintisiz bir yönelme üzere idiler. Bundan dolayı nebevi temizlikleri derecesinde takdis âleminden, hiçbir gözün görmediği, hiçbir insanın aklına gelmeyen, hiçbir kulağın duymadığı şeylere mazhar olmaları ve ruhani âlemin sakinleri ile görüşmeleri kaçınılmazdı.

Ferid Vecdî'ye göre ispiritizma ve ruh çağırma deneyleri sayesinde her bir insanda normal aklının dışında, ondan daha yüksek ve geniş bir alana sahip “gizli bir akıl” bulunduğu kanaatindedir. Ona göre insana doğal eğilimlerini, kötülük ve azgınlıktan sakınmayı ilham eden bu akıldır. İnsanın bedenini, organ ve vücut sistemlerini düzenleyen, herhangi bir bozulma ve arıza durumunda tamir yapan da yine bu akıldır. İnsanda normal akla ilaveten ruhani âlem ile doğrudan ilişki kuran bir gizli akıl ve insanın biri normalde yaşadığı hayatı diğeri de hipnotizmanın ortaya çıkardığı ruhani hayat şüpheye mahal bırakmayacak şekilde vardır. İnsan, ruhani hayatında ilahi hakikatler ve semavi bilgilerle dolu olan yüce âlemde yaşayıp oradan kabiliyet ve kapasitesi miktarınca bilgiyi alır, normal aklına aktarır. Bundan maksat da aklını terakki ve tekemmül ettirmektir.

Varlığını insanın hissetmediği bu gizli akıl “umumi ruhsal hayat” ile doğrudan irtibat halindedir. Bu akıl umumi ruhtan kendi derecesine uygun olan bilgileri alıp ilham vasıtasıyla sahibine aksettirmeye çalışır. Şimdi bu durumda -müellifimize göre- adı geçen bu gizli aklın bazı insanlarda umumi ruhun istihdam edeceği bir mertebeye ulaşabileceğini kabul etmek gayet makuldür. Umumi ruh, yeni bir şeriatı buna ihtiyaç içerisinde bulunan halka ulaştırmak için bu akli istihdam eder.

Muhammed Ferid Vecdî, “*Biz vahyin imkânını bahsi geçen ulemanın metafizik âleme dair yaptıkları keşiflere istinaden ispatlamaya çalışıyor değiliz*” der. Vahyin imkânını aslında hayvanlar âlemindeki ilham ve peygamberlerdeki deha halleri üzerinden ispatladığını söyler. Bununla birlikte hipnotizma ile insanlığın artık maddeperestlik aşamasını geçip nübüvvet yoluyla ruh açılımlarına ve ilim yoluyla akıl açılımlarına uyumlu bir hayata geçtiklerine dair bilgi sunmaya, bu konudaki şüpheleri gidermeye çalıştığını ifade eder. Asıl maksadının materyalist felsefeye aldanıp onun

prensiplerini kabul edip maddeden başka varlık tanımayanların aldandıklarını ispat etmek olduğunu söyler.

Muhammed Ferdi Vecdi'nin vahiy görüşünün bir kısmını Nübüvvet başlığı ile iç içe işlemiş olması hasebiyle o başlık altında kaydettiğimizi ilgili yerlerde ifade etmiştik. Ferid Vecdi vahyin imkan ve ispatını sadece burada bahsedilen “varlığın ruhu, gizli akıl, hipnotizma ve ruh çağırma” meseleleri üzerinden ispatlamaya çalışıyor değildir. O, Hz. Peygamber'in vahiy olarak hareket ettiğini öncelikli olarak Kur'an-ı Kerim, sonra da mucizeleri ve icraatları üzerinden ispatlamaya çalışmaktadır. Fakat bir yandan da “varlığın ruhu, gizli akıl, hipnotizma ve ruh çağırma” meselelerini çok büyük önem vererek anlatmaktadır. Vecdi'nin Batıda uygulanan ruh çağırma ve hipnotizma deneylerine muhtevası ve uygulama biçimlerinden sarfi nazar ederek sadece madde aleminin ardında bir mana alemi bulunduğunun ispatı ve bu durumun tamamen metafizik olan vahyin hakikatine kapı aralayacak bir olgu olarak gözüktüğünü anlatma babındandır. Bu son noktayı Zürkânî, Said Havva ve Muhammed Abdullah Derraz'ın da desteklediklerine yukarıda ilgili bahiste işaret edilmişti. Vecdi'nin ruh görüşünün çok yönlü ve çok geniş olup bu çalışma içerisinde her yönüyle değerlendirilebilmesinin mümkün olmadığını, meselenin bir doktora konusu kadar geniş olduğunu ifade etmekle yetinmek durumundayız.

3.2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN VAHİY GÖRÜŞÜ

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin vahiy ve dolayısıyla Kur'an hakkındaki genel tanımı şöyledir: Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, kendilerinin de yaratıcısı olduğu âdemoğluna kendi içlerinden bir peygamber gönderip ona dilediği gibi vahyetmesi kendisine zor değildir. Vahiy eseri olan Kur'an-ı Kerim, Peygamberimize indirilmiş olup, mushaf kapakları arasında bulunan, oradan bize tevatürle intikal etmiş olup herhangi bir ayetini inkâr edenin kâfir olacağı kitaptır. Kur'an'ın icmâ ile Allah kelamı olduğu sabittir. Hem lafız hem mana olarak indirilmiş, mûciz nazımla gelmiş bir kitaptır. Kur'an'ın her bir kelimesi ve harfi tevatür ölçeği ile tartılmış ve onun matbaasında basılmıştır. Kur'an, kelimeleriyle ve harfleriyle taayyün etmiştir. Kur'an nübüvvet delilidir. Kur'an'ı mûciz lafzıyla okumak o nübüvvet delilinin lafzını muhafaza etmektir. Nübüvvet delil olduğu için Müslümanlar onun nazım ve manasını korumakla emrolunmuşlardır. Kur'an'dan herhangi bir şeyi inkâr edenler de

Kur'an'da bulunmayan herhangi bir şeyi ona ilave etmeye kalkışanlar da küfre giderler. Kur'an 'vahy-i metlûv' dür, beş vakit namazda okunmasını emredilmiştir. Kur'an nazımının tekliği temin edilmiş ve böylece onun üzerinde hiçbir şekilde ihtilaf edilemez hale gelmiştir. Kelam-ı lafzinin Allah'a nispet edilmesi, onu Allah'ın telif ettiği, kulların telifatından olmadığını izhar içindir. Nazm-ı Kur'an lafzi bir kelam olup tıpkı kelam-ı nefsi gibi ilahidir.

Mezkur açıklamalarından Mustafa Sabri Efendi'nin Kur'an-ı Kerim üzerinden vahyin insan dünyasına hitap şekline ve biçimsel özelliklerine özellikle vurgu yaptığı anlaşılmaktadır.

Sabri Efendi, vahyin yalnızca münzel Kitap'tan ibaret olduğu, Peygamber Efendimiz'e Kur'an dışında başka vahiy gelmediği görüşünü reddeder, 'peygamber, hevâsından konuşmaz. Onun konuşması ancak kendisine gelen vahiydir' ve 'Rasul size her ne getirmişse alın. Sizi her neyden sakındırmışsa da onu terk edin' âyet-i kerimelerini delil olarak zikreder.

Mustafa Sabri, Kur'an ile sünnetin ayrılmaz bir bütün teşkil ettiği düşüncesindedir. Kur'an'ın Hz. Peygamber'in sünnetine çok özel önem verdiğini ifade etmekte, delil olarak ilgili bir kısım ayetleri kaydetmektedir. Ona göre, Kur'an'ın mücmellerini beyan etmesi haysiyeti ile en azından onun mütemmim cüzü olan sünnete güven olmazsa Kur'an mesajı insanlara tam anlamıyla gerektiği gibi iletilenmiş olacaktır. Buradan hareketle Sabri Efendi, İslam'ın ilk asırlarında sünnetin zayı olmasının Kur'an'ın toptan zayı olması anlamına geleceği sonucunu doğuracağını ifade etmektedir. Ona göre, Cenâb-ı Hakk'ın 'Kur'an'ı biz indirdik. Onu elbette biz koruyacağız' vaadi sünneti de kapsamaktadır.

Sabri Efendi, hissi mucizeleri inkar etmenin vahyi ve Kur'an'ı inkara kapı aralayacağı görüşündedir. Vahiy başlı başına bir mucizedir. Peygamberlerin peygamberlikleri öncelikli olarak vahiy ile başlamaktadır. Vahiy kendisi her ne kadar tehaddi ile birlikte bulunmaması sebebiyle bir mucize değil ise de harikulade olması açısından bir mucizedir ve mucize inkarcıları mucizeleri harikulade olmaları açısından inkar etmektedirler. Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayet hazreti Peygamber'e Kitabın mutlak vahiy eseri olarak inzal edildiğini ifade etmektedir. Nazil olan Kitap kainatta cari tabiat kanunlarını delmiş ve modernist yazarların peygamber için çizdikleri tabiat sınırlarının dışında gerçekleşmiştir. Hissi mucizeleri inkar etmek, hissi mucizeler

tarzında gelişen vahiy ve kitap hakikatlerini inkara kapı açacak, dolayısıyla da kitap iddiası ile gündeme gelmiş olan tüm peygamberleri ve ona bağlı olarak Din ve hatta Allah'ın inkarına kadar gidecek bir inkar kapısının aralanmasına sebep olabilecektir.

Müellifimizin bahsi geçen görüşleri mucize inkarının vahiy ve kitabı da inkarı gerektirmesi anlamında yürüttüğü mantığa katılmamak mümkün değildir. Zira vahyin geliş tarzı da olağan üstüdür ve mucizedir. Zaten hissi mucizeleri kabul etmeyenler kendileri Kur'an-ı Kerim'i akli "mucize" olarak kabul etmektedirler. Kur'an'ı mucize olarak kabul ettikten sonra –ilgili maddelerde özetleneceği üzere- pek çok makul gerekçesi olan hissi mucizeleri inkar etmek makul ve mantıklı olmasa gerektir. Anılan noktadan hareketle -Sabri Efendi'nin de dile getirdiği gibi- hissi mucizeleri muhtelif gerekçelerle reddetmenin Kur'an'ı reddetmeye kapı aralayacağı fikri gayet makuldür. Günümüz ateistlerine yahut İslamı kabul etmeyen Batılılara bakıldığında onların olağanüstü olmak bakımından Kur'an ile diğer mucizeler arasında herhangi bir ayırımı gitmeyip bunların tamamını birlikte inkar ettikleri de açıkça görülmektedir ki bu hususa Mustafa Sabri Efendi de değinmektedir.

Ulema nebi ve rasul tanımları içerisine ba's ve vahiy hakikatini yerleştirmişlerdir. Ulema vahyi üç kısma ayırmaktadır: Birincisi; meleğin lisanında sabit olup kulağına kat'i ayetle gelen vahiy ki Kur'an böyledir. İkincisi; söz ile açıklama olmaksızın meleğin işaretiyle açıkça ortaya çıkmış olan vahiy. Üçüncüsü; Allah'ın kendi katından bir nur ile göstermek suretiyle ilham ettiği vahiy. Usul ulemasından peygamberlerin içtihad ettikleri görüşünde olanlar bu durumu vahyin dördüncü bir kısmı olarak kabul etmiş ve bunu gizli vahiy olarak isimlendirmişlerdir. Peygamberi peygamber yapan ilk üç kısım apaçık (zahir) vahiydir.

Sabri Efendi'ye göre, Kur'an, Allah tarafından nübüvvet mucizesi olarak son peygamberine indirilmiş, kâinatta cari olan sünnetullah kanunları dışında ve üzerinde vuku bulmuş harikulade bir durumdur. Sabri Efendi, Kur'an-ı Kerim (vahiy) ile mucize arasında bir telâzum ilişkisi kurmakta, aralarında sıkı ve karşılıklı zorunlu bir bağlantı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Kur'an mucizenin, mucize de Kur'an'ın bir delili olmaktadır. Müellifimize göre mucize ve hârikulâde olayları inkâr etmek harikulade ve mucize olan Kur'an-ı Kerim'i inkâra kapı aralamak anlamına gelmektedir. Mucizenin varlık ve husulünü kabul etmek bizi Kur'an-ı Kerim'in bir hak kitap olduğuna, Hz. Muhammed'in kendi sözü değil aksine Kelâmullah ve gerçek

vahiy olduğuna götüreceği gibi, mucizeyi inkâr etmek de inkâr sahiplerini Kur'an-ı Kerim'in inkârına götürebilecektir.

Sabri Efendi, Kur'an'ın hem lafız hem mânâ yönünden vahiy olması ve Allah'a aidiyeti üzerinde durmuş, lafza önem verilmeyip mananın ön planda tutulmasına karşı çıkmıştır. Lafzın Allah tarafından korunmak istenmesine onun namazda okunmasının emredilmesini göstermiştir. Ayrıca vahiy meleği, Kur'an'ı Allah'dan alıp Rasûlullah'a indirmiş ve ona okumuş, o da ashabına okumuştur. Aynı zamanda Allah Teâlâ müminlere Kur'an'ı tecvid üzere okumalarını emretmiştir. Kur'an'ın hem lafzı hem manası ile birlikte Allah kelamı oluşunu ispatlama sadedinde onun insanlar ve cinler tarafından bir benzerinin getirilemeyeceğini, bunu yapmak isteyenlere meydan okuyuşunu ifade eden tehadî özelliğine de atıfta bulunmuştur.

Müellifimiz, "Kur'an yalnızca manaya verilen isimdir" şeklindeki iddiayı da eleştirir, Kur'an'ın naklinde tevatürün vâcib olduğunu hatırlatır. Zira bu özellik Kur'an-ı Kerim'in İslam düşmanlarını dize getiren bir özelliğidir. Tevatür şartı ancak Kur'an'ın lafızlarının tayininde aranır. Makbul olan tayin ve tesbit yolu tevatürle yapılan tayindir. Kur'an'ın lafızlarının bırakılıp anlamları ile yetinilmesi durumunda onun lafızlarının korunması kesintiye uğrayacaktır. Çünkü tevatür, ancak okuyucuların belirli lafızları ittifak halinde okumaya devam etmeleri ile devamlılık kazanır. Kur'anın lafızlarını terki onun tevatürle gelmiş olma şartını ortadan kaldırmış olacaktır.

Sabri Efendi; "*Kur'an yalnızca manaya verilen isimdir*" şeklinde ortaya atılmış olan iddiayı ayrıca Kur'an'ın icazı noktasından da ele alıp reddeder. Ona göre Kur'an-ı Kerim, Peygamberimize indirilmiş olup, mushaf kapakları arasında bulunan, ondan bize tevatürle intikal etmiş olan kitaptır. Öyle ki onun herhangi bir âyetini inkâr eden kâfir olur.

Sabri Efendi, Kur'an kelimesinin hem lafız ve hem manaya delalet ettiğinin bir delili de "*Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyunuz*" mealindeki ayettir. Mezkûr ayette geçen "Kur'an" tabiri ile kastedilenin, Allah'ın kadim sıfatlarından olan kelam-ı nefsi olması çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü kadim sıfatlar okunamaz. Dolayısıyla da bunun okunmasının emredilmesi abes olacaktır. Dolayısıyla ayette okunması emredilen "Kur'an" ile kastedilen şey kesinlikle bilinen Kur'an nazımıdır.

Kuranın yalnızca manası ile yetinme iddialarını reddetme sadedinde Mustafa Sabri Efendi Kur'an'ın lafız ile manası arasındaki ilişkiyi cevherler, arazlar ve bunların ilmi ilahi ile alakalarını kıyaslamak suretiyle açıklamaya çalışmaktadır. Varlıkların cevheri ve bu cevherler üzerine kaim arazları vardır. Fakat bunların Allah'ın zatı ile kaim, kadim bir sıfat olabilecek harici bir varlığı yoktur. Aynı şekilde Kur'an'ın lafızlarının hariçte var oluşu itibariyle Allah (c.c.)'in zatıyla kaim olması mümkün olmadığı gibi manaları da hariçteki mevcudiyetleri itibariyle O'nun varlığıyla kaim olamazlar.

Sabri Efendi'ye göre, Allah'ın zatıyla kaim olan kelam sıfatı, Kur'an'ın lafzının delalet ettiği şeye müsebbibin sebeple, müessirin eserle isimlendirilmesi kabilinden mecazen ıtlak olunur. Kur'an'ın manası da lafzı da bu sıfatın kendisi değil eseridir. Kur'an'a Allah kelamı denmesi onun manasına denmesi gibidir. Ayrıca şer'i ahkâmın delil ve dayanağı kadim olan nefsi mana olmayıp Kur'an'ın lafızları olduğu için, ahkâm-ı teklifiyede insanların elinde bir delil olsun diye şeriat imamları onu: "İnzal edilmiş mütevâtir Arapça nazım" olarak tanımlamışlardır.

Sabri Efendi, Kur'an kıssaları gibi meselelerin müfessirlerin icmâi yahut müctehitlerin ölçülerine göre tartılması gerektiği görüşündedir. Bu ölçülere uymayan yorumların hiç bir mazeret kabul etmeyecek şekilde olduğunu, bu mazereti ileri sürenin de Müslümanların itikadına göre Allah kelamı olan Kur'an-ı Kerim'e karşı bir suçlama ve itham anlamına geleceğini ifade etmektedir.

Şeyhülislam, 'Kur'an'da bir şeyin mevcut olmasının, onun sahih ve vakiyaya uygun olmasını gerektirmeyeceği' iddiasının Allah'ın doğru sözlü oluşu hakkında sarih bir şüphe oluşturduğunu ve her şeyden önce aklın hükmü ile Allah'ı inkâr ve makam-ı uluhiyyetin değerini düşürmek olduğunu belirtir. Bu iddianın Allah'ı inkâr olmasa bile Hz. Muhammed'in nübüvvetini inkâr ve Kur'an'ın Allah kelamı değil Hz. Muhammed'in sözü olduğunu imâ etmek anlamına geleceğini ileri sürer.

Sabri Efendi, '*Bir şeyin Kur'an'da bulunması, onun sahih ve vakiyaya uygun olmasını gerektirmez*' hükmünü verenlerin Muhammed Abduh'la birlikte bir kısım Batılı âlimlerden duyduklarını taklit etmelerinin eseri olduğunu ileri sürmektedir. Sabri Efendi'ye göre mezkûr isimlerin mezkur iddiaları ile Kur'an-ı Kerim'in sanatkârının Hz. Peygamber olduğu kastedilmiş olmaktadır. Eğer Kur'an'ın sanatkârı Hz. Peygamber değilse bu takdirde Kur'an kıssalarının uydurma olması ithamı, Allah'a

yönelmiş olmaktadır. Anılan iddia Kur'an'da yalan bulunduğunu tecviz etmek, sonra da bunu sanatsal bir yalan şeklinde yorumlamaktır.

Sabri Efendi, Kur'an kıssalarının kaynağı ve sıhhati bağlamında Kitabın Allah kelamı olduğu vurgulama sadedinde müşriklerin Kur'an'ı yalanlayarak onu 'geçmişlerin efsaneleri' diye nitelendirmelerini bahseden ayeti iktibas eder. Müellifimize göre, ayet, müşriklerin, Kur'an'ın başkalarından alındığı şeklindeki iddialarını reddetmekle birlikte Kitabın eskilerin efsaneleri değil, Allah kelamı olduğunu tespit etmektedir.

Müellifimiz, Kur'an kıssalarının hakikaten fiili olarak gerçekleşmiş mi yoksa bunların bir kısmının tablolar ve temsiller olarak mı anlatılmış olduğu, Kur'an'da yapılan kıyamet sahnelerinin temsil mi hakikat mi olduğu konularını tahkik ve tetkike dair Kur'an dışından bir hakem aramanın onun Allah kelamı olduğuna dair bir şüphe taşımak anlamına geleceği görüşündedir. Anılan şüphenin de Hz. Muhammed'in nübüvvetinden, hatta bütün peygamberlerin peygamberliklerinden şüphe etme durumuna intikal edeceğini, buradan da onların nübüvvetlerinin delili olan bütün mucizeleri kesin bir şekilde inkâr etmeye varacağını ifade etmektedir.

Sabri Efendi, Sömürgecilerin Kur'an'a bakışlarının onun bütün harfleri ve lafızları ile hiçbir değişikliğe maruz kalmadan sahih olarak muhafaza edilmesi etrafında odaklandığına dikkat çekmektedir. Sömürgecileri, Müslümanların Kur'an'a olan imanlarını sarsıcı düşünsel kalkınmanın korkutmayıp Gladston'un da ifade ettiği gibi Kur'an'ın; *"Allah anıldığında kalplerinin titrediği, kendilerine ayetleri okunduğunda imanlarını artıran"* Müslümanların ellerinde sağlam olarak kalıp her harfine iman edilmesinin korkuttuğunu söylemektedir. Sabri Efendi sömürgecilerin Kur'an'dan, Hz. Muhammed'in bizzat kendi sözü olup, yalan olarak Allah'a isnat ettiği bir söz olarak değil; aksine yalan olması tasavvur edilemeyen ve her bir harfine iman edilen Kur'an olması itibariyle korktuklarını ifade etmektedir.

3.BÖLÜM

MUCİZE

1. FERİD VECDİ’NİN MUCİZE GÖRÜŞÜ

Mucize meselesi nübüvvet konusunun vahiy ile birlikte ilk sıralarda mütalaa edilen en temel meselelerinden biri olduğunu ifade etmek zaid sayılabilir. Zira Kur’an-ı Kerimde pek çok peygamberler eliyle gösterilmiş mucizelerden sarıh bir şekilde bahsedilmekte, mucize meselesi Hadis ve siyer kaynaklarında da çokça anlatılmakta, kelimeler, İslam Felsefesi ve hatta tasavvuf ilimlerine dair telif edilmiş eserlerde bahis mevzuu edilmektedir. Çalışmamızın iki ana temasından biri olan Muhammed Ferid Vecdi de bir kısım eserlerinde mucize meselesi etrafında muhtelif görüşler serdetmiştir. Bilim ve felsefenin ileri boyutlarda geliştiği, materyalizmin güçlendiği, inançlı yahut inançsız tüm insanların inanca dair sorgulamalarının arttığı modern çağda dine ait gaybi ve metafizik meselelerin ilmi, görsel ve deneysel delillerle güçlü ve ikna edici delillerle zihinlerde en küçük bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde izah edilmesi gerektiğini savunan ve eserlerini mezkur metotla telif etmeye çalışan, hem zamansal hem fikri açıdan muasır bir düşünür sayılabilecek müellifin yine bir metafizik mesele olan mucize meselesi etrafında serdettiği görüşler özellikle mucizenin imkanına yönelik yeni tartışmaların gündem aldığı günümüzde önem arz etmektedir denilebilir. Muhammed Ferid Vecdi’nin konuya ilişkin çabalarının yeni ilmi kelimeler arayışları bağlamında değerlendirilmesi malumu ilam kabilinden kayda değer bir husustur. Müellifimizin çağdaş dünyaya din anlatımı etrafında ileri sürdüğü metodolojik görüşler çalışmamızın nübüvvet başlığı girişinde ana hatlarıyla özetlenmiş olduğu da burada kaydedilmelidir.

Müellifimizin mucize etrafında yaptığı sorgulama ve değerlendirmelerin günümüz ilahiyat alanında konuya ilişkin yapılmakta olan çalışmalara benzeyen ve belki ayrışan yönleri ile ışık tutup fikir verecek nitelikler taşıdığı hususu da baştan ifade edilmelidir. Ayrıca çalışmamızın diğer yanında bulunan Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi tarafından başyapıtı olarak görülen *Mevkıfu’l-Akl* isimli meşhur eserinde Muhammed Ferid Vecdi’nin yoğunluklu sayılabilecek boyutta eleştiri ve ağır ithamlara maruz bırakıldığı, görüşlerinin şiddetli bir şekilde tartışılıp reddedildiği görülmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse Muhammed Ferid Vecdi’nin mucize

görüşünün çağdaş dünyada din anlatımları, mucizenin imkanına yönelik güncel tartışmalar, yeni ilmi kelam arayışları bağlamlarında önemli görülebilir. Özellikle de müellifimizin, eleştirilere maruz kalması ile birlikte Mustafa Sabri Efendi'nin tartışmaları ile karşılaştırmalı olarak günümüze ışık tutacak pek çok verileri içinde barındırdığı burada vurgulanmalıdır.

Ayrıca gerek Mustafa Sabri Efendi'nin kendisine yönelttiği eleştiri ve ithamlarda gerekse Muhammed Ferid Vecdi'nin kendi eserlerinde yazdığı ilgili bahisler okunduğunda müellifimizin hazreti Muhammed'in (a.s.) mucizelerini hem kabul etmiyor hem de kabul ediyormuş gibi gözüktüğü anlaşılmaktadır. Anılan noktadan kendisinin mucize ile ilgili yazdıklarının tamamı bütüncül bir bakış ile görülüp hazreti Muhammed'e mucize nispet ettiği yerlerdeki kastı ile onun geçmiş peygamberlerde olduğu gibi mucizeleri olmayıp tek ve en önemli mucizesinin Kur'an olduğunu söylediği yerlerdeki maksatlarını nesnel bir şekilde tespit edip belirginleştirmek bir problem olarak ortada durmaktadır. Bu noktanın net bir şekilde belirlenmesi bir yandan müellifimizin maksadının doğru bir şekilde anlaşılmasına vesile olacak diğer yandan Mustafa Sabri Efendi'nin kendisine yönelttiği ağır itham eleştirileri de mihenge vurmaya, tadil ve tashih etmeye sebep olacaktır.

Mucize kavramı için Muhammed Ferid Vecdi'nin yaptığı tanım şöyledir: *“Mucize; Allah tarafından gönderilmiş nebinin elinde peygamberliğinin hak ve doğru olduğuna delil olmak üzere zuhur eden harikulade durumdur”*.¹

1.1. PEYGAMBERLERİN HİSSİ MUCİZELERİ

Müellifimizin, meşhur ansiklopedisinin mucize meselesini açıklamaya tahsis ettiği “Acz” maddesinde peygamberlerin mucizelerinden bahsederken geçmiş zaman kipi (kâne) kullanması dikkat çekicidir. Zira o, açık bir şekilde mucizelerin “geçmiş” peygamberler elinde zuhur ettiğini söylemekle birlikte *“Allah'ın (c.c.), insanları peygamberlerine itaate ve boyun eğmeye sevk etmek için onları mucizelerle göndermesi sünnetullahtan idi”* der.²

¹ Vecdi, *Dâ'iratü-Meârifî'l-Karnî'r-Râbi' Aşer el-Hicrî ve'l-Karnî'l-İsrîn el-Milâdî*, c. 6, s. 200.

² Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, c. 6, s. 200.

Muhammed Ferid Vecdi'nin mucizeleri geçmiş peygamberlerin belirgin özelliklerinden (mümeyyizât) biri olarak takdim ederken ileri sürdüğü gerekçelerin ayrıntılı olarak kaydedilmesi kendisinin mucize görüşünü sahih bir şekilde anlama açısından önem arz etmektedir. Zira o, konu ile ilgili olarak ileri sürdüğü gerekçeleri hazreti Muhammed'in asıl ve tek mucizesinin Kuran-ı Kerim olduğu iddiasına mesnet yapmaktadır. Onun konu ile ilgili ileri sürdüğü gerekçeler şöyledir: Geçmiş peygamberlerin yaşadıkları zamanlarda insanların semavi talimatlara boyun eğmek suretiyle hayvani sıfatlardan kurtulmaya şiddetli ihtiyaç duymaktaydılar. Geçmiş zaman insan topluluklarını Peygamberlerin sıdkına inanma hususunda harikalıkların zuhurundan başka bir şey ikna etmemekteydi. Hakîm olan yaratıcı onlara muhtelif şekillerde harikalıklar meydana getirmeye güç yetirecek şekilde donanımlı olarak birbirini ardınca peygamberler gönderiyordu. Peygamberler de kavimlerinin azgınlık ve taşkınlıklarına karşı mucizeler gösteriyorlardı. Onlar kavimlerini kanun ve şeriate ancak mucizeler göstermek suretiyle itaat ettirebiliyorlardı. Çünkü onların kendilerine elçi olarak gönderildikleri kavimlerinin bilinç düzeyleri kaba idi. Kaba bir bilinç düzeyine sahip oldukları için de ancak hayal dünyalarını etkileyen olaylardan etkilenmekteydiler. Eski zamanlarda insan aklı çocukluk evresinde idi. O yüzden, iman etmesi için tabiat kanunlarını bir süreliğine iptal ederek ortaya çıkan harikulade olaylar yeterli idi. Allah Teâlâ kullarına merhamet edip peygamberler gönderiyordu. Gönderdiği peygamberlerin en bariz özellikleri ise çocukluk evresini idrak etmekte olan insanların akıllarının sırrını kavrayamayacağı, karşısında zihinlerinin hayret ve dehşet içerisinde kalacağı mucizeler ile donatılmış olmaları idi. İnsanlar, gördükleri olağanüstü mucizeler vasıtasıyla peygamberlerinin sadık olduğuna ve kendisine tabi olunmasının zorunluluğuna delil bulmuş oluyorlardı.³

Muhammed Ferid Vecdi, rahmet sahibi Allah tarafından kendilerine risalet vazifesi ile gönderildikleri kavimleri nübüvvetlerinin hak olduğuna ikna etmek için geçmiş peygamberlerin gösterdikleri mucizelere örnek olarak Musa ve İsa peygamberlere verilen bir kısım hissi mucizeleri zikreder: Hazreti Musa'ya yere attığında hareket edip yılanı dönüşen asa⁴ verilmişti. Elini koynuna sokup geri

---

³ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, c. 6, s. 200; amlf., *min Meâlimi'l-İslam*, s. 205, 206, 261, 262; *el Medeniyye ve'l-İslam*, s. 90.

⁴ 20-Ta-Ha: 20.

çıkarttığında kusursuz bembeyaz bir şekil alırdı⁵. Hazreti İsa ise bebekken konuşur⁶, körü ve alaca hastalığına tutulanları iyileştirir, Allah'ın izni ile ölüleri diriltirdi.⁷⁻⁸

Muhammed Ferid Vecdi, geçmiş peygamber kavimlerinin özellikle peygamberleri vefat ettikten sonra onlar aşırı tazim gösterip Allah'ın (c.c.) kendisini unutacak boyuta gelmelerine, hatta onlara ibadet edecek derecede aşırılık gösterdiklerine dikkat çeker. Anılan kavimlerin peygamberlerine çok aşırı tazim gösterip onları Allah'ın oğlu derecesine yükseltmelerinin en büyük sebebinin onlarda gördükleri harikulade mucizeler olduğu görüşünü ileri sürer.⁹

1.2. HİSSİ MUCİZE TARTIŞMASI

Düşünürümüz, geçmiş çağların insanların akide, peygamber ve mucizelerle ilişkilerine dair yaptığı değerlendirmelerinden sonra hazreti Muhammed (s.a.v.)'in nebi olarak gönderildiği dönemlerdeki insanların ulaştığı akli seviye ile birlikte çağın ilmi özelliklerine dair tespitlerde bulunur. Onun hazreti Muhammed'in gönderildiği, İslam'ın rol aldığı çağ ve insanın özelliklerine dair ileri sürdüğü görüş ve tespitleri şöylece özetlemek mümkündür: Hazreti Muhammed'in gönderildiği dönemlerde insan akli rüştünü elde etmiş, kalpler incelik (rikkat) kazanmış, akıllar ilerleme ve yükselme kesb etmiş, bilinçler letafet elde etmiştir. İnsanlar edebi hayatlarında anlama ve fehmetme dönemlerine girmiş, akli hükümlerin ve kainat kanunlarının kıymetini anlamışlardır. Son çağlarda ilmi birikimin artması ile orantılı bir şekilde şüpheler de çoğalmıştır. Maddeci felsefe insanoğlunu her yandan kuşatmış, insanlar hissedilir delillerin desteklemediği her şeyi inkar etme yoluna gitmişlerdir.¹⁰

Muhammed Ferid Vecdi, hazreti Muhammed (s.a.v.)'in nebi olarak gönderildiği dönemlerdeki insanların ulaştığı akli seviye ile birlikte çağın ilmi özelliklerine dair tespitlerde bulunduktan sonra günümüz insanların mucizeye karşı geliştirdikleri tavrı belirgin bir şekilde anlatmaya çalışır. Maddeci felsefe insanoğlunu her yandan kuşattığı için insanlar hissedilir delillerin desteklemediği her şeyi inkar

---

⁵ 38-Kasas: 32.

⁶ 19-Meryem: 30-33.

⁷ 5-Mâide: 110.

⁸ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, c. 6, s. 200, 201; amlf., *min Meâlimi'l-İslam*, s. 261, 262.

⁹ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 206, 262.

¹⁰ Vecdi, *el Medeniyye ve'l-İslam*, s. 90; amlf., *Dâ'iratü'l-Meârif*, c. 6, s. 201; *min Meâlimi'l-İslam*, s. 206, 262.

etme yoluna gitmiş, nübüvvetleri reddetmiş, peygamberleri hilekarlıkla suçlamış, onlardan gelen din ve harikuladeli haberlerinin sahihleri ile hurafeleri arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın tamamını toptancı bir yaklaşımla mitoloji saymış, mucizeler ve garip olaylara itibar etmez, onlardan yararlanmaz bir hale ulaşmıştır. Bu günün insanları mucize veya benzeri olağanüstü harikalık taşıyan garip şeyler gördüklerinde evvela failini hilekarlıkla (tedlis) suçlamaktadırlar. Eğer harikuladeler gösteren şahsın hilekarlıktan uzak bir kimse olduğu ortaya çıkarsa bu defa onun izhar ettiği mucizeleri bulabilecekleri her türlü gerekçe ile ilişkilendirip reddetme yoluna gitmektedirler. Diğer taraftan Muhammed Ferid Vecdi, modern çağ insanının mucizeleri inkar etme gerekçelerinden biri olarak eserlerinin pek çoğunda yoğun ve iddialı bir şekilde işlediği ispiritizma ve ruh çağırma deneylerini göstermektedir. Bir kısım batılı bilim adamları peygamber olmamaları ve nübüvvet iddia etmemelerine rağmen Avrupa’da tabiat kanunlarının dışına çıkan o kadar harikulade işler yapıyorlar ki onları cahil birisi görse belki de en büyük mucizeler cümlesinden olarak kabul edebilecektir. Düşünürümüz, geldiği bu noktada bir hususa dikkat çeker: *“Evet, biz anılan taifenin yaptıkları olağanüstü işleri peygamberlerin (a.s.) mucizeleri türünden olduklarını kabul ediyor değiliz. Fakat onların yaptıklarının eşyanın zahirine bakarak hüküm verenler nazarında mucizelerin kıymetini düşürdüğü de kesindir.”*¹¹

Muhammed Ferid Vecdi, son çağlarda Avrupa alimlerinin geçmiş tüm peygamberlerin bütün mucizelerini inkar etmelerinin büyük bir aşırılık olduğunu ifade etmekten de geri kalmaz. Hiç birisini ayırt etmeksizin tüm mucizeleri inkar eden bir batılı bilim adamının konu ile ilgili sözlerini iktibas ederken “maâzallah!” (Allah korusun!) demekten kendisini alamaz. Düşünürümüze göre, son çağlarda Avrupa alimlerinin geçmiş tüm peygamberlerin bütün mucizelerini inkar etmelerini büyük bir aşırılık olsa da onların akıl nuru ve ilmi delilden başka bir şeye inanmanın faydasız olduğu görüşüne sahip olmakta isabetli olduklarını ileri sürer. Anılan tavrından Ferid Vecdi’nin modern çağın mucizelere ihtiyaç duymayacağı görüşünü ileri sürerken hazreti Muhammed öncesi peygamberlerin mucizelerini istisna ettiği vurgulanmalıdır. Müellifimizin geçmiş peygamberlerin mucizelerinin hak ve vâkî olduğuna dair kanaatleri yukarıda kaydedilmişti.¹²

---

¹¹ Vecdi, *el Medeniyye ve’l-İslam*, s. 90, 91; amlf., *Dâ’iratü’l-Meârif*, c. 6, s. 201; amlf., *min Meâlimi’l-İslam*, s. 206, 262.

¹² Vecdi, *el Medeniyye ve’l-İslam*, s. 91.

Muhammed Ferid Vecdi, hazreti Muhammed (a.s.)'ın gönderildiği insanlar ve toplulukların akıl, idrak, his, bilinç durumları ile birlikte içinde yaşadıkları çağın, özellikle de son çağların, fikri ve felsefi vaziyeti hakkında değerlendirmeler yaptıktan sonra son peygamberin mucizelerinin tabiat ve mahiyeti etrafında görüş beyan eder. Ona göre, bu dönemde Hakîm olan yaratıcının hikmeti insanlara harikulade mucizelerle değil, aklın hükümleri ile hareket eden, onları ilim ve duyuların verilerine sevk eden bir peygamber göndermiştir. Hazreti Muhammed'in, görevini ifa ederken kendisinden önce hiçbir peygambere nasip olmamış bir şekilde başarıya ulaşması sahil burhan ve saril hak üzerine bina edilmiş olan ilmin insan topluluklarının ruhlarında uyandırdığı etkinin boyutlarını gösteren en açık delildir. Zira insanoğlu artık yalnızca harikulade mucizeleri görmek suretiyle teslim olma döneminden çıkıp olayları tefekkür edip inceleme ve varlıklar üzerinde istidlaller yapma dönemine intikal etmişlerdir ki bu durum insanlığın medeniyet yolculuğunda ulaşabileceği en yüksek nokta sayılabilecek terakkisi yolunda çok büyük bir adımdır. İslam peygamberinin, tebliğini yayarken kullandığı silah akıl, vasıtası kainat ayetlerini tefekkür etmek idi. Hazreti Muhammed'in uyguladığı mezkur yöntem nübüvvetlere muhatap olmuş insanların hiçbir zaman görüp alışık olmadıkları bir durum idi. İnsanlar eski çağlarda kendilerine bir tebliğ ve davet ile yönelen birisine "mucizen nedir?" sorusunu yöneltirler iken hazreti Muhammed'den sonra "akli delilin nedir?" diye sormaya başlamışlardır. Davet ve tebliğ sahibi olan zat insanlara delil gösterdiğinde bu durum onların iman etmeleri için tüm harikulade mucizelerden daha yeterli olmaktadır.¹³

Ferid Vecdi'ye göre, İslam peygamberi, tabiat kanunları dışında ve üstünde gerçekleşen harikulade mucizelerle gönderilmemiştir. Onun mucizesi hikmet, kesin söz (faslu'l-hitab), bâtilı yok etme (izhâku'l-bâtil), sadece tebliğ ve doğru yaşantı vesilesi ile ruhla ve akıllar üzerine galip gelme merkezlidir. Onun mucizeleri mucizelerin en tesirlisidir (eblağu'l-mu'cizât).¹⁴ Düşünürümüze göre, Hazreti Muhammed'in peygamber olarak geldiği dönemde mucizelerin hükümlerliliği dönemi kapanmış, akli hükümlerin ve tefekkürü kıyaslamaların saltanatı başlamıştır. İslam dininin müntesipleri geçmiş peygamberlerin ümmetlerinin uyguladığı metotları uygulamaz olmuş, mucizeler görerek dine teslim olmak yerine varlıklar üzerine bilgi

¹³ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 262, 263.

¹⁴ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, c. 6, s. 201.

ve tefekkür ederek eşya ve hadiseler üzerinden akıl yürütmeye başlamışlardır. Muhammed Ferid Vecdi, anılan ilim, fikir, nazar ve istidlal yöntemlerinin Müslümanları sayılı yıllar içerisinde ilim, yaşantı ve varlığın sırlarını çözmek bakımından milletler içerisinde en yüksek medeniyet seviyesine ulaştırdığını anlatır ki eserlerinin pek çoğunu İslam medeniyetinin mükemmelliğini izah ve ispat etmeye tahsis ettiği de bilinen bir husustur.¹⁵

Düşünürümüz, modern çağların hususiyetleri ile birlikte çağdaş insanın idrak seviyesinde meydana gelen değişim, gelişim ve ilerlemeler sebebiyle İslam şariatının, insanların nazarlarını hak yoluna mucizelerden uzaklaştırmak, aklın açık kuralları ve ilmin kaidelerini kullanmak suretiyle kendisine davet ettiği görüşündedir. İslam dininin, insanları kendisine çağırırken aynı zamanda Allah'ın ilmindeki harikalıkları açığa çıkarmaya yönlendirdiği kanaatini ileri sürer. Zira İslam dini, ilmi verilerin insanların akıl melekesine tabiat kanunlarının üzerinde gerçekleşen harikuladeliklerin yapamayacağı bir şekilde güçlü etki yapacağı zamanların geleceğini öngörmektedir. Müellifimize göre, son din, insanları ve toplumları ıslah iddiasıyla ortaya çıkan her çağrının, iddiasına karşılık olarak ilmi delil talep edilmesi gerektiğini vazeder. Çünkü hak ile batıl arasını ayıran ve batıl taraftarlarının direncini kıran “tek ve biricik” ölçü ilmi delildir. Anılan nokta ile ilgili olarak Allah Teâlâ “*Eğer doğru söylüyor iseniz delilinizi getiriniz*”¹⁶ buyurmuştur.¹⁷

Muhammed Ferid Vecdi, yukarıda ayrıntıları verildiği üzere, pek çok gerekçelerle hazreti Muhammed'in, geçmiş peygamberlerde olduğu gibi harikulade mucizelerle gelmediğini, onun asıl mucizesinin akıl, nazar, tefekkür, ilim ile birlikte sireti ve oluşturduğu medeniyet ile birlikte icraatları olduğunu muhtelif eserlerinde teferruatlı bir şekilde anlatır. Fakat müellifimiz konuya ilişkin olarak yaptığı açıklamaların peşinden okuyucunun dikkatini hazreti Muhammed (s.a.v.) elinde çıkan hissi mucizelere çekerek şöyle der: “*Okuyucunun zihnine hazreti Muhammed'in kesinlikle hiç bir mucizesinin bulunmadığı düşüncesi gelmesin. Aksine onun elinde hazreti Musa, İsa ve diğer peygamberler elinde gerçekleşenlerden aşağı kalmaz*

---

¹⁵ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 263.

¹⁶ 2-Bakara. 111; 27-Neml: 64.

¹⁷ Vecdi, *el-Medeniyye ve'l-İslam*, s. 91, 92.

harikuladelikler zuhur etmiştir. Fakat hazreti Muhammed, elinde zuhur eden mucizeleri davetine esas ve temel yapmamıştır.”¹⁸

Mezkur açıklaması müellifimizin, hazreti Muhammed’in mucizelerini inkar etmediğini açık bir şekilde ilan etmesi anlamına gelmektedir. Kendisi, hazreti Peygamber’in (s.a.v.) sefer esnasında askerlerin acıkması ve susması üzerine gerçekleşmiş iki hissi mucizesini örnek vermektedir. Şöyle ki: Askerleri susuz kaldıklarında elini küçük bir kabin içine koymuş, parmaklarının arasında su kaynamıştır. Çıkan suyu askerler içmişler, ayrıca yanlarındaki tüm kapları da doldurmuşlardır. Yine askerleri acıktığında yanlarında bulunan gıdaları toplamalarını emretmiş, elini toplanan gıdaların içine sokmuş, mevcut gıdayı tüm askerleri doyuncaya kadar yemişler, geriye ulaşacakları yere ulaşuncaya kadar yetecek gıda malzemesi kalmıştır. Muhammed Ferid Vecdi, anılan iki örnek dışında Hz. Peygamber’in pek çok mucizelerinin, hatta ölüyü bile diriltme mucizesinin rivayet edildiğini de söyler.¹⁹

Muhammed Ferid Vecdi’nin, mucize ile ilgili olarak yazdıkları geçmiş peygamberlerin mucizelerini inkar etmediğini göstermektedir. Onun hazreti Muhammed (s.a.v.)’in mucizeleri ile ilgili olarak yazdıklarının toplamından sanki onun mucizelerini kabul etmediği gibi bir anlam çıkmakta ise de kendisinin meseleye insanlığın ulaştığı manevi kabiliyetler, akıl, ilim, nazar, tefekkür ve medeniyet perspektifinden bakıp son Peygamber’in davet ve tebliğinin merkezine mucizeyi koymadığına vurgu yaptığı anlaşılmaktadır. Vecdi’nin mucizeleri inkar etmeyip aksine kabul ettiğine delil olarak ayrıca kendisinin mucizeleri ispat etmek üzere deliller getirmeye çalışıp bu yolda pek çok yazılar kaleme aldığı da eklenmelidir ki bu son nokta aşağıda müstakil başlık altında kaydedilecektir.

1.3. YENİLİK VE UYGULAMALARININ MUCİZEVLİĞİ

Muhammed Ferid Vecdi, kendisi tarafından ileri sürülen ‘İslam Peygamberi’nin (s.a.v.) tabiat kanunları dışında ve üstünde gerçekleşen harikulade mucizelerle gönderilmeyip asıl mucizesinin hikmet, kesin söz (faslu’l-hitab), bâtılı yok etme, sadece tebliğ ve doğru yaşantı vesilesi ile ruhla ve akıllar üzerine galip gelme’

¹⁸ Vecdi, *Dâ’iratü’l-Meârif*, c. 6, s. 201.

¹⁹ Vecdi, *Dâ’iratü’l-Meârif*, c. 6, s. 201, 202.

merkezli olmasının hikmeti üzerine de gerekçeler ortaya koyar. Ona göre mucizeler hakkında şüpheler ileri sürenler eğer geçmiş peygamberlerin tüm mucizelerinin imkan ve vukuu etrafında bir takım şüpheler ortaya atsalar bile hazreti Muhammed'in (s.a.v.) yaşantısı üzerinde gerçekleşen harikuladelik karşısında şüpheye düşemeyecektir. Zira hazreti Muhammed mal ve makam sahibi olmaksızın tek başına peygamber olarak gönderilmiş, çok kısa sayılabilecek yıllar içerisinde kavminin akaidini değiştirmiş, dağınmış halde bulunan kabilelerini birleştirmiş, onlara devlet kurmuş, kendilerini kemale doğru adım adım ilerleten bir prensipler manzumesi (düstur) ortaya koymuş ve milletini çok yüksek bir izzet mertebesine yükselten bir ruh üflemiştir. Muhammed Ferid Vecdi'ye göre, anılan inkılaplar hazreti Muhammed zamanında yaşayanlara da sonraki çağlarda onun siretini ve inkılaplarını okuyup haberdar olanlara da mucize olarak yeterlidir.²⁰

Müellifimiz vahyin imkânına inanmayan, nübüvveti kabul etmeyen mütefekkilere Hz. Muhammed'in (s.a.v) içinde yaşadığı topluma ve tüm dünyaya sunduklarına bakıp incelemelerini tavsiye eder. Zira onan inanmayan bir mütefekkir hazreti Muhammed'in icraatlarını normal bir insanın kapasite ve kabiliyetleri çerçevesinde değerlendirmeye çalışırsa kendisini ancak çok uzun yıllar boyunca peş peşe gerçekleşmiş mukaddimeler ve gelişmeler sonucunda meydana gelmiş devasa icraatlar karşısında bulacaktır.²¹

Muhammed Ferid Vecdi, hazreti Muhammed'in hayatı, Bedir harbi gibi bazı savaşları, kavmi, toplumu ve coğrafyası üzerinde ihdas ettiği icraatları ile yaşadığı zaman dilimi içerisinde Arap yarımadasında gerçekleştirdiği inkılapları muhtelif eserlerinde ayrıntılı bir şekilde izah ederek, büyük çoğunluğunu çoğunu onun mucizelerinden sayarak anlatmıştır. Müellifimiz, anılan meseleleri bir yandan hazreti Muhammedin mucizeleri cümlesinden olarak kabul ederken aynı zamanda Allah tarafından görevlendirildiğinin ve nübüvvetinin hakkaniyet delilleri olarak kaydetmiştir. Mezkur konu çalışmamızın 'Nübüvvet' ana başlığı altında "Hazreti Muhammed'in İcraatları" alt başlığı muhtevası olarak ayrıntılı olarak serdedilmiştir. Muhammed Ferid Vecdi'nin, hazreti Peygamber'in icraatlarının normal insan

---

²⁰ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, c. 6, s. 201.

²¹ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 69.

takatının çok üzerinde olup harikuladeliği ve nübüvvete delaleti anlamında söylediklerini şöylece özetlemek mümkündür:

Hız. Muhammed (s.a.v), toplumsal ve medeni değerlerden uzak kabileleri birkaç yıl içerisinde bedevilikten medeniliğe çıkarıp her türlü toplumsal bir bütünlük ve dayanışma içerisinde yaşayan sağlam bir topluma çevirmiştir. Büyük cehalet içerisinde bulunan, en sıradan insani değerlerden uzak, kız çocuklarını diri diri gömen, insana değer vermeyen, güçlünün zayıfı ezdiği, şehvet peşinde koşulan, akli ve ahlaki hedeflerden uzak bir şekilde yaşayan insanları adaletli, ahlaklı, yüksek değerlerle donanmış bir toplum haline getirmiştir. Bedevi bir topluluğu, insanlığı birleştirme, dinlerini asli tevhide çevirme gibi çok büyük evrensel hedeflere sahip bir ümmete dönüştürmüştür. İlim, nizam, sosyal bağ, şefkat, merhamet dayanışma ve yardımlaşma bilmeyen, birbirleri ile acımasızca savaşan vahşi toplulukları adeta üniversitelerden mezun olmuş gibi birden bu özelliklerin tam aksi faziletlere döndürmüştür. Hız. Muhammed'in tüm bu icraat ve inkılapları müellifimize göre vahiy ile desteklenmiş olan nübüvvetten başka bir şekilde izah edilemeyen, beşer takatının üstünde harikulade icraatlar olarak görülmektedir.²²

Sayılan hususiyetlerden daha çarpıcı olan ise Hız. Muhammed tarafından kurulmuş, az sayıda insandan meydana gelmiş genç toplumun kendisinin vefatı ile birlikte dağılmayıp, ilerleme ve gelişme özelliklerini koruyup uluslararası düzeyde ciddi bir konum edinip başka devletlerin tarih sahnesinden kalkmasına sebep olmasıdır. Buraya kadar sayılanlar Hız. Muhammed'in (s.a.v) toplumsal açıdan gerçekleştirdiği harikulade olaylardır.²³

Müellifimize göre hız. Peygamber'in (s.a.v) Mekke'de on üç yıl boyunca çok ağır eziyet, işkence ve sıkıntılara katlanmasının beşer takatının üstünde bir durumdur. Tehlikenin büyük oluşunu bilmesine rağmen rabbinden gelen koruma²⁴ vaadine güvenerek hicret gecesi Mekke'de evinde kalması da yine harikulade bir olaydır. Yine hicret esnasında mağarada iken son derece tehlikeli durum içerisinde sükûneti muhafaza edip yol arkadaşısını teskin etmesi²⁵ normalüstüdür. İnsanı ye'se sevk etmesi gereken mezkûr üç durumda Hız. Peygamber'in (s.a.v) gösterdiği insanüstü sebatın

---

²² Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 69-72.

²³ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 69-72.

²⁴ 6-Maide, 64.

²⁵ 10-Tevbe, 40.

yalnızca cesaret erdemine hamledilmesi mümkün değildir. Çünkü her üç konumda da kendisinin kurtulacağına kesinlikle inanmaktaydı. O halde bahsi geçen bu durumlar karşısındaki tavrı onun vahiy ile hareket etmesinden başka bir gerekçe ile açıklanamaz.²⁶ Ferid Vecdi bedir savaşında yaşanan durumun da Hz. Peygamber'in (s.a.v) vahiy ışığında hareket ettiğinin delili olduğu kanaatindedir. Zira düşman ordusu kendi ordusundan sayı silah bakımından çok güçlü idi. Normal şartlarda mağlubiyeti kesin olan Peygamberin savaştan önce askerine kesin olarak kazanacaklarını ifade etmesi ve bir kısım düşmanlarının ölecekleri yerleri işaretlemesi bir macera eseri değil ancak vahyin kendisini yönlendirmesi neticesinde mümkün olabilir.²⁷

Muhammed Ferid Vecdi İslam dininin kısa zamanda çok büyük toplulukları bünyesine dahil edip kendisine tabi kılmasını bir yandan mucizelerden biri, diğer yandan vahyin sadık oluşunun delili olarak görür. Düşünürümüz şöyle der: *“Bu dinin, kılıç kullanmadan, insanları ayartma yoluna tevessül etmeden, bir asırlık bir süre içerisinde yüz milyon civarında insanı kendi bünyesinde toplaması bu dinin sadık vahiy olduğuna şahitlik eden harikuladeliklerden, özellikle de mucizelerden biridir.”* Düşünürümüze göre, bir asırdan az bir zamanda yüz milyon civarında insanın herhangi bir dine dahil olduğu duyulmuş bir durum değildir. Ona göre, çağlar boyu milyonlarca insanın İslam dinine girmeye mecbur bırakan şeyin dinin müsamahası, ancak aklın hükümlerine uyumlu olması ve Müslümanların fazilet ve kemal erbabı olmaları ile izah edilebilir.²⁸

Müellifimiz, hazreti Muhammed'in (s.a.v.) sireti içerisinde gerçekleşmiş olan pek çok hadiseyi mucize olarak görüp gösterdikten sonra anılan durumun İngiliz, Fransız ve başka milletlerden Batılı bir kısım büyük filozofun Müslüman olmasına sebep olduğunu söyler. Anılan hususa ilave olarak Müslüman olmadıkları halde pek çok Batılı büyük tarihçinin hazreti Muhammed'in icraat ve inkılaplarına hayran kalıp, ümmeti arasında yaydığı ruh karşısında dehşete düşerek takdir ettiklerini ifade eder. Netice olarak *“hazreti Muhammed'in mucizeleri mucizelerin en üstünü ve en devamlısıdır”* hükmünü verir.²⁹

---

²⁶ Vecdi, *es-Sîre*, s. 151, 152.

²⁷ Vecdi, *es-Sîre*, s. 184-189.

²⁸ Vecdi, *min Meâlimi'l-İslam*, s. 264.

²⁹ Vecdi, *Dâiratü'l-Meârif*, c. 6, s. 201.

Muhammed Ferid Vecdi, Mısır gibi yeryüzü nimetlerinin bol olduğu, Roma gibi kanun, kural membaı memleketler de dahil olmak üzere tarih boyunca servet ve sermayenin zenginler elinde toplanıp fakirlerin perişan halde yaşadığına dair anekdotlar verdikten sonra toplumsal ilim dallarının doğduğu on dokuzuncu yüz yılda insanlığın fakirlik meselesi üzerine eğilip çareler aramaya başlayıp servet paylaşımı ve hayır kuruluşları oluşturmak gibi bir kısım çözümler ileri sürüldüğüne dair bilgiler kaydeder. Peşinden hazreti Muhammed'in (s.a.v.) özellikle Medine'den başlamak üzere kurduğu toplumsal iktisadi yardımlaşma ve dayanışma sisteminin günümüze kadar gelen en mükemmel sistem olduğuna vurgu yapar. Sonuç olarak hazreti Peygamber'in kurduğu iktisadi yardımlaşma sisteminin çağları aşıp günümüze kadar gelen bir toplumsal ve ekonomik mucize olduğu kanaatini belirtir.³⁰

1.4. MUCİZELERİN İMKÂNI

Muhammed Ferid Vecdi, Allah, ahiret, nübüvvet ve onunla ilişkili vahiy ve mucize gibi itikada ait gaybi, madde ötesi, metafizik meselelerin akıl ve bilimin ilerleyip zirve noktasına ulaştığı on dokuzuncu yüzyılda tecrübe edilebilir hissi delillerle ispat edildiğini iddia etmiştir. Konu, çalışmamızın 'Nübüvvet' başlığının giriş kısmı ile 'Ruh Çağırma, Hipnotizma, İspirtizma, Manyetizma ve Gizli Akıl' başlığı altında ayrıntılı bir şekilde da arz edilmiştir. Burada müellifimizin Avrupa'da icra edilmiş mezkûr deneyleri mucize meselesine delil olarak kabul edip takdim etmesine temas edilmekle yetinilecektir.

Düşünürümüz, bu gün mucizelerin imkân ve vukuunu materyalistlerden başkasının inkâr etmediği kanaatindedir. Eğer materyalistler bu gün Batılı binlerce araştırmacı âlim tarafından dünyanın dört bir yanında uygulanan ruh deneylerine ulaşmış olsalardı mucizenin mümkün olduğunu anlayabileceklerdi. Muhammed Ferid Vecdi'nin konu ile ilgili söylediklerini şöylece özetlemek mümkündür: İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya gibi Batı ülkelerinde ve Rusya'da binlerce ilim adamı ruh ve psikoloji denemeleri yapmışlardır. Yapılan deneyler sonucunda madde üstünde hâkim olup özel şartlar altında o kanunların icraatlarını durdurup maddenin işleyiş sisteminin dışına çıkarak yeni olgu ve olaylar meydana getiren daha yüksek kanunların

---

³⁰ Vecdi, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, s. 179-185; amlf., *el-İslâmu Dînu'l-Hidâye ve'l-İslâh*, s. 200-204.

bulunduğu zuhur etmiştir. Vecdi'nin düşüncesine göre, eğer materyalistler Batılı ilim adamlarının ruhsal duyular üzerinde icra etmiş oldukları deneyleri incelemiş olsalardı tabiat kanunlarının tabii, maddi sistemi üzerinde hüküm süren başka kanunların mevcut olduğunu anlayacaklardı. Vecdi'nin düşüncesine göre, mezkur deneyleri inceleyen materyalistler mucizelerin imkan dâhilinde olduğunu görecektir ve kabul edeceklerdir.³¹

Ferid Vecdi, mucizelerin ispatına dair Batıda ruh üzerine yapılmış deneyleri zikrettikten sonra kastının yanlış anlaşılma ihtimalini düşünmüş olmalı ki okuyucunun dikkatini çekme ihtiyacı hisseder. Batıda gerçekleşmiş ruh çağırma seansları ve psikolojik deneylerden bahsederken amacının anılan deneyler esnasında meydana gelen yol açılması, odanın içindeki eşyaların tavana yükselmesi, somut cisimler ya da hayvanların duvardan geçirilmesi, evleri sarsıp titretecek kadar kuvvetli rüzgârların oluşturulması yahut duvarların yıkılacak gibi olması veya insanlarla konuşup tavsiyelerde bulunan insan karaltılarının ortaya çıkması gibi olayları kast etmediğini söyler. Sayılan olayların mucize babından olmadığını vurgular. Kendisinin asıl dikkat çekip ön plana çıkarmaya çalıştığı şey serdettiği deneylerde ortaya çıkan madde üstü güçtür. Müellifimize göre, ruhsal deneylerle gerçekleştirilen harika olaylar tabiatta cereyan eden kanunların bir süreliğine de olsa durdurulması ve değiştirilebilmesinin imkân dâhilinde olduğunu göstermektedir. Anılan noktada Vecdi, peygamberler ile sıradan insanlar arasındaki ruh ve fitrat farklılığına dikkat çekmektedir. Peygamberler normal insanların ortaya koydukları gayret ve akıl kabiliyetinin ulaşamayacağı ruh temizliği ve fitrat mükemmelliğine ulaşmış kimselerdir. Müellifimiz, buradan hareketle, anılan madde üstü güç eğer sıradan insanlardan birinin aracılığı vasıtasıyla ortaya çıkabiliyor ise aynı gücün Allah tarafından gönderilmiş peygamberler eliyle zuhur etmemesinin düşünülmemeyeceği kanaatini ileri sürmektedir.³²

Muhammed Ferid Vecdi, mucizelerin vukuunun ispatına delil olarak Batıda uygulanmış ruh çağırma deneylerini anlattıktan sonra anılan harika deneyleri tasdik edebilmek için insanda bulunması gerektiğini düşündüğü bir özellikten bahseder. Vecdi'ye göre mezkûr deneyleri anlayıp tasdik edebilmek için insanın içine hapsediği duyular kafesinden kurtulması gerekir. Duyular kafesinden kurtulamayan kimselere çok katı ilmi şartlar ve şüpheye mahal bırakmayacak derecede sıkı

---

³¹ Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, c. 6, s. 201, 202.

³² Vecdi, *Dâ'iratü'l-Meârif*, c. 6, s. 201, 202.

gözlemler altında tabiat bilimci Avrupa âlimlerinin bizzat kendi evlerinin içinde, gözleri önünde ve elleri altında açık bir şekilde gerçekleşmiş olan harikulade olayları tasdik etmeleri zor olacaktır. Müellifimizin, muhataplarını ikna etmek maksadıyla olsa gerek, Batıda yapılmış ruh deneylerini olabildiğince somutlaştırarak tasvir ettikten sonra konuya inanmayanlar ile ilgili bir açıklama yapma ihtiyacı hisseder. “*Duyular kafesine hapsolmuş kişilere ruh çağırma deneylerini tasavvur etmek zor gelecektir. Çünkü o, bahsedilen mesele ile ilgili herhangi bir şey okumuş değildir. Yahut duyular âlemi ile ilgili olarak duydukları kendisini korku ve dehşete sevk etmiş olduğundan dolayı ileri gitmeyip meseleyi kendisinden daha cesur olan ve akli meseleleri öğrenmeye karşı daha büyük merak taşıyan insanlara havale etmiş olabilir*”.³³

2. MUSTAFA SABRİ EFENDİ’NİN MUCİZE GÖRÜŞÜ

Mustafa Sabri Efendi’nin başyapıtı olan *Mevkifu’-Akl*’ın nübüvvet bahsine ayırdığı geniş hacimli dördüncü cildinde konuya ilişkin muhtelif meselelerin birlikte, içi içe ve yan yana işlendiği görülmektedir. Nübüvvet meselesine zaman zaman vahiy zaman zaman mucize konuları eşlik etmekte, bazen de her üç konu ayrıntıları ile birlikte yan yana ve iç içe işlenmektedir. Anılan konular içerisinde Mustafa Sabri Efendi’nin en çok tekrar ile ve en yoğun olarak işlediği konuların başında mucize meselesi gelmektedir. Zira o, aşağıda tüm gerekçeleri ile birlikte ayrıntılı olarak kaydedileceği üzere, mucize meselesinin kabul veya reddinin Dini toptan kabul ve ret anlamına geleceği temel kanaatini taşımaktadır. Burada kısaca ifade etmek gerekirse Mustafa Sabri Efendi’nin kanaatine göre Dinin en temel kaynağı olan Kur’an’ın geliş biçimi başlı başına bir mucizedir.

Mucize meselesi Mustafa Sabri Efendi’nin eserlerinde sistematik bir biçimde işlenmiş değildir. Eserlerin ana karakteristiğinin savunma ve polemik/cedel tarzında telif edilmiş olması meselelerin tartışıldığı hemen her yerde kendini göstermektedir. Müellifimiz tartıştığı kişilerle arasında ihtilaf oluşturan konularla ilgi kurabildiği hemen her münasebette mucize meselesini ele almıştır denebilir. Uluhiyyet, nübüvvet, Din-bilim ilişkisi, Din-akıl ilişkisi ve ahiret gibi meseleleri açıkladığı yerlerde çoğu zaman mucize konusuna da değindiği görülmektedir. Bu durum Mustafa Sabri Efendi’nin münhasıran mucize meselesi etrafında ortaya koyduğu görüşleri

---

³³ Vecdi, *Dâ’iratü’l-Meârif*, c. 6, s. 202, 203.

netleştirmeyi zorlaştırmaktadır. Konunun müstakil bir şekilde belirgin hale getirilmesi dikkatli bir okuma ve inceleme ile birlikte konuları elekten geçirip her birini ayrı bir temyiz ve tasnife tabi tutmayı gerektirmektedir. Bu durumun çalışmanın bir zorluk ve problemidir. Bununla birlikte burada Mustafa Sabri Efendi'nin münhasıran mucize meselesi etrafında ortaya koyduğu görüşler Mucize ana başlığı altında belirginleştirilip ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkifu'l-Akl* isimli eserinde nübüvvet başlığı altında Mısır merkezli olarak konu etrafında 'yeni', 'modern', 'asri' ve 'çağdaş' kelimeleri ile nitelenebilecek görüşleri ele alıp eleştiriye tabi tuttuğu ve bunlara karşı İslam akidesini savunmaya yönelik yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Mezkur metot ve üslubun gereği olarak da Sabri Efendi konu etrafında modernist veya çağdaşçı (asri) olarak nitelediği bir kısım muasır isimlerin iddialarını ele alıp onlara karşı reddiye ve müdafaalar geliştirmektedir. Müellifimiz konuyu ele aldığı dördüncü cilt boyunca asri yazarlar olarak nitelediği isimlerin nübüvvet etrafında ileri sürdükleri görüşlerinden rahatsızlığını ifade etmektedir. Burada onun anılan isimlere yönelttiği iddialar, ithamlar ve eleştiriler kaydedilecektir. Bu durum onun nübüvvet görüşünü belirginleştirmede önem arz etmektedir. Zira müellifimiz anılan iddiaların sahipleri ile yaptığı tartışmaları ele alıp reddederken aynı zamanda kendisinin nübüvvet müteallik görüşlerini de açıklayıp ortaya koymaktadır.

Sabri Efendi çağdaşçı yazarların en önemli özelliklerinin kevnî mucizeleri inkar edip bunların vukuunun imkansız olduğunu kabul etmek olduğunu ifade eder. Bunlara Muhammed Ferid Vecdi, Ahmed Mustafa el-Merâğî (1883-1952) ve Muhammed Hüseyin Heykel'i örnek verir. Bazılarının Hz. Muhammed'in mucizelerini inkar edip, mucizesiz olmanın peygamber efendimiz için diğer peygamberlere karşı bir üstünlük ve ayırıcı vasıf olduğunu kabul ettiklerini öne sürer.³⁴ Hatta iddialarını daha da ileri götürerek çağdaş yazarların nübüvveti inkar ettiklerini de iddia eder ki bu iddia çalışmanı ilgili başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.³⁵

---

³⁴ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 5.

³⁵ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 8.

Anılan yazarların ikinci en önemli özellikleri de hazreti Muhammed'i harikalıklardan soyutlayıp dahi olarak kabul ve takdim etmeye çalışmaktır ki bu mesele çalışmamızın Nübüvvet ana başlığı altında ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.³⁶

Mustafa Sabri Efendi, Ahmed Mustafa el-Merâgî, Muhammed Reşid Rıza gibi bir kısım modernist yazar taifesinin belirgin mümeyyiz vasıflarından birinin de Hadis kitaplarına, özellikle de bunlar arasında mucize ile ilgili olanlara önem vermeyişleri olduğunu söyler. Fakat anılan taife bu yolculukta hazreti Peygamberin tek mucizesinin Kuran olduğu konusunda ise müttefiktirler. Onlar hazreti Peygamberin bize ulaşan en büyük ve en üstün mucizesinin Kur'an olduğunu söylerler.³⁷

Mustafa Sabri Efendi Mevkıfu'l-Akl mukaddimesinde kitabı telif etme sebeplerini izah ettiği mukaddime kısmında çağdaşçı olarak nitelediği yazarların aslında Dinin ameli ahkâmının temeli olan akide ve iman açısından doğrudan Dinin kendisine karşı çıkmak istediklerini ileri sürer. Zira ona göre çağdaşçı yazarlar Dinin Kur'an ve Sünnet ile sabit olan akaidinin değiştirilmesi ve yenilenmesine (tağyir ve tecdid) cesaret etmektedirler. Mustafa Sabri Efendi verdiği hükme örnek olarak da anılan yazarların peygamberlerin kevnî mucizelerini inkar etmelerini zikreder. Peşinden hüküm içeren şu soruyu sorar: “*Çağdaşçı yazarların kevnî mucizeleri inkar etmelerinde Müslümanlara her hangi bir kolaylık ya da onlara bir maslahat sağlamak mı bulunmaktadır? Ya da akideyi değişime karşı sabit bir şekilde korumak sanki mucizeleri kendileri göstermişler gibi onlar sıkıştırmak anlamına mı gelmektedir?*”. Peşinden de “*mucizelerin inkar edilmesinde yahut i'caz dairesinden çıkarılacak şekilde tevil edilmelerinde sanki peygamberlerinin elinde mucizeleri gösteren Allah'a bir kolaylık sağlama varmış gibi gözükmektedir der.*”³⁸

Mustafa Sabri Efendi'ye göre Mısır'da Din sadece şariat ahkâmı yönünden değil ahkâm ve kanunları yönünden değil aynı zamanda Allah'a, rasullerine ve ahiret gününe iman şeklinde özetlenen usulüddini kabul ve itikat açısından acayip bir durumdadır. Zira Mısır'ın dinde önde gelen ulemadan kabul ettiği Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Muhammed Mustafa Merâgî, Muhammed Hüseyin Heykel ve Muhammed Ferid Vecdi gibi isimler peygamberlerin nübüvvetlerinin dayandığı mucizeleri kabul etmemektedirler. Sayılan isimlerden Muhammed Ferid Vecdi mucizelerle ilgili

---

³⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 5.

³⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 16-17.

³⁸ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. I, s. 15.

ayetlere ilaveten ölümden sonra dirilme ile ilgili ayetleri muhkem olmaktan çıkarıp müteşabihattan saymaktadır. Anılan isimlere onların küçüklerinden sayılan doktor Tevfik et-Tavil (1909-1991) de katılmaktadır.³⁹ Sabri Efendi modern/ist yazarların Allah'a inanmakla birlikte mucizeler gibi gaybi meseleleri inkar edip nübüvvet mevzuunda da zayıf imana sahip olduklarını da iddia etmektedir.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre mucizelerin çökmesi ile peygamberlerin nübüvvetleri de çöker. Çünkü nübüvvet ile mucize arasında kainatta cari olan kanunlara uygun olmama illeti müşterektir. Bu yüzden nebi tarifi Muhammed Abduh'un elinde vahiy, melek, kitap ve mucize gibi nübüvveteye ait özelliklerden soyutlanmış olarak gerçekleşmiştir ki Mustafa Sabri Efendi'nin bu tanıma dair değerlendirmeleri aşağıda ayrıntılı bir şekilde kaydedilecektir. Anılan tarifi sonucunda da çökmüş olan nübüvvet modern yönelim sahiplerinin elinde dehaya dönüşmüş olacaktır. Mezkur durum Mustafa Sabri efendiye göre Mısır'ın gizli gibi görünen fakat aşık bir şekilde nübüvveti kabul etmeme hali olarak ortada durmaktadır.⁴⁰

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Ferid Vecdi'yi ileriye dönük bir öngörüsü⁴¹ bağlamında mucizeleri inkar ettiği gerekçesiyle mühlitlerden, hatta önde gelenlerinden biri olmakla suçlamıştır. Şöyle ki: Muhammed Ferid Vecdi idarecisi olduğu Ezher Dergisinde (Mecelletü'l-Ezher) öne sürdüğü bir ilmi prensibi sık sık tekrarlamaktadır: bilim tecrübe ile desteklenmemiş olan gaybi meselelere önem vermemektedir. Anılan gaybi meselelere hiç birisi görülmeyen yaratıcı (Hâlık), ahiret, nübüvvet, vahiy, mucize ve ölümden sonra gerçekleşecek olan ahiret ahvalleri girmektedir. Mezkur düşüncesinin sonucu olarak Muhammed Ferid Vecdi müellifimiz tarafından mühlit olmakla suçlanmış olmaktadır.⁴² Bu noktadan hareketle Mustafa Sabri Efendi'nin hazreti Muhammed'in kevnî mucizelerini kabul etmeyenleri dini inkar etmekle suçladığı sonucuna varmak mümkündür.

Sabri Efendi hazreti Peygamberin tek mucizesinin Kur'an olduğu iddiasını öne sürenlerin -şimdilik açıkça söyleyemeyip yalnızca mucize inkar etme cüreti gösteriyor olsalar da- aslında toptan nübüvveti inkar etme amacında olduklarını ileri sürmektedir.

---

³⁹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. I, s. 24-25.

⁴⁰ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. I, s. 25.

⁴¹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 6.

⁴² Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. I, s. 26.

Hatta ona göre mucizeleri inkar etmek yalnızca nübüvvetin değil Allah'ın varlığının da inkarına kapı aralayacak tehlikeli bir sonuç doğurmaktadır.⁴³

Mustafa Sabri Efendi, modern düşünce sahipleri hakkında ileri sürdüğü nübüvvet inkârı iddiasının kesin olduğunu belirtmektedir. Çünkü müellifimize göre, onlar, mucizeleri, kâinatta cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden olduğu gerekçesiyle inkâr etmektedirler. Halbuki kâinatta cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden olmak noktasında mucize ile nübüvvet birbirinin aynıdır. Onlar belki mucizeyi de kâinatta cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden biri olarak değil de mucize olmayan olayları mucize imiş gibi saymak suretiyle kabul ve itiraf ediyor olabilirler. Bu noktada müellifimiz, Muhammed Ferid Vecdi'nin Bedir harbinde meydana gelen gerçek mucizeler ile bir kısım harika olayları birbirine karıştırıp çelişkili açıklamalar yapmasını ve Şiblî Şümeyyil (1850-1917)'in mucizeler üzerinden ilhad fikrini yaymasını örnek olarak zikretmektedir.⁴⁴ Şöyle ki:

Muhammed Ferid Vecdi siret etrafında yazdığı *es-Sîretü'l-Muhammediyye tahte Dav'i'l-İlmi ve'l-Felsefe* isimli temel eserinde tenakuza düşmüştür. Vecdi, Bedir vakasında meydana gelen hakiki harikalıklar ile kitabına verdiği "İlim ve Felsefe Işığında Siret-i Muhammediyye" ismi arasındaki çelişkiye dikkat etmemiştir. Zira tabiat kanunlarına zıt olarak gerçekleşen harika durumları kabul etmekle çağdaşçı yazarlar arasında kabul gören ilim ve felsefenin uyum sağlaması mümkün değildir. Fakat Vecdi Ezher Dergisinde mucizeleri kabul ile inkar arasında hilekarlık yapsa da aslında içinde mucizeleri de barındıran hakiki harikalıkları inkar etmede sabit kademdir. Gaybi meselelerden olan mucizeler aynı zamanda nübüvvetin hakiki alametlerindedir.⁴⁵

Mustafa Sabri Efendi nübüvvetle birlikte ayrılmaz bir biçimde bulunan (telâzum eden) harika mucizeleri inkar etmenin zorunlu olarak nübüvveti inkar etmek anlamına geleceği kanaatine Ferid Vecdi'den sonra Şiblî Şümeyyil'i örnek olarak kaydetmektedir. Şiblî Şümeyyil dinlere iman etmeyi mucizelere iman etmek olarak isimlendirmek suretiyle Arap diyarlarında hamasetle ve sarahatle ilhad düşüncesini yaymıştır.⁴⁶

---

⁴³ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 16-17.

⁴⁴ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 8.

⁴⁵ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 8-9.

⁴⁶ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 9.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, nübüvvetle ilgili hazreti Muhammed'in dehasını ön plana sürenler nübüvvetin ayrılmaz ve zorunlu parçası olan mucizeyi, nübüvvet makamına ilave bir değerlendirme olarak değil de ondan ayrı, müstakil ve müstağni bir şekilde yazmaktalar. Onlar belki de dehayı nübüvvetin ayrılmaz ve zorunlu bir i'cazı olarak iddia etmekte. Onların bu şekilde davranmaları, nübüvveti ihmal edip onun yerine dehayı ön plana çıkarma (terviç etme) yolunda çalıştıkları anlamına gelmektedir. Mustafa Sabri Efendi bu iddialarına dayanak olarak yine Muhammed Ferid Vecdi'nin mucizeler üzerine yaptığı yorumlara işaret etmektedir.⁴⁷ Şöyle ki:

Muhammed Ferid Vecdi geçmiş peygamberlerin yaşadıkları asırlarda insanların, tabiat kanunlarını delen olağanüstü olaylara büyük önem verdikleri için mucizelerin onların dine bağlanmalarında güçlü bir etkisi olduğundan bahsettikten sonra Hz. Muhammed'in tebliğinin tüm aşamalarında geçmiş peygamberlerin gösterdikleri mucizelerden daha harika olayların vuku bulduğuna ifade etmektedir. Fakat o, mucizelerden kastının Hz. Muhammed'in göğsünün yarılması, kendisini bir bulutun gölgelemesi ve ayın ikiye yarılması gibi hissedilen delillerle ispat edilmesi mümkün olmayan mucizeleri değil, aksine çeyrek asır gibi bir kısa zamanda onun elinde zuhur eden edebi ve ictimai inkılapları kastettiğini dile getirmektedir. Ferid Vecdi başka kavim ve topluluklarda asırlar boyunca gerçekleşmemiş olan anılan türdeki inkılapların hazreti Muhammed'in elinde çeyrek asırdan daha az bir zamanda gerçekleşmiş olduğunu ifade eder.⁴⁸

Muhammed Ferid Vecdi'nin mezkur açıklamalarından onun Hazreti Peygamber (s. a. v.)'in tebliğ ve davet hayatında meydana gelen, özgün ve harikulade sayılabilecek toplumsal olaylara mucize muamelesi yaptığı anlaşılmaktadır ki bu durum dikkat çekicidir. Bu konu kaynak ve ayrıntıları ile birlikte çalışmamızın Muhammed Ferid Vecdi'nin Nübüvvet görüşüne dair başlıkları altında incelenmiştir.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, yukarıda da bir nebze kaydedildiği üzere, bir kısım modern müelliflerin hazreti Peygamber (a. s.)'in nübüvvet ve risaletine vurgu yapmak yerine onun dehasını ön plana çıkarmalarına karşı yoğun eleştirilerde bulunur. Anılan eleştirilerden nasiplenen modern zaman yazarlarından biri de *Abkariyyetu Muhammed* müellifi Abbas Mahmud el-Akkadır. Akkad her ne kadar Nübüvvet ve

---

⁴⁷ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 9.

⁴⁸ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 9.

ona müteallik mucizeler yerine dehayı ön plana çıkaranlardan olsa da Mustafa Sabri Efendi onu aynı konuda eleştirdiği Zeki Mubarek, Muhammed Ferid Vecdi ve Muhammed Hüseyin Heykel gibi bir kısım modernist isimlerden daha ehven tutarak takdir etmektedir. Zira anılan kitabında Abbas Mahmud el-Akkad, Muhammed Ferid Vecdi'nin yaptığı gibi, peygamberlerin mucizelerini inkâr etme amacına yönelik olarak, mucize konusunda Allah'ın Kitabında vârid olan âyetleri ilga edip okuyucunun kendileri ile anlaşılır bir manaya ulaşamayacağı müteşabihattan saymak suretiyle apaçık (bedihi) bir meseleye karşı da gelmemiştir. Yine Akkad, nübüvvet konusunda dehayı ön plana çıkarıp terviç eden bir diğer modernist yazar Muhammed Hüseyin Heykel Paşa'nın yaptıklarını da yapmamıştır. Zira Heykel Paşa hazreti Peygamber (s. a. v.)'in kevnî mucizelerini inkar etme yolunda İslam ulemasının hazreti Peygamber (s. a. v.)'den rivayet ettikleri tüm söz ve fiillerin sıhhati konusunda zihinlere şüphe salmak maksadıyla Hadis kitaplarına karşı bir cinayet işlemiş, sonunda İslam'ın hüccetlerinden biri olan sünnet rüknünü ilga etmiştir.⁴⁹

Bahsi geçen eleştiri ve değerlendirmelerine ilaveten Mustafa Sabri Efendi Abbas Mahmud el-Akkad'ın nübüvvetle birlikte deha meselesini terviç edenler içerisinde tutarlılık bakımından en mükemmel örnek olduğunu da ekler. Ancak onun mucizeleri inkar etme konusunda hatalı olduğunu da dikkat çeker.⁵⁰

2.1. DELİLLERİN MAHİYET VE TABİATI

Mustafa Sabri Efendi genel olarak nübüvvet ve özelde mucize meselesine giriş yaparken öncelikli olarak konunun delillendirme açısından oturduğu yeri belirginleştirmeye çalışır. Allah'ın varlığı, insanoğlu tarafından Peygamberlerden duyulmasa bile akıl yolu ile idrak edilip bilebilecek meselelerdendir. Fakat nübüvvet meselesi insanlığa Allah (c.c.) tarafından gönderilmiş olup, mucizelerle desteklenen peygamberlerin haber vermelerine istinaden bilinen ve kabul edilip iman edilen sem'iyat meselelerindendir. Bu yüzdendir ki nübüvvet ve mucize meseleleri Usuli'd-Din kitaplarında sem'iyat başlığı altında ele alınmıştır. Peygamberlerin mucizeleri bizlere mütevatir yahut meşhur haberler vasıtasıyla nakledilmiştir.⁵¹

⁴⁹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 10-11.

⁵⁰ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 11.

⁵¹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 24-25.

Mustafa Sabri Efendi'nin düşüncesine göre varlığı sem' yoluyla sabit olan bir şey, varlığı akıl yoluyla sabit olan bir şey gibi değildir. Öncelikli olarak Allah'ın varlığı zorunlu akli delil ile ispat edilir. Peşinden nübüvvet, mucizeler ve ahiret gibi sem'iyat meselelerinin "imkanı" Allah'ın varlığı üzerine bina edilmiş akli delil ile ispat edilir. Daha sonra sem'iyatın "vukû" kendisi hakkında yalan tasavvur edilemeyen Allah tarafından mucizelerle desteklenmiş peygamberlerin haber vermesi ile sabit olur. Sabri Efendi bu noktadan Hızır Bey'in sözünü nakleder: "*Sırat ya da mizan gibi son derece doğru sözlü olan (sadûk) Hz. Peygamberin söylediği her şey vakidir, gerçekleşecektir*".⁵²

Mustafa Sabri Efendi nübüvvet ve mucize meselelerinin kitabında devamlı surette kendilerine eleştiriler yönelttiği modern islam düşüncesi sahiplerinin iddialarına uygun bir şekilde gerçekleştiğini de vurgulamaktadır. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde de gösterileceği üzere modern yazarların, özellikle Sabri Efendi'nin doğrudan ve yoğun olarak eleştirip tartıştığı Muhammed Ferid Vecdi'nin, Nübüvvet ve onunla ilişkili olan mucize ile vahiy bahislerini açıklarken tecrübe/deneysel delile büyük önem atfettikleri gösterilmektedir. Mustafa Sabri Efendi nübüvvet meselesine her ne kadar zorunluluk (Vücub) ve mantıksal zorunluluk (ed-darûratu'l-mantikiyye) ifade edecek derecede bir delil ortaya konulmasa da peygamberliğin modernistlerin ilmi delil saydıkları tecrübe/deney deliline dayandığını kanaatini taşımaktadır. Müellifimize göre nübüvveti her ne kadar peygamberin sadece kendisi tecrübe ediyor olsa da peygamberin dışındakiler onun nübüvvetini gördükleri mucizeleri vasıtasıyla tecrübe etmektedirler. Anılan noktadan peygamber dışındakiler tarafından tecrübe edilmiş olan mucizeler doğrudan onun nübüvvetini tecrübe etmek anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Mustafa Sabri Efendi'ye göre mucizenin peygamberlikten ayrılması mümkün olmayan bir hususiyet olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵³

Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi *Mevkîfu'l-Akl*'da nübüvvetin ispatı noktasında bir kısım açıklamalar yapar. Önce insanlığın peygamberlere olan ihtiyacını izah eder ki bu husus çalışmamızın Nübüvvet başlığı altında ele alınmıştır. Sonra mucizelerin peygamberler ile ilişkisi noktasına değinir. Bu noktada Mustafa Sabri Efendi meseleyi somutlaştırma adına bir örnek verir: Sultanın (Melik) fermanını

⁵² Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, c. IV, s. 25.

⁵³ Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, c. IV, s. 25-26.

insanlara taşıyacak yahut taşıma iddiasında olacak elçinin gerçek elçi olduğunun anlaşılması için de bir kısım alametleri üzerinde bulundurması gerekir. Yanında özel alamet taşımadığı halde sultanın fermanını taşımaya layık ya da kendisini ferman taşımaya layık görececek birileri bulunup kendilerini bu konuda ileri sürdüklerinde onların sultanın elçileri olup olduklarını insanlar kabul etmeyecekleri gibi kabul etmek zorunda da değildirler. Nebiler de böyledir. Zira nebi sultanın elçisi örneğinde olduğu gibi yanında özel bir alamet taşımadığı zaman resmi olarak Allah'ın nebisi ve rasulü olamayacaktır. Çünkü Allah'ın, Rasulüne verdiği madalyası ve özel alameti kainatın doğal işleyiş biçiminin üstünde harika bir şekilde gerçekleşen mucizelerdir. Anılan mucizeler doğal peygamberde ve kesbi yolla peygamber olabileceği düşünülen şahıslarda bulunmaz.⁵⁴

Mustafa Sabri Efendi mucizenin nübüvvetin belirgin alameti olduğuna vurgu yaptıktan sonra aynı noktadan çağdaşçı olarak nitelediği yazarları eleştirmektedir. Çağdaşçı yazarlar her ne kadar yüceltirlerse yüceltsinler bir insanın gerçek peygamber olduğunun mucize dışında hakiki bir alamet bulunmamaktadır.⁵⁵

Mustafa Sabri Efendi'ye göre modernist yazarlar tabiat kanunlarını delen harika mucizeleri kabul etmeye kasten yanaşmadıkları için hazreti Peygamber'in hayatında gerçekleşen bir kısım büyük olaylara mucizelerden daha fazla önem verip onları mucize gibi görmek ve göstermek istemektedirler. Mesela Muhammed Ferid Vecdi Bedir harbinde az sayıda olan hazreti Peygamber ordusunun kedilerinden çok fazla olan müşrik ordusuna galebesi olayından bir mucize çıkarmaya çalışmaktadır. Fakat aynı yazar Kur'an-ı Kerim'in Bedir harbi ile ilgili olarak gösterdiği gerçek mucizeleri görmezden gelmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim Müslümanlara binlerce meleğin yardıma gelmesi, Müslümanların müşriklerin gözlerine az gösterilmeleri ve daha sonra ise Müslümanları müşriklere kendilerinden iki kat fazla kalabalık gösterilmesi durumlarından bahsetmektedir ki bunlar hakiki mucizelerdir.⁵⁶⁻⁵⁷

Mustafa Sabri Efendi modernist yazarların mucizesiz bir şekilde peygamberliğe aday gösterip beğenip takdir ettikleri kişilerin, hatta peygamberimiz ve isimleri ile bilinen geçmiş tüm peygamberlerin peygamberlik iddialarında yalancı

---

⁵⁴ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 160- 161.

⁵⁵ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 161.

⁵⁶ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 161.

⁵⁷ İlgili ayetler: 8-Enfal: 44, 3-Âl-i İmran: 13 ayetleridir.

olmaları ve yalan söylediklerini de anılan yazarlar nezdinde biliniyor olması gerektiği görüşünü ileri sürmektedir. Çünkü peygamberlerin kendi peygamberliklerinin hakkaniyeti noktasında iddia ettikleri şeyler modernist yazarların tasavvur ettikleri türden olmadığı gibi onların beğenecekleri durumlardan da değildir. Zira Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayet hazreti Peygamber'e Kitabın mutlak vahy eseri olarak inzal edildiğini ifade etmektedir. Bu durumda Müellifimiz modernist yazarlara “*hazreti Peygamber'e hakikaten bir kitap inmiş midir?*” sorusunu yöneltmekte ve eklemektedir: Eğer hazreti Peygamber'e kitap nazil olmuş ve peygamber de bu kitabı Allah'a nispet etmekte yalan söylüyor değilse –ki kesinlikle değildir- bu kitap kainatta cari tabiat kanunlarını delen ve modernist yazarların peygamber için çizdikleri tabiat sınırlarının dışında gerçekleşmiş olmaktadır.⁵⁸

Mezkur izahlardan Mustafa Sabri Efendi'nin hissi mucizeleri inkar etmenin kendisi hissi mucizeler tarzında gelişen vahiy ve kitap hakikatlerini inkara kapı açacağını, dolayısıyla da kitap iddiası ile gündeme gelmiş olan tüm peygamberleri inkar etmeye götüreceği sonucuna vardığı açık bir şekilde görülmektedir. Müellifimiz anılan görüşüne örnek olarak da Muhammed Hüseyin Heykel Paşa'yı göstermektedir. Zira hissi mucizeleri inkar eden Heykel Paşa *Hayatu Muhammed* isimli kitabının önsözünde vahiy konusunda şaşkınlığa düşmekten kendisini alamadığını ifade etmekte, hakperest alimin şu zamana kadar geldiği merteye itibariyle bilimin vahyin hakikatini maddi bir ilmi açıklama ile izah etmekten aciz kalacağını ifade etmektedir.⁵⁹

Mustafa Sabri Efendi Allah, peygamber ve mucize arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu kabul eder ve açıklar. Allah var olduğuna göre kesinlikle O'nun rızası, emir ve yasaklarını insanlara ulaştıracak peygamberleri de olmalıdır. Peygamberlerin Allah'la olan ilişki ve irtibatları da insan kudretinin dışında mucizelerin gerçekleşmesi yoluyla garantilenmiş olmalıdır.⁶⁰ Ona göre kainatta mevcut umumi kanunlar ve nizamlar Allah'ın varlığının delilidir. Allah'ın emir ve yasaklarını tazammun eden Dinin başlangıcı ise sadece Allah'a iman değil, Peygambere imandır.⁶¹ “*Eğer peygamber bulunmazsa insanları Dine kim davet edecektir? Peygamberle birlikte kendisinin Allah'ın rasulü ve nebisi olduğunu gösteren Allah tarafından verilmiş –*

---

⁵⁸ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 162.

⁵⁹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 162-163.

⁶⁰ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 163.

⁶¹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 115, 1 Numaralı dip not.

mucize adını taşıyan- bir alamet bulunmazsa onun nebilerden biri olduğu nereden bilinebilecektir?.”⁶²

2.2. MUCİZENİN İSPATI

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi mucizenin imkanını ispat etme meselesinin Allah'ın varlığı üzerine bina edildiği kanaatindedir. Nübüvvet ve mucize meselesi yalnızca Allah'a iman eden kimseler muhatap alınarak konuşulabilecek bir meseledir. Allah'ın varlığına iman etmeyenlerle nübüvvet ve mucizeleri konuşmanın anlamı yoktur. Ona göre her şeye gücü yeten Allah'ın (c.c.) varlığı sabit olduktan sonra nübüvvet ve mucizenin imkanını ispat etmek çok kolay işlerden biri olacaktır. Allah'ın kudretinin her şeyi kapsayacak şekilde umumi oluşunun manası akli imkan dairesi içerisinde bulunan her şeyi yapmaya O'nun gücünün yetmesi demektir. Fakat bu imkanın sınırları mucizeleri inkar edenlerin zannettiklerinden çok daha geniştir. Bu imkanın içerisine iki zıddı bir arada kabul etmek (ictimâu'z-zıddeyn), devir ve teselsül gibi akli olarak muhal görülmeleyen her şey girer.⁶³

Mustafa Sabri Efendi yalnızca mucizeleri ya da nübüvvet ile birlikte mucizeleri inkar edenlerin akli imkan dahilinde olan meseleleri de inkar etmelerinin çok garipsenecek bir durum olduğunu ileri sürer. Zira ona göre nübüvvet ve mucizeleri inkar edenler bunu yaparken imkan ve imkansızlığı gökleri ve yeryüzünü toptan yıkıp yeniden inşa edebilecek olan kudret-i İlahiyyeyi değil de insanın güç ve kudretini esas alarak yapmaktadırlar.⁶⁴

Mustafa Sabri Efendinin düşüncesine göre Allah'ın (c.c.) sonsuz güç ve kudreti ile birlikte varlığı kabul edildikten sonra nübüvvet ve onunla doğrudan ilintili olan mucize meselesini kabul etmek son derece kolay ve normal olacaktır. Zira gökleri ve yeryüzünü hiç yoktan ve kimseyi taklit etmeden ilk defa bizzat kendisi yaratmış (Fâtır) olan Allah'a yine kendi yarattığı Âdemoğluna kendi içlerinden bir peygamber gönderip ona vahiy etmesi ve onun elinde asadan yılan yaratmak gibi harikuladelikler yaratması zor gelmez. Zira asayı da yılanı da bütün alemleri de hiç yoktan ilk defa yaratan O'dur. Mustafa Sabri Efendi bu noktadan Allah'ın asayı da gökleri ve

---

⁶² Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 116, 2 numaralı dip not.

⁶³ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 25-26.

⁶⁴ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 26.

yeryüzünü de ilk yaratmasının mucize olarak kabul edilmeyip inkarla da karşılanmamış olmasına dikkat çekmektedir.⁶⁵ Bu noktadan hareketle müellifimizin kainat ve içindekilerin yaratılmasının mucize oluşu ile peygamberlerin ellerinde yaratılan mucizelerinin “yaratıcıları” açısından benzerlik ve eşdeğerliğine dikkat çekip ilkinin kabul edildiği halde ikincilerin inkarla karşılanmasını garipsediği anlaşılmaktadır. Zira her iki tarz mucizenin de yaratana Allah’tır (c.c.).

Mustafa Sabri Efendi Allah’ın sonsuz kudreti ve kainat ilişkisi etrafında nübüvvet ve mucize bağlamında şöyle bir mantık yürütmesi yapmayı kabul etmektedir: Eğer bu kainat mevcut olmasaydı ve mucizenin varlığını inkar edip onun mümkün olabileceğini tasavvur etmeyen kişiye bu âlem yaratılacak denseydi vereceği cevap bu durumun tasavvur edilemeyeceği şeklinde olacaktı. Bu durumda o kişinin kainatın yaratılabileceğini tasavvur etmeyi inkar etmesi aynı kişinin mucizeleri inkar etmesinden daha şiddetli olacaktı. Zira kainat varsa bu kainatı yoktan var eden bir kudret vardır ve aynı kudrete kainat içerisindeki cüzi eşyayı değiştirmek zor gelmeyeceği gibi aksine çok kolay gelecektir. Sabri Efendi’ye göre kainatı yaratan sonsuz kudretin ondan her hangi bir şeyi kaldırmak veya ona her hangi bir şey eklemekten aciz kalamayacağı çok açıktır⁶⁶.

2.3. AKLIN MAHİYETİ ve MUCİZE:

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi peygamberlerin yaratılıp insanlara elçi olarak gönderilmeleri ile aklın yaratılıp insanlara rehber olarak verilmesi arasında bir benzerlik görmekte ve bu noktadan nebi, vahiy ve mucizenin ispatını yapmaya çalışarak dair dikkat çekici bir bakış ortaya koymaktadır. Şöyle ki: Akıl en büyük bir mucizedir ve Allah tarafından kullarına gönderilmiş ilk elçidir. Evvela en büyük mucize ve elçi olan aklın yaratılmasına bakılmalı. Sonra yine Allah’ın insanlara bir peygamber göndermesi ve ilk “genel elçi” (akıl) vasıtasıyla yaratıcılarını bilmeleri için o elçinin (peygamberin) elinde peygamberliğine delil ve alamet olmak üzere mucizeler yaratmasına bakılmalı. Genel elçi insanlara yaratıcıyı tanıtmak üzere verildiği gibi “özel elçi” (peygamber) de insanlara yaratıcının kendilerine emrettikleri ve yasakladıklarını öğrenmeleri için gönderilmiştir. Bu durum bir padişah veya kralın

---

⁶⁵ Sabri, *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 27.

⁶⁶ Sabri, *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 27.

fermanını elçisi ya da memuru vasıtasıyla halkına göndermesine benzetmektedir. Mustafa Sabri Efendi'ye göre akıl elçisi ve rasul elçisinden her ikisine baktığımızda insanlara peygamber gönderip ellerine mucizeler vermenin onlarda akıl yaratılması ve insan türünü o akıl vasıtasıyla diğer varlıklardan daha üstün ve seçkin kılınmalarından daha kolay olduğu görülecektir. Çünkü anılan iki durumdan birincisi, yani normal elçi gönderme durumu, insanın da kudretinin sınırları dâhilindedir ki bir kral halkına bir elçi gönderip onun eline başkalarının elinde bulunmayan özel bir ferman verebilir. Fakat aynı kral halkından birine akıl kabiliyeti veremez. Biz insanlar gerçekleştiğini çokça gördüğümüz şeylerin daha kolay, gerçekleşmesini az gördüğümüz şeylerin ise daha zor olduğunu zannetmekteyiz. Bizim anılan tarz üzere bulunan zannımız -azlık veya çokluktan sarfı nazar- makul olan hakikati değiştirecek değildir.⁶⁷

Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi, nübüvvet ve mucizelerin imkanını ispatlama sadedinde yeni bir başlık açıp “imkan” kavramı ile kolaylık ve zorluk meselesine dair insana ve Allah'a nispetle bir açıklama getirir. Sabri Efendi beşer olan elçiyi yollamanın akıl elçisi yaratmaktan daha kolay olduğunu ifade ettikten sonra burada bahsedilen zorluk ve kolaylık durumunun biz insanların akıllarının kıyaslama yapabilmeleri noktasında bir değerlendirme olduğunu da ayrıca vurgulama ihtiyacı duyar. Zira –yine Sabri Efendinin beyan ettiği üzere- kudret-i ilâhiyyeye nisbeten bütün mümkinat kolaydır ve yapılabilirlik dahilindedir (mütesâviyet'ül-ikdâm). Mümkinatın sınırlarını ise kendi ölçü ve terazisi ile ancak salt akıl (el-aklu'l-mahz) çizebilir. Salt aklın dışında mümkinata kesin ve mutlak sınır çizebilecek bir mizan yoktur. Normalde meydana gelen vukuata bakılarak her hangi bir şeyin mümkün yahut muhal olduğunu belirlemek doğru değildir. Fakat nübüvvet ve mucizeleri inkar eden gafiller bu inkarlarını gerçekleştirirken normalde hali hazırda vuku bulan tecrübelerden hareket ederek yapmaktadırlar. Çünkü onlar Cenab-ı Hakkın “*Allah kimseye bir şey indirmede demekle Allah'ı gerektiği gibi takdir etmediler*”⁶⁸ ve “*onların söylediklerinin hakikaten seni üzmemekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkar ediyorlar*”⁶⁹ buyurduğu gibi Allah'ı ve onun kudretinin azametini gerektiği ve layık olduğu şekilde takdir edememektedirler.⁷⁰

⁶⁷ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 27-28.

⁶⁸ 6, En'âm: 91.

⁶⁹ 6, En'am: 33.

⁷⁰ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 29.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre normalde meydana gelen vukuata bakılarak her hangi bir şeyin mümkün yahut muhal olduğunu belirlemeye çalışan nübüvvet ve mucize inkarcıları deneysel yaklaşımın revaçta ve salt aklın kesat döneminde olduğu çağda yaşadıkları için göklerin ve yeryüzünün yaratılmış (mahluk) olduğunu görüp onların yaratılmasını akıldan uzak saymadıkları gibi aksine mümkün olduğunu kabul ve itiraf ediyorlar. Fakat aynı kişiler yaşadıkları çağda bir peygamber ve gökler ve yerden daha büyük bir mucize görmedikleri için mucizenin imkansız olduğunu ve kainatta mevcut sistem ile bağdaştırılamayacağını söylüyorlar.⁷¹

2.4. NÜBÜVVET-MUCİZE İLİŞKİSİ

Sabri Efendi hazreti Peygamberin tek mucizesinin Kur'an olduğu iddiasını öne sürenlerin -şimdilik açıkça söyleyemeyip yalnızca mucize inkar etme cüreti gösteriyor olsalar da- aslında toptan nübüvveti inkar etme amacında olduklarını ileri sürmektedir. Sabri Efendi bir mantık kıyaslaması yürüterek bu iddiasını anılan taifenin mucizeleri reddederken ileri sürdükleri "modern bilime uygun olmama" iddiaları üzerine bina etmektedir. Zira müellifimiz, çalışmamızın ilgili yerlerinde de arz edildiği üzere, *Mevkifu'l-Akl*'ın pek çok yerinde modern bilimin verilerine uymama konusunda mucize ile nübüvvet arasında herhangi bir farklılık olmadığı kanaatini taşımaktadır. Mustafa Sabri Efendi, anılan noktada kıyas yürütmeyi bir adım daha ileri taşıyarak bu noktadan hareketle aslında modernistlerin bilim hakkındaki kabul ve inanışlarının onları Allah'ın varlığına inanmaktan da engellemesi gerektiği sonucuna varmış bulunmaktadır. Çünkü modern bilimin verilerine göre Allah'ın varlığı da tecrübi/deneysel delillere dayanılarak bilimsel bir şekilde ispatlanabilmiş değildir. Bu yüzden ki modern bilim dinleri toptan efsaneler (mitoloji) alemine fırlatmıştır.⁷² Dolayısıyla bir kısım modernist yazarlar tarafından ileri sürülen "modern bilimin verileri ile deneysel olarak ispatlanamamış olmak" noktasından hareket ederek mucizeleri inkar etmek Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin düşüncesine göre sadece mucizelerin değil aynı zamanda ortak ilinti sebebi ile nübüvvetin ve Allah'ın

---

⁷¹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 29.

⁷² Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 16-17.

varlığının da inkarına kapı aralayacak tehlikeli bir sonuç doğurmaktadır. Ona göre “*mucizeleri Allah’ın varlığını inkar edenlerden başkası inkar etmez.*”⁷³

Mustafa Sabri Efendi nübüvvete iman ettiği halde peygamberlerin mucizelerini inkar edenlerin şiddetli ve katmerli/muzaaf bir hamakat içerisinde oldukları yargısında bulunmaktadır. Çünkü Mustafa Sabri Efendi vahyin kendisinin de başlı başına bir mucize mahiyeti taşıdığını belirtmektedir. Ona göre peygamberlerin peygamberlikleri öncelikli olarak kendilerine yapılan vahiy ile başlamaktadır. Vahiy kendisi her ne kadar muarızlarına meydan okuma (tehadı) ile birlikte bulunmaması sebebiyle bir mucize değil ise de harikulade olması açısından bir mucizedir ve mucize inkarcıları mucizeleri harikulade olmaları açısından inkar etmektedirler.⁷⁴ Dolayısıyla müellifimize göre mucize inkarı vahiy inkarı anlamına gelecek ve netice olarak risalet ve ona bağlı olarak Din ve hatta Allah’ın inkarına kadar gidecek bir inkar kapısının aralanmasına sebep olabilecektir.

Mustafa Sabri Efendi mucize inkarı ile nübüvvet inkarı arasında kurduğu ilişki bağlamında peygamberliği deha ile izah etmeye çalışan modernist yazarlar hakkında bir kısım değerlendirmelerde bulunur. Şöyle ki: Peygamberler hakkında kalem oynatan yazarlar mucize inkarı ile nübüvvet inkarı arasında çok sıkı bir irtibat bulunması sebebiyle onların mucizelerinden bahsetmemektedirler. Anılan yazarlar peygamberlerin hayatlarını yazarken onlardan Allah (c.c.) ile özel ilişkileri yokmuş gibi bahsedip onların fitratlarına Allah tarafından konulmuş olan, onları diğer insanlardan ayıran ve en önemli özellikleri olan büyüklük (azamet) hususiyeti üzerine yoğunlaşmaktadırlar. Bahis mevzuu yazarlar peygamberlerin normal insanlardan ayıran seçkin hususiyetleri onları Allah ile olan hususi ilişkileri değil de sadece deha özellikleri imiş gibi bahsetmektedirler.⁷⁵ Dolayısıyla netice itibariyle modernist yazarlar peygamberlerin seçkinliklerini sıradanlaştırmış olmaktadır ki deha seçkinliği nübüvvet seçkinliğinden çok aşağıda olduğunu söylemek mümkündür. Nübüvvet ile deha arasında modern fikirli yazarların kurdukları ilişkiye dair Mustafa Sabri Efendi’nin yaptığı açıklama ve değerlendirmeler ilgili başlık (Deha Tartışmaları) altında ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

---

⁷³ Sabri, *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 39.

⁷⁴ Sabri, *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 40.

⁷⁵ Sabri, *Mevkifu’l-Akl*, c. IV, s. 40.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi modernist düşünce ve yönelim sahibi yazarların peygamberleri mucizeler gibi hususi özelliklerinden soyutlayarak bahsetmelerinin arka planında Muhammed Abduh'u görmekte ve göstermektedir. Bahsi geçen yazarların yaptıkları peygamber tasviri –Mustafa Sabri Efendi'ye göre- belki Muhammed Abduh'un görüşlerine uyabilir. Muhammed Abduh, Celâleddin Devvânî'nin *Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye*' isimli eserine yaptığı ta'likde nebiyi şöyle tarif etmiştir: “Ben derim ki: nebi, ilim ve amel bakımından fitraten hak üzere yaratılmıştır. Öyle ki o, hikmetin muktezası gereğince sadece hakkı bilir ve sadece hakkı yaşar. Nebide bulunan bu durum tefekkür ve nazara ihtiyaç duymaksızın fitri olarak fakat ilahi talim ile gerçekleşmektedir. Eğer kendi cinsini kendisinin fitri olarak yaratıldığı konuya davet ederse o hem nebi hem rasul olmaktadır. Eğer tebliğ ve davet etmez ise rasul değil, sadece nebidir. Bu konuyu dikkatli düşün çünkü dakik bir konudur.”⁷⁶

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh (1849-1905)'un yaptığı ‘nebi’ tarifini eleştirmekte, bu münasebetle vahiy, mucize ve melek gibi olağanüstü durumlar ile nübüvvet arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh'un nebi tarifi içerisinde nübüvvet ve risâletin ayırt edici özelliklerinden olan, gönderilmiş meleğin, gönderilmiş kitabın ve mucizenin bulunmadığını ifade etmektedir. Ona göre Abduh'un iddia ettiği: ‘Nebinin sadece hakkı bilip, sadece hakkı yaşayan bir zat’ olduğu nereden bilinebilecektir? Bunun böyle olduğunu nebi kendisi nereden bilmektedir? Kendilerine tebliğde bulunduğu insanlar nereden bileceklerdir? Evet, Abduh nebi tarifinde bu durumu ‘ilahi tâlim’ olarak ifade etmiştir fakat bu tâlimin de fitrata hamledilmesi mümkündür. O halde, mezkûr sual yeniden ortaya çıkmaktadır: “Nebinin bildiklerinin ilahi tâlim olduğu nereden bilinecektir?”⁷⁷

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh'un Nebi ve Rasul kavramlarının açıklaması için yaptığı tanımlamanın peygamberleri kendi görüş ve düşüncelerinin doğru olduğu konusunda kendisine son derece güvenen, insanların da onlardan salah ve ıslah bekledikleri tarz adamlardan bir adam şeklinde tasvir ettiği görüşündedir. Bu şekilde bir tanımlama yapmakla Sabri Efendi'ye göre Abduh'un amacı anılan tarzdaki seçkin insanları peygamberler zümresine dahil etmek değil, aksine, peygamberlerle

⁷⁶ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 40-41.

⁷⁷ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 41.

ayrılmaz bir biçimde birlikte bulunan mucizeler ve vahiy yükünden kurtulmak için bilinen, tanınan peygamberleri onların derecesine indirmektir ki bu tarif fasittir.⁷⁸

Muhammed Abduh'un yaptığı nebi tanımındaki gibi problemler ortaya çıkmaması için İslami ilimleri tedvin eden ulema nebi ve rasul tanımları içerisine "ba's" (gönderilme) kavramını ve özellikle de vahiy hakikatini yerleştirmişlerdir. İslam ulemasının nebi tanımlamasında: "*Kendisine vahyolunanı insanlara tebliğ etmek için Allah (c.c.) tarafından gönderilen bir insandır*" ifadelerini kullandıkları göz önünde bulundurulmalıdır.⁷⁹ Mustafa Sabri Efendi bizatihi ba's ve irsalin de birer mucize oldukları kanaatinde olduğu görüşünü eserinin pek çok yerinde defalarca tekrarlanmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi nübüvvetin mucize ile ilişkisi meselesini mucizeleri kainatta yerleşik olan sünnetullah yasalarına muhalif oldukları için inkar edenler üzerinden de ele alıp değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Sabri Efendi'ye göre Ona göre sünnetullaha uygun olmayan şeylerin imkansız olduklarını iddia eden kimselerin aynı zamanda nübüvvet ve risalet mucizesini de aynı gerekçe ile inkar etmeleri gerekir. Zira nübüvvet ve risalet de kainatta cari olan sünnetullaha aykırıdır, onun dışında cereyan etmektedir.⁸⁰

Mustafa Sabri Efendi risalet kavramına yeni zamanlar yazarları tarafından verilen anlam ve yapılan kullanım üzerinden de farklı bir yorum getirmektedir. Bilindiği üzere "risale" kelimesi Arapçada mesaj anlamına gelmektedir. Çağdaşçı yazarlar bu kelimeyi risaletü'l-mer'eti (kadının mesajı), risaletü'r-raculi (erkeğin mesajı), risaletü'l-câmiati (üniversitenin mesajı), risaletü'l-Ezheri (Ezher Üniversitesinin mesajı), risaletü's-suhufi (gazetelerin mesajı), risaletü'l-mecelleti (derginin mesajı) ve mecelletü'r-Risaleti (Risale dergisi) şeklinde yaygın olarak kullanmaya başlamışlardır. Mucize, nübüvvet ve risaleti kabul etmemenin hakim bir hal aldığı çağda sayılan türden kelimelerin yersiz bir şekilde de olsa çokça kullanılması Mustafa Sabri Efendi'ye göre özel bir anlam ifade ediyor olmalıdır. Mustafa Sabri Efendi anılan kelimeyi anılan şekilde kullananların asıl hedeflerinin kavramın içini – kendilerince- imkansız olan kadim manalarından boşaltıp onların yerine -yine kendilerince- makul olan içeriklerle kullanmak olabileceğini (ihtimal sıyğasıyla) ileri

⁷⁸ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 42. İlgili olarak: *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 272-277.

⁷⁹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 41, dip not.

⁸⁰ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 101.

sürmektedir. Ona göre çağdaşçı yazarların anılan kullanımın arka planında hedefledikleri de mucizesiz nübüvvet anlayışı olmalıdır. Zira mezkur yazarlar mucizeleri de akli ve kevni olmak üzere iki farklı tasnife tabi tutup birincisini kabul ederken ikincileri reddetmektedirler.⁸¹

Mustafa Sabri Efendi akli mucizelerle kevni mucizeleri birbirinden ayırıp akli olanı kabul edilip kevni olanları reddedilmesini eleştirmektedir. Zira sünnetullahı uymadıkları gerekçesiyle mucizeleri inkar eden mülhidler açısından her iki mucize türü imkansız olduğu halde Müslümanlar nazarında Allah'ın gücü ve kudreti doğrultusunda her iki mucize türü aklen mümkündür. Eğer mülhidler Allah'ın ve peygamberlerinin varlığını kabul etmiş olsalardı bu ikisi arasında fark görmeyip mucizelerin imkanını da kabul ederlerdi ki müellifimizin Allah ile nübüvvet arasında bir telazum ilişkisi gördüğü çalışmanın ilgili bahislerinde kaydedilmişti.⁸²

Müellifimize göre akli mucizeleri kabul edip kevni mucizeleri reddetme arasında bir fark ve herhangi bir gerekçe bulunmamaktadır. Ancak ona göre bu düşünce tarzının ardında akli mucize kavramı ile bu tür mucizenin kaynağının onu izhar edenin benzersiz akli üstünlüğü olduğu iddia edilip anılan durumun sünnetullahın dışına çıkmayıp bu durumun bir insanın ulaşabileceği en yüksek merteye olduğu kabul ediliyor olması gibi bir gerekçe bulunabilir. Zira Muhammed Hüseyin Heykel bu tarz bir düşünceyi ileri sürmüş bulunmaktadır. Heykel, hazreti Muhammed'in (s.a.v.) insanlığın ulaşabildiği en yüksek mertebeye vasıl olduğunu, kendisini vahiy alan bir beşer olarak tanıtmayı çok istediğini, Kur'an dışında bir mucizenin kendisine nispet edilmesine razı olmadığını, nübüvvetini ispat için kendisinden önceki peygamberlerin sığındıkları mucizelere sığınmadığını ve bu noktadan hareketle Arap ve Müslüman tarihçilerin onun hayatında akla uygun olmayan durumları Kur'an-ı Kerim'in reddedip kainatı tefekküre sevk edişine, sünnetullahta bir değişiklik olmayacağına mesnet bulduklarını iddia etmiştir.⁸³

Muhammed Hüseyin Heykel'in mezkur iddialarını Mustafa Sabri Efendi bir kaç farklı açıdan ele alıp eleştirip ve reddetmektedir. İlk mucizeleri akla muhalif görüp aklın bilip kabul edemeyeceği şeylerden saymaktadır. İkinci olarak akla muhalif olan ile kainatta geçerli sünnetullahı muhalif olan birbirine eşitlenmektedir. Üçüncü

---

⁸¹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 101-103.

⁸² Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 101.

⁸³ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 101-102.

olarak peygambere Kur'an dışında bir mucize isnat etmenin onun beşeriyetine zıt olduğu ileri sürülmektedir. Dördüncü olarak mucizeleri kabul etmenin Kur'an'ın insanları Allah'ın yarattıklarını tefekkür etmeye davet ediyor olmasına engel olduğunu tevehhüm etmektedir. Beşinci olarak anılan iddialar içerisinde "Allah'ın sünnetinde/yasalarında bir değişiklik bulamayacaksın" âyeti ile mucizelerin inkarına bir istidlal yapılmış olmaktadır ki buraya kadar sayılanların tamamı hatadır. Bütün bu hataların üzerine ilave –altıncı- olarak hazreti Muhammed'den önce geçmiş, ellerinde mucizeler gerçekleşmiş tüm peygamberlerin yüksek insani mertebeye ulaşamadıklarını var sayma hatası işlenmiş olmaktadır. Yedinci olarak Heykel'in iddialarında hazreti Peygamber'in hayatına en layık olan durumun içinde kainatta cari olan sünnetullahı aşan harikalar barındırmaksızın yüksek insani bir hayat olmak durumu olduğunu vehm ettirmek de bulunmaktadır. Mustafa Sabri Efendi mezkur yedinci maddeye ilave olarak melek gönderme, nassı ile birlikte kitap göndermeyi de eklemenin mümkün olacağını zira bu iki meselenin de sünnetullahı ve tabiat kanunlarını aşan harikalıklardan olduğunu ifade eder. Çünkü Heykel ve emsalinin anlayışlarına göre nübüvvet, bahsi geçen türden imkansız olaylar üzerine kurulu değildir. Aksine Peygamber'in mucizesi akli üstünlük ve yüksek ahlakıdır.⁸⁴

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi nübüvvet ile mucize arasındaki ilişki etrafında yeni bir değerlendirmesini de Mısır'ın tanınmış edebiyatçılarından Abdülaziz el-Bişrî (1886-1943)'nin kaleme aldığı görüşleri eleştirirken yapmıştır. Bişrî Mısır'ın meşhur dergilerinden er-Risale'nin bir sayısına⁸⁵ yazdığı mukaddime içerisinde şöyle demiştir: "Hz. İsa (a.s.)'nin mucizeleri peygamberlerin ellerinde zuhur eden harikulade mucizelerin gerçekleşmesine son vermiştir. "Hz. Muhammed (s.a.v.)'in mucizelerinin iki tane seçkin özelliği bulunmaktadır: birincisi Hz. Peygamber'in mucizeleri ile kainatta cari olan sünnetullah arasında bir ihtilaf/zıtlık/farklılık (hilaf) bulunmaması, ikincisi de o mucizelerle mahlukatın doğaları arasında bir farklılık bulunmamasıdır".⁸⁶

Mustafa Sabri Efendi *Mevkifu'l-Akl* boyunca ifade etmediği yeni ve dikkat çekici bir tespitte bulunur. Şöyle ki: modern dönemde yazan bir grup çağdaşçı (taifetun asriyye) kendi aralarında hazreti Peygamber'in mucizelerinin yalnızca Kuran'dan

⁸⁴ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 102.

⁸⁵ er-Risale, hicri 1358 yılı, ilk sayı.

⁸⁶ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 139, el-Bişrî, Abdülaziz, *Kutûfu'l-Bişrî*, Müessesetu Hindâvî, ABD, 2017, s. 24.

ibaret olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Halbuki anılan yazarların mezkur yargıda bulunabilmeleri için hazreti Peygamber'in tüm hissi mucizelerini kabul eden İslam tarihi boyunca gelmiş geçmiş tüm ilim ve akıl sahiplerinin bilemediği ve bulamadığı yeni bir hakikat elde etmiş olmaları gerekir. Yahut mucize ile ilgili ileri sürdükleri görüşleri Batılı ilim ve akıl sahiplerinden iktibas etmiş olmalıdırlar. Veya anılan görüş sahipleri en azında Batı'nın modern akıl ve ilminden istifade etmiş olmalılar.⁸⁷

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi Abdülaziz el-Bişrî'ye yönelttiği eleştiriler bağlamında hissi mucizeleri sünnetullahı uymadığı gerekçesiyle inkar edenlerin aslında Kur'an-ı Kerim'i de inkar etmeleri gerektiği hususunu biraz daha somutlaştırarak tasvir etmektedir. Şöyle ki: anılan taifenin inancına göre, zaman zaman bir beşere melek Cebrail (a.s.)'in geldiği ve ona çoğu zaman beşer suretinde görünerek lafızları ile mucize olan, okunan (metlüvv) bir beyanname (belağ) getirmesine gerek olmamalıdır. Çünkü bunların tamamı sünnetullahı delen harikulade mucizelerdir.⁸⁸

2.5. NÜBÜVETİN VEHBİLİĞİ VE MUCİZE

Mustafa Sabri Efendi Zeki Mubarek'in nübüvvetin kesbi olmasının imkan dahilinde bulunduğu görüşü üzerine ayrıntılı bir açıklama yapmıştır.⁸⁹ Müellifimizin mezkur mesele etrafında yaptığı değerlendirmeler çalışmanın Nübüvvet başlığı altında işlenmişti burada meselenin mucize ile ilintili yönüne temas edilmeye çalışılacaktır.

Müslümanlar nübüvvetin kesbi olmadığı şeklindeki itikatlarını –Zeki Mubarek'in iddia ettiği gibi- putperest atalarından almış değillerdir. Zira Müslümanlar her hangi bir zaman diliminde peygamberlerini kendisine tapılan bir ilah edinmiş değillerdir. Nübüvvetin insanların dâhileri, filozoflarının çok üstünde bir mertebede bulunmasına olan itikatları onun yalnızca Allah'ın özel lütfu ve özel olarak seçmesi (ıstifâ) ile gerçekleşmiş olması şeklindedir. Bahsi geçen Allah tarafından özel olarak seçilmiş olmanın alameti ise peygamberlerin mucizeler göstermeleridir. Gerek Müslümanların nebi itikatlarında gerekse seçilmiş peygamberlik mertebesinde nebi

---

⁸⁷ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 139-140.

⁸⁸ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. 4, s. 141-142.

⁸⁹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 152-160.

Allah'ın özel bir kulu olmaktadır. Meleğin vahiyle kendisine geldiği zamanda dahi Peygamber Allah'ın mükerrer kullarından bir kul olmanın dışına çıkıyor değildir.⁹⁰

Mustafa Sabri Efendi nübüvvetin kesbi olduğu düşüncesini savunmaya çalışanlara bir de itham yöneltir. Bu düşüncenin kaynağının aslında kendisinin tarif ettiği şekilde –vahye mazhar olan, gaybiyatla hemhal olan ve elinde mucizeler zuhur eden- gerçek nübüvvete iman etmemek ve peygamberlik makamını beşer için fazla görmek olduğunu ileri sürer. Mustafa Sabri Efendi mezkur iddiasını anılan görüş sahiplerinin gerçek nübüvvet inancını putperestlik düşüncesi ile irtibatlandırmaya çalışmaları ile gerekçelendirir. Peşinden aynı düşünce sahiplerinin anılan görüşlerinin benzerlerinin onların cahil kardeşleri tarafından geçmişte dillendirildiğini ifade eder: “Sizler de ancak bizler gibi birer beşerden başka bir şey değilsiniz!”⁹¹ Mustafa Sabri Efendi'ye göre nübüvvetin kesbi olduğunu yaymaya çalışanlar onu insanları yönlendirmek isteyenler tarafından elde edilebilecek bir orta malı yapmaya çalışmaktadırlar. Ona göre nübüvvetin kesbi olmasını isteyenlerin asıl amacı sıradan insanların nübüvvet makamını elde etmelerine kapı aralamak değil aksine amaçları peygamberleri sünnetullahı uygun olmayan mucize ve benzeri durumlardan soyutlayıp sıradan insanlar seviyesine indirmektir.⁹²

Ayrıca Mustafa Sabri Efendi nübüvvet iktisabi olduğu takdirde o mertebeyi kazanmaya çalışan insanın hedefine ulaşip artık Allah'ın peygamberlerinden biri olduğu nasıl bilineceği sorusu üzerinde durmaktadır. Bir kişinin çaba ve çalışma sonucu peygamberlik mertebesine ulaştığını insanlar nasıl bileceklerdir? Kişi kendisi nereden bilecektir? Zira nübüvvetine kendisinin kanaat getirmesi için vahyin nüzulü ve elinde mucizelerin zuhur etmesi gibi bir alamet olması gerekecektir. Zira nübüvvetin kesbiliği iddiası taşıyanlar sünnetullahı muhalif olarak cereyan eden olayları kabul etmemektedirler. Bu noktada Mustafa Sabri Efendi bizzat nübüvvetin kendisinin sünnetullah dışında gerçekleşen bir durum olduğunu ifade etmektedir ki bu yüzden nübüvvetin mucizeleri sevmeyenler tarafından sevilmediği şeklinde çok dikkat çekici bir değerlendirme ileri sürmektedir.⁹³

---

⁹⁰ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 153-154.

⁹¹ 14-İbrahim: 10.

⁹² Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 154.

⁹³ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 154-155.

2.6. MUCİZE VE SÜNNETULLAH

Mucizeler ve imkanına dair olumlu ya da olumsuz görüş ileri sürenlerin ele aldıkları en temel başlıkların Allah-kainat ilişkisi, sebepler ve sünnetullah olduğu görülmektedir. Mezkur başlıklar mucize meselesinin ana omurgasını oluşturmaktadır. Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendinin anılan konular bağlamında mucizelere ilişkin görüş ve değerlendirmeleri burada ana hatlarıyla özetlenmeye çalışılacaktır.

Mustafa Sabri Efendi'nin beyanına göre bir kısım cahiller son asırda batılı bilim adamlarının keşif ve icatlarını hayranlıkla yücelterek bu gün artık bilimsel mucizelerin geçmiş asırlarda cereyan eden din mucizelerinin yerini tuttuğunu ifade etmektedirler. Anılan iddia sahipleri mucizeleri küçümsemekte, onların doğal sebeplerin dışında ve üstünde harikulade bir şekilde gerçekleşen, ilmi vesilelere tevessül etmeksizin doğrudan doğruya Allah'ın izni ile gerçekleşmesini gözlerinde büyütme ve inkarcılarla birlikte inkar etmektedirler. Mustafa Sabri Efendi bu tarz mucize inkarı içerisinde aslında mucizenin belirgin ve seçkin bir özelliğinin bulunduğunu ifade etmektedir ki o da mucizenin en küçüğünün yanında ilmi keşiflerin en büyüğünün küçük kalmasıdır. Anılan noktadan hareketle mucizelerin imkansızlığını kabul edip onların dünyanın yerleşik düzenini deldiği görüşünü kabul etmektedirler⁹⁴

Mustafa Sabri Efendi, mucize inkarcısı modern düşünce sahiplerinden bir kısım cahillerin de mucizeleri tevil etmeye, harikuladelik özelliğinden aşağıya indirmeye ihtiyaç hissettiklerini iddia etmektedir. Halbuki –ona göre- mucize kainat sistemini delen özellikte olmalıdır. Harikulade olmadığı müddetçe mucizenin gerçek manasıyla mucize olması mümkün değildir.⁹⁵

Sabri Efendi Allah'a iman etmekte olduklarını vurgulayarak anılan iddia sahiplerine karşı eleştiri ve karşı görüş olarak itiraz ederken kendisinin mucizelere bakışını ortaya koymaktadır. *“Peki, kainatın sistemini kuran Allah kendisi değil midir? Bu durumda nasıl oluyor da Allah'ı kendi kudreti, iradesi ve ihtiyarı ile bizzat kendisinin kurduğu sistemle sınırlandırıp kayıt altına alıyorsunuz? Kudret ve irade sahibi kendi koyduğu sistemi değiştirmekten aciz olur mu?”*⁹⁶

⁹⁴ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 29.

⁹⁵ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 29.

⁹⁶ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 29.

Mustafa Sabri Efendi Allah'ın kainata koyduğu kanunlarda bir değişiklik olmayacağı noktasında gelebilecek bir itirazı da ele almaktadır. Bizim gördüğümüz alemde sünnetullahı Allah'ın değiştirmiyor olması ve bunda bir değişiklik olmayacağını ifade edilmesi⁹⁷ şu anlama gelmektedir: “Bizler Allah'ın kainata koyduğu kanunları değiştiremeyiz. Ateş, kainata konulmuş sistemin (sünnetullah) gereği olarak daima sıcak ve yakıcıdır ve yanma özelliği olan bir şeyle temas ettiğinde kesinlikle yakar. Bizlerin kainat sisteminin devamı içerisindeki maslahatımız; işlerimiz ve ihtiyaçlarımızda o sisteme kesinlikle uyum sağlamaktadır. Bu durum da düzenli ve sabit kurallarla gerçekleşir. Fakat bizlerin, yaratıcısı ve sisteminin kurucusu olmayıp aksine kendisi ile zorunlu olarak kayıtlı bulunduğumuz ateşin sistemi ile ilgili olarak Allah'ın kendi katından gerçekleşen risaletini desteklemek için nebisi ve halili olan İbrahim aleyhisselama onu serin ve selametli kılması noktasında bir engel bulunmamaktadır”.⁹⁸

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi kainata konulmuş olan sistemin Allah tarafından değiştirilmesinin de yine sünnetullah olduğu kanaatindedir. Zira umumi kainat sistemi kainatın yaratıcısı tarafından kurulmuştur ve O'nun varlığının delilidir. Allah tarafından kurulmuş olan sistemin mucize adı verilen başka bir Allah sistemi tarafından değiştirilmesi de bir Allah sistemidir. Fakat bu sistem özel, istisnai bir sistemdir ve Allah'ın peygamberlerinin varlığına delil olmak üzere konulmuştur. Bu noktadan hareketle Mustafa Sabri Efendi peygamberlerin mucizelerle desteklenmesini de Allah'ın kainata yerleştirdiği sünnetullah kanunlarından saymamızın mümkün olduğu görüşünü benimsemektedir.⁹⁹

Mustafa Sabri Efendi mucizelerin tabii olaylardan olmadığını bildiğini, onların Allah'ın umumi sünnetullahı içerisinde bulunan kainatta geçerli kanunlara uygun olduğunu iddia etmediğini belirtir. Bundan sonra mucizelerin, Allah'ın istisnai sünnetine/kanunlarına göre gerçekleştiği görüşünü ortaya koyar. Mucizelerin kainatta cari sünnetullah kanunlarına muhalif olmasının onların vuku bulmasına engel olacağı görüşünü kabul etmediğini vurgular. Aksine mucizenin mucize özelliği taşıması için kainatta cari sünnetullah kanunlarına muhalif olmasının zorunlu ve matlup bir durum

---

⁹⁷ Sünnetullahta değişiklik olmayacağı hükmünün kaynağını Mustafa Sabri Efendi burada vermemekle birlikte konu ile ilgili olarak bilinen Âyet-i Kerimeler 33-Ahzab:63, 35-Fâtır: 43 ve 48-Fetih: 23 numaralı ayetlerdir.

⁹⁸ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 29-30.

⁹⁹ Sabri, *Mevkifu'l-Akl*, c. IV, s. 30.

olduğunu belirtir. “*Kainatta cari olan sünnetullah kanunlarını o kanunların koyucusu olan Allah’ın bile değiştirmeyeceği görüşünü biz kabul etmiyoruz*” der.¹⁰⁰

Mustafa Sabri Efendi mucize inkarcılarının –tabir kendisine aittir- doğa kanunları diye isimlendirip değiştirilmelerini imkansız gördükleri umumi sistemin değiştirilebileceği görüşündedir. Zira ona göre adı geçen kanunlar eşyanın tabiatından doğmuş değıllerdir. Bu yüzden de değışime tabi olmaları imkansız değıldir. Onların kanun olarak isimlendirilmelerinin anlamı kendilerinin zaruret ve vucub derecesine varmayan sıradan bir süreklilik içerisinde normal olarak devam edegelen külli meseleler (kadâyâ külliyye muttaride âdiyye) olmalarıdır. Bu yüzden de bunların zıtlarının oluşması aklen imkansız değıldirler. Çünkü o tür meseleler tecrübe üzerine mebnidirler. Tecrübe ise; her ne kadar sonuçları süreklilik içerisinde olsa da, modern bilim ve bilimperestler kendisine dayanmakla övünseler de –tecrübe- zorunlu meselelerin kendisine istinad etmesi için yeterli değıldir. Çünkü tecrübeler sebep ile sonuç arasında zorunlu mantıksal ilişkiyi değıl âdeti, normal işleyiş ve ilerleyiş gösterirler. Kanunun gerçekleşmesinde zaruret yoksa sürekliliğin normal işleyiş içerisinde doğru olarak gerçekleşmesi de peş peşe ilerleyen durumu kanun diye isimlendirmek için yeterli olmuyorsa bu durumda tabiat kanunlarından bahsetmek doğru olmayacaktır.¹⁰¹

Mustafa Sabri Efendi çelişik olmayan şeylerin imkan dahilinde olduğundan hareketle doğa kanunlarının işleyişinin değiştirilmesi hususunda tecrübeye dayalı bir imkansızlık değıl akli bir imkansızlık görüldüğü görüşünü ileri sürer. Buradan hareketle de mucizenin imkanında şüphe bulunmadığını belirtir ve Ferid Vecdi’nin kavramları karıştırdığını ifade eder. Müellifimize göre, mucizenin imkanını Muhammed Ferid Vecdi gibi akli olarak imkansız görenler bizim tecrübemize göre gerçekleşmemiş (gayru vâkî) olan ile normal imkansızlık (muhal) arasındaki farkı ayırt edememektedirler ki bu ikisi arasında çok büyük bir fark vardır. Çünkü muhal gayru vâkîden daha hususidir. Fakat Vecdi vâkî olmayan üzerine imkansızlığı ekler. Normalde bir şeyin salt gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesini gösteren “tecrübe” gerçekleşmiş olanın zorunluluğuna, gerçekleşmemiş olanın da imkansızlığına hükmetme mertebesine yükselmez. Zira imkan dairesi vukudan çok daha geniştir. Kaldı ki mucizelerin imkanına dair geçmiş peygamberlerin yaşadığı zamanlarda çeşitli

¹⁰⁰ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 110.

¹⁰¹ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 30.

topluluklar içerisinde gerçekleşmiş tecrübeler bize mucizelerin gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Bilinen Peygamberlerin varlığı ve onların mucizelerini insanların görmüş olması sabit ve kesindir. Hatta bu iki meselenin sübut ve kesinliği tarihte gelip geçmiş herhangi bir adamın ya da meşhur olayın varlığından daha aşağı derecede bir kesinlikte değildir.¹⁰²

Mustafa Sabri Efendi mucizenin imkanı veya imkansızlığı meselesini değerlendirme noktasında beş mertebenin bulunduğu kanaatindedir. Bunlar: mümkün olma (imkan), gerçekleşme (vuku), zorunlu olarak gerçekleşme (zaruratül vuku), gerçekleşmeme (ademül vuku) ve gerçekleşmenin imkansızlığı (istihaleül vuku) mertebeleridir. Tecrübe/deney bunlardan yalnızca gerçekleşme ve gerçekleşmeme halleri hakkında hüküm verebilir. Hatta tecrübenin gerçekleşmeme hali hakkında verdiği hüküm bile tam olarak hakiki manada gerçekleşmeme anlamında değildir. Geriye kalan üç mertebe hakkında hüküm veren ise akıldır. Bazen olur ki imkan dahilinde olan bir şey çok büyük bir şey olduğu için tecrübe edilemeyebilir oluşu sebebiyle akli yetersiz olanlar (kasîru'l-akl) tarafından imkansız görülebilir. Bazen de ateşin devamlı yakıyor olması gibi gerçekleşmiş bir olayın örnekleri çok olduğu için akıl onu zorunlu zannedebilir. Halbuki zorunluluk yahut imkansızlık çok nadir olup eşyanın büyüklüğü ya da basitliğine göre değişiklik göstermez. Bu noktadan hareketle *“asanın yılanı dönüşmesi, körün ve alacanın iyileştirilmesi ve ayın ikiye ayrılması gibi olaylar Allah'ın kudretine nispeten mümkünattandır. Hatta o kudretin koca kainatı bir anda icat edilip ikinci anda yok edilmesi mümkündür. Fakat aynı kudretin tek bir an içerisinde, aynı anda bir sivrisineği hem yaratıp hem yok etmesi ya da sivrisineğin kanadını aynı anda hem hareket ettirip hem hareket ettirmemesi imkansızdır. Çünkü bu ikincisinde iki zıddın bir arada bulunması durumu vardır ki böyle bir duruma Cenab-ı Hakkın kudreti dahi taalluk etmez”*.¹⁰³

Mustafa Sabri Efendi mucizeleri inkar edenlerin inkar edişlerinin kaynağına yönelik bir değerlendirme yapar. Ona göre mucize inkar edenler eğer kainattaki sistemin Allah'ın iradesi ile yapılmış değil de eşyanın doğasından kaynaklanıp ondan ayrılması mümkün olmayan bir yapıda olduğunu iddia ediyorlar ise bu tam bir hamâkattir. Çünkü eğer kainatın nizamını koyan Allah (c.c.) ise ve icraatında fail-i muhtar ise kesinlikle dilediği zaman o sistemi değiştirmeye de gücü yetecektir.

¹⁰² Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 31-32.

¹⁰³ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 32.

Müminlerin akidesine göre Allah dilediği şeyi tersine çevirebilir. Bu çevirme O'nun âdetlerini değiştirmesidir, akli değil. O yüzden de imkansız değildir. Mesela katillerin yaşayanları öldürmeleri Allah'ın izni ile gerçekleştiği gibi peygamberlerin ölüleri diriltmeleri de yine Allah'ın müsaadesiyle gerçekleşmektedir. Verilen iki örnek imkan bakımından denk olmakla birlikte arasındaki tek fark birincisinin çok gerçekleşmesine karşılık ikincinin az meydana gelmesidir. Müellifimiz bu noktada verilen meşhur ateşin yakması örneğini aynı fikre uygulamaktadır. Ateşin yakması Allah'ın izni ile olduğu gibi yakmaması da yine Allah'ın emri ile gerçekleşmektedir. Zira Allah'ın kudreti karşısında mezkûr iki durum için herhangi bir fark bulunmamaktadır.¹⁰⁴ Eşari kelamcılarını kainattaki her şeyin vasıtasız olarak doğrudan doğruya Allah'a dayandığını söylemektedirler.¹⁰⁵

Mustafa Sabri Efendi bu konuda yukarıda kaydedilen açıklamalarını tahkik etmek istediğini belirtip Allah ile kainat ilişkisi ve sünnetullah bağlamında ateş örneğini açıklayarak kendisinin mucize görüşüne dair değerlendirmeler yapar. Şöyle ki:

“Yakma olayının gerçekleşmesi ateşten değildir. Zira her şeyde hakiki fail Allah'tır. Kainatta O'nun dışında bir müessir yoktur. Yakma failini ateşe, söndürme failini de suya isnat edip bunların her birini kendine has fail sahibi failer olarak görüp sonra da bu durumun tüm zamanlarda yaşamış herkes tarafından tecrübe ve müşahede yoluyla sabit olduğunu iddia eden kimsenin vehim içindedir. Çünkü tecrübe ve müşahede yoluyla sabit olan durum, yakma failinin faili ve yanma eserinin müessiri ateşin kendisi değil, ateşin maddeye bitişik olup temas etmesi ile birlikte meydana gelen yakma ve yanma durumudur. Ateşin eserinin devamlı surette ateşle birlikte bulunması yanmanın asıl failinin (illet-i fâile) ateş olmasını zorunlu kılmaz. Çünkü asıl fail görünmez bir şeydir, görünür ve gözetlenebilir bir durum değildir. Bu yüzden de asıl failin tecrübe ve müşahede yoluyla bilindiğini söylemek mümkün değildir. Bu noktadan insanların pek çoğunun tecrübe ve müşahede yoluyla sabit olduğunu zannettikleri pek çok şey onların zannettikleri gibi değildir. Bu yüzden de tecrübeye

---

¹⁰⁴ Müellifimiz bu noktada İngiliz Filozof John Stuart Mill (1806 -1873)'in kendi görüşü ile bire bir örtüşen ifadelerini konunun dip notuna kaydetmiştir. (Mevkî'l-Akl, c. IV, s. 32, dip not.).

¹⁰⁵ Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, c. IV, s. 36.

*dayanan olayları inceleyen dikkatli nazar sahiplerinin tecrübe kavramının medlulünü dakik bir şekilde belirleyip sınırlandırması ve bu sınırları aşmaması gerekir”.*¹⁰⁶

Müellifimizin açıkladığı örnek, Ebû Hâmid el-Gazzali (1058-1111)'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'de¹⁰⁷ kaydettiği meşhur ateş ve pamuk örneği ile örtüşmektedir ki mucize meselesi söz konusu olduğunda konu ile ilgilenen yazar ve eserlerin büyük çoğunluğunun iktibas ettikleri örnektir. Mustafa Sabri Efendi'nin ateş örneğinden hareketle ortaya koyduğu mucizenin ispatına yönelik maksatları açıktır. O, insanların kainatta cereyan eden tüm olaylara dair tecrübe ve müşahedelerinin arkasında asıl iş görenin fail-i muhtar olan Allah'ın bulunduğunu nazara verir. Buradan hareketle de fail-i muhtar Allah'ın kainata bizzat kendisinin yerleştirip yine doğrudan kendisinin işlettiği sistem (âdetullah ve sünnetullah) üzerinde dilediği zaman, dilediği şekilde tasarruf edebileceğini, değişiklikler yapabileceğini kabul ederek mucizelerin vukuunun da sünnetullah çerçevesi içerisinde gerçekleştiğini ifade eder.

Mustafa Sabri Efendi ateş ile yanma arasında görüldüğü üzere sebep ile sonucun peş peşe deveran halinde gelmelerinin bir illiyet ilişkisi doğurmayacağına dair usul ulemasının bir kural ileri sürdüklerini ifade eder: “*illiyet, deveran ile sabit olmaz*”. Bu kaideden de ateş ile yanan şeyin bir arada (mukarin) olarak gözükmesinin birbirinin sebebi ve sonucu oldukları çıkarımının doğmayacağı sonucunu çıkarır: “*mukareneti görmek illiyeti görmek demek değildir*”.¹⁰⁸

Sünnetullah ve tecrübe/deney bağlamında mucize meselesi etrafında yazdıkları bir bütün halinde incelendiğinde Mustafa Sabri Efendi'nin Ehl-i Sünnet geleneği muhafaza edip savunduğu görülmektedir. Şöyle ki: sonsuz kudret sahibi Allah (c.c.), kainatın yaratıcısı, işleyiş sisteminin kurusu ve işleticisidir. Kainattaki her şeyi vasitasız olarak bizzat kendisi sevk ve idare eder. Nizamın Hâlikı ve Rabbi olarak bizzat kendisinin yaratıp, tanzim ve tedbir ettiği kainata dilediği zaman dilediği şekilde müdahale edebilmesi onun kudretinin dışında değildir. Yaratıcının yarattıklarına dilediği zaman müdahale etmesini Akıl da uzak görmez.

Sonuç olarak; - Mustafa Sabri Efendi'nin görüşleri doğrultusunda- insanlara kendisini tanıtmak, emir ve yasaklarını bildirmek, rızasını tahsil yollarını göstermek

---

¹⁰⁶ Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, c. IV, s. 33.

¹⁰⁷ el-Gazzali, Ebû Hâmid, *Tehâfütü'l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya, Dâru'l-Meârif, Kahire, tarih yok, s. 239-240.

¹⁰⁸ Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, c. IV, s. 34.

amacıyla gönderdiği elçilerinin bizzat kendisi tarafından görevlendirilmiş olduklarına alamet olmak üzere bir kısım kanunlarını kısa süreliğine değiştirmek olarak tanımlanabilecek mucizelerin yaratılıp peygamberler elinde izhar edilmesi Allah'a (c.c.) imkansız olmadığı gibi aklen de muhal değildir.

2.7. MUCİZENİN KUR'ANLA SINIRLANMASI

Mustafa Sabri Efendi *Mevkıfu'l-Akl*'ın muhtelif yerlerinde¹⁰⁹ Muhammed Hüseyin Heykel, Muhammed Mustafa el-Merâğî, Muhammed Reşid Rıza ve Mahmud Şeltüt (1893-1963) gibi yazarlar tarafından Hazreti Muhammed (s.a.v.)'in hayatını kevnî mucizelerden soyutlayarak onları inkara yönelmelerinin sebeplerinden birinin tuhaf da olsa aslında iyi niyetli bir etkenden doğduğunu kabul etmenin insafın gereği olduğunu ifade eder.¹¹⁰

Müellifimize göre anılan yazarlar kevnî mucizeleri inkar etmekle aşırı giderek çok tehlikeli ve bid'at (muhtes) bir sapma (şüzuz) ile birlikte dinde büyük bir fedakarlık yapmışlardır. Anılan işlemi yaparken onların amacı Batı'nın düşünen beyinlerini İslam'a teşvik etmektir. Bu durumda kevnî mucizeler adeta İslam ve onun peygamberi üzerine bir ayıpmış gibi görülmektedir. Müellifimiz bu nokta ile birlikte modernist yazarların Hazreti Peygamber'in tek mucizesinin Kur'an olduğunu iddia etmelerini de söz konusu ederek Muhammed Abduh'un meşhur ve maruf Fil Suresi yorumunu dile getirip eleştiriye tabi tutarak anılan taifenin tutarsızlık içerisinde olduğunu dile getirmektedir. *"Eğer kevnî mucizeler Kur'an'da zikredilmiş olsaydı münkirleri elinde Fil suresine benzer yorumlar eksik olmadığı müddetçe ne fark edecekti ki?!"*¹¹¹

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh'un sözü geçen yorumundan yola çıkarak modern düşünceli yazarların kevnî mucizelerle ilgili olarak ileri sürdükleri 'Kur'an'da bulunma' şartının kendileri açısından bir bağlayıcılık ya da tutarlılık arz etmediğine vurgu yapmaktadır.

Ayrıca Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Abduh'un bahsi geçen yorum tarzının akılın kabul etmeyeceği uzak teviller olup tefsir değil fahiş bir tağyir olduğunu

¹⁰⁹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 43-100.

¹¹⁰ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 103.

¹¹¹ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 103-104.

ifade ettikten sonra bu durumun İslam'ı Batılı müsteşriklerin isteklerine tatbik etme ve onların arzuları doğrultusunda eğme ihtiyaç duyma arzusunun eseri olduğunu söyler. Mustafa Sabri Efendi Batılılar karşısında İslam'a ait herhangi bir meseleden vazgeçmenin onu eleştiren İslam düşmanlarının gönüllerini Dine karşı yumuşatmaya çalışmanın onların taassubunu kırma ve İslam'a yakınlaştırma noktasında en ufak bir faydası olmayacağı kanaatindedir. Çünkü onlar Hadis ve siyer kitaplarını ve onlar oluşturulurken sarf edilen yoğun çabaları çok iyi bilmekle birlikte Müslümanların o kitaplarda geçen bir kısım hakikatleri reddedip vazgeçmelerini (teberri) kabul etmemektedirler. Aksine Batılılar Müslümanların kendi temel kaynaklarında geçen bir kısım hakikatlerden teberri etmelerini dalkavukluk, bilgi gizleme (tekettüm) ve İslam'ın kendisinden kaynaklanan zayıflıktan doğan bir zaaf olarak saymaktadırlar.¹¹²

Müellifimiz Müslümanların o kitaplarda geçen hakikatlerden teberri etmeleri doğrudan İslam'ın kendisinden teberri etmek anlamına geldiğini de parantez cümle olarak ayrıca kaydettikten sonra tespit içeren tepkisel ve eleştirel bir soru sormaktadır: *"İslam'ın bir kısım hakikatlerinden teberri edenlerin yaptığı Fil Suresi tefsirin Batılı alim ve düşünürler tarafından o sureye dair yapılmış doğru bir tefsir olarak kabul edeceği mi zannedilmektedir?"*¹¹³

Mustafa Sabri Efendi Batı karşısında Hazreti Muhammed'in kevnî mucizelerinden vazgeçmek isteyen yazarların İslam düşmanları karşısında mücadele etmek gibi bir görevleri olduğunu fakat onların bu görevden kaçtıklarını ifade ettikten sonra çarpık inanç ve eğri kalp taşıyanların günahlarının siyer ve Hadis kitapları müelliflerinin değil adı geçen yazarların boynuna olacağı görüşünü ileri sürmektedir. Bu görüşüne gerekçe olarak da anılan yazarların Hadis ve siyer kitaplarından teberri edip yalnız Kur'an'la yetinerek İslam'ın ikinci ana rüknü olan Sünneti kurban etmek suretiyle eğri kalpleri de Kur'an'ı da kurtaramayacaklarını öne sürmektedir.¹¹⁴

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed hüseyin Heykel ve benzeri bir kısım yazarların akla, bilime ve sünnetullahıya uymama gibi muhtelif sebeplerle Batılı bilim adamlarını razı etmek maksadıyla mucizelerden ferağat edip yalnızca Kur'an'da geçen mucizelerle iktifa etmeye çalışmalarını Kur'an mucizesi bağlamında da değerlendirir. Ona göre, Kur'an, Batılılara ne kadar sevdirilirse sevdirlisin hiç bir zaman onlar

¹¹² Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 105-106.

¹¹³ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 106.

¹¹⁴ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 106-107.

nazarında kendisi ile hazreti Muhammed'in nübüvvetinin ispatlanacağı bir mucize olarak görülmeyecektir. Onlardan beklenebilecek en fazla şey Kur'an'ı dünyada insanoğlunun yazdığı en iyi kitap olarak görmek olabilecektir. Onlar Kur'an- Kerim'i peygamberlerinin sonuncusuna nübüvvetinin mucizesi üzere Allah tarafından inzal edilmiş, kainattaki sünnetullahın üstünde gerçekleşmiş bir kitap olarak kabul etmeyeceklerdir. Zira müsteşrikler ya materyalist mülhidler veya dinlerine mutaassıp Hıristiyanlardır. *“Müslümanlardan bir kısım kişiler sünnetullahı, ilim ve akla uymadığı gerekçesiyle mucizeleri inkar ediyorken İslam'a iman etmeyen müsteşriklerden Kur'an'ın, Hazreti Muhammed'in sözü değil Allah kelamı olarak harika mucizelerden biri olduğunu kabul etmeleri nasıl beklenebilir?”*¹¹⁵

Mustafa Sabri Efendi, Hazreti Muhammed'in Kur'an'dan başka mucizesi olmadığı iddiasını Hüseyin Heykel'in bir başka gerekçesi üzerinden de ele alıp reddetmeye çalışır. Muhammed Hüseyin Heykel anılan iddiayı dile getirirken gerekçe olarak bunu Kur'an-ı Kerim'in beyan ettiği iddia etmekte ve konu ile ilgili olarak tüm siyer ve Hadis kaynaklarında geçen mucizeleri reddetmektedir.¹¹⁶

Mustafa Sabri Efendi'ye göre Hazreti Peygamber (s.a.v.)'in Kur'an'dan başka mucizesinin bulunmadığı iddiasının iki kaynağı bulunmaktadır. Birincisi sünnetullahta değişiklik olmayacağını ifade eden Kur'an ayetleri ki bu meselenin değerlendirilmesi müstakil başlık altında ele alınmıştır. İkincisi de pek çok ayette müşriklerin hazreti Peygamber'e iman etme şartı olarak Allah'ın ona mucize indirmesini talep etmelerine karşılık olarak aldıkları cevabın mucizelerin Allah'tan olduğu, Peygamber'in ise onlar gibi bir beşer olmasıdır. Ayet-i Kerime şöyledir *“Sen, dediler, bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız. Veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağı olmalı; öyle ki, içlerinden gürül gürül ırmaklar akıtmalısın. Yahut iddia ettiğin gibi, üzerimize gökten parçalar yağdırmalısın veya Allah'ı ve melekleri gözümüzün önüne getirmelisin. Yahut da altından bir evin olmalı, ya da göğe çıkmalısın. Bize, okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece (göğ) çıktığına da asla inanmayız. De ki: Rabbimi tenzih ederim. Ben, sadece beşer bir elçiyim”*.¹¹⁷⁻¹¹⁸

---

¹¹⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 110-112.

¹¹⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 122.

¹¹⁷ 17-İsra: 90-93.

¹¹⁸ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 122, 123.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre Kur'an'da mezkur ayeti gören oryantalistler bu ayet üzerinden hazreti Muhammed'in Hz. Musa ve Hz. İsa gibi kevnî mucizelerinin bulunmadığını söyleme fırsatı bulmuşlardır. Asıl maksatları ise hazreti Muhammed'in nebi olmadığını ileri sürmektir. Oryantalistlerin anılan iddialarını gören mısırlı okumuşlar da Batılıların sözlerini doğunun ulemasının fikirlerine tercih etme yoluna girmişlerdir. Halbuki selef-i salihinden İmam Buhari, Müslim, Malik ve Ahmed b. Hanbel ve emsali güvenilir (sika) on binlerce Hadis alimi Kur'an'ı Batılı oryantalistlerden ve onların peşinden giden modern fikirli yazarlardan çok daha fazla okuyor, inceliyorlardı. Mustafa Sabri Efendi kevnî mucizeleri kitaplarında kaydetmiş olan on binlerce Hadis ulemasının gözlerinden Kur'an ile Hadis arasında anılan konuda bir tezat bulunup da bunu fark etmemelerinin imkansız olduğu kanaatindedir. Ona göre Kur'an-ı Kerim mucizelerden hak¹¹⁹, beyyinât¹²⁰, el-âyetu'l-kübrâ¹²¹, sultan¹²², burhan¹²³ ve furkan¹²⁴ kelimeleri ile bahsettiği halde Muhammed Hüseyin Heykel ve Muhammed reşid Rıza gibi bir kısım yazarlar ilgili ayetlerin hüccet içinde hüccet delillerini kabul etmeyip oryantalistlerin iddialarını hüccet edinmişlerdir.¹²⁵

Mustafa Sabri Efendi anılan yazarların Hazreti Muhammed (s.a.v.)'in tek mucizesinin Kur'an olduğunu kabul etmek suretiyle -kendilerince öne sürülen- sünnetullah'a uygun olmama ayıbından kurtulduklarını düşünürlerken bir çelişkiye daha düşmüş olmaktadır. Zira Kur'an-ı Kerim, -yine isimleri geçen yazarların

---

¹¹⁹ Katımızdan onlara **hak** (mucize) gelince: "Bu elbette apaçık bir sihirdir" dediler. Musa: "Size **hak** geldiğinde onun için (hep böyle) mi dersiniz? Bu bir sihir midir? Halbuki sihirbazlar iflâh olmazlar" dedi. (10-Yunus: 76, 77).

¹²⁰ Andolsun ki, biz senden önce kendi kavimlerine nice peygamberler gönderdik de onlara açık deliller (**beyyinât**) getirdiler. (30-Rum: 47). Andolsun ki, biz senden önce kendi kavimlerine nice peygamberler gönderdik de onlara açık deliller (**beyyinât**) getirdiler. (30-Rum: 47). Andolsun biz Musa'ya açık açık dokuz âyet (**beyyinât**) verdik. (17-İsra: 101). Meryem oğlu İsa'ya da deliller (**beyyinât**) verdik. (2-Bakara: 87).

¹²¹ Ve ona en büyük mucizeyi (**el-âyetu'l-kübrâ**) gösterdi. (79-Naziat: 20).

¹²² Musa'da da (ibretler vardır). Onu apaçık bir delil (**sultan**) ile Firavun'a göndermiştik. (51-Zariyat: 38).

¹²³ Ve "Asânı at!" (denildi). Musa (attığı) asâyı yılan gibi deprenir görünce, dönüp arkasına bakmadan kaçtı. "Ey Musa! Beri gel, korkma. Çünkü sen emniyette olanlardansın" (buyuruldu). "Elini koynuna sok; kusursuz, bembeyaz çıkacaktır. Korkudan (açılan) kollarını kendine çek. İşte bu ikisi Firavun ve onun adamlarına karşı Rabbin tarafından iki kesin delil (**burhan**) dir. (diye seslenildi). (28-Kasas: 31, 32).

¹²⁴ Doğru yolu bulasınız diye Musa'ya Kitab'ı ve hak ile bâtılı ayıran hükümleri (**Furkan**) verdik. (2-Bakara: 53).

¹²⁵ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 124.

fikrine göre- adeta içinde ayıp barındırıyor gibi geçmiş peygamberlere ait sünnetullah üstünde harikulade şekilde gerçekleşmiş pek çok mucizeden bahsetmektedir.¹²⁶

Mustafa Sabri Efendi Hazreti Muhammed (s.a.v.)'in tek mucizesinin Kur'an olduğunu kabul eden modernist yazarlara bir itham yöneltip kendilerini müsteşriklere karşılık "gafil mustağripler" olarak nitelemektedir. Ona göre, müsteşrikler İslam Peygamberinin kendisinden mucize talep edildiğinde buna cevap veremeyip aciz kaldığını iddia etmek suretiyle İslam'ı ayıplamakla birlikte Kur'an'ı da mucize saymamaktadırlar. Buna karşılık olarak gafil mustağripler ise müsteşriklerin hücumlarını başka bir hücumla karşılamaktadırlar. Zira bunlar da geçmiş peygamberlerin mucizelerinin mucize sayılmaya layık olmadığını iddia etmektedirler. Mustafa Sabri Efendi, "*Bizzat Kur'an'ın kendi şahadetiyle, hazreti Muhammed'in Kur'an'dan başka mucizesi olmadığını, siyer ve Hadis kaynaklarında hazreti Peygamberin mucizeleri ile ilgili gelen bilgilerin onun adına uydurulduğu iddia eden müsteşrikleri tasdik ettikleri için ben onları mustağripler olarak isimlendiriyorum. Onların müsteşriklere karşılık olarak ortaya koydukları hücumların Kur'an'a hücumu da içerdiği için ben onları "gafiller" olarak nitelemektedirim*" demektedir.¹²⁷

2.8. SÜNNETULLAHIN SABİTLİĞİ BAĞLAMINDA MUCİZE

Mustafa Sabri Efendi mucizelerin vukuunu ispat ve izah sadedinde yaptığı pek çok açıklamalardan sonra -Muhammed Hüseyin Heykel Paşa'da olduğu gibi- eserlerini mütalaa eden bir kısım okuyucuların zihnine gelebileceğini düşündüğü bir soruyu da ele alıp bunun üzerine yorumlar ileri sürer. Eğer mucizeler sünnetullah kanunlarını delen bir hususiyet taşıyor, sünnetullah kanunlarının delinmesi mümkün ve hatta mucizenin mucize olabilmesi için zorunlu temel şartlarından birinin kainatta cari olan kanunların üstünde cereyan etmesi ise Kur'an-ı Kerim niçin sünnetullahta bir değişiklik olmayacağını söylemektedir? Müellifimiz bu soru üzerine yaptığı yorumları şöyle özetlenebilir: Allah'a ve Kur'an'a iman için mucize konusunda sanki Allah'ın yapmaya gücü yetmiyormuş gibi sünnetullahın delinmemesi şartını koşup pazarlık yapan modernistlerde Ebubekir (r.a.) imanı aramak gaflet veya gaflet ediyor görünmektir. Çünkü:

---

¹²⁶ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 126.

¹²⁷ Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 126, 127.

- a) Mucizenin vukuu için sünnetullah kanunlarının delinmesini uygun görmeyenler sanki o kanunları koyanın bizzat Allah'ın kendisi değil de kainatın kendi doğası ve kuralı imiş gibi görmektedirler.
- b) Sanki Kur'an-ı Kerim geçmiş peygamberler eliyle olsa bile kainatta cari sünnetullah üstünde harikulade bir şekilde gerçekleşmiş mucizelerden –anılan yazarlar gibi- bahsetmiyormuşçasına davranmaktadır.
- c) Gerçekleşmiş olduğuna Kur'an-ı Kerim'in şahitlik etmesine rağmen adeta mucizeler üstün akıllılar katında makbul değilmiş gibi davranmaktadırlar.
- d) Mucizeleri kabul etmeyen yazarlar, içinde geçen bir kısım meseleleri kabul etmeksizin Kur'an'a toptan iman etmek adeta iman sayılıp İslam dininde yeterliymiş gibi bir tavır içerisindedirler.
- e) Yukarıda sayılan gerekçe ve açıklamaların tamamını mümkün görüp kabul etmekle sanki Muhammed Hüseyin Heykel Paşa'nın hareket noktasının merkezinde hiçbir değişim ve dönüşüm imkanı olmayan kainat kanunları (sünnetullah) varmış gibi gözükmektedir.¹²⁸

Bahsedilen açıklamalar Mustafa Sabri Efendi'nin modernist düşünceli yazarların mucizeye bakışlarına ışık tutmasına ilaveten Kur'an anlayışlarına da ışık tuttuğu açıktır. Burada dikkat çekici olan husus anılan yazarların Kur'an'da geçen sabık peygamberlerin mucizelerine itiraz yönelmemekle beraber onda geçen -Fil kıssası örneğinde olduğu gibi- kevnî mucizeleri kendi hevalarınca tevil ve tefsirin kabul etmeyeceği uzak yorumlara tabi tutmalarıdır. Ayrıca Mustafa Sabri Efendi'nin Kur'an'da geçen mucizeleri kabul etmeme veya fasit yoruma tabi tutma halini Kur'an'ın bir kısmına inanmama şeklinde yorumlaması dikkat çekicidir.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi Fâtır Suresinde geçen “*Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın. Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın*”¹²⁹ âyeti sünnetullahta bir değişiklik olmayacağını sarîh bir surette beyan edilmesinin mucize inkarına mesnet yapılmak istenmesi üzerine de –yine Muhammed Hüseyin Heykel'in iddiaları üzerinden- yorum yapar. Ona göre eğer Kur'an'ın mezkur sarîh beyanı harikuladelikleri imkansız kılma gerekçesi olarak düşünülürse bu takdirde İbrahim, Musa, İsa, Salih, Süleyman (a.s.) ve diğer geçmiş peygamberlerin mucizeleri şüphe ve uydurma şaibesi altına girmiş olması gerekir. Hatta aynı durum Kur'an'da

---

¹²⁸ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 114-116.

¹²⁹ 35-Fâtır: 43.

zikredilen peygamberlerle sınırlı kalmayıp siyer ve Hadis kaynaklarında bahsi geçen tüm peygamberleri de içine alır.¹³⁰

Sabri Efendi, Allah'ın kanununda asla bir değişme olmayacağını ifade eden ayetin mucize inkarına mesnet yapılmak istenmesi fikrine karşılık oluşabilecek bir başka çelişkili ihtimale daha dikkat çekip eleştiri yöneltmektedir. Ona göre anılan durumda -Muhammed Ferdi Vecdi'ni dediği gibi- Kur'an-ı Kerim'de sabık peygamberlerden bahseden tüm ayetler anlamları anlaşılmaz müteşabihattan sayılacaktır. Fakat böyle bir iddia doğru kabul edilirse bu durumda yine Kur'an-ı Kerim'e muhalefet edilmiş olunacaktır. Zira Kur'an-ı Kerim "*Andolsun geçmiş peygamberlerin ve ümmetlerinin kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır. Bu Kur'an uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat o, kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi açıklayan bir kitaptır. İman eden bir toplum için bir rahmet ve hidayettir*"¹³¹ demektedir.¹³² Geçen ayetten hareketle Mustafa Sabri Efendi, Kur'an-ı Kerim'de peygamber kıssalarını beyan eden ayetlerin müteşabihattan olmayıp yaşanmış ibretlik hadiseleri anlatan muhkem naslar olduğunu görüşü ifade etmiş olmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi sünnetullahta bir değişme olmayacağını ifade eden ayetin mucize inkarına mesnet yapılmak istenip tabiatçıların görüşlerinin ispat edilmesi noktasında Muhammed Hüseyin Heykel'in ilk fikir ortaya koyan kimse olmadığını, aksine bu konuyu ilk ortaya atanların müsteşrikler ve çağdaşçı okumuşların arzularını tatmin etmeye yönelik delil arayışını alışkanlık haline getirmiş Mısır'lı din alimleri olduğunu ifade eder. Fakat müellifimize göre ayet-i kerimenin maksadı onların zannettikleri gibi değildir. Anılan ayet geçmiş kavimlerle ilgilidir. Onlara peygamberler gönderilmiş, mucizelerle desteklenmişler fakat kavimleri kendilerine isyan etmiş ve yalanlamışlardır. Bu konuda değişmeyen sünnetullah ise isyan edip yalanlayan kavimler üzerine azap indirilmesidir. Konu ile ilgili ayet şöyledir: "*Andolsun ki Peygamber kullarımıza söz vermişizdir. Onlar mutlaka zafere ulaşacaklardır. Bizim ordumuz şüphesiz üstün gelecektir. Onun için sen bir süreye kadar onlara aldırma. Onların halini gör. Onlar da göreceklerdir. Azabımızı acele mi istiyorlar? Azap yurtlarına indiğinde, uyarılanların sabahı ne kötü olur!*"¹³³

¹³⁰ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 115-116.

¹³¹ 12-Yusuf: 111.

¹³² Sabri, *Mevkıfu'l-Akl*, c. IV, s. 116-117.

¹³³ 37-Sâffât: 171-177.

Muhammed hüseyin Heykel ve kendisinden önce geçip mezkur ayeti mucize inkarına mesnet yapmak isteyenlerin dayanmaya çalıştıkları ayet budur.¹³⁴

Mustafa Sabri Efendi geçen ayette ifade edilen manaya daha önce bir kaç surede geçmiş bir kaç ayetin delalet ettiğini de ekler. Yukarıda kaydedilen bilgiler müellifimizin meramını anlama noktasında kafi gelebilir ise de meselenin bu gün için de aynı konu bağlamında yapılmakta olan çalışmalarda güncellik taşıyan bir hususiyeti bulunması hasebiyle kendisinin sıraladığı¹³⁵ ayetlerin hepsini burada kaydetmenin tavzih açısından uygun olacağını düşünüyoruz. Konu ile ilgili ayetler şöyledir:

Fâtır Suresinden *“Kendilerine bir uyarıcı (peygamber) gelirse, herhangi bir milletten daha çok doğru yolda olacaklarına dair bütün güçleriyle Allah’a yemin etmişlerdi. Fakat onlara uyarıcı (Muhammed) gelince, bu, onların haktan uzaklaşmalarından başka bir şeyi arttırmadı. Çünkü onlar yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötü tuzaklar kuruyorlardı. Halbuki kişi kazdığı kuyuya kendi düşer. Onlar öncekilerin kanunundan (onlara uygulanandan) başkasını mı bekliyorlar? Allah’ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah’ın kanununda (sünnetullahta) kesinlikle bir sapma da bulamazsın”* ayetleri.¹³⁶

Ahzab Suresinden: *“Andolsun, ikiyüzlüler, kalplerinde hastalık bulunanlar (fuhuş düşüncesi taşıyanlar), şehirde kötü haber yayanlar (bu hallerinden vazgeçmezlerse, seni onlara musallat ederiz (onlarla savaşmanı ve onları şehirden sürüp çıkarmanı sana emrederiz); sonra orada, senin yanında ancak az bir zaman kalabilirler. Hepsi de lânetlenmiş olarak nerede ele geçirilirlerse, yakalanır ve mutlaka öldürülürler. Allah’ın önceden geçenler hakkındaki kanunu budur. Allah’ın kanununda (sünnetullahta) asla bir değişiklik bulamazsın”* ayetleri.¹³⁷

Fetih suresinden: *“Eğer kâfirler sizinle savaşsalar, arkalarına dönüp kaçarlardı. Sonra bir dost ve yardımcı da bulamazlardı. Allah’ın, öteden beri süregelen kanunu budur. Allah’ın kanununda (sünnetullahta) asla bir değişiklik bulamazsın”* ayetleri.¹³⁸

---

¹³⁴ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 117.

¹³⁵ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 117, 118.

¹³⁶ 35-Fâtır: 42-43.

¹³⁷ 33-Ahzab: 60-62.

¹³⁸ 48-Fetih: 22, 23.

İsrâ suresinden: “*Yine onlar, seni yurdundan çıkarmak için nerdeyse dünyayı başına dar getirecekler. O takdirde, senin ardından kendileri de fazla kalamazlar. Senden önce gönderdiğimiz peygamberler hakkındaki kanun (da budur). Bizim kanunumuzda (sünnetullahta) hiçbir değişiklik bulamazsın*” ayetleri.¹³⁹

Mustafa Sabri Efendi sünnetullah ile ilgili ayetlerin bağlamlarının mucizeleri reddedenlerin iddia ettiği gibi Allah’ın kainata yerleştirdiği kanunlar olmayıp geçmiş peygamberler ve kavimleri ile aralarında meydana gelen mücadelede geçerli olan adetullah nizamı olduğunu vurgular. Buradan hareketle Mustafa Sabri Efendi’nin düşüncesine göre, ilgili ayetleri “geçmiş peygamberler ve kavimleri ile aralarında meydana gelen mücadelede geçerli olan adetullah nizamının değişmezliği” yerine “kainat nizamının işleyişinde cari olan sünnetullah kanunlarının değişmeyeceği” şeklinde yorumlayıp mucizeleri inkara mesnet yapmaya çalışmak mezkur ayetleri bağlamından çıkarıp maksadının dışında yoruma tabi tutmak anlamına gelmiş olmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi, sünnetullahın değişmezliği ilkesi ile ilgili ayetleri kendi bağlamları içerisinde anlamlandırdıktan sonra anılan ilkenin mucize inkarına mesnet yapılması durumunda Kur’an içerisinde bir çelişki durumunun mevcut olduğunu iddia etmenin hasıl olacağını söylemektedir. Zira bizzat Kur’an-ı Kerim kendisi bir yandan kainattaki nizam (sünnetullah) üstünde harikulade bir şekilde gerçekleşen peygamber mucizelerinden bahsederken öte yandan “*Andolsun geçmiş peygamberlerin ve ümmetlerinin kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır. Bu Kur’an uydurulabilecek bir söz değildir*”¹⁴⁰ demektedir. Bu durumda Kur’an-ı Kerim’in bir yandan sabık peygamberlerin sünnetullah kanunlarını delerek meydana gelen harikulade mucizelerinden bahsedip öte yandan o mucizelerin gerçek ve ibretlik olaylar olduğuna vurgu yapması anılan mucizelerin gerçek olduğunu gösterir. Aksini iddia etmek, Kur’an’ın ifadelerine ters olmakla birlikte anılan iki hakikatin (Kur’an’ın mucizelerden bahsetmesi ile geçmiş peygamber kıssalarının hakikat olduğunun) çelişik olduğunu iddia etmek anlamına gelecektir.¹⁴¹

---

¹³⁹ 17-İsra: 76, 77.

¹⁴⁰ 12-Yusuf: 111.

¹⁴¹ Sabri, *Mevkıfu’l-Akl*, c. IV, s. 118.

2.9. MUCİZEYE İLİŞKİN TARTIŞMALAR

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Reşid Rıza'nın kevnî mucizeleri red bağlamında ileri sürdüğü birkaç farklı iddiaya cevap verir. Reşid Rıza peygamberlerin mucizelerine imana hazır durumda olanlar iman ettiklerini söylemiştir. Hazreti Musa'nın gösterdiği mucizelere Firavun ve kavmi iman etmemiş, İsrailoğullarının çoğu o mucizeleri anlamamış, onları gördükleri halde buzağıya tapınmışlardır. İman edenlerin çoğunluğu da o mucizelerin sebeplerine akılları erdiremedikleri için inanmışlardır. O mucizelere inananlardan kat kat fazla insan ise sihirbaz, büyücü ve deccal kimselere inanmışlardır. Muhammed Reşid Rıza geçmiş milletlerin tarihi dikkatle okunduğunda putperest toplulukların acayip şeylere güvenmelerinin semavi dinlerin mensuplarından daha fazla olduğunun görüleceğini, onların evliyalarından ve azizlerinden yaptıkları nakillerin enbiya ve mürselinden yaptıklarından çok daha fazla olduğu görülecektir demektedir.¹⁴²

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Reşid Rızanın ileri sürdüğü -mezkur- görüşlerden şu sonuçların çıktığını söyler: Allah'ın, rasulleri elinde gösterdiği kevnî mucizeler anlamsız ve abestir. Zira mucizeler onların peygamberliklerini desteklemekte başarılı olamamıştır. Mucizeler, insanları peygamberlerin davalarının hak olduğuna büyücü, sihirbaz ve deccalların iddialarının hak olduğuna inandıkları kadar inandıramamış, yetersiz kalmıştır. Mezkur gerekçelerin sonucu olarak da Allah'ın (c.c.), akıllara ve zihinlere hitap eden Kur'an'ı gönderinceye kadar mucize seçmekte isabetli davranmadığı sonucu çıkmaktadır.¹⁴³

Ayrıca Muhammed Reşid Rıza'nın "peygamberlerin mucizelerine sadece imana hazır durumda olanların iman ettikleri" gerekçesi Kur'an-ı Kerim de dahil olmak üzere tüm mucizeler için geçerlidir. Mutlak anlamda mucizelere imana hazır olanların iman etmesi de doğaldır. Zira mucizelere iman edenler, hidayetlerini Allah'ın dilediği, anlamalarının önüne engel olarak kalplerinin üstüne Allah'ın perdeler koymadığı kimselerdir. Allah (c.c.) âyet-i kerimde "*İşte böylece biz onu, (inkârcılığı) suçluların kalplerine sokarız. Öncekilerin başına gelenlerden ders almaları*

---

¹⁴² Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 127, 128.

¹⁴³ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 128.

gerekirken onlar hala buna (Kur'an'a) inanmıyorlar”¹⁴⁴ Kur'an'a iman etmeyenleri geçmiş peygamberlerin mucizelerine iman etmeyenlere benzetmiştir.¹⁴⁵

Müellifimiz, Muhammed Reşid Rıza'nın geçmiş peygamberlere iman edenlerle etmeyenler ve sihir ile mucize arasında kurduğu kıyaslama dolayısıyla da eleştiri getirir. Muhammed Reşid Rıza, acayıplikler olarak niteleyip hafifleştirdikten sonra adeta mucizelere inananları basit zihin yapısına sahip (süzzec), inanmayanları da üstün akıllılar (ashâbu'l-ukûli'r-râciha) olarak göstermiş, böylece hataya düşmüştür. Halbuki akıl hafifliği veya üstünlüğü peygambere ve gerçekte Allah'ın mucizeleri olan mucizelerine iman veya yüz çevirme ile ölçülmeliydi. İman eden en yüksek aklın sahibi iken, iman etmeyip yüz çeviren de en ahmak ve en cahil kimsedir. Sonuç olarak; Allah'ın, kalplerini hidayete açtığı kimseler için nübüvvele iman etme noktasında mucizeler yeterli delillerdir. Büyücü ve sihirbazlar elinde zuhur eden sahtekarlıklar mucizelerin kıymetine hâlel getirmez. Bu yüzden sihir ve büyü eseri olan şeyler Firavun'un sihirbazlarını hazreti Musa'nın gösterdiği mucizelere iman etmekten alıkoyamamıştır.¹⁴⁶

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Reşid Rıza gibilerin peygamberlerin mucizelerini sihir, büyü ve sahtekarlıklar gibi işlerle kıyaslayıp onların seviyesine düşürmelerinin hazreti Musa zamanında yaşamış kafirlerin sözlerine benzediğini düşünmektedir. Onların ifadelerini ayeti kerime şöyle anlatmaktadır: “*Musa onlara apaçık âyetlerimizi getirince: 'Bu, olsa olsa uydurulmuş bir sihirdir' dediler*”.¹⁴⁷ Müellifimize göre geçmiştekilerin böyle demeleri ile şu an Batılı düşünürlerin ‘Kur'an Muhammed'in sözüdür’ demeleri arasında bir fark yoktur. Zira Hazreti Musa'nın mucizeleri sihir olmadığı halde Ona iman etmeyenler onların sihir olduğunu iddia ettiler. Aynı şekilde Kur'an-ı Kerim de hazreti Muhammed (a.s.)'in sözü olmadığı halde bu gün Batılılar Kur'an'ın Onun sözü olduğunu iddia etmekte. Batılıların bu iddialarını Kur'an'ın kıymet ve derecesini ‘kesinlikle’ düşürmemesi gerekir. Bu kıyaslamadan yola çıkarak Mustafa Sabri Efendi geçmişte Musa (a.s.) kavminin, bu gün de Muhammed Reşid Rıza'nın söylediklerinin hazreti Musa'nın mucizelerinin kıymet ve derecesini düşürmemesi gerektiğini söyler.¹⁴⁸

---

¹⁴⁴ 15-Hicr: 12, 13.

¹⁴⁵ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 128.

¹⁴⁶ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 128.

¹⁴⁷ 28-Kasas: 36.

¹⁴⁸ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 131.

Mustafa Sabri'ye göre Efendi peygamberlerin harikulade olan kevnî mucizelerini bazen sihir ve büyü gibi şeylerle karışma ihtimali bazen de milletlerin imanını garantilemediği gerekçesiyle eleştirenler mucizenin kavramsal olarak tanımının dışına çıkmışlar, enbiyadan mükelleflerin irade ve ihtiyarı ile uyuşmayıp onları imana zorlayan, imanı gaybilikten çıkarıp, gözle görünürlük derecesine getirip, müminin kafire bir imtiyazı kalmayıp herkesi zoraki imana sokacak bir mucize talep etmişlerdir. Halbuki peygamberin sıdkına delaleti noktasında mucizeleri gören herkesin iman etmesi şartını koymamız gerekmemektedir. Mustafa Sabri Efendi, ayrıca, mucizenin nübüvvet iddiasında peygamberin sıdkına delaletinin akli burhanların Allah'ın varlığına delaletinden daha yukarıda olmadığını ifade etmektedir. Akli burhanların Allah'ın varlığına delaleti çok kuvvetli olduğu halde bu durum sapmış mülhitlere etki etmemektedir. Buna rağmen anılan durum akliselim sahipleri nazarında akli burhanların değerini düşürmemektedir.¹⁴⁹

Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Reşid Rıza'nın mucizelerin kıymetini onlara iman edenlerin sayılarına göre değerlendirip netice olarak geçmiş peygamberlerin mucizelerinin başarısız olduğu sonucuna vardığını ileri sürmektedir. Ona göre Reşid Rıza bunu yaparken yeryüzünde Hıristiyanlık dinine tabi olanların çok büyük sayısal çoğunluğa sahip olup bir kısım Müslüman alim ve yazarların dinleri ile akılları arasına girip kendi peygamberlerinin kevnî mucizelerini inkar ettirdikleri, konu ile ilgili olarak Hadis kaynaklarında geçen rivayetlerden şüphe ettirdikleri, geçmiş peygamberlerin mucizeleri Kur'an'ın garantisi altında olduğu halde onlar hakkında da Kur'an'ları hakkında şüpheye düşürdükleri konusunda gafil görünmektedir. Müellifimiz şöyle der: *“Reşid Rızanın iddia ettiği gibi madem ki mucizelere iman edenler çok büyük oranda azınlık olarak kalmışlarsa yeryüzüne hakim olacak kadar çoğalmış olan Hıristiyanlar neye istinaden dinleri ile bağlanmışlardır? Üstelik hazreti Muhammed'in (s.a.v.) gönderildikten sonra kendi dinleri ile irtibatları da kesilmiş olmasına rağmen yine de bağlılıklarını sürdürmeleri insanların kalplerine Hz. İsa ve Musa'nın mucizelerinin etkisi olmadan mümkün olur muydu?”*¹⁵⁰

Sabri Efendi, *“kevnî mucizelere inanan bizler Kur'an-ı Kerim'e mucizeleri inkar edenlerden daha fazla saygı duyuyoruz”* dedikten sonra Kur'an'ın diğer

---

¹⁴⁹ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 130.

¹⁵⁰ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 130.

mucizelere olan üstünlüğünün onun dışındaki diğer mucizeleri inkar etmeyi gerektirmeyeceği görüşünü ileri sürer. Zira Kur'an-ı Kerim sabık peygamberlerin mucizelerine ihtimam göstermekle dopdoludur.¹⁵¹

Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi, Peygamber Efendimizin mucizelerini diğer peygamberlerin mucizeleri ile karşılaştırma ve karşılıklı mücadele durumuna sokmanın çok tehlikeli bir yol olduğunu, Allah'ın peygamberlerinin arasını ayırmak anlamına geldiğini ve “*Bizler Allah'ın elçilerinden hiç biri arasında ayırım yapmayız*”¹⁵² ayeti kerimesini ifade eden Kur'an-ı Kerim'in metoduna zıt olduğunu ifade eder. Peygamber efendimizin mucizesi olan Kur'an-ı Kerim Allah'ın “sözü” olduğu gibi bütün peygamberler elinde zuhur eden kevnî mucizeler de Allah'ın o peygamberleri destekleyen “fiilleri”dir. Dolayısıyla –müellifimize göre- Allah'ın sözlerini fiillerine üstün görmenin herhangi bir açıklama ve gerekçesi olamaz. Buradan hareketle Mustafa Sabri Efendi, bir kısım peygamberlerin mucizelerini övmek, onlar dışındakilerin mucizelerin kıymetini düşürmenin akıl kârı olmadığını ifade eder. Çünkü her bir mucize kendi zamanına en uygun şekilde gerçekleşmiştir. Mesela; Musa Aleyhisselam'ın mucizesi sihir ve büyüün revaçta olduğu bir zamanda gündeme gelmiş ve sihire galip gelip onu iptal etmiştir. Yine İsa Aleyhisselam'ın kekemeleri ve alaca hastalarını iyileştirip ölüleri diriltmesi tıbbın revaçta olduğu bir zaman diliminde meydana gelmiştir ki Hz İsa'nın mucizeleri sebeplere bağlı olan tıp cinsinden bir şey değildir. Peygamber efendimizin Kur'an mucizesi ise belagatin zirvede olduğu, insanların birbirleri ile edebiyatta yarıştıkları bir dönemde gerçekleşmiştir. Anılan mucizelerin tamamı Allah'ın fiillerinin ve sözlerinin insanların fiil ve sözlerine üstünlüğünü ve yüceliğini temsil etmektedir. Eğer Kur'an-ı Kerim'in kendisi dışındaki diğer mucizelere bir üstünlüğü var ise bu fark asıl olarak icaz sebebiyle değil Kur'an-ı Kerim üzerinde mucizenin vahiy ile birleşmesi sebebiyledir. Halbuki diğer Mucizeler vahiyden ayrı bir şekilde gerçekleşmekle birlikte onlar kendileri dışındaki bir kısım durumlar için kast olunmaktaydı ki o durum da Vahyin Allah tarafından gönderildiğini ispat etmek idi.¹⁵³

Mustafa Sabri Efendi, Peygamber Efendimizin Kur'an-ı Kerim dışındaki mucizelerini inkar edenlerin engebeli bir yola girdiklerini bu yolun da kendilerini

---

¹⁵¹ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 130, 131.

¹⁵² 2-Bakara: 285.

¹⁵³ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 132, 133.

evvela hadis ve Siyer kitaplarını değersizleştirmeye sonrasında ise geçmiş peygamberlerin mucizelerini ve hatta onların nübüvvetlerini değersizleştirmeye kadar götürdüğünü ifade etmektedir. Mucizeleri inkar eden modern düşünceli yazarların yalnızca Kur'an-ı Kerim'i tek mucize olarak görmeleri zahiren Kur'an-ı Kerim'i yükseltmek gibi görünse de aslında doğrudan Kur'an'ın metoduna zıt bir durum olmakla birlikte Kur'an'ın kendisini gözden düşürücü bir görüş olarak ortada durmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in bütün Arap edebiyatçılarına Meydan okuyup Kur'an'daki herhangi bir surenin bir benzerini getirmeleri hususunda kendilerini tahrik ettiği halde onların böyle bir şeyi yapamamalarını Muhammed Reşit Rıza ve benzeri bir kısım modern yazarlar Hz Peygamber aleyhisselamın Kuran'dan başka bir mucizesi olmadığına delil olarak kabul etmişlerdir. Bununla birlikte Hadis ve siyer kitaplarının İslam uleması tarafından hak peşinde koşmak amacından ziyade İslam'a taraftarlık gayesi ile yazıldığını iddia etmişlerdir. Bir kısım Müslümanların hadislerle sabit olan mucizeleri inkar etmek için ortaya attıkları bu iddia bir benzerinin İslam düşmanlarından da gelmesi mümkündür. Zira Kur'an-ı Kerim kendi nazil olduğu zamanda edebiyatçılara kendisinin bir benzerini getirme konusunda meydan okumuştur. Anılan tahaddiye mukabil belki bazı edebiyatçılar Kur'an'a muaraza edebilmişlerdir. Fakat doğuda ve batıda İslam'ın ilk doğuş ve gelişim zamanlarında herhangi bir kitapta bu durum kaydedilmemiştir. Bu durumda Kur'an-ı Kerim'in, muarızlarına meydan okuyup da herkesi susturduğu ve kendisine hiçbir şekilde muaraza edilemediği meselesi şüphelere maruz kalmış olabilecektir.¹⁵⁴

Mustafa Sabri Efendi, önem bakımından Sünnet, Kur'an, mucizeler ve İslam ile ondan önceki semavi dinlerin birbirinden ayrı geri tutulmaması kanaatindedir. Bunlardan herhangi biri ile ilgili olarak ileri sürülecek şüphenin diğerlerini de etkileyip gözden düşüreceği görüşündedir. O, konu ile ilgili olarak İslam adına konuşan yazarlara şöyle seslenmektedir: *“Ey İslam lisanı ile konuşanlar! İnsanlara ölçüsüz, mizansız konuşmalar yapmayınız. İslamiyetin diğer semavi dinler üzerine olan en seçkin tarafı diğer dinlerin tamamını ihtiva ediyor olmasıdır. Geçmiş semavi dinlerden herhangi bir tanesine bir şüphe sokulduğunda bu şüpheden İslam da etkilenir. O dinlere karşı yapılan düşmanlıklardan İslam dini salim kalmaz. Sizler Kur'an-ı Kerim mucizesini yüceltme adına geçmiş peygamberlerin mucizelerini hafifleştirip*

---

¹⁵⁴ Mevkıfu'l-Akl, c. IV, s. 133, 134.

basite almayınız. Kitabın değerini yükseltme adına da sünneti hafife almayınız. Kitap sünnetten da ayrılamadığı gibi Kur'an'da Tevrat ve İncil'den ayrı tutulamaz.”¹⁵⁵

Mustafa Sabri Efendi, mucizelerin inkâr edenlerin ileri sürdükleri gerekçelerden bir tanesine de Zeki mübarek in görüşleri bağlamında daha dikkat çeker. Ona göre, nübüvvetin kesbi olduğunu iddia etme taraftarlarını –ki Zeki Mubarek bunlardandır- kâinata geçerli olan sünnetullah kanunlarının dışına çıkmış olması memnun etmez. Fakat aslında bizatihi nübüvvetin kendisi sünnetullah kanunları üzerinde gerçekleşen bir mucizedir. Bu sebeple nübüvvetten hoşlanmayanlar mucizeden de hoşlanmayacaklardır. Mustafa Sabri Efendi, nübüvvet ve mucize meselesindeki ihtilafın kökeninin bu söylenenden daha derin olduğu kanaatindedir. Zira her iki konu temelde esrar ve gaybiyata dayanmaktadır. Bu yüzden Allah (c.c.), kitabının baş tarafında hidayete ermiş olanların sıfatlarını sayarken bunların en başında gayba iman etmeyi zikretmiştir: “*O kitap (Kur'an); onda asla şüphe yoktur. O, müttakiler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir. Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar.*”¹⁵⁶

3. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Mucize meselesi çalışmaya konu olan iki müellifin üzerinde yoğun açıklamalar yaptıkları bir konudur. Konunun günümüzde güncelliğini koruduğu da bilinmektedir. Bu nedenle müelliflerimizin Mucize meselesi etrafında ileri sürdükleri görüşler burada ayrıntılı bir şekilde özetlenecek gerek görülen yerlerde de ayrıntıya girmeksizin mukayese yapılacak yahut görüş beyan edilecektir.

3.1. FERİD VECDİ’NİN MUCİZE ANLAYIŞI

Muhammed Ferid Vecdi’nin mucize görüşü, çağdaş dünyaya dinin takdimi, mucizenin imkânına yönelik güncel tartışmalar ve yeni ilmi kelim arayışları bağlamlarında önemlidir. Özellikle de kendisinin yeni arayışlarına karşılık klasik nübüvvet görüşlerini savunmacı yaklaşımla ele almış olan Mustafa Sabri’nin yoğun ve

---

¹⁵⁵ Mevkıfu’l-Akl, c. IV, s. 138.

¹⁵⁶ 2-Bakara: 1-3.

sert eleştirilerine maruz kalmış olması her iki âlimin görüşlerinin karşılaştırmalı olarak sunumunun günümüzde konu ile ilgili olarak yürütülen tartışmalara ışık tutacak pek çok verileri içinde barındırmaktadır.

Gerek Mustafa Sabri Efendi'nin kendisine yönelttiği eleştiri ve ithamlarda gerekse Muhammed Ferid Vecdi'nin kendi eserlerinde yazdığı ilgili bahisler okunduğunda müellifimizin, geçmiş peygamberlerin mucizelerini kabul ettiği fakat Hz. Muhammed'in hissi mucizelerini hem kabul etmiyor hem de kabul ediyormuş gibi gözüktüğü, duruşunun çelişkili gibi gözüktüğü anlaşılmaktadır. Fakat mucize ile ilgili pek çok muhtelif eser ve makalelerinde yazdıklarının tamamı bütüncül bir bakış ile görülüp incelemeye tabi tutulduğunda mucize konusunda birbirinden farklı gibi gözükken üç bakış açısı ortaya koyduğu görülmektedir. Şöyle ki:

- a) Hz. Muhammed'in mucizesi yoktur. Onun mucizesi akıl, nazar, tefekkür, ilim ve kainatı inceleyip istidlalde bulunmak ve medeniyet oluşturmaktır.
- b) Hz. Muhammed'in tek mucizesi Kur'an'dır.
- c) Hz. Muhammed'in mucizeleri vardır.

Vecdi'nin mucize anlayışının net bir şekilde belirlenmesi bir yandan müellifimizin maksadının doğru bir şekilde anlaşılmasına vesile olacak diğer yandan Mustafa Sabri Efendi'nin kendisine yönelttiği ağır itham ve eleştirileri de mihenge vurmaya, tadil ve tashih etmeye sebep olacaktır.

Mucize kavramı için Muhammed Ferid Vecdi'nin yaptığı tanım şöyledir: "Mucize; Allah tarafından gönderilmiş nebinin elinde peygamberliğinin hak ve doğru olduğuna delil olmak üzere zuhur eden harikulade durumdur". Müellifimizin yaptığı mucize tanımını tek başına onun mucizeyi inkar etmediğine işaret eden sarih bir göstergedir.

Ferid Vecdi, mucizelerin varlığını kabul etmekle birlikte onların "geçmiş" peygamberler elinde zuhur ettiğini söylemekte, görüşüne mesnet olarak da eski zamanlarda yaşayan insanların bilinç düzeyleri etrafında yorumlar yapmaktadır. O çağlarda çocukluk evresini idrak etmekte olan insanoğlunun bilinç düzeyleri kaba idi ve hayal dünyalarını etkileyen olaylardan etkilenmekteydiler. Peygamberler, kavimlerini kanun ve şeriate ancak mucizeler göstermek suretiyle itaat ettirebiliyorlardı. Onların iman etmeleri için tabiat kanunlarını bir süreliğine iptal ederek ortaya çıkan harikulade olayları görmeleri yeterliydi. Geçmiş Peygamberlerin

“en bariz özellikleri” insanların, sırrını kavrayamayacakları, karşısında hayret ve dehşet içerisinde kalacakları mucizelerle donatılmış olmalarıydı. İnsanlar, gördükleri mucizeler vasıtasıyla peygamberlerinin sadık olduğuna ve kendisine tabi olunmasının zorunluluğuna delil bulmuş oluyorlardı.

Muhammed Ferid Vecdi'nin yaptığı mezkur yorumdan geçmiş çağlarda insanlara din anlatımının “hareket noktasına ve ikna merkezine” peygamberlerin kavimleri ile iletişim ve anlaşma biçiminin odak noktasına mucizeleri yerleştirdiği anlaşılmaktadır ki bu husus onun mucizelere bakışında temel hareket noktalarından biridir. Vecdi, Hz. Muhammed'in mucizeleri ile ilgili olarak da aynı noktadan hareketle farklı sonuca çıkacaktır ki bu durum aşağıda ayrıca değerlendirilecektir.

Vecdi, nübüvvetle ilgili bir başka tespit olarak da geçmiş kavimlerin, peygamberlerini Allah'ı (c.c.) unutacak derecede yüceltip Allah'ın oğlu derecesine yükseltmelerinin en büyük sebebi olarak da mucizeleri görmektedir. Ona göre geçmiş kavimler, mucize gösteren nebilere adeta tapınmakta ve ilahlaştırma yoluna gitmektedirler.

Vecdi bu görüşünü kaydederken eğer Hıristiyanlık âleminin hazreti İsa'yı yüceltmesine dair bir tespit olarak söylemiş ise bu bir görüştür, saygı duyulabilir. Lakin mucizeler noktasında bir zaaf ve inkâra kapı aralayacak bir nokta olarak değerlendiriyor ise bu takdirde itiraz edilecek bir görüş beyan etmiş olmaktadır. Çünkü mucize ve arka planında bulunan Allah, Din, nübüvvet ve şeriat gibi hakikatler doğası itibariyle Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar tüm enbiyada aynıdır. Kendisi Hz. Muhammed'in mucizelerini kabul ettiğine göre tüm peygamber mucizeleri için aynı hükmü vermek imkânsızdır. Zira mucizeler üzerinden geçmiş peygamberler için dile getirdiği ilahlaştırma eylemi Hz. Muhammed'den günümüze kadar geçen on beş asra yakın süreç içerisinde tarihin hiçbir döneminde kaydedilmiş değildir. Ayrıca din müntesiplerinin mucizelere ve dinin tüm hakikatlerine bakışının merkezinde münkirlerin kişiler, muhitler ve çağlara göre değişen pek çok muhtelif inkâr gerekçeleri değil, dinin doğası ve hakikati bulunmalıdır. Mucize, dine ait bir hakikattir ve anılan iddia mucizeleri kıymetten düşürmemelidir.

Düşünürümüze göre son çağlarda ilmi birikimin artması ile şüpheler çoğalmıştır. Maddeci felsefenin etkisiyle insanlar hissedilir delillerin desteklemediği her şeyi inkâr etme yoluna gitmiş, Dini mitoloji saymış, mucizeleri inkâr eder

olmuşlardır. Ona göre ayrıca modern çağ insanı ispartizma ve ruh çağırma deneyleri sebebiyle de mucizeleri inkâr etmeye yönelmiştir. Anılan deney sahiplerinin nübüvvet iddia etmeksizin tabiat kanunları dışında yaptıkları harikulade işleri cahil birisi görse belki de en büyük mucizeler cümlesinden olarak kabul edebilecektir. Vecdi'ye göre, onların yaptıklarının eşyanın zahirine bakarak hüküm verenler nazarında mucizelerin kıymetini düşürdüğü de kesindir.

Müellifimizin ileri sürdüğü bu görüş isabetli gözükmemektedir. Son çağlarda şüphelerin artması doğru olmakla birlikte mucize inkârcıları tüm peygamberler zamanında bulunduğu da bir vakıadır. Ulema, mucize ile sihirbazlık türü eylemleri kıyaslamış, aralarındaki farkları açıklamış, ayrıca mucizenin meydana gelişinin nübüvvet mukârin olması ile şartını vurgulamışlardır -ki Vecdi'nin de belirttiği üzere ispartizma ve ruh çağırma eylemlerini yapanlar nübüvvet de mucize de iddia etmemişleridir-. Ayrıca ispartizma deneylerinin mucizeyi değerden düşürebileceği iddiası tüm peygamberlerin mucizeleri için de geçerli olabilir. Zira onların zamanlarında da sihirbazlık ve benzeri durumlar mevcuttu. Anılan durumu mucizeleri zaafa uğratan bir hal olarak görmek yerine mucizenin onlardan farkı vurgulanıp ispatı cihetine gidilmesi daha tutarlı bir tavır olurdu. Mucizelerin imkân ve vukuuna dair gösterilmesi gereken Müslümanca tavrı inkârcılar belirlememelidir. Mezkûr yorumları Muhammed Ferid Vecdi'nin yaşadığı çağa inancından ve değerlerinden hareketle şekil vermesi gereken bir düşünürün yaşadığı çağdan etkilenmesine, belki de aşağılık duygusuna kapılmasına örnek teşkil edebilecek bir görüntü vermektedir.

Vecdi, bu gün mucizelerin imkân ve vukuunu materyalistlerden başkasının inkâr etmediği kanaatini ileri sürüp delil olarak da ruh deneylerini göstermektedir. Ona göre ruh deneyleri tabiat kanunlarının tabii, maddi sistemi üzerinde hüküm süren başka kanunların mevcut olduğunu göstermektedir. Anılan deneyler mucize babından değildir fakat onlarda madde üstü bir güç gözükmektedir. Ruhsal deneylerle gerçekleştirilen harika olaylar tabiatta cereyan eden kanunların bir süreliğine de olsa durdurulması ve değiştirilebilmesinin imkân dâhilinde olduğunu göstermektedir. Anılan noktada Vecdi, peygamberler ile sıradan insanlar arasındaki ruh ve fitrat farklılığına dikkat çeker. Peygamberler normal insanların ortaya koydukları gayret ve akıl kabiliyetinin ulaşamayacağı ruh temizliği ve fitrat mükemmelliğine ulaşmış kimselerdir. Buradan hareketle, anılan madde üstü güç eğer sıradan insanlardan birinin aracılığı vasıtasıyla ortaya çıkabiliyor ise aynı gücün Allah tarafından gönderilmiş

peygamberler eliyle zuhur etmemesinin düşünülemez. Vecdi'ye göre mezkûr deneyleri anlayıp tasdik edebilmek için insanın içine hapsediği duyular kafesinden kurtulması gerekir.

Ferid Vecdi'nin mucizelerle ilgili açıklamalarına genel olarak bakıldığında onları geri plana ittiği görülmekte iken bir yandan da savunmaya ve aklileştirmeye çabaladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, kendisi Batı'da yapılmış ruh deneylerinin en azından avam nazarında mucizeleri gözden düşürücü bir mahiyet gösterdiğini savunurken diğer yandan aynı deneyleri mucizeleri ispatlayıcı veriler olarak görmesi açık bir tenakuz gibi durmaktadır.

Vecdi, bir yandan son çağlarda Avrupa âlimlerinin, geçmiş tüm peygamberlerin bütün mucizelerini inkâr etmelerini büyük bir aşırılık olarak görürken öte yandan onların akıl nuru ve ilmi delilden başka bir şeye inanmanın faydasız olduğu görüşüne sahip olmakta isabetli olduklarını da ileri sürüp modern çağın mucizelere ihtiyaç duymayacağı görüşünü dillendirir.

Bu görüş de müellifimizin çelişkili yaklaşımlarından biridir. Zira mucize olmak bakımından ilk peygamberden son peygambere kadar gösterilen harikalıkların mahiyet, hakikat ve tabiatlarında bir değişiklik yoktur. Geçmiş peygamberlerin mucizeleri kabul edildikten sonra modern çağın verilerinden hareketle son peygamberin mucizesini reddedip öncekileri kabul etmek bir çelişkidir ki müellifimizin de son peygamberin mucizelerini inkâr etmediğine dair sarıh beyanları mevcuttur. “Akıl nuru ve ilmi delilden başka bir şeye inanmanın faydasız olduğu” fikri ise haddi zatında İslam'ın tabiatında olan bir prensip ve metottur. Anılan iddia İslam'dan ziyade Hıristiyanlığın doğasına uygun bir iddiadır. Zira İslamiyet dogmatik ve akıl dışı bir din değildir. Tüm hükümlerini akla “kapı açarak” ileri sürer.

Ferid Vecdi'ye göre Hz. Muhammed'in gönderildiği dönemde yaratıcının hikmeti insanlara mucizelerle değil, akıl, ilim ve duyuların verilerine göre sevk eden bir peygamber göndermiştir. İnsanlar eski çağlarda peygamberlerine “mucizen nedir?” sorusunu yöneltirler iken Hz. Muhammed'den sonra “akli delilin nedir?” diye sormaya başlamışlardır. Bu gün delil, iman için mucizelerden daha yeterli olmaktadır. Vecdi'ye göre, İslam peygamberi, harikulade mucizelerle değil, hikmet, kesin söz, bâtılı yok etme, tebliğ ve doğru yaşantı vesilesi ile ruhlar ve akıllar üzerine galip gelme merkezlidir.

Vecdi'nin, mezkûr yorumunda peygamberlerin yaşadıkları dönemlerin fikri hususiyetlerine dikkat çektiği görülmektedir ki bu noktada bir derece haklıdır. Anılan durum, müellifimizin mucizeleri kabul etmediği şeklinde anlaşılıp eleştirilmesine kapı aralamışsa da o, hem geçmiş peygamberlerin hem hazreti Muhammed'in mucizelerini kabul edip savunmuştur. Fakat müellifimizin, çağlara göre insanların peygamberlerden talepleri konusuna dair yaptığı değerlendirme kendisine karşı yapılabilecek mülahazalara da kapı aralamaktadır. Şöyle ki: Kur'an nassı ile sabit olduğu üzere, muhatapları, Hz. Muhammed'den mucize talep etmişlerdir. Bu gün Hristiyanlar da Hz. Muhammed'in mucizeleri bulunmadığı iddiasını ileri sürmüşlerdir ki bu da çağdaş insanın mucize talebi olarak görülmelidir. "Delil, iman için mucizelerden daha yeterli olmaktadır" diyen Vecdi'nin Kur'an'ın Hz. Muhammed'in en etkili -akli- mucizesi olduğunu savunması konu ile ilgili olarak kendisi ile çelişmesidir. Mezkûr değerlendirmesine nazaran müellifimizin modern dünyaya din anlatımı noktasında çağın verilerini tasvir etmede haklı ve güçlü fakat dine dair argümanları savunmada zaaf taşıdığı görüntüsü vermekte olduğu söylenebilir.

Vecdi, Hz. Muhammed'in icraat ve inkılaplarını mucize saymaktadır. Ona göre, icraat ve inkılapları Hz. Muhammed'den kıyamete kadar mucize olarak yeterlidir ve hatta mucizelerin en üstünü ve en devamlısıdır. Ona göre anılan durum Batılı bir kısım büyük filozofun Müslüman olmasına sebep olmuştur.

Düşünürümüz, bir yandan itiraz edenler noktasından bakarak mucizeleri zayıf görüp geri plana iterken diğer yandan Hz. Peygamber'in icraatlarını mucize saymaktadır ki bu bir çelişki halidir. Ayrıca icraatlarına bakarak Müslüman olanları da Hz. Peygamber'in vahiy aldığına ve sıdkına delil gösterdiği müşahede edilmektedir. İcraatlarına bakarak Hz. Peygamber'e inanan az sayıda gayrimüslim filozofa karşılık inanmayanların sayısı çok daha fazla olduğu göz önünde bulundurulduğunda Vecdi'nin ileri sürdüğü delil güçlü gözükmemektedir.

Ferid Vecdi'ye göre Hazreti Muhammed, elinde zuhur eden mucizeleri davetine esas ve temel yapmamıştır ki bu görüşe katılmamak mümkün değildir. Zira hazreti Peygamber, Kur'an'ın da beyanına göre "ancak bir beşer" dir. Harikuladelikler üzerinden icraat yapan beşer üstü bir varlık olsaydı insanlar kendisini takip ve taklit etmekte aciz kalırlar, inkarlarına da bahane bulmuş olurlardı. Mucizeler ise çok hususi

ve ender durumlara mahsus olmak üzere tahaddi, ikram ve inayet şeklinde zuhur etmiştir.

3.2. MUSTAFA SABRİ’NİN MUCİZE ANLAYIŞI

Mustafa Sabri Efendi’nin, nübüvvet meselesi etrafında Mısır merkezli olarak ‘yeni’, ‘modern/ist’, ‘asri’ ve ‘çağdaş’ kelimeleri ile nitelediği görüşleri ele alıp eleştiriye tabi tuttuğu ve bunlara karşı reddiyeler yapıp İslam akidesini savunmaya yönelik yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Müellifimize göre, çağdaşçı yazarların en önemli özellikleri kevnî mucizeleri inkar etmektir. Anılan taifenin hazreti Muhammed’i harikalıklardan soyutlayıp dahi olarak kabul ve takdim etmeye çalıştıklarını iddia eder, anılan isimlere muhtelif ithamlar yöneltir ki bunların her biri aşağıda müstakil başlıklar altında ele alınacaktır.

Sabri Efendi, Mısır’lı yazarların Hz. Peygamber’in kevnî mucizelerini inkar ederken amelî ahkâmın temeli olan akide açısından doğrudan Dinin kendisine karşı çıkmak istediklerini ileri sürer. Ona göre çağdaşçı yazarlar Dinin Kur’an ve Sünnet ile sabit olan akaidinin değiştirilmesi ve yenilenmesine cesaret etmektedirler.

Mustafa Sabri Efendi’ye göre mucizelerin çökmesi ile peygamberlerin nübüvvetleri de çöker. Çünkü nübüvvet ile mucize arasında kainatta cari olan kanunlara uygun olmama illeti müşterektir. Bu yüzden nebi tarifi Muhammed Abduh’un elinde vahiy, melek, kitap ve mucize gibi nübüvveteye ait özelliklerden soyutlanmış olarak gerçekleşmiştir. Anılan tarifi sonucunda da çökmüş olan nübüvvet modern yönelim sahiplerinin elinde dehaya dönüşmüş olacaktır. Sabri Efendi’ye göre, Mısır’ın gizli gibi görünen fakat aşikar bir şekilde nübüvveti kabul etmeme hali olarak ortada durmaktadır. O, mucizeleri inkar ettiği gerekçesiyle Muhammed Ferid Vecdi’yi mühlitlerden, hatta önde gelenlerinden biri olmakla suçlamıştır. Ferid Vecdi, bilimsel tecrübe ile desteklenmemiş gaybî meselelere önem vermemektedir. Anılan gaybî meselelere yaratıcı, ahiret, nübüvvet, vahiy, mucize ve ölümden sonra gerçekleşecek olan ahiret ahvalleri girmektedir. Müellifimize göre Hz. Peygamberin tek mucizesinin Kur’an olduğu iddiasını öne sürenler -şimdilik açıkça söyleyemeyip yalnızca mucize inkar etme cüreti gösteriyor olsalar da- aslında toptan nübüvveti inkar etme amacındadırlar. Hatta mucizeleri inkar etmek yalnızca

nübüvvetin değil Allah'ın varlığının da inkarına kapı aralayacak tehlikeli bir sonuç doğurmaktadır.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre modernistlerin nübüvvet inkârı iddiasının kesindir. Çünkü onlar, mucizeleri, kâinatta cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden olduğu gerekçesiyle inkâr etmektedirler. Halbuki kâinatta cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden olmak noktasında mucize ile nübüvvet birbirinin aynıdır. Onlar belki mucizeyi kâinatta cârî olan sünnetullahı delen gaybî meselelerden biri olarak değil de mucize olmayan olayları mucize imiş gibi saymak suretiyle kabul ve itiraf ediyor olabilirler. Bu noktada müellifimiz, Muhammed Ferid Vecdi'nin Bedir harbinde meydana gelen gerçek mucizeler ile bir kısım harika olayları birbirine karıştırıp çelişkili açıklamalar yapmasını örnek olarak zikretmektedir. Ona göre Ferid Vecdi kitabına “İlim ve Felsefe Işığında Siret-i Muhammediyye” ismini vermiş fakat isimdeki çelişkiye dikkat etmemiştir. Zira tabiat kanunlarına zıt olarak gerçekleşen harika durumları kabul etmekle çağdaşçı yazarlar arasında kabul gören ilim ve felsefenin uyum sağlaması mümkün değildir. Sabri Efendi'ye göre Vecdi mucizeleri kabul ile inkar arasında hilekarlık yapsa da aslında içinde mucizeleri de barındıran hakiki harikalıkları inkar etmede sabit kademdir.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, mucizeler nübüvvetin hakiki alametlerindedir. Nübüvvetle mucize arasında telazum ilişkisi vardır, ikisi karşılıklı olarak birbirini gerektirmektedir. Nübüvvet mucizesiz olamayacağı gibi mucize de nübüvveysiz olamayacaktır. Bu noktadan mucizeleri inkar etmek zorunlu olarak nübüvveti inkar etmek anlamına gelecektir.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre Allah'ın varlığı, Peygamberlerden duyulmasa bile akıl yolu ile idrak edilip bilebilecek meselelerdendir. Fakat nübüvvet meselesi insanlığa Allah (c.c.) tarafından gönderilmiş olup, mucizelerle desteklenen peygamberlerin haber vermelerine istinaden bilinip iman edilen sem'iyat meselelerindedir. Ona göre varlığı sem' yoluyla sabit olan bir şey, varlığı akıl yoluyla sabit olan bir şey gibi değildir. Öncelikli olarak Allah'ın varlığı zorunlu akli delil ile ispat edilir. Peşinden nübüvvet, mucizeler ve ahiret gibi sem'iyat meselelerinin “imkanı” Allah'ın varlığı üzerine bina edilmiş akli delil ile ispat edilir. Daha sonra sem'iyatın “vukûu” mucizelerle desteklenmiş peygamberlerin haber vermesi ile sabit olur.

Mezkûr açıklamaları müellifimizin, nübüvvetin delil kuvvet bakımından uluhiyyet kadar güçlü ve müstakil delile sahip olmayıp Allah'ın varlığından güç aldığı kanaatinde olduğunu göstermektedir. Zaten onun nübüvvet ve mucizeye ilişkin ileri sürdüğü deliller genelde Allah, kudreti ve hikmeti merkezli olarak gelişmektedir. Ona göre, hikmeti gereği peygamber gönderen sonsuz kudret sahibi kainat Hâlıkı elçisini desteklemek için mucizeler yaratmaya da kâdirdir. Müellifimizin konuya ilişkin delillendirmeleri Ehli Sünnetin nübüvvet anlayışı çerçevesi içerisindedir.

Sabri Efendi'ye göre Nübüvvet ve mucize meselesi yalnızca Allah'a iman eden kimseler muhatap alınarak konuşulabilecek bir meseledir. Allah'ın varlığına iman etmeyenlerle nübüvvet ve mucizeleri konuşmanın anlamı yoktur. Her şeye gücü yeten Allah'ın varlığı sabit olduktan sonra nübüvvet ve mucizenin imkanını ispat etmek çok kolay olacaktır. Allah'ın kudretinin her şeyi kapsayacak şekilde umumi oluşu akli imkan dairesi içerisindeki her şeyi yapmaya gücünün yetmesi demektir. Nübüvvet ve mucizeleri inkar edenler bunu yaparken imkan ve imkansızlığı gökleri ve yeryüzünü toptan yıkıp yeniden inşa edebilecek olan kudret-i İlahiyyeyi değil de insanın güç ve kudretini esas alarak yapmaktadırlar. Allah'ın (c.c.) sonsuz güç ve kudreti ile birlikte varlığı kabul edildikten sonra nübüvvet ve onunla doğrudan ilintili olan mucize meselesini kabul etmek son derece kolay ve normal olacaktır. Zira gökleri ve yeryüzünü hiç yoktan ve kimseyi taklit etmeden ilk defa bizzat kendisi yaratmış (Fâtır) olan Allah'a yine kendi yarattığı Âdemoğluna kendi içlerinden bir peygamber gönderip ona vahiy etmesi ve onun elinde asadan yılan yaratmak gibi harikuladelikler yaratması zor gelmez. Çünkü asayı da yılanı da bütün alemleri de hiç yoktan ilk defa yaratan O'dur.

Sabri Efendi, ayrıca, Allah'ın asayı da gökleri ve yeryüzünü de ilk yaratmasının mucize olarak kabul edilmeyip inkarla karşılanmamış olmasına dikkat çekmektedir. Bu noktadan hareketle müellifimizin kainat ve içindekilerin yaratılmasının mucize oluşu ile peygamberlerin ellerinde yaratılan mucizelerin "yaratıcıları" açısından benzerlik ve eşdeğerliğine dikkat çekip ilkinin kabul edildiği halde ikincilerin inkarla karşılanmasını garipsediği anlaşılmaktadır. Zira her iki tarz mucizenin de yaratıcı Allah'tır. Eğer kainat varsa bu kainatı yoktan var eden bir kudret vardır ve aynı kudrete kainat içerisindeki cüzi eşyayı değiştirmek zor gelmeyeceği gibi aksine çok kolay gelecektir. Sabri Efendi'ye göre kainatı yaratan sonsuz kudretin ondan her hangi bir şeyi kaldırmak veya ona her hangi bir şey eklemekten aciz kalamayacağı çok açıktır.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre nübüvvet ve mucize meseleleri modern İslam düşüncesi sahiplerinin iddialarına uygun bir şekilde gerçekleşmiştir. Ona göre, nübüvvet meselesine her ne kadar vücut ve mantıksal zorunluluk ifade edecek derecede bir delil ortaya konulmasa da peygamberliğin modernistlerin ilmi delil saydıkları tecrübe/deney deliline dayanmaktadır. Müellifimize göre nübüvveti her ne kadar peygamberin sadece kendisi tecrübe ediyor olsa da peygamberin dışındakiler onun nübüvvetini gördükleri mucizeleri vasıtasıyla tecrübe etmektedirler. Dolayısıyla peygamber dışındakiler tarafından tecrübe edilmiş olan mucizeler doğrudan onun nübüvvetini tecrübe etmek anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Sabri Efendi'ye göre mucizenin peygamberlikten ayrılması mümkün olmayan bir hususiyet olduğu ortaya çıkmaktadır. Ona göre, bir insanın gerçek peygamber olduğunun mucize dışında hakiki bir alamet bulunmamaktadır.

Peygamberliğin tecrübe ve müşahade ile sabit olmasına dair Sabri Efendi'nin ileri sürdüğü görüş ve deliller makul gözükmektedir. Zira vahyin gelişi esnasında sahabenin Hz. Peygamber üzerinde müşahade ettikleri olağan dışı değişimler, Bedir harbi örneğinde olduğu gibi savaş öncesi verdiği haberlerin çıkması ve pek çok hissi mucizelere şahit olmaları mucize ve nübüvvetine dair tecrübe/deneylere örnek olabilir.

Sabri Efendi, hissi mucizeleri inkar etmenin vahyi ve Kur'an'ı inkara kapı aralayacağı görüşündedir. Zira vahiy başlı başına bir mucizedir. Peygamberlerin peygamberlikleri öncelikli olarak vahiy ile başlamaktadır. Vahiy her ne kadar tehaddi ile birlikte bulunmaması sebebiyle bir mucize değil ise de harikulade olması açısından bir mucizedir ve mucize inkarcıları mucizeleri harikulade olmaları açısından inkar etmektedirler. Pek çok Kur'an ayeti Hz. Peygamber'e Kitabın mutlak vahiy eseri olarak inzal edildiğini ifade etmektedir. Nazil olan Kitap kainatta cari tabiat kanunlarını delmiş ve modernist yazarların Peygamber için çizdikleri tabiat sınırlarının dışında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla müellifimize göre hissi mucizeleri inkar etmek, hissi mucizeler tarzında gelişen vahiy ve kitap hakikatlerini inkara kapı açacak, dolayısıyla da kitap iddiası ile gündeme gelmiş olan tüm peygamberleri ve ona bağlı olarak Din ve hatta Allah'ın inkarına kadar gidecek bir inkar kapısının aralanmasına sebep olabilecektir.

Müellifimizin mezkur görüşleri mucize inkarının vahiy ve kitabı da inkarı gerektirmesi anlamında yürüttüğü mantığa katılmamak mümkün değildir. Zira vahyin

geliş tarzı da olağan üstüdür ve mucizedir. Zaten hissi mucizeleri kabul etmeyenler kendileri Kur'an-ı Kerim'i akli "mucize" olarak kabul etmektedirler. Kur'an'ı mucize olarak kabul ettikten sonra pek çok makul gerekçesi olan hissi mucizeleri inkar etmek makul ve mantıklı olmasa gerektir. Günümüz ateistlerine yahut İslamı kabul etmeyen Batılılara bakıldığında onların olağanüstü olmak bakımından Kur'an ile diğer mucizeler arasında herhangi bir ayırıma gitmeyip bunların tamamını birlikte inkar ettikleri de açıkça görülmektedir ki bu hususa Mustafa Sabri Efendi de değinmektedir.

Sabri Efendi düşüncesinde Allah, peygamber ve mucize arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Allah var olduğuna göre kesinlikle O'nun rızası, emir ve yasaklarını insanlara ulaştıracak peygamberleri de olmalıdır. Peygamberlerin Allah'la olan ilişki de olağanüstü mucizelerin gerçekleşmesi yoluyla garantilenmiş olmalıdır. Allah'ın emir ve yasaklarını tazammun eden Dinin başlangıç noktası ise sadece Allah'a değil, Peygambere imandır. Bu durumda *"Eğer peygamber bulunmazsa insanları Dine kim davet edecektir? Peygamberle birlikte kendisinin Allah'ın rasulü ve nebisi olduğunu gösteren Allah tarafından verilmiş –mucize adını taşıyan- bir alamet bulunmazsa onun nebilerden biri olduğu nereden bilinebilecektir?"*.

Yaptığı açıklamalardan Sabri Efendi'nin insanları dine ve Allah'a yönlendirme noktasında istidlal mantığı açısından "evvela mucize, peşinden nebi, sonrasında da Allah" şeklinde aşağıdan yukarı doğru ilerleyen, eserden müessire geçiş tarzında ifade edilebilecek bir akıl yürütme metodu icra ettiği sonucu çıkmaktadır.

Ayrıca Şeyhülislam, peygamberlerin yaratılıp insanlara elçi olarak gönderilmeleri ile aklın yaratılıp insanlara "rehber olarak verilmesi" arasında da bir benzerlik görmektedir. Şöyle ki: Akıl en büyük bir mucizedir ve Allah tarafından kullarına gönderilmiş ilk elçidir. Evvela en büyük mucize ve elçi olan aklın yaratılmasına bakılmalı. Sonra yine Allah'ın insanlara bir peygamber göndermesi ve ilk "genel elçi" (akıl) vasıtasıyla yaratıcılarını bilmeleri için o elçinin elinde risaletine delil ve alamet olmak üzere mucizeler yaratmasına bakılmalı. Genel elçi insanlara yaratıcıyı tanıtmak üzere verildiği gibi "özel elçi" (peygamber) de insanlara yaratıcının kendilerine emrettikleri ve yasakladıklarını öğrenmeleri için gönderilmiştir.

Sabri Efendi'ye göre insanlara peygamber gönderip ellerine mucizeler vermenin onlarda "akıl yaratılması" ve insan türünü o akıl vasıtasıyla diğer varlıklardan daha üstün ve seçkin kılınmalarından daha kolay olduğu görülecektir.

Çünkü anılan iki durumdan ilki, yani normal elçi gönderme durumu, insanın da kudretinin sınırları dâhilindedir ki bir kral halkına bir elçi gönderip onun eline başkalarının elinde bulunmayan özel bir ferman verebilir. Fakat aynı kral halkından birine akıl kabiliyeti veremez. Biz insanlar gerçekleştiğini çokça gördüğümüz şeylerin daha kolay, gerçekleşmesini az gördüğümüz şeylerin ise daha zor olduğunu zannetmekteyiz. Bizim anılan tarz üzere bulunan zannımız makul olan hakikati değiştirecek değildir.

Sabri Efendi, nübüvvet ve mucizelerin imkânını ispatlama sadedinde imkan, kolaylık ve zorluk meselelerine dair açıklama yapar. Zorluk ve kolaylık durumu biz insanların akıllarının kıyaslama yapabilmesi noktasında bir değerlendirmedir. Kudret-i ilâhiyyeye nispeten bütün mümkinat kolaydır ve yapılabirlik dâhilindedir. Mümkinatın sınırlarını ise kendi ölçü ve terazisi ile ancak salt akıl çizebilir. Salt aklın dışında mümkinata kesin ve mutlak sınır çizebilecek bir mizan yoktur. Herhangi bir şeyin mümkün yahut muhal olduğunu normalde meydana gelen vukuata bakarak belirlemek doğru değildir. Ancak, nübüvvet ve mucizeleri inkâr edenler inkarlarını normalde vuku bulan tecrübelerden hareketle yapmaktadırlar. Çünkü onlar Allah'ı ve onun kudretinin azametini gerektiği ve layık olduğu şekilde takdir edememektedirler.

Sabri Efendi'ye göre, Mucizeleri reddedenlerin bir gerekçe olarak ileri sürdükleri “modern bilimin verilerine uymama” konusunda mucize ile nübüvvet ve uluhiyyet arasında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Sabri Efendi, modernistlerin bilim hakkındaki kabul ve inanışlarının onları sadece mucizeleri değil, aynı zamanda Allah'ın varlığını kabulden de engellemesi gerektiği sonucuna varmış bulunmaktadır. Çünkü modern bilimin verilerine göre Allah'ın varlığı da tecrübi/deneysel delillere dayanılarak bilimsel bir şekilde ispatlanabilmiş değildir. Modern bilimin verileri ile deneysel olarak ispatlanamamış olmak noktasında mucize ile Allah'ın varlığı arasında ortak ilinti vardır. Bu yüzden Sabri Efendi'ye göre “*mucizeleri Allah'ın varlığını inkar edenlerden başkası inkar etmez.*”

Şeyhulislamın yukarıdan beri özetlenen mucize ile Allah, Din, vahiy, Kur'an arasında harikuladeliğinden dolayı benzerlik, hatta aynîlik olması ve birini inkarın diğerlerini de inkarı gerektirdiği yahut inkara kapı aralayacağı görüşü ile birlikte bu hakikatlerin bilimin verilerine uymamasına dair beyanları makul ve mantıklıdır. Zira Dine ait hakikatlerin günümüz bilim anlayışı ile ispatı imkansız olduğu gibi Dinin

doğasına da aykırıdır. Zira Din akla kapı açmakla birlikte herkesi imana zorlayacak derecede apaçık ve zahir deliller göstermez. Eğer bu yapılmış olsa bu takdirde insanların bilinçli tercihlerinin de Peygamber gönderilmesinin de bir anlamı kalmaz, Din bir sınav olmaktan çıkar, netice olarak ödül ve ceza, cennet ve cehennem anlamını yitirir, abesiyete döner ki ayet-i kerimede Allah (c.c.) dileseydi yeryüzü halkının tamamının iman edeceği hakikati vurgulanmıştır.

Sabri Efendi'ye göre, Peygamberler hakkında kalem oynatan yazarlar peygamberlerin hayatlarını yazarken onlardan Allah (c.c.) ile özel ilişkileri yokmuş gibi bahsedip onları diğer insanlardan ayıran ve en önemli özellikleri olan azamet hususiyeti üzerine yoğunlaşmaktadırlar. Bahis mevzuu yazarlar peygamberlerin normal insanlardan ayıran seçkin hususiyetleri kendilerinin Allah ile olan hususi ilişkileri değil de sadece deha özellikleri imiş gibi bahsetmektedirler. Netice itibariyle de peygamberlerin seçkinliklerini sıradanlaştırmış olmaktadır.

Müellifimizin mezkur iddialarına karşılık anılan yazarların Hz. Peygamber'in deha hususiyetleri etrafında yazdıkları toplu olarak incelendiğinde durum farklı gözükmektedir. Anılan yazarların Hz. Peygamber'in beşeriyetine vurgu yaptıkları doğrudur. Fakat onların maksadı onu Allah (c.c.) ile ilişkisinden soyutlayıp sıradan beşer seviyesine indirmek değil bilakis harikulade icraatlar sahibi bir dehaya malik olduğuna vurgu yapmaktır. Meselenin Hz. Peygamber'in hem beşer hem rasul olması arasında dengeyi muhafaza ile ilgili olup ifrat ile tefrit arasında ölçüyü tutturabilmek olduğu vurgulanmalıdır. Tartışma da sanki her iki hususiyete vurgu yapanlar arasında sürgit devam edecek gibi gözükmektedir. Tartışmanın devam etmesinin her iki görüş taraftarlarını aşırılığa düşmekten korumaya faydalı olabileceğini düşünmek mümkündür. Mesele çalışmamızın Deha başlığı altında ayrıntılı değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Mustafa Sabri Efendi risalet kavramına yeni zamanlar yazarları tarafından verilen anlam üzerinden de farklı bir yorum getirmektedir. "Risale" kelimesi Arapçada mesaj anlamına gelmektedir. Çağdaşçı yazarlar bu kelimeyi kadının, erkeğin, üniversitenin, gazetelerin ve derginin mesajı şeklinde yaygın olarak kullanmaya başlamışlardır. Ona göre, Mucize, nübüvvet ve risaleti kabul etmemenin hakim bir hal aldığı çağda sayılan türden kelimelerin çokça kullanılması kullananların asıl hedeflerinin kavramın içeriğini kendilerince imkansız olan kadim manalarından boşaltıp

onların yerine makul olan içerikleri doldurmak olabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre çağdaşçı yazarların anılan kullanımın arka planında hedefledikleri de mucizesiz nübüvvet anlayışı olmalıdır.

Anılan noktada da müellifimizin –kendisinin de çok defalar beyan ettiği üzere- savunmacı yaklaşımının tesiri görülmektedir. Halbuki mesele tamamen dilseldir. Kullanım ise mecazidir. Müellifimizin iddia ettiği anlamların çıkarılabilmesi için zan ve tahmin yürütmek yerine somut delilden hareket edilmesi gerekir ki anılan yazarların ifadelerinden Sabri Efendi'nin iddia ettiği anlamın kastedilmediği kesindir. Zira günümüzde risalet/mesaj kelimesi modern düşünceli yazarların kullandıkları tarz ve anlamlarla yaygın olarak kullanılmaktadır ve hiç kimse bu kelime ile Şeyhulislam'ın iddia ettiği anlamı kast etmemektedir.

Mustafa Sabri Efendi akli mucizelerle kevni mucizeleri birbirinden ayırıp akli olanı kabul edilip kevni olanların reddedilmesi fikrini de eleştiriye tabi tutmaktadır. Zira Allah'ın gücü ve kudreti doğrultusunda her iki mucize türü aklen mümkündür. Eğer mülhidler –ki bu ifadesiyle modernist yazarları kast etmektedir- Allah'ın ve peygamberlerinin varlığını kabul etmiş olsalardı bu ikisi arasında fark görmeyip mucizelerin imkanını da kabul ederlerdi. Müellifimize göre akli mucizeleri kabul edip kevni mucizeleri reddetme arasında bir fark ve gerekçe bulunmamaktadır. Onun anılan iddiaya karşılık olarak verdiği cevaplar yukarıda ilgili yerlerde kaydedilmiştir.

Mustafa Sabri Efendi Hz. Peygamber'in mucizelerinin yalnızca Kuran'dan ibaret olduğu iddiasına karşılık bir farklı cevabı daha vardır. Modernist yazarların mezkur yargıda bulunabilmeleri için Hz. Peygamber'in tüm hissi mucizelerini kabul eden İslam tarihi boyunca gelmiş geçmiş tüm ilim ve akıl sahiplerinin bilemediği ve bulamadığı yeni bir hakikat elde etmiş olmaları gerekir. Mucize etrafında dönen tartışmaların tamamı toplu halde incelendiğinde Sabri Efendi'nin talebi isabetli gözükmektedir. Zira asırlar boyu gelen ulema çoğunluğu tarafından mucizenin vukuu kabul edilmişken on dokuzuncu yüzyıldan itibaren aksinin iddia edilebilmesi için yeni verilere ulaşılmış olması gerekir. Hissi mucizeleri reddedenlerin gerekçelerine bakıldığında böyle bir durum görülememektedir.

Sabri Efendi mucize ile nübüvvetin kesbi olmayıp tamamen Allah vergisi olduğu arasında bir ilişki olduğuna da dikkat çeker. Nebilerin, Allah tarafından özel olarak seçilmiş olmalarının alameti mucizeler göstermeleridir. Sabri Efendi nübüvvetin

kesbi olduğu düşüncesinin kaynağının gerçek nübüvvete iman etmemek ve peygamberlik makamını beşer için fazla görmek olduğunu ileri sürer. Sabri Efendi'ye göre nübüvvetin kesbi olduğunu yaymaya çalışanlar onu insanları yönlendirmek isteyenler tarafından elde edilebilecek bir orta malı yapmaya çalışmaktadırlar. Ona göre nübüvvetin kesbi olmasını isteyenlerin asıl amacı sıradan insanların nübüvvet makamını elde etmelerine kapı aralamak değil aksine amaçları peygamberleri sünnetullahı uygun olmayan mucize ve benzeri durumlardan soyutlayıp sıradan insanlar seviyesine indirmektir. Bu noktada yine müellifimizin akideyi savunma sâiki ile tahmin yürütüp muhataplarına maksatlarının dışında ağır suçlamalar yönelttiğine şahit olmaktadır.

Müellifimiz nübüvvetin iktisabi olduğunu iddia edenlere mucize bağlamında haklı sorular yöneltilmektedir: O takdirde nübüvvet mertebesini kazanmaya çalışan insanın hedefine ulaşip Allah'ın peygamberlerinden biri olduğu nasıl bilinecektir? Bunu insanlar nasıl bileceklerdir? Kişi kendisi nereden bilecektir? Zira nübüvvetine kendisinin kanaat getirmesi için vahyin nüzülü ve elinde mucizelerin zuhur etmesi gibi bir alamet olması gerekecektir.

Hissi mucizeleri kabul etmeyenler son asırda batılı bilim adamlarının keşif ve icatlarını hayranlıkla yücelterek bu gün artık “bilimsel mucizeler”in geçmiş asırlarda cereyan eden “din mucizeleri”nin yerini tuttuğunu iddia etmektedirler. Mustafa Sabri Efendi bu tarz mucize inkarı içerisinde aslında mucizenin belirgin ve seçkin bir özelliğinin bulunduğunu ifade etmektedir ki o da mucizenin en küçüğünün yanında ilmi keşiflerin en büyüğünün küçük kalmasıdır.

Mustafa Sabri Efendi sünnetullahta bir değişiklik olmayacağı noktasında gelebilecek bir itirazı da ele almaktadır. Görünen alemde sünnetullahı Allah'ın değiştirmiyor olması ve onda bir değişiklik olmayacağını ifade etmesi şu anlama gelmektedir: *“Bizler Allah'ın kainata koyduğu kanunları değiştiremeyiz. Ateş, sünnetullah gereği olarak daima sıcak ve yakıcıdır. Allah'ın kendi katından gerçekleşen risaletini desteklemek için nebisi ve halili olan hazreti İbrahim'e onu serin ve selametli kılması noktasında bir engel bulunmamaktadır”*.

Şeyhülislam, kainata konulmuş olan sistemin Allah tarafından değiştirilmesinin de yine sünnetullah olduğu kanaatindedir ki onun bu görüşü dikkat çekicidir. Zira umumi kainat sistemi kainatın yaratıcısı tarafından kurulmuştur ve

O'nun varlığının delilidir. Allah tarafından kurulmuş olan sistemin mucize adı verilen başka bir Allah sistemi tarafından değiştirilmesi de yine bir Allah sistemidir. Fakat bu sistem özel, istisnai bir sistemdir ve Allah'ın peygamberlerinin varlığına delil olmak üzere konulmuştur. *“Kainatta cari olan sünnetullah kanunlarını o kanunların koyucusu olan Allah'ın bile değiştirmeyeceği görüşünü biz kabul etmiyoruz”* der. Ona göre doğa kanunları değişebilir. Zira adı geçen kanunlar eşyanın kendi tabiatından doğmuş değillerdir. Bu yüzden de değişime tabi olmaları imkansız değildir.

Şeyhülislam, sünnetullahta bir değişiklik olmayacağı meselesinin mucize inkarına mesnet yapılmak istenmesine *“Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın. Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın”* âyeti bağlamında farklı bir yorum daha getirmektedir. Eğer bu ayet harikuladeliği imkansız kılma gerekçesi olarak düşünülürse bu takdirde Kur'an nassı ile sabit olan İbrahim, Musa, İsa, Salih, Süleyman (a.s.) ve diğer geçmiş peygamberlerin mucizelerinin şüphe ve uydurma şaibesine altına girmiş olması gerekir.

Ayrıca, mucizeleri reddetme amacına matuf olarak -Muhammed Ferdi Vecdi'nin iddia ettiği gibi- Kur'an-ı Kerim'de sabık peygamberlerden bahseden tüm ayetler müteşabihattan sayılırsa bu durumda Sabri Efendi'ye göre yine Kur'an'a muhalefet edilmiş olunacaktır. Zira Kur'an *“Andolsun geçmiş peygamberlerin ve ümmetlerinin kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır. Bu Kur'an uydurulabilecek bir söz değildir.”* demektedir. Ayet geçmiş kavimlerle ilgilidir. Onlara peygamberler gönderilmiş, mucizelerle desteklenmişler fakat kavimleri kendilerine isyan etmiş ve yalanlamışlardır. Bu konuda *“değişmeyen sünnetullah”* alimimize göre isyan edip yalanlayan kavimler üzerine azap indirilmesidir.

Sabri Efendi'ye göre sünnetullah ile ilgili ayetler Allah'ın kainata yerleştirdiği kanunlar olmayıp geçmiş peygamberler ve kavimleri ile aralarında meydana gelen mücadelede geçerli olan adetullah nizamıdır. Buradan hareketle Sabri Efendi'nin düşüncesine göre, ilgili ayetleri *“geçmiş peygamberler ve kavimleri ile aralarında meydana gelen mücadelede geçerli olan adetullah nizamının değişmezliği”* yerine *“kainat nizamının işleyişinde cari olan sünnetullah kanunlarının değişmeyeceği”* şeklinde yorumlayıp mucizeleri inkara mesnet yapmaya çalışmak mezkur ayetleri bağlamından çıkarıp maksadının dışında yoruma tabi tutmak anlamına gelmiş olmaktadır ki cumhur-u ulemanın bu görüşte olduğu ifade edilmelidir.

Müellifimiz “doğa kanunları” ve “tecrübe” meselesi üzerinden de mucize bahsine açıklık getirmeye çalışır. Doğa kanunlarının kanun olarak isimlendirilmelerinin anlamı kendilerinin zaruret ve vücut derecesine varmayan sıradan bir süreklilik içerisinde normal olarak devam edegelen külli meseleler olmalarıdır. Bu yüzden de bunların zıtlarının oluşması aklen imkansız değildirler. Çünkü o tür meseleler tecrübe üzerine mebnidirler. Tecrübe ise; her ne kadar sonuçları süreklilik içerisinde olsa da, kendisine zorunlu meselelerin istinat etmesi için yeterli değildir. Çünkü tecrübeler sebep ile sonuç arasında zorunlu mantıksal ilişkiyi değil âdeti, normal işleyiş ve ilerleyiş gösterirler.

Mustafa Sabri Efendi mucizenin imkanı meselesini değerlendirme noktasında beş mertebenin bulunduğu kanaatindedir. Bunlar: imkan, vuku, zaruratül vuku, ademül vuku ve istihaleül vuku mertebeleridir. Tecrübe bunlardan yalnızca gerçekleşme ve gerçekleşmeme halleri hakkında hüküm verebilir. Hatta tecrübenin gerçekleşmeme hali hakkında verdiği hüküm bile tam olarak hakiki manada gerçekleşmeme anlamında değildir. Geriye kalan üç mertebe hakkında hüküm veren ise akıldır. Bazen olur ki imkan dahilinde olan bir şey çok büyük bir şey olduğu için tecrübe edilemeyebilir olması sebebiyle akli kıt olanlar tarafından imkansız görülebilir. Bazen de ateşin devamlı yakıyor olması gibi gerçekleşmiş bir olayın örnekleri çok olduğu için akli onu zorunlu zannedebilir. Halbuki zorunluluk yahut imkansızlık çok nadir olup eşyanın büyüklüğü ya da basitliğine göre değişiklik göstermez. Bu noktadan hareketle “*asanın yılanı dönüşmesi, körün ve alacanın iyileştirilmesi ve ayın ikiye ayrılması gibi olaylar Allah’ın kudretine nispeten mümkünattandır. Hatta o kudretin koca kainatı bir anda icat edip ikinci anda yok etmesi mümkündür.*”

Mustafa Sabri Efendi çelişik olmayan şeylerin imkan dahilinde olduğunu söyler. Buradan hareketle doğa kanunlarının işleyişinin değiştirilmesi hususunda deneysel imkansızlık değil akli imkansızlık görüldüğü görüşünü ileri sürerek mucizenin imkanında şüphe bulunmadığını belirtir. Ferid Vecdi’nin mucize bağlamında kavramları karıştırdığını ifade eder. Müellifimize göre, mucizenin imkanını Ferid Vecdi gibi akli olarak imkansız görenler bizim tecrübemize göre gerçekleşmemiş olan ile normal imkansızlık arasındaki farkı ayırt edememektedirler. Çünkü muhal gayru vâkîden daha hususidir. Fakat Vecdi vâkî olmayan üzerine imkansızlığı ekler. Normalde bir şeyin salt gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesini gösteren “tecrübe” gerçekleşmiş olanın zorunluluğuna, gerçekleşmemiş olanın da

imkansızlığına hükmetme mertebesine yükselmez. Zira imkan dairesi vukudan çok daha geniştir. Kaldı ki mucizelerin imkanına dair geçmiş peygamberlerin yaşadığı zamanlarda çeşitli topluluklar içerisinde gerçekleşmiş tecrübeler bize mucizelerin gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Hatta bu iki meselenin sübut ve kesinliği tarihte gelip geçmiş herhangi bir adamın ya da meşhur olayın varlığından daha aşağı derecede bir kesinlikte değildir.

Sabri Efendi'nin, mucizenin imkanına dair kavramsal olarak yaptığı açıklamalar makul olmakla birlikte hareket noktasının merkezinin merkezine Muhammed Ferid Vecdi'nin mucizeleri imkansız gördüğü iddiasını yerleştirerek başlaması yine bir hilaf-ı hakikat durum olarak zuhur etmektedir. Zira her ne kadar aklileştirmeye çalışsa da Ferid Vecd'inin mucizeleri reddetmeyip kabul ettiği - yukarıda da beyan edildiği üzere- açıktır.

Sünnetullah ve tecrübe/deney bağlamında mucize meselesi etrafında yazdıkları bir bütün halinde incelendiğinde Mustafa Sabri Efendi'nin Ehl-i Sünnet geleneği muhafaza ettiği görülmektedir. Şöyle ki: sonsuz kudret sahibi Allah (c.c.), kainatın yaratıcısı, sisteminin kurusu ve işleticisidir. Kainattaki her şeyi vasıtasız olarak bizzat kendisi sevk ve idare eder. Nizamın Hâlikı ve Rabbi olarak bizzat kendisinin yaratıp, tanzim ve tedbir ettiği kainata dilediği zaman dilediği şekilde müdahale edebilmesi onun kudretinin dışında değildir. Yaratıcının yarattıklarına dilediği zaman müdahale etmesini akıl da uzak görmez. Müminlerin akidesine göre Allah dilediği şeyi tersine çevirebilir. Bu çevirme O'nun âdetlerini değiştirmesidir, akli değil. O yüzden de imkansız değildir. Mesela katillerin yaşayanları öldürmeleri Allah'ın izni ile gerçekleştiği gibi peygamberlerin ölüleri diriltmeleri de yine Allah'ın müsaadesiyle gerçekleşmektedir. Verilen iki örnek imkan bakımından denk olmakla birlikte arasındaki tek fark birincisinin çok gerçekleşmesine karşılık ikincinin az meydana gelmesidir. Ateşin yakması Allah'ın izni ile olduğu gibi yakmaması da yine Allah'ın emri ile gerçekleşmektedir. Allah'ın kudreti karşısında bu iki durum için herhangi bir fark bulunmamaktadır. Eşari kelamcılarını kainattaki her şeyin vasıtasız olarak doğrudan doğruya Allah'a dayandığını söylemektedirler. Sabri Efendi Allah ile kainat ilişkisi ve sünnetullah bağlamında Gazzali'nin meşhur ateş ve pamuk örneğini kaydetmekte, ateşin yanma hususiyetinin Allah tarafından yaratıldığına dikkat çekmektedir. Müellifimiz, anılan örnekle insanların kainatta cereyan eden tüm olaylara dair tecrübe ve müşahede ettikleri olayların arkasında asıl iş görenin fail-i muhtar Allah'ın

bulduğunu nazara verir. Buradan hareketle de fail-i muhtar Allah'ın kainata bizzat kendisinin yerleştirip yine doğrudan kendisinin işlettiği sistem (âdetullah ve sünnetullah) üzerinde dilediği zaman, dilediği şekilde tasarruf edebileceğini söyler. Sabri Efendi sebep ile sonucun peş peşe deveren halinde gelmelerinin bir illiyet ilişkisi doğurmayacağını ifade eder.

Mustafa Sabri Efendi, modern yazarların, Hz. Muhammed'in hayatını kevnî mucizelerden soyutlayarak onları inkara yönelmelerinin sebeplerinden birinin aslında iyi niyetli bir etkenden doğduğunu ifade eder. Müellifimizin, anılan yazarları kitabının muhtelif yerlerinde pek çok defalar Allah'ı, Dini, vahyi, Kitab'ı, nübüvveti ve hatta ahireti inkar etmek veya inkara yeltenmek gibi çok ağır ithamlarla suçladıktan sonra kendileri hakkında iyi niyet ifadesi kullanması çok büyük garabet arz etmektedir. Ona göre mezkur yazarlar kevnî mucizeleri inkar etmekle çok tehlikeli ve bid'at bir sapma ile birlikte dinde büyük bir fedakarlık yapmış olsalar da amaçları Batı'nın düşünen beyinlerini İslam'a teşvik etmektir. Bu durumda mucizeler adeta İslam ve onun peygamberi üzerine bir ayıpmış gibi görülmektedir.

İlgili bağlamda Mustafa Sabri Efendi, modern düşünceli yazarların kevnî mucizelerle ilgili olarak ileri sürdükleri 'Kur'an'da bulunma' şartı gerçekleşmiş olsa bile onların tavrının değişmeyeceğini, yine de inkara dönük teviller yapacaklarını ileri sürmekte örnek olarak da Muhammed Abduh'un Fil Suresindeki mucizeyi tevil etmesini kaydetmektedir. Sabri Efendi, Muhammed Abduh'un mezkur yorum tarzının İslam'ı Batılı müsteşriklerin isteklerine tatbik etme ve onların arzuları doğrultusunda eğme ihtiyaç duyma arzusunun eseri olduğunu söyler.

Mustafa Sabri Efendi Batılılar karşısında İslam'a ait herhangi bir meseleden vazgeçmenin onu eleştiren İslam düşmanlarının gönüllerini Dine karşı yumuşatmaya çalışmanın onların taassubunu kırma ve İslam'a yakınlaştırma noktasında en ufak bir faydası olmayacağı kanaatindedir. Çünkü onlar Hadis ve siyer kitaplarını ve onlar oluşturulurken sarf edilen yoğun çabaları çok iyi bilmekle birlikte Müslümanların o kitaplarda geçen bir kısım hakikatleri reddedip vazgeçmelerini de kabul etmemektedirler. Hatta, müellifimize göre, Batılılar Müslümanların kendi temel kaynaklarında geçen bir kısım hakikatlerden teberrî etmelerini dalkavukluk, bilgi gizleme ve İslam'ın kendisinden kaynaklanan zayıflıktan doğan bir zaaf olarak saymaktadırlar. Mustafa Sabri Efendi bir kısım Müslüman yazarların -mucizelerle inkar

gibi- İslamın bazı hakikatlerini ketm yahut -Abduh'un Fil suresi tevili gibi- tevil etme yoluna gitmelerinin İslam'a inanma yahut yakınlaşma noktasında Batılıları ikna ve tatmin etmeyeceğini hatta onların istiskaline sebep olacağını ileri sürmektedir.

Mustafa Sabri Efendi Batı karşısında Hazreti Muhammed'in kevnî mucizelerinden vazgeçmek isteyen yazarların İslam düşmanları karşısında mücadele etmek gibi bir görevleri olduğunu fakat onların bu görevden kaçtıklarını ifade eder. Peşinden İslam inancı etrafında çarpık inanç ve eğri kalp taşıyanların günahlarının onları nakleden siyer ve Hadis kitapları müelliflerinin değil mezkur yazarların boynuna olacağı görüşünü ileri sürmektedir. Bu görüşüne gerekçe olarak da anılan yazarların Hadis ve siyer kitaplarından teberri edip yalnız Kur'an'la yetinmek suretiyle İslam'ın ikinci ana rüknü olan Sünneti kurban vermelerinin neticesinde eğri kalpleri de Kur'an'ı da kurtaramayacaklarını öne sürmektedir.

Sabri Efendi, bir kısım yazarların Batılı bilim adamlarını razı etmek maksadıyla mucizelerden ferağat edip yalnızca Kur'an'da geçen mucizelerle iktifa etmeye çalışmalarını "Kur'an mucizesi" bağlamında da değerlendirir. Ona göre, Kur'an, Batılılara ne kadar sevdirilirse sevdilsin hiç bir zaman onlar nazarında kendisi ile Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatlanacağı bir mucize olarak görülmeyecektir. Onlardan beklenebilecek en fazla şey Kur'an'ı dünyada insanoğlunun yazdığı en iyi kitap olarak görmek olabilecektir. Onlar Kur'an-ı Kerim'i peygamberlerinin sonuncusuna nübüvvetinin mucizesi olmak üzere Allah tarafından inzal edilmiş, kainattaki sünnetullahın üstünde gerçekleşmiş bir kitap olarak kabul etmeyeceklerdir. Zira müsteşrikler ya materyalist mülhidler veya dinlerine mutaassıp Hristiyanlardır.

Kevnî mucizeleri kabul etmeyenlerin bir gerekçesi de müşriklerin Hz. Peygamber'e iman etme şartı olarak Allah'ın ona mucize indirmesini talep etmelerine karşılık aldıkları cevabın mucizelerin Allah'tan olduğu, Peygamber'in ise onlar gibi bir beşer olmasıdır. Sabri Efendi'ye göre Kur'an'da mezkur ayeti gören oryantalistler bu ayet üzerinden Hz. Muhammed'in Hz. Musa ve Hz. İsa gibi kevnî mucizelerinin bulunmadığını söyleme fırsatı bulmuşlardır. Asıl maksatları ise Hz. Muhammed'in nebi olmadığını ileri sürmektir. Halbuki Buhari, Müslim, Malik, Ahmed b. Hanbel ve emsali sika on binlerce Hadis alimi Kur'an'ı Batılı oryantalistlerden ve onların peşinden giden modern fikirli yazarlardan çok daha fazla inceliyorlardı. Sabri Efendi

kevni mucizeleri kitaplarında kaydetmiş olan on binlerce Hadis ulemasının, Kur'an ile Hadis arasında anılan konuda bir tezat bulunup da bunu fark etmemelerinin imkansız olduğu kanaatindedir. Ona göre Kur'an-ı Kerim mucizelerden hak, beyyinât, el-âyetu'l-kübrâ, sultan, burhan ve furkan kelimeleri ile bahsettiği halde bir kısım yazarlar ilgili ayetlerin delillerini kabul etmek yerine oryantalistlerin iddialarını hüccet edinmişlerdir.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre modernist yazarlar Hz. Muhammed'in tek mucizesinin Kur'an olduğunu kabul etmek suretiyle kendilerince sünnetullah'a uygun olmama ayıbından kurtulduklarını düşünürlerken bir çelişkiye daha düşmüş olmaktadır. Zira Kur'an-ı Kerim -müellifimizin gafil müstağripler dediği yazarların fikrine göre- adeta içinde ayıp barındırıyor gibi geçmiş peygamberlere ait sünnetullah üstünde harikulade şekilde gerçekleşmiş pek çok mucizeden bahsetmektedir. Sabri Efendi, sünnetullahın değişmezliği ilkesinin mucize inkarına mesnet yapılması durumunda Kur'an içerisinde bir çelişki durumunun mevcut olduğunu iddia etmenin hasıl olacağını söylemektedir. Kur'an-ı Kerim'in bir yandan sabık peygamberlerin sünnetullah kanunlarını delerek meydana gelen mucizelerinden bahsedip öte yandan o mucizelerin gerçek ve ibretlik olaylar olduğuna vurgu yapması anılan mucizelerin gerçek olduğunu gösterir. Aksini iddia etmek, Kur'an'ın ifadelerine ters olmakla birlikte anılan iki hakikatin çelişik olduğunu iddia etmek anlamına gelecektir.

Muhammed Reşid Rıza peygamberlerin mucizelerine imana hazır durumda olanlar iman ettiklerini söylemiştir. İman edenlerin çoğunluğu da o mucizelerin sebeplerine akıl erdiremedikleri için inanmışlardır. O mucizelere inananlardan kat kat fazla insan ise sihirbaz, büyücü ve deccal kimselere inanmışlardır. Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi, mezkur görüşlerden şu sonuçların çıktığını söyler: Allah'ın, rasulleri elinde gösterdiği kevni mucizeler anlamsız ve abestir. Zira mucizeler onların peygamberliklerini desteklemekte başarılı olamamıştır. Mucizeler, insanları peygamberlerin davalarının hak olduğuna büyücü, sihirbaz ve deccalların iddialarının hak olduğuna inandıkları kadar inandıramamış, yetersiz kalmıştır. Mezkur gerekçelerin sonucu olarak da Allah'ın (c.c.), akıllara ve zihinlere hitap eden Kur'an'ı gönderinceye kadar mucize seçmekte isabetli davranmadığı sonucu çıkmaktadır.

Reşid Rıza'nın mucizelere sadece imana hazır durumda olanların iman ettikleri gerekçesi Sabri Efendi'ye göre Kur'an-ı Kerim de dahil olmak üzere tüm mucizeler

için geçerlidir. Mutlak anlamda mucizelere imana hazır olanların iman etmesi de doğaldır. Zira mucizelere iman edenler, hidayetlerini Allah'ın dilediği, anlamalarının önüne engel olarak kalplerinin üstüne Allah'ın perdeler koymadığı kimselerdir. Ayrıca Reşid Rıza, acayıplıklar olarak niteleyip hafifletirdikten sonra adeta mucizelere inananları basit, inanmayanları da üstün akıllılar olarak göstermiş, böylece hataya düşmüştür. Halbuki akıl hafifliği veya üstünlüğü peygambere ve gerçekte Allah'ın mucizeleri olan mucizelerine iman veya yüz çevirme ile ölçülmeliydi. İman eden en yüksek aklın sahibi iken, iman etmeyip yüz çeviren de en ahmak ve en cahil kimsedir.

Mustafa Sabri'ye göre kevni mucizeleri milletlerin imanını garantilemediği gerekçesiyle eleştirenler mucizenin kavramsal olarak tanımının dışına çıkmışlar, enbiyadan mükelleflerin irade ve ihtiyarı ile uyuşmayıp onları imana zorlayan, imanı gaybilikten çıkarıp, gözle görünürlük derecesine getirip, müminin kafire bir imtiyazı kalmayıp herkesi zoraki imana sokacak bir mucize talep etmişlerdir. Halbuki peygamberin sıdkına delaleti noktasında mucizeleri gören herkesin iman etmesi şartını koymamız gerekmemektedir.

Ayrıca Şeyhülislam, Peygamber Efendimizin mucizelerini diğer peygamberlerin mucizeleri ile karşılaştırma ve karşılıklı mücadele durumuna sokmanın çok tehlikeli bir yol olduğunu, Allah'ın peygamberlerinin arasını ayırmak anlamına geldiğini ve Kur'an-ı Kerim'e zıt olduğunu ifade eder. Hz. Muhammed'in mucizesi olan Kur'an-ı Kerim Allah'ın "sözü" olduğu gibi bütün peygamberler elinde zuhur eden kevni mucizeler de Allah'ın o peygamberleri destekleyen "fiilleri"dir. Dolayısıyla Allah'ın sözlerini fiillerine üstün görmenin herhangi bir açıklama ve gerekçesi olamaz. Buradan hareketle Sabri Efendi, bir kısım peygamberlerin mucizelerini övmek, onlar dışındakilerin mucizelerin kıymetini düşürmenin akıl kârı olmadığını ifade eder. Çünkü her bir mucize kendi zamanının ahvaline en uygun şekilde gerçekleşmiştir. Eğer Kur'an-ı Kerim'in kendisi dışındaki diğer mucizelere bir üstünlüğü var ise bu fark asıl olarak icaz sebebiyle değil Kur'an-ı Kerim üzerinde mucizenin vahiy ile birleşmesi sebebiyledir. Halbuki diğer Mucizeler vahiyden ayrı bir şekilde gerçekleşmekle birlikte onlar kendileri dışındaki bir kısım durumlar için kast olunmaktaydı ki o durum da Vahyin Allah tarafından gönderildiğini ispat etmek idi. Mustafa Sabri Efendi, önem bakımından Sünnet, Kur'an, mucizeler ve İslam ile ondan önceki semavi dinlerin birbirinden ayrı geri tutulmaması kanaatindedir.

Bunlardan herhangi biri ile ilgili olarak ileri sürülecek Őphenin diğerlerini de etkileyip gözden düşüreceği görüşündedir.

SONUÇ

Kelam ilminin geçirdiği evreler açısından on dokuzuncu yüzyıl yeni bir kırılma dönemi olarak kabul edilmektedir. Zira aydınlanma çağının etkisi ile şekillenmiş Batı düşüncesinin, Hilafetin ortadan kalkmasıyla İslam dünyasının dağılıp mağlup olması, Batı'nın ekonomik, siyasi ve bilimsel anlamda güç kazanması ile bütün dünyaya olduğu gibi özellikle İslam dünyasına etkisi yoğunluk kazanmıştır. Aydınlanma sonrası Batı düşüncesinde güç kazanan pozitivist ve materyalist muhtelif felsefelerin en genelde metafizik olarak ifade edilebilecek dine ait tüm meselelerin, özellikle inanç konularının yeniden sorgulanması, eleştirilmesi ve hatta çoğu zaman reddedilip inkar edilmesine sebep olduğu bilinmektedir.

İslam inanç meselelerini temellendirme, inananların imanlarını tashih ve takviye, inkârcı akım ve felsefelere karşı da imanı ilmi delillerle ortaya koyup savunma fonksiyon ve misyonuna sahip kelam ilminde on dokuzuncu yüzyıldan itibaren “yenilik arayışları” genel başlığı ile özetlenebilecek çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Anılan arayış çabalarının merkezinde, idrak edilmekte olan çağın fikri ve felsefi karakterinin etkisinin bulunduğu izahtan müstağnidir. Yenilik arayışı çabası İslam dünyasının İstanbul, Mısır, Hindistan ve Mağrip gibi belli başlı fikir havzalarında muhtelif âlim ve mütefekkirler elinde gündem aldığı da ehline malumdur.

İslam düşüncesinin fikri planda yoğun tartışma ve telifat merkezi olma noktasında Mısır'ın belirgin bir yeri olduğu, muhtelif fikri yönelimlerle birlikte pek çok velûd yazara ev sahipliği yaptığı bilinen bir husustur. Çalışma -yukarıda anılan hususlar muvacehesinde- ilkin “Modern Mısır'da Kelami Tartışmalar” olarak düşünülmüş, sonrasında konunun pek çok başlık ve alim ile birlikte çok geniş bir sahayı kapsadığı düşüncesi ile “Modern Mısır'da Nübüvvet” olarak planlanırken yine aynı endişenin sevki ile en son şu an mevcut başlığa odaklanma yoluna gidilmiştir.

Çalışmanın başlangıcında belirli bir isme odaklanıp yoğunlaşma hedeflenmişse de -danışman hoca yönlendirme ve tensibi ile- tezin emek, mesai ve hacminin artırması külfetine rağmen bir kaç sebeple iki isim üzerinde karşılaştırmalı çalışma yöntemi hassaten tercih edilmiştir. Bunlar şöyle özetlenebilir:

İlkin; hususi bir fikri yönelim sahibi olan bir alimin nübüvvetine ilişkin fikirleri üzerine odaklanmak akademik anlamda bir üretim ve fikir tevhit edecek olsa da nihayetinde tek taraflı, tek bakış açısına sahip, tek yönlü bir tespit ibraz edilmiş

olacaktı. Özellikle de Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi söz konusu olduğunda kendisinin sıkı itikat yahut Ehl-i Sünnet müdâfi bir misyon ve yöneliş benimsemiş bir âlim olarak muasırı olan Mısırlı pek çok yazara, özellikle de Muhammed Ferid Vecdi'ye pek çok ithamlar yönelttiği görülmektedir. Dolayısıyla sadece Mustafa Sabri Efendi'nin yazdıkları değerlendirilmeye alındığında kendisine yoğun ve ağır eleştiriler yönelttiği alimin ifadeleri mercek altına alınmadan sadece eleştiren tarafın iddia ve ithamları ışığında inceleme yapıldığında çalışmanın objektiflik ve nesnellğine halel gelmiş olacak, hakikatin ruhu da zedelenmiş olacaktı. Nitekim çalışmanın başlangıcında ilkin Mustafa Sabri Efendi'nin ana eseri *Mevkıfu'l-Akl*'ın biri genel giriş mahiyeti taşıyan yüz iki sayfalık, diğeri ayrıntılı ve daha uzun olmak üzere yazdığı toplamda dört yüz iki sayfaya varan mukaddimesini iki defa dikkatle mütalaa etmenin neticesinin dehşete kapılmakla sonuçlandığı ifade edilmelidir. Zira âlimimiz, hasmını sadece mucizeleri inkar etme ithamı ile bırakmayıp, vahiy, Kitap, Din, Allah, ahiret ve en genelde gaybiyyat adı altında Dine ait her şeyi inkar etmekle ve ortadan kaldırmaya niyetlenmekle itham etmektedir. Anılan ağır ithamlar karşısında Muhammed Ferid Vecdi'nin fikriyatı tüm eserlerinin bütünlüğü içerisinde incelenmediği takdirde ortaya çıkacak tabloyu tasavvur etmek dahi vahim olmakla birlikte verilen hükümlerin ilmi açıdan şaibeli bir sonuç çıkaracağı ortadadır.

İkinci olarak: Muhammed Ferid Vecdi ile Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin vahiy ve mucize ana konuları ile birlikte nübüvvetle ilişkin görüşlerinin karşılaştırılması bir başka açıdan büyük önem arz etmektedir. Zira en karakteristik özellikleri ile ifade etmek gerekirse, Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi -*Mevkıfu'l-Akl*'ın muhtelif yerlerinde defâatle ifade ettiği üzere- yaşadığı dönem içerisinde, özellikle Mısır merkezli olarak zuhur ettiğini düşündüğü muhtelif şüphecilere karşı itikadi müdafaa misyonunu merkeze almış olmakla birlikte sıkı muhafazakar bir düşünce sistemine sahiptir. Muhammed Ferid Vecdi ise yaşadığı çağın yaygın, hakim inkarcı felsefeleri ve yaydıkları şüpheler karşısında Müslümanların itikadi sarsılmalarına dikkat çekip kelim ilmi alanında yenilik arayışlarına sahip yenilikçi bir âlim olarak nitelenebilecek bir düşünürdür. Anılan noktada, genelde kelim ilmi, özelde nübüvvet ve ona ilişkin vahiy ve mucize meselelerine birbirinden farklı cephelerden bakan iki alimin görüşlerinin karşılaştırılmasının müsademe-i eftar açısından yeni hakikatler doğmasına imkan tanıyacağı düşünülmektedir.

Üçüncü olarak: Çalışma boyunca ilgili yerlerde kaydedildiği üzere her iki müellifimizin klasik veya modern yaklaşımla değerlendirmeye çalıştıkları nübüvvet, vahiy ve mucizeye müteallik mütalaalarının bu gün de gerek Müslüman alimler gerekse Hıristiyan veya muhtelif inanç yahut inançsızlık ya da felsefi yönelim sahibi Batılı akademisyen ve düşünürler elinde yoğun tartışmalara konu olduğu görülmektedir. Müelliflerimizin tartışmalarının bahsi geçen noktadan ilgili tartışmalara katkı sağlayacağı görülmüştür. Örnek olarak Mustafa Sabri Efendi'nin özellikle hissi/keveni mucizelerin reddine dayanak yapılan söylemlere karşılık olarak ileri sürdüğü argümanlar zikredilebilir. Müellifimizin, konuyu tartışırken ileri sürdüğü görüş ve istidlaller çok güçlü olmakla birlikte bu gün de mucize tartışmalarında ileri sürülen gerekçelerle birebir örtüşmektedir. Ayrıca Sabri Efendi'nin vahyin mahiyet ve hakikati etrafında yaptığı istidlal ve değerlendirmeler de tarihselcilik tartışmalarının bir ölçüde ivme kazandığı günümüzde anılan bağlamda dikkate alınmayı hak eden bir mahiyet arz etmektedir. Dolayısıyla çalışmaya konu edilen her üç mesele bu gün yeniden değerlendirmeye alınıp üretilebilecek niteliktedir ki her biri başlıbaşına müstakil çalışmalara konu edilmeye müsaittir.

Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, yönelim ve metot olarak muhafazakar bir düşünce sahibidir. Ömrünün ilmi açıdan en verimli çağı sayılabilecek son dönemlerinde toplamda yirmi dokuz yıl Mısır'da hayat sürmüştür. Anılan dönemde Mısır'da –kendi tabiriyle- muhtelif çağdaş/çı yazarlar tarafından Dinin, özellikle de itikadi konuların muhtelif cephelerden zayıflatılmaya, hatta inkar edilmeye maruz bırakıldığını düşünmüştür. Anılan tespit ve düşüncesinin saiki ile kendisini eleştiriler karşısında dini savunmaya adanmış ifade etmiştir. Kendisinin, özellikle çalışmanın konuları olan nübüvvet, vahiy ve mucize meselelerini izah ve ispat sadedinde gerek temellendirme gerekse ispatlama anlamında çok güçlü mantık ve muhakeme eseri fikri argümanlar ileri sürdüğü görülmüştür. Lakin tamamen iyi niyetle çıktığı mezkur hedef doğrultusunda taşıdığı savunmacı ve muhafazakar yaklaşımının etkisiyle olsa gerektir ki muarızlarına karşı zaman zaman niyet okuyucu tavır geliştirmekten, onları ağır ithamlarla suçlamaktan geri kalamamıştır. İfade edilmelidir ki -anılan tespit muvacehesinde- Mustafa Sabri Efendinin eserleri, içinde barındırdığı güçlü mantık ve muhakeme eseri müdellel ilmi hakikatlere rağmen muhataplarının yazdıkları itibara alınmadan okunduğu takdirde en azından Muhammed Ferid Vecdi ile ilgili bir kısım ifadeleri okuyucuyu hilafı hakikat sonuç ve hükümlere sevk edebilecek mahiyettedir.

Bahsi geçen fikri yaklaşımın sahibi âlim Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'ye karşılık olarak çalışmaya konu edinilen düşünür Muhammed Ferid Vecdi ise yenilikçi olarak nitelenebilecek bir yönelim ve düşünce sahibidir. Zira eserlerinin tamamının gösterdiği temel, bariz karakteristik husus şudur ki ele aldığı tüm meselelerde “çağ” gerçeğinden, içinde yaşadığı zamanın fikri ve felsefi gerçekliğinden hareket etmektedir. Vecdi'ye göre fikri açıdan bu gün dünden çok farklıdır. Bu gün dünyada yaygın olarak bulunan inkarcı felsefeler ve argümanları eski ulema zamanında bu günkü hali ve yoğunluğuyla mevcut değildi. O yüzden eski ulemanın itikada dair açıklamaları eski çağlarda müminlerin imanlarını muhafaza ve takviye açısından yeterli gelebilmekteydi. Fakat bu gün Batı'nın özellikle materyalist felsefeleri pek çok yeni argümanlarla imana mukavemet etmektedir. Müslümanlar, özellikle de gençler itikadi meseleler karşısında şüphelere maruz kalmaktadırlar. Gençler maruz kaldıkları itikadi şüpheleri açıktan dillendiremeseler de içlerinde saklamakta ve sarsıntı geçirmektedirler. O nedenle eski ulemanın özelde nübüvvet, vahiy ve mucizelere ve en genel anlamıyla gaybiyyata dair yazdıkları eserler bu gün yetersiz kalmakta, eleştiri ve itirazlara cevap verememektedir. Bu gün yaşanan yoğun münkir felsefi saldırılar karşısında itikadi meseleleri temellendirme ve müdafaa etme anlamında eski ulemanın yazdıkları mantık mahsulü eserler yerine bilimin verilerine uygun, akli ve hissedilebilir (mahsüs) deliller ortaya konulmalıdır.

Anılan karakteristik fikri yaklaşımı Muhammed Ferid Vecdi'yi kelim ilmi alanında yeni arayışlara sevk etmiştir. Müellifimizin hareket noktası ve hedefi yeni çağın yeni insanına itikadi meseleleri çağdaş akli ve bilimsel yöntemlerle arz edebilmektir. Mustafa Sabri Efendi, eserlerinde pek çok münasebetle pek çok defalar kendisini nübüvveti, vahiy ve mucizeleri inkar etmekle suçlamış olsa da çalışmada tüm eserlerinin ilgili bahislerinin dikkatle tetkiki Muhammed Ferid Vecdi hakkında anılan ithamların hiç birisinin vaki olmadığını açıkça göstermiştir. Vecdi'nin anılan konulardaki ifadeleri çok sarıhtir ki çalışmanın ilgili yerlerinde kaynakları ile kaydedilmiştir. Durum böyle olmakla birlikte özellikle vahiy, mucize ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dehası meselelerinde Muhammed Ferid Vecdi'nin bir kısım beyanları yanlış anlaşılmaya müsait ve çelişkili gibi gözükmektedir. Şöyle ki:

Muhammed Ferid Vecdi, eserlerinin bazısında mucizeleri kabul etmediği şeklinde anlaşılmasına kapı aralayan beyanlarda bulunurken bir yandan da sarıh bir şekilde amacının mucizeleri inkar etmek olmadığını ikrar etmiş, onları savunmuştur.

Onun, mucizeler etrafındaki görüşlerinin merkezinde biri çağın anlayışına bilimsel delillerle yakınlştırıp aklileştirme, diğeri de Hz. Peygamber'in tebliğinin mucize merkezli olmayıp -ilim, tefekkür, nazar, istidlal gibi ameliyeleri ihtiva eden- Kur'an hakikatleri merkezli olduğunu nazara verme şeklinde iki ana düşünce vardır. Anılan görüşleri ışığında meseleyi açıkladıktan sonra amacının mucizeleri reddetmek olmadığını tasrih edip onları çağdaş verilerle ispatlamaya çalışmıştır.

Ferid Vecdi'nin, Hazreti Peygamber'in (s.a.v.) dehası meselesi ile ilgili yaptığı açıklamalar noktasında da benzer yanlış anlaşılma mevcuttur. Kendisi Hz. Peygamber'i modern Batı felsefelerinin şüphelerine maruz kalmış çağdaş insanın anlayış seviyesine yakınlştırmak maksadıyla dâhilerle kıyaslama yaparken ölçüyü kaçırıp onu (s.a.v.) sıradanlaştırmaya yaklaşmıştır. Yine hazreti Peygamber'in Müslümanlar tarafından beşer üstü bir tasavvurla algılandığını iddia edip Kur'an'da arz edildiği şekliyle normal bir "beşer" olarak takdim etmeye çalışırken bu defa aynı yanlışlığa düşmüştür. Ayrıca vahiy hakikatini de modern verilerle ispatlama arzusunun saiki ile Batı'da yapılmış hipnotizma ve ruh çağırma seanslarına çok büyük önem atfetmiş, anılan deneylerin metafizik alemin tüm hakikatlerini hissedilir bilimsel delillerle çözdüğünü, artık tüm dünyanın akın akın Müslüman olacağını iddia etmiştir. Öte yandan sözü geçen konulara vahiy ispat sadedinde birincil derecede asli bir önem ve ağırlık vermediğini beyan etmiştir. Bu durum çelişki gibi gözükmeyle birlikte bu konu ile ilgili iddiası hiçbir zaman gerçekleşmiştir.

İki müellifin nübüvvet meselesi etrafında yazdıklarını karşılıklı olarak incelemenin neticesinde –yukarıda ilgili yerlerde de temas edildiği üzere- şu hususlar kaydedilebilir:

Her iki müellifimiz de yazdıklarında halis din gayreti içerisinde hareket etmişlerdir. Mustafa Sabri Efendi'nin fikirleri günümüz kelim tartışmalarına büyük katkı sağlayacak güçlü ilmi verileri ihtiva etmektedir. Onun hissi mucizeleri inkar etmenin hissi mucizeler tarzında gelişen vahiy ve kitap hakikatlerini inkara kapı açacağı, dolayısıyla da kitap iddiası ile gündeme gelmiş olan tüm peygamberleri ve ona bağlı olarak Din ve hatta Allah'ın inkarına kadar gidecek bir inkar kapısının aralanmasına sebep olabileceği şeklindeki öngörülerini vardır. Sabri Efendi'nin mucize ile Kur'an arasında kurduğu telazum ilişkisi dikkat çekicidir. O'na göre mucize ve hârikulâde olayları inkâr etmek geliş tarzı ve yapısı itibariyle mucize olan Kur'an-ı

Kerim’i inkâra kapı aralamak anlamına gelecektir. Mucizenin varlık ve husulünü kabul etmek bizi Kur’an-ı Kerim’in bir hak kitap olduğuna, Hz. Muhammed’in kendi sözü değil aksine Kelâmullah ve gerçek vahiy olduğuna götüreceği gibi, mucizeyi inkâr etmek de inkâr sahiplerini Kur’an-ı Kerim’in inkârına götürebilecektir.

Mustafa Sabri Efendinin, yaşadığı dönemde ileri sürdüğü mucize, vahiy, Kur’an ve uluhiyet ilişkisi etrafında ileri sürdüğü öngörülerini bu gün tarihsellik tartışmaları bağlamında değerlendirmeye alınabilecek bir mahiyet arz etmektedir.

Mustafa Sabri Efendi’nin vahiy, nübüvvet ve mucize bahislerinde güçlü ilmi, müdellel görüşler ortaya koymakla birlikte müdafaa merkezli hareket etmiş olması kendisini muhatapları -belki hasımları- hakkında zaman zaman niyet okumaktan ve hilafı vaki ağır ithamlar yapmaktan alıkoyamamıştır. Mustafa Sabri Efendi’nin muhaliflerine yönelttiği ithamların arka planında kendisinin taşıdığı yüksek Din gayretinin bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır ki kendisi de bunu eserlerinde açıkça ifade etmektedir. Onun, muhatapları hakkında ileri sürdüğü iddialara, mucize inkarının sahiplerini Kur’an’ı inkara kapı açmak gibi tehlikeli sonuçlara ulaştırabileceği bağlamında bir “öngörü” olarak bakılırsa bu gün en azından Kur’an’ın tarihselliğini iddia edenler açısından onun öngörülerinde isabetli olduğunu görmemek ve kendisine hak vermemek mümkün değil gibi gözükmektedir.

Muhammed Ferid Vecdi ise genel olarak Dinin, özel olarak da kelim ilminin tabiatına uygun olarak teşebbüs ettiği haklı ve isabetli yenilik arayışı çabası içerisinde ciddi güncel konulara temas etmiş olmakla birlikte Batı’nın bilimsel deneylerini merkeze almakta ifrata düşmüş olmanın neticesinde nübüvvet, vahiy ve mucize meselelerinde çelişkili açıklamalar yapmaktan kurtulamamıştır. Çalışma esnasında yapılan karşılaştırmalar Mustafa Sabri Efendi’nin özellikle başyapıtı olan *Mevkifu’l-Akl*’ın Türkçe ve hatta Arapça olarak yapılacak yeni baskılarının özellikle Muhammed Ferid Vecdi ile ilgili kısımlarının dip notlarına tashih yahut kitaba ek makale konulmak suretiyle tadil edilmesi makul gibi gözükmektedir. Her iki müellifin eserlerinin yeni ilmi kelam arayışları noktasından müstakil çalışmalara konu edilmesinin günümüz itikadi tartışmalarına büyük katkı sağlayacağı ortadadır. Vallahu a’lem.

KAYNAKLAR

- A'recî, Settâr Cebr Hammûd, *Mesâdiru'l-Vahyi ve Envâuhû fi'l-Kurâni'l-Kerim*, Merkezu'r- Risâle, baskı yeri ve tarihi yok.
- Abbas, Fadl Hasan, *el-Müfessirûn – Medârisuhum ve Menâhicuhum*, Ürdün, 2007.
- Abduh, Muhammed Abdülhâfiz, *Difâ'u's-Şeyh Mustafa Sabri ani'l-Fikri'l-Eş'arî fi'l-Asri'l-Hadîs*, Ezher Üniversitesi Usûliddin Fakültesi, 1989.
- Abdülbârî, Ferecallah, *en-Nübüvvât beyne'l-Îmân ve'l-İnkâr*, el-âfâku'l-Arabiyye, Kahire, 2006.
- Ahatlı, Erdinç, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, DİB y., 2007, Ankara.
- Akaid ve Kelam İlminde Vahyin ve Aklın Yeri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Akbulut, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik Dağıtım-Kitabevi, Ankara, 1992.
- _____, *Şeyhü'l-İslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri, İslami Araştırmalar Dergisi*, C.VI, 1992.
- Akkâd, Abbas Mahmud, *Ricâlun Araftuhum*, Nahdatu Mısır, Kahire, t. yok.
- Aksoy, Mehmet, *Beyanu'l-Hak ve Mustafa Sabri* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1989.
- Akyıldız, Ali, “*Meclis-i A'yân*”, *DİA*, C.XXVIII.
- _____, “*Şûrâ-yı Devlet*”, *DİA*, C.XXXIX.
- Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslâm Akademisi –Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye-*, İstanbul, 2014.
- _____, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul, 1979.
- _____, *Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul, 1991.
- Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972.
- Arslan, Hüseyin, *Seyyid Bey ve Mustafa Sabri'ye Göre Hilafet Meselesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

- Aslan, Abdülgaffar, *İslam'da peygamberlik ve Yalancı Peygamberlik Olgusu*, Araştırma y., Ankara, 2009.
- _____, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara Okulu y., Ankara, 2000.
- Avad, İbrahim, *Masdaru'l-Kurân –Dirâse li Şubuhâti'l-Müsteşrikîn ve'l-Mübeşşirîn Havle'l-Vahyi'l-Muhammedî-*, Baskı yeri ve yılı yok.
- Aydemir, Abdullah, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler*, TDV y., Ankara, 1992.
- Ayhan, Halis, “*Cem'iyyet-i İlmiyye-i İslâmiyye*”, *DİA*, C.VII, İstanbul, 2009.
- Bağcı, H. Musa, *Beşer Olarak Peygamber*, Ankara Okulu y., Ankara, 2014.
- Bakkal, Ali, *Hz. Peygamber'in Nübüvvetini İnkâr Konusunda Müşriklerin Tutarsızlığı*, Rağbet y., İstanbul, 2016.
- Balcı, İsrafil, *Hz. Peygamber ve Mucize*, Ankara Okulu y., Ankara 2013.
- Barlak, Muzaffer, *Kelam'da Nübüvvet Tartışmaları* Ankara Okulu y., Ankara, 2015.
- Bayram, Fatih, *Modern Dönem Nübüvvet Tartışmaları Reşid Rıza Örneği*, Türkiye Diyanet Vakfı y., İstanbul, 2021.
- Bayram, İbrahim, *Son Devir Osmanlı Şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Bedrî, Sâmiye Bintu Yasin, *E fi'n-Nübüvveti Şekkun? –el-Edilletü'l-Akliyyeti'n-Nakliyye alâ Nübüvveti Muhammed*, Merkezu Delâil, Riyad, 2016.
- Bektaş, Ekrem, *Beyânülhak*, *DİA*, C.VI.
- Beşir, Muhammed Beşir, *Farklı Yönleriyle Mustafa Sabri Efendi*, Tahlil y., İstanbul, 2013. Aksoy, Mehmet, *Beyânül-Hak ve Mustafa Sabri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1989.
- Beşir, Muhammed Beşir, *Farklı Yönleriyle Mustafa Sabri Efendi*, Tahlil y., İstanbul, 2013.
- Beyyûmî, *Muhammed Ferîd Vecdî –el-Kâtibu'l-islâmî ve'l-Müfekkîr el-Mevsûî-*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 2003.

- Beyyûmî, Muhammed Receb, *En-Nehdatü'l-İslamiyye fî Siyeri A'lamiha'l-Muâsırîn*, Dimaşk, Dâru'l-Kalem; Beyrut, Dârü's-Şamiyye, 1995.
- Biçer, Ramazan, *Türkiye'de Yapılan Kelâm Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 14, Sayı: 27, İstanbul, 2017.
- el-Bişrî, Abdülaziz, *Kutûfu'l-Bişrî*, Müessesetu Hindâvî, ABD, 2017.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Akıl, DİA*, İstanbul, 1989.
- Bulut, Halil İbrahim, *Nübüvvetin İspatında Mucize*, Araştırma y., Ankara, 2016.
- Bûtî, Muhammed Said Ramazan, *Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1996.
- Büyükbaş, Nazım, *Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Usulü İle İlgili Görüşleri*, EKEV Akademi Dergisi, Sayı 66 (Bahar 2016).
- Cevâdî, Muhsin, *Akıl Terazisinde Vahiy ve Nübüvvet*, Önsöz y., İstanbul, 2012.
- Cibrîl, Muhammed es-Seyyid Râdî, *Masdaru'l-Kurâni'l-Kerim fî Ra'yi'l-Müsteşrikîn –Arz ve Dirâse ve Nakd-*, Baskı yeri ve yılı yok.
- Cum'a, Garib, *Muhammed Ferid Vecdi*, Mecelletü'l-Edebi'l-İslamiyye, 1956.
- Cündî, Enver, *el-A'lâmu'l-Elf*, Kahire, 1957.
- _____, *Muhammed Ferid Vecdi –Râidu't-Tevfik Beyne'd-Dîn ve'l-İlm*, el-Hey'etu'l-Âmme'l-Mısriyye li'l-Kitâb, Kahire, 1974.
- _____, *Muhammed Ferid Vecdi*, Kahire, 1974.
- _____, *Terâcimu'l-A'lâm el-Muâsırîn fî'l-Âlemi'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Anclo el Mısriyye, Kahire, 1970.
- Çelik, Süleyman, *Kur'an Tercümesi Meselesi*, Bedir y., İstanbul, 1993 ve 2014.
- Çınar, Mahmut, *Nübüvvet İnancı –İmam Şa'rânî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye Göre*, Rağbet y., İstanbul, 2013.

- Çifci, Fatih, *Manastırlı İsmail Hakkı'nın Nübüvvet Görüşü*, (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2020.
- Dakîkî, Rıza Muhammed, *el-Vahyu ilâ Muhammed beyne'l-İnkâr ve't-Tefsiri'n-Nefsî, Vezâratu'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslamiyye*, Katar, 2009.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.V, İstanbul, 1971,
- Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İFAV y., İstanbul, 2011.
- Derdiyok, Nuri, *Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri'nin Yeni Fıkhî Konulara Yaklaşımları* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.
- _____, *Şeyhü'l-İslam Mustafa Sabri'nin Yeni Fıkıh Konularına Yaklaşımı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Derrâz, Muhammed Abdullah, *en-Nebeü'l-Azîm –Nazarât Cedîde fi'l-Kur'ân-*, Dâru İbni'l-Cevzî, Kahire, 2013.
- _____, Muhammed Abdullah, *Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Kalem li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, 2003.
- Ebu Bekr, Abdullah Abdulhay, *el-Vahyu fi'l-İslam ve İbtâlu's-Şubuhâti Havlehû*, (Ummu'l-Kurâ Üniversitesi Akide Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Mekke, 1986.
- Ebû Dîb, el-Sayd, *el-Kâtibu'l-İslâmiyyi'l-Kebîr Muhammed Ferîd Vecdî ve Âsâruhu'l-Fikriyye -el-Medeniyye ve'l-İslam Nemûzecen-*, Mecelletu Külliyyeti'd-Dâveti'l-İslâmiyye, Tripoli, 2004.
- Ebû Ferha, Cemal el-Hüseynî, *Mizânü'n-Nübüvve el-Mu'cize*, el-Âfâku'l-Arabiyye, Kahire, 1998.
- Ebû Leyle, Muhammed Muhammed, *el-Kurânu'l-Kerîmu mine'l-Manzûri'l-İstişrâkiyyi, Dirâse Nakdiyye Tahliliyye*, Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, Kahire, 2002.

- _____, Muhammed Muhammed, *Muhammedun beyne'l-Hakikati ve'l-İftira*, Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, Kahire, 1999.
- Erdem, Osman, *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemâsıyla İlmî Münâkaşaları*, Gül Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Erdoğan, Recep, *Kelam ve Felsefe Açısından Nübüvvet*, Klm y., Kahramanmaraş, 2020.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977.
- Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, İstanbul, 1969.
- Esen, Muammer, *Kur'an'da Peygamberlik*, Araştırma y., Ankara, 2012.
- Esmerî, Mâcid b. Muhammed, *el-İlmîniyyûn ve'n-Nübüvve –eb'âdu't-Tahrîfi'i- 'Almânî li Makâmi'n-Nübüvve-*, Takween li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, Londra, 2015.
- Esmerî, Mâcid b. Muhammed, *el-İlmîniyyûn ve'n-Nübüvve –Eb'âdu't-Tahrîfi'l-İlmîniyyi li Makâmâti'n-Nübüvve-*, Tekvin li'd-Dirâseti ve'l-Ebhâs, Londra, 2015.
- Fazlur Rahman, *İslam'da Nübüvvet –Felsefe ve Ehl-i Sünnet-* Adres yayınları, Ankara, 2017.
- Galip Gezgin, Ali, *Kur'an'da Hz. Peygamber'e Yapılan Uyarılar*, Rağbet y., İstanbul, 2010.
- Garib, Cum'a, *Muhammed Ferid Vecdi*, Mecelletü'l-Edebi'l-İslamiyye, 1956.
- Genç, Mustafa, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, Kitâbî y., İstanbul, 2009.
- Geyin, Sema, *Son Devir Müfessirlerinden Muhammed Ferid Vecdi'nin Tefsir Görüşleri*, Emin Yayınları, Bursa, 2013.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1994.
- Güven, Şahin, *Muhammed Ferid Vecdi ve El-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri*, *Bilimname*, C.XIX, 2010/2.

- Hâcirî, Muhammed Tâhâ, *Muhammed Ferîd Vecdî – Hayâtuhû ve Âsâruhû*, Kahire, 1970.
- Hâlidî, Salah Abdülfettah, *‘Îtâbu’r-Rasûl fi’l-Kuran –Tahlil ve Tevcih-*, Dâru’l-Kalem, Dimeşk; 2013.
- Halife, Said İbrahim Mer’î, *en-Nübüvve İnde İbn Teymiyye ve Redduhû ‘ale’l-Muhâlifîn*, Mekke, 1990.
- Hanîf, Abdülvedûd ibn Makbul, *Masdaru’l-Kur’âni’l-Kerim*, Baskı yeri ve yılı yok.
- Harman, Vezir, *H. Peygamber’in Dindeki Yeri –Resûl ve Nebî Kavramları-* Hikav y., İstanbul, 2018.
- Hatipoğlu, Adem, *Mustafa Sabri Efendi’nin İlâhî Sıfatlar, İrade, Kaza-Kader Konusundaki Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Havva, Said, *er-Rasûl*, basım yeri yok, 1979.
- Herîdî, Esmâ Abdülmün’im Ahmed, *Mefhûmu’n-Nübüvve fi’l-Kurâni’l-Kerim*, Kahire, 2001. (Basılmamış yüksek lisans tezi).
- Heyet, *Mevsûatu A’lâmi’l-Fikri’l-İslâmî*, Vezâratu’l-Evkâf, Kahire, 2007,
- Hıdır, Özcan, *Batı’da Hz. Muhammed İmajı*, İnsan y., İstanbul, 2019.
- Hôrânî, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, (Terc.: Hüseyin Yılmaz, Latif Boyacı) İstanbul, 1994.
- _____, *el-Fikru’l-Arabî fi ‘Asri’n-Nahda -1798-1939-*, Dâru Nevfel, 2013, Beyrut.
- H. Peygamber’in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı*, Sempozyum, Gaziantep Üniversitesi basımevi, Gaziantep, 2015.
- Işık, Aydın, *Bir Felsefî Problem Olarak Vahiy ve Mucize*, Elis y., Ankara, 2006.
- _____, *Matüridi’nin Kelam Sisteminde İman Allah ve Peygamberlik Anlayışı*, Fütüvvet y., Ankara, 1980.
- İtr, Hasan Ziyaeddin, *Nübüvvetü Muhammed fi’l-Kurân*, Dâru’n-Nasr, Halep, 1973.
- _____, *Vahyullah*, Dâru’l-Ğavsânî li’d-Dirâsâti’l-Kurâniyye, Dımaşk, 2009.

- İbdâh, İkbâl ibn Abdurrahman, *el-Vahyu'l-Kur'ânî beyne'l-Müfessirîn ve'l-Müsteşrikîn – Dirâse Tahlîliyye ve Mukârane-*, Dâru Dicle, Amman, 2011.
- İbnu'l-Arabî, Ebubekir, *Ârîdatu'l-Ahvezî bi Şerhi Sahihi't-Tirmizi*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 2011, c. 8, s. 85.
- İbn Teymiye, *Kâide fi'l-Mucizâti ve'l-Kerâmât*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün-Zerkâ', 1989.
- İlmiye Salnâmesi* (Haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmet Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş), İstanbul, 1998.
- İmamoğlu, Tuncay, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı –David Hume'un Antropomorfizmi ve Mucize Eleştirisi*, İz y., İstanbul, 2007.
- İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Sadrâzamlar*, İstanbul, 1982.
- İsa, Muhammed Veledi'd-Dâh Veledi Ahmed Veledi't-Tâlib, *en-Nübüvve ve'r-Risale beyne'l-İmâmeyni'l-Gazzali ve İbn Teymiye*, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut, 2005.
- İslâm Yahya, Tefvik, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Kahire, 1996.
- İslam'da Peygamber İnanç*, Sempozyum, Editör: İbrahim Coşkun, Ensar y., İstanbul, 2009.
- Kaffâf, Abdülhalim, *Vahdetü'l-Vücûd inde Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Cezayir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 2013.
- Kahraman, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi –Hayatı ve Siyasi Görüşleri-* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 2*, İstanbul, 2. Baskı, 2014.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- _____, *İslami Hareket Öncüleri-4*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

- Karnî, Abdullah ibn Muhammed, *Delâletü'l-Mu'cize 'alâ Sıdkı'n-Nübüvveti inde'l-Eşâira –Dirâse Nakdiyye-*, Merkezi't-Tekvîn li'd-Dirâsâti ve'l-Ebhâs, Londra, 2014.
- Kâûd, Hilmi Muhammed, *Muhammed Ferîd Vecdî –Ferîdu Asrihî Ğayru Müdâfi'*, Basılmamış makale.
- Kavsî, Müfferih b. Süleyman, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkıfuhû mine'l-Fikri'l-Vâfid*, Merkezi Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslamiyye, Riyad, 1997.
- _____, *Mustafa Sabri el-Müfekkiru'l-İslâmî ve'l-Âlimu'l-Âlemî ve Şeyhulislam fi'd-Devleti'l-Usmâniyye Sâbıkan*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 2006.
- _____, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkıfuhû mine'l-Fikri'l-Vafid*, Riyad, 1418/1997.
- _____, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkıfuhû mine'l-İlmi'l-Vafid*, Riyad, 1418/1997.
- Kaya, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi, Hayatı ve Siyasi Görüşleri*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Kazancı, Ahmet Lütfi, *Çeşitli Yönleriyle Nübüvvet Kavramı*, Ensar y., 2009.
- Kılıç, Recep, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ötüken y, Ankara, 2002.
- Kılıç, Sadık, *Kur'ân Vahiyi ve Hz. Peygamber –Kur'ân Ontolojisi, Nebvî Ufuk ve Tarihte Tecellî-*, İnsan y., İstanbul, 205.
- Kılıç, Yusuf, “*Tokatlı Şeyhü'l-İslam Mustafa Sabri Efendi*”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, Tokat, 1986.
- Köktaş, Yavuz, *Hz. Muhammed –Hayatı ve Risaleti, İddialar ve Tartışmaları*, İz y., İstanbul, 2016.
- Kurt, Mehmet, *Elmalılı Tefsirinde Mucize-Bilim İlişkisi*, Hikmetevi y., İstanbul, 2016.
- Din Dilinde Mucize*, Sempozyum, Kuramer, İstanbul, 2015.
- Küçük, Cevdet, *Bâbiâli Baskını*, DİA, C.IV İstanbul, 1991.
- Mâdî, Mahmud, *el-Vahyu'l-Kur'ânî fi'l-Manzûri'l-İstişrâkiyyi ve Nakdihi*, Dâru'd-Da've li't-Tab'i ve'n-Neşri ve't-Tevzî', İskenderiyye, 1996.

- Mağribî, Ali Abdülfettah, *en-Nübüvve ve'l-Enbiya fi'l-Fikri'l-İslami*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1994.
- Mahmud Hasan, Müeyyed, *Mebâhisu'n-Nübüvvât ve's-Sem'iyât fi Fethi'l-Bârî*, Bağdat, 2010. (Basılmamış doktora tezi).
- Mahmud, Abdülhalim, *el-Kurân ve'n-Nebi*, Dâru'l-Meârif, Kahire, 2002.
- Mardin, Ebu'l Ulâ, *Huzur Dersleri, II-III*, İstanbul, 1966.
- Mebruk, Ali, *en-Nübüvve min 'İlmi'l-Akaid ilâ Felsefeti't-Târîh –Muhâvele fi İâdeti Binâi'i-Akaid-*, Dâru't-Tenvîr, Beyrut, 2007.
- Mecelletu'l-Ezher*, el Mücelledü's-Sâlis 'Aşer, el Cüz'ü'r-Râbi' er-Risale, hicri 1358 yılı, ilk sayı.
- Mecelletü'l-Ezher*, c.10, altıncı cüz.
- Mecelletü'l-Ezher*, c.10, ikinci cüz, Kahire.
- Mezrûa, Mahmud İbn Muhammed, *en-Nübüvve ve'l-Enbiya beyne Hakâiki'd-Dîn ve Şübuhâti'l- 'Almâniyyîn*, Mekke, 2001. (Basılmamış doktora tezi).
- Minşâvî, Abdurrahman İsmail, *Mevkifu Şeyhulislam Mustafa Sabri mine'l-Kadâya'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye fi'l-Asri'l-Hadis*, Dâru'l-Ulûm Fakültesi İslam Felsefesi ve Kelam Bölümü, 1990.
- Muğayrif, Muhammed, *en-Nübüvve 'İnde'l-Ğazzali*, Kahire, 2004. (Basılmamış yüksek lisans tezi).
- Mutayrî, Abdülmuhsin b. Zeben, *el-Edilletü'l-Celiyye alâ Sıdkî Hayri'l-Beriyye*, Guraba Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Müseyyir, Muhammed Seyyid Ahmed, *en-Nübüvvtü'l-Muhammediyye Delâiluhâ ve Hasâisuhâ*, Dâru'l-İ'tisâm, Kahire, 2002.
- Nam, Mehmet, *Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 23 (2010/Ocak-Haziran).
- Nebi, Malik bin, *ez-Zâhiratu'l-Kur'âniyye -el-A'mâlu'l-Kâmile içinde-*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, C. I, s. 71-310, 2016.

- Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali el-Hasenî, *en-Nebiyü'l-Hâtem*, Metbûâtu'l-Mec'ma'i'l-İslami el-İlmî, Lekne, 1978.
- _____, *en-Nübüvve ve'l-Enbiya fî Dav'i'l-Kurân*, ed-Dâru's Suûdiyye li'n-Neşr, Cidde, T.Y.
- Nedvî, Seyyid Süleyman, *er-Risâletu'l-Muhammediyye*, Dâru İbn Kesir, Dimaşk, 2002.
- en-Nevevî, Muhyiddin b. Yahya b. Şeref, *el-Minhac bi Şerhi Sahih-i Müslim ibn Haccac*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2002.
- Nübüvvet ve Medeniyet*, Sempozyum, Editörler: Abdülhamit Sinanoğlu ve Recep Ardoğan, Kitap Dünyası y., İstanbul, 2017.
- Okumuş, Bünyamin, *İbn Teymiyye'ye Göre Vahiy ve Peygamberlik –Selefi Öğretinin Olgusal Bir Yorumu-* Ankara Okulu y., Ankara, 2012.
- Osman, Karadeniz, *İlim ve Din Açısından Mucize, Marifet y.*, İstanbul, 1999.
- Öz, Nuri, *İslam Düşüncesinin Yenileştirilmesi Bağlamında Mustafa Sabri ile Mûsâ Cârullah Bigi'nin Karşılaştırılması*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Özbek, Durmuş, *Saduddin Teftazani ve Nübüvvet Görüşü*, Sebat Ofset, Konya, 2002.
- Özdemir, Murat, *Mustafa Sabri'nin Kelâmî Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Özgen, Mustafa, *İmam-ı Rabbânî -Uluhiyet ve Nübüvvet Anlayışı-*, Tablet y, Konya, 2007.
- Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, C.X, İstanbul, 1983.
- Özvarinli, Ahmet, *Mustafa Sabri Efendi'nin Nübüvvet Anlayışı*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2016.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul, 1983.

- Râvî, Abdüssettar, *Muhammed Ferid Vecdi, Mevsû'atü Beyti'l-Hikmeti li E'lâmi'l-Arabî fi'l-Karni't-Tâsi' 'Aşera ve'l-İşrîn*, Bağdat, 2000.
- Rıfat, Mevlânzade, *İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, İstanbul, 1993.
- Rıza, Muhammed Reşid, *el-Vahyu'l-Muhammedî*, el-Mektebu'l-İslami, Beyrut-Dımaşk, 1985.
- Rical, Zemzem Abdurrahman Adem, *el-Mu'cize*, (Basılmamış doktora tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Akide bölümü) Mekke, 1983.
- Rûmî, Fehd ibn Abdurrahman ibn Süleyman, *Menhecü'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadîse fi't-Tefsîr*, Riyad, 1983.
- Sabri, Şeyhulislam Mustafa, *Beyânu'l-Hakk*, II-43, 5 Ramazan 327-7 Eylül 325.
- _____, *Dini Müceddidler (Dinde Reformcular)*, Sadeleştiren: İbrahim Coşkun, İslami Medrese y., İstanbul, 2018.
- _____, *Dini Müceddidler (Reformcular)*, isim yok, bedir y., İstanbul, 1994.
- _____, *Dini Müceddidler*, İstanbul, 1969.
- _____, *En-Nekîru alâ Münkiri'n-Ni'meti mine'd-Dîn ve'l-Hilâfeti ve'l-Ümmeti*, Beyrut, 1924.
- _____, *Gaybın önünde el Kavlu'l-Fasl*, terc. Muhammed Uysal, Ketebe y., 2019.
- _____, *Hilafetin İlgasının Arka Planı* (Çev. Oktay Yılmaz), İstanbul, 1998.
- _____, *Kadınla İlgili Görüşüm ve Bu görüşün Batı Taklitçisi Sözlerle Karşılaştırılması –Kavlî fi'l-Mer'e ve Mukârenetuhu bi Akvâli Mukallideti'l-Garb*, (çev. Mustafa Yılmaz), Konya, 1994.
- _____, *Kemalist Türkiye'nin Din yanlışları*, İslami Medrese y., Hazırlayan: Abdulkadir Coşkun, İstanbul, 2018.
- _____, *Kemalistlerin Din Düşmanlığı*, Derin Tarih Kültür yayınları, İstanbul, 2014.
- _____, *Kur'an'ın Tercümesi ve Namazda Okunması Meselesi*, Çev. Mahmud Petek, islami Medrese y., İstanbul, 2019.

- _____, *Mes'eleler Hakkında İlmi Cevaplar*, Sadeleştiren: Osman Nuri Gürsoy, Bedir y., İstanbul, 1995.
- _____, *Mes'eleleri Tercemeti'l-Kur'an*, Dâr-Allobab, İstanbul, 2019 s. 90.
- _____, *Mes'eleleri tercemeti'l-Kur'an*, el-Matbaatu's-Selefiyye ve Mektebetuha, Kahire, 1351.
- _____, *Meseleler -Din-i İslam'da Münakaşa Olan Bazı Mesail-*, Sadeleştiren: Osman Nuri Gürsoy, Sebil y., İstanbul, 1978.
- _____, *Mevkıfu'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihi'l-Mürselîn*, (4 cilt), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1413/1992.
- _____, *Mevkıfu'l-Beşer tahte Sultâni'l-Kader*, Dâru'l-Besâir, Kahire, 2008.
- _____, *Muhtasaru Mevkıfu'l-Akli ve'l-İlmi ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve Rusulihî*, Dâru's-Selam,- Mektebetu'n-Nur, Kahire, 1986.
- _____, *Musa Carullah Bigiyef'e Reddiye*, yayına Hazırlayan: Sibel Dericioğlu, Bedir y., İstanbul, 1998.
- _____, *Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemâsıyla ilmî Münâkaşaları*, Gül Neşriyat, İstanbul, 2005.
- _____, *Taşrada İrâd Edilmiş Bir Nutuk*, *Beyânu'l-Hak*, II/56, 1328/1910.
- _____, *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, Şehzadebaşı 1337.
- _____, *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, *Musa Carullah Bigiyef'e reddiye*, Bedir y., İstanbul, 1998.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *en-Nübüvve ve'l-Enbiya*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1999.
- Sâmerrâî, Fâdıl Salih, *Nübüvvetü Muhammed mine 'ş-Şekki ile'l-Yakîn*, Dâru İbn Kesir, Dımaşk, 2015.
- Sancar, Faruk, *Nübüvvet ve Velayet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları – Fahreddin er-Râzî ve İbnu'l-Arabî Örneği-*, Sarkaç y., Ankara, 2011.

- Sayd Ebû Dîb, *el-Kâtibu'l-İslâmiyyi'l-Kebîr Muhammed Ferîd Vecdî ve Âsâruhu'l-Fikriyye -el-Medeniyye ve'l-İslam Nemûzecen-*, Mecelletu Külliyyeti'd-Dâveti'l-İslâmiyye, Tripoli, 2004.
- Serin, Rahmi, Osmanlı Şeyhülislamı, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi Yayınları)*, 1987.
- Seydişehrî, Mahmud Esat, *İki Cihan Devleti Arasında Hz. Muhammed*, Haz. Seyfeddin Erşahin Otto, y., Ankara, 2017.
- Sezen, Melikşah, *İsmet Sıfatı*, Siyer y., 2019.
- Sırrı, Selim, *Yıldız'dan Sanremo'ya*, İstanbul, 1999.
- Soysaldı, H. Mehmet, *Muhammed Ferid Vecdi, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:1, s.1, Elazığ, 1999.
- Sönmez, Bülent, *Peygamber ve Filozof*, Araştırma y., Ankara, 2002.
- Sönmez, Vecihi, *Nübüvvet Tartışmaları –Ebu'l-Muin en-Nesefî ile Seyfuddin el-Âmidî'nin Nübüvveti İspat Metodları-*, Gündönümü y., İstanbul, 2005.
- Şâyib, Lahdar, *Nübüvvetü Muhammed fi'l-Fikri'l-İstişrâkiyyi'l-Muâsır*, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 2002.
- Şelebi, Abdurrauf, *Beşâiru'n-Nübüvveti'l-Hâtîme*, El-Hey'etü'l-Âmme li Şuûni'l-Metâbii'l Emîriyye, Kahire, 1973.
- Şulul, Cevher, *Nübüvvet Felsefesi –İbnu'n-Nefîs'in Felsefî Romanı Fâzıl bin Nâtik, İnsan y.*, İstanbul, 2010.
- Tabbâra, Afif Abdülfettah, *Me'a'l-Enbiya*, Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, Beyrut, 2010.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul, 1991.
- Topaloğlu, Fatih, *Felsefî ve Teolojik Açından Mucize*, Rağbet y., İstanbul, 2011.
- _____, Mustafa Öztürk, Hüseyin Hansu ve Mahmut Çınar, *Mucize -Nedir, Ne Değildir?*, Fecr y., Ankara, 2019.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler I*, İstanbul, 1988.

- Turhan, Kasım, *İnayet*, DİA, c. XXII, İstanbul, 2009.
- Türker, Murat, *20. Yüzyılda İctihad: Reşid Rızâ, Mustafa Sabri Efendi ve Said Nursî Örneği*, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2016.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1987.
- Umerî, Muhammed Nebil Tahir, *en-Nübüvve beyne 'l-Mütekellimin ve 'l-Felasife ve 's-Sûfiyye*, Dâru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Amman, 2015.
- Üveys, Abdülhalim, *Muhammed Ferid Vecdi, Edvâü 'ş-Şeria*, Külliyyetü'ş-Şeria bi'r-Riyad, C. VIII, Riyad, h.1397.
- Vahiy ve Peygamberlik*, Sempozyum, Kuramer y., İstanbul, 2018.
- Vecdî, Muhammed Ferîd, *'alâ Atlâli'l-Mezhebi'l-Maddî* (4 cilt), Matbaatü Dâiretü Maârifil-Karni'l-Işrîn, Kahire, 1931.
- _____, *Dâ'iratü-Meârifil-Karni'r-Râbi' Aşer el-Hicrî ve'l-Karni'l-İşrîn el-Mîlâdî*, (10 cilt).
- _____, *Düstüru't-Tegazzî*.
- _____, *el-Edilletü'l-İlmiyye 'alâ Cevâzi Tercemeti'l-Kur'ân ile'l-Luğâti'l-Ecnebiyye*, Dâru'l-Muktebes, Beyrut, 2014.
- _____, *el-Felsefetü'l-Hakka fî Bedâii'l-Ekvân*, Mısır, h.1313.
- _____, *el-Hadîkatü'l-Fikriyye fî İsbâti Vücûdillah bi'l-Berâhîni't-Tabî'iyye*, Matbaatu'ş-Şarkî, Kahire, 1901.
- _____, *el-İslâm fî'l-Asri'l-İlm I-II*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Lübnan, tarihsiz.
- _____, *el-İslâm ve Tahrîru'l-Fikri'l-İnsânî –Buhûs ve Dirâsât fî'd-Dîn ve'l-Hayât-*, derleme: Muhammed Receb el-Beyyûmî, ed-Dâru'l-Mısriyye'l-Lübnâniyye, Kahire, 2006.
- _____, *el-İslâmu Dînun Âmmun Hâlidun*, Matbaatü Dâiratu Maârifil-Karni'l-Işrîn, Kahire, 1932.
- _____, *el-İslâmu Dînü'l-Hidâye ve'l-İslâh*, Dâru'l-Hilâl, kahire, 1962.

- _____, *el-Medeniyyetü ve'l-İslam*, Basan; Muhammed Ali Kamil, Dâru't-Terakki, Kahire, 1901
- _____, *el-Mer'etü'l-Müslime*, Kâhire, 1901.
- _____, *el-Mushafu'l-Müfesser*, Kahire, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1986.
- _____, *el-Vecdiyyât*, Matbaatü Dâiratu Maârifil-Karnil-Işrîn, Kahire, 1928.
- _____, *es-Siratü'l-Muhammediyye, tahte Davi'l-İlmi ve'l-Felsefe*, ed-Daru'l-Mısıriyyetü'l-Lübnaniyye, Kahire, 1993.
- _____, *fi'r-Reddi Alel-Mâddiyyîn*, Ezher Dergisi hediye kitabı olarak, Mart-2013, Kahire.
- _____, *Fusûl min Sîreti'r-Rasûl*, Derleyen: Muhammed Receb el-Beyyûmî, ed-Dâru'l-Mısıriyye el-Lübnâniyye, Kahire, 1997.
- _____, *Kenzu'l-'Ulûm ve'l-Luğa*.
- _____, *Kitâbu'l-Mu'allimîn*.
- _____, *Mecmû'atü'r-Resâilil-Felsefiyye*
- _____, *min Meâlimil-İslam*, Derleyen: Muhammed Receb el-Beyyûmî, ed-Dâru'l-Mısıriyye el-Lübnâniyye, Kahire, 1994.
- _____, *Mukaddimetü Safvetü'l-İrfan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Matbaatu'ş-Şâ'b, Kahire, 1904.
- _____, *Mühimmetü'l-İslam fi'l-Âlem* (2 cilt), Ezher Dergisi rebiulevvel-1421 sayı hediyesi.
- _____, *Münâkaşât ve Rudûd*, Derleyen: Muhammed Receb el-Beyyûmî, ed-Dâru'l-Mısıriyye el-Lübnâniyye, Kahire, 1995.
- _____, *Müslüman Kadını*, trc. Mehmet Akif Ersoy, sad. Mahmut Çamdibi, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1972.
- _____, *Nakdu Kitâbi'ş-Şi'ri'l-Câhilî*, Matbaatü Dâiretü Maârifil-Karnil-Işrîn, Kahire, 1926.

_____, *Nevm, Dâ'iratü-Meârifî'l-Karnî'r-Râbi' Aşer el-Hicrî ve'l-Karnî'l-İşrîn el-Milâdî*, c.X.

_____, *Ruh, Dâ'iratü-Meârifî'l-Karnî'r-Râbi' Aşer el-Hicrî ve'l-Karnî'l-İşrîn el-Milâdî*, c. X.

_____, *Safvetü'l-İrfân fî Tefsîri'l-Kur'ân (el-Mushafu'l-Müfesser)*,

_____, *Tatbîku'd-Diyâneti'l-İslâmiyye 'alâ Nevâmîsi'l-Medeniyye*, el Matbaatu'l-Osmaniyye, Mısır, h.1316.

_____, *Vahy md. Dâ'iratü-Meârifî'l-Karnî'r-Râbi' Aşer el-Hicrî ve'l-Karnî'l-İşrîn el-Milâdî içinde*, c.10.

Yahya, Tevfik İslâm, *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi*, Çeviren; Zakir Aras, İstanbul, 2017.

_____, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Kahire, 1996.

_____, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Mektebetü Alba press, 1996.

_____, *Şeyhülislam Mustafa Sabri, Terc. Zakir Aras, Çizgi Kitabevi*, İstanbul, 2017.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar ansiklopedisi, YKY yayınları, İstanbul, 2008.

Yavuz, Salih Sabri, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan y., İstanbul, tarih yok.

Yavuz, Yusuf Şevki, *Mustafa Sabri Efendi, DİA*, C.XXXI, İstanbul, 2009.

Yavuzer, Süleyman, *Şeyhü'l-İslam Mustafa Sabri ve Kelam İlmindeki Yeri*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Yemînî, Suud Abdurrahman Muhammed, *"Menhecu ve Ârâu'ş-Şeyh Mustafa Sabri fî't-Tevhîd ve'n-Nübüvve fî Dav'i Akîdeti Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a*, Melik Suud Üniversitesi Eğitim Fakültesi İslami İlimler Bölümü, 2000.

Yılmaz, Melih, *Mustafa Sabri'nin Kadına Bakışının Kur'ân Bağlamında değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-Vahyü ve'l-Kurâni'l-Kerim*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1986.

Zerzur, Adnan Muhammed, *Beyne Mefhûmi'l-Mu'cize ve İ'câzi'l-Kurân –Nazarât Nakdiyye-*, Baskı yeri ve yılı yok.

Zeyveli, Hikmet, *İlâhî Dinlerde Mucize ve Gayb –Geleneği Yeniden Okumak-*, Kuramer y., İstanbul, 2018.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, C:VI, Kahire, 1954.

Zürkânî, Abdülazim, *Menâhilu'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2004.